

Нормурод НОРҚОБИЛОВ

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Қисса ва ҳикоялар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

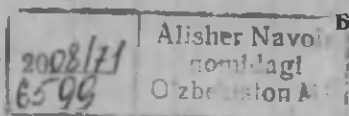
Н 532
Н 7982
Ю 32942
292

Норқобилов, Нормурод

Бўрон қўпган кун: Қисса ва ҳикоялар. — Т.: «Шарк», 2007. — 304 б.

Масъулият ҳисси инсондаги энг гўзал туйғулардан биридир. Агар инсонда ушбу туйғу кучли бўлса, у борликка ўзгача бир нигоҳ билан назар ташлайди. Тириклик олдида ўзини масъул сезади. Тондаги тош-ни, ўрмондаги дарахтни, дала-даштдаги чечакни, қисқаси, борлиқни, табиатни кўз қорачиқидай асрайди, авайлайди. Нега деганда, инсониятнинг тириклиги табиат билан. У табиат неъматларидан баҳра олиш билан бир каторда, унга нимадир беришга, беролмаган тақдирда эса, уни асраш ва авайлашга интилади. Табиатга меҳр қўзи билан қарай биладиган эзгу қалб эгаси, ўз навбатида, кишилиқ жамиятига ҳам худди шу хил муносабатда бўлади. Бунинг акси бўлган одам эса, худди табиатга зуғум ўтказганидек, инсон қавмига нисбатан меҳрсиз, шафқатсиз бўлади. Ўзидан ўзгани ўйламайди. Бир умр нафсига қул бўлиб яшайди. Ва натижада бу икки хил муносабат ва қарашлар ўртасида зиддият — қураш юзага келади. Бу қандай қураш? Сиз бу саволга таниқли ёзувчи Нормурод Норқобиловнинг ушбу китобидан жавоб толасиз. Алиб ўзининг маъқур китобга кирган қиссалари ва ҳикояларида ўзликни англатувчи гўзал туйғуларни рангин бўёқларда очиб беришга ҳаракат қилган.

ISBN 978-9943-00-084-1

ББК.84. (5Ў)

ШАЙДОЛИК

Нормурод Норқобилов 1953 йилнинг 7 июнида Яккабоғ туманининг тоғ ёнбағри худудида туғилди. Ёзувчининг қачон, айниқса, қайси куни туғилганлигини мақолада таъкидлаш шартмас. Аммо Нормуроднинг қайси йили, қайси кунда туғилганлигига атайин эътибор берялман. Шўро адабиёти пайдо бўлиб, социалистик реализм унга ўз ҳукмини ўтказибдики: «Биз табиатдан инъом-эхсон кутмаймиз. Аксинча, табиатни ўз иродамизга бўйсиндираемиз», — деб келинди. Табиат гўзалликларига маҳлиё бўлганлар, тоғу тошларни, бепоён водийларни улуғлаганлар, нари борса, иккинчи, учинчи даражали адиб — ижодкор деб билинди. Нормурод Норқобилонинг ижодкор сифатидаги бахти шундаки, она сути билан қон-қонига синган шайдолик, табиат мураккабликларидан завқ олиш фазилати ижодининг илдиз-асосини белгилади. XX асрнинг 60–70-йилларидан бошлаб Саид Аҳмад, Шукр Холмирзаев, Менгшиё Сафаров, Тоғай Мурод сингарилар табиатни — ҳайвонот, наботот, жамодотни завқ-шавқ билан тасвирладилар.

Нормурод Норқобилов ўтган асрнинг 70–80-йилларида ҳаётнинг мушкул, мураккаб мактабини ўтади: армия сафида хизмат қилди, турли ташкилотларда оддий ишчи, ҳатто қоровул бўлиб ишлади. Бўлажак ёзувчи ёзишни жуда-жуда севарди. У не-не мушкулларни енгиб, «Тошкент окшоми» ва бошқа газеталарга материаллар тайёрлади. У ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетида таҳсил кўрди. Ўқишни тугатгач, у Ўзбекистон телевидениесида кичик муҳаррир, муҳаррир, бўлим бошлиғи бўлиб ишлади. Интилганга толе ёр деганларидай, Нормурод Норқобилов телевидениеда ўзига мос қалбига яқин мавзуларда — урф-одатлар, миллий удумлар, амалий санъат турлари, мамлакатимиздаги машҳур ёрлар, қоризлар, тоғ йўллари, чўққилари ҳақида бири-биридан қизиқарли кўрсатувлар тайёрлай бошлади. Ҳануз унинг кўрсатувлари томошабинлар томонидан интиқлик билан кутилади.

Ёзувчининг мазкур тўпламдаги «Белбоғ» қиссаси миллий удум таъсирида ёзилган. Халқ — доно, чин санъаткор: у ўзининг санъат тилини, имо-ишораларини ҳамини

сайқаллаб келган. Қаранг, қиссадаги Зумрад Отамуродга: «Мен Сизни яхши кўраман, танлаганим сизсиз», — демайди. У узок мушоҳада юритгач, эрининг рухидан рухсат олгач, Отамуродга белбоғ совға қилади. Белбоғ — ниқоҳдай муқаддас, расмий идора гувоҳномасидай эъзозли. Ажабки, қишлоқнинг чапани бўз йигитлари Отамуроднинг пўстагини қоқмоқчи, қишлоқнинг олд жувониға кўз олайтирган меҳмоннинг адабини бермоқчи эдилар. Белбоққа кўзалари тупиши билан улар ҳозиргина ракиб бўлиб турган йигитга қариндошдай муносабатда бўладилар.

Нормурод Норқобилов — ўндан ортик қисса, қанчадан-қанча хикоялар муаллифи. Унинг асарларида ҳайвонот ва инсон аро мураккаб муносабатлар тасвирланади. Ёзувчи гоҳо наботот (яшил табиат), гоҳо жамодот (тоғу тошлар, қир-адирлар) оламиға назар ташлайди. Унинг «Қоялар ҳам йиғлайди» қиссасида инсон ва тош, тоғ ва одам боғлиқлиги маҳорат билан очилган. Ҳайвонот оламини яшил дунё — набототдан ажратиш мумкин эмас. «Пахмоқ» қиссасидаги айик ўзини дўлана, зирк, олма сингари меваларға уради. «Тоғ одами» қиссасининг қаҳрамони Жондош жарликка кулайди. Қояда ўсган дарахтнинг чайир шохи Жондошни «тутиб» қолади. Ёзувчи ҳайвонот, наботот, жамодот аро алоқаларнинг ўта табиий тасвириға эриша олади. Бу, аслида, табиий ҳол: ҳайвонот, наботот, жамодот бир ота-она фарзанди. Улар одамдай туғилганлар.

Кузатганмисиз, биз фантастик асарларни ўқисак, ўзга сайёралардан келган мавжудотлар билан учрашсак, нимагадир уларни ўзимизники деб билмаймиз, бегонаға муносабатда бўлаётганлигимизни ҳис қилиб турамиз. Ҳайвонот, наботот, жамодот ўзимизники, борлигимизнинг узвий бўлаги. Инсон, сўзсиз, зоти шариф, ўзга туғилганларини йўлга солиб турувчи улкан, сеҳрли куч. У вақти-вақти билан ҳайвонлардан, яшил олам «фуқаролари»дан, жонсиз табиатдан фойдаланади. Нормурод Норқобилов инсон — ҳайвонот — наботот — жамодотни бирбутун ҳолда тасаввур қилади. Ҳайвонлар инсонға хизмат қиладилар, яшил олам бус-бутун одам ихтиёрида, жамодот тирик мавжудотнинг уйи, ҳамишалик макони. Н.Норқобилов ҳайвонлардаги зийраклик, хид билиш укуви, инсонға чексиз садоқати хақида кўп ва ҳўб ёзади. Сафар исмли ўсмир вафот этганида, Ёлдор бўрию Толмас бобо («Ғанимлар») ғиғон чекадилар, ўзларини кўярга жой тополмайдилар. Жуфтиға садокатда ҳам баъзи кимсалар бўри, айик, шердан ўрнак олсалар чакки бўлмасди. Чўнгалла бўри эрка, таптик жуфти

Окёлнинг дардида ўзини ўққа-чўққа уради, хаётини хавф остида қолдириб Окёл жасади ётган омборга ҳам киради. Афсуски, Сардор, Отамурод («Белбоғ»), Қиличбекнинг («Тунги меҳмон») хотини севгига хиёнат қилади. Боборайим гов («Қуёш тутилган кун»), Сувонқул («Даштда») сингарилар одам бўлатуриб хайвон ҳам қилмайдиган тубанликка қўл урадилар.

Нормурод Норқобилов асарларида эркак киши, ул (ўғил) одам табнат тартиботларидан келиб чиқилган ҳолда табакалаштирилади. Ёзувчи эътиқодича, эркакнинг гули — полвондир. Полвон одам орийтли, чайир, тошдай беўхшов, лекин метиндай пишик бўлади. Муҳими, полвон заифаларга суянчиқ, элга етакчи, ёшларга ўрнак бўлади. Нормурод яратган полвонлар интеллектуал етук, билими ошиб-тошиб ётган кишилармас. Улар эркак деган номни, ул деган тушувчани улуғлайдилар. Собир полвон («Қуёш тутилган кун») улни канча улуғласа, тул (шунчаки зурриёт)ни ёқтирмайгина тилга олади. Эрназар полвон («Қоялар ҳам йиғилади») ўсмирларни курашда синаса, итни айиққа рўпара қилиб саралайди. Олдий ит айиқни кўриши билан хотини хўллаб қўяди, жўн бола ўзини курашдан четга олади. Нормат полвон («Алп онадан») навпихол қизларни, келинларни оғир ишлардан асрайди. Қизлар, келинлар — туғилажак алпларнинг оналари. Она нимжон, касалманд бўлса, алплар уруғига қирон келади.

Нормурод Норқобилов асарларида чавандоз, мерганлар ҳам юқори тоифага тааллуқли кишилардир. Абдурахмон чавандоз («Белбоғ») Сардорни ўлимдан асраб қолади. Унга ҳаётий ўғитлар беради. Шу қахрамон: «Биз айиқни тоға, бўрини оға» деб ўрганганмиз», — дейди. Салом мерган («Овул оралаган бўри»), Панжи саёк («Тоғу тошларда») ҳам мерган. Лекин бу мерганларда қалб кўридан кўра мажбурият, ижтимоий буюртма етакчилик қилади. Уларнинг полвон, чавандоз бўлишига ҳали анча вақт бор. Лекин уларда эркакнинг кўрки бўлиш имконияти мавжуд.

Нормурод Норқобилов асарларида омма тимсоли ниҳоятда тиник, ишонарли кўрсатилади. Мен ёзувчининг қисса, хикояларини ўқир эканман, руҳимни валати туйғу чулғайди. Қишлоқлар бефайз, тароватсиз бўлиб қолаётганини ҳис қиламан. Ўша-ўша жойлар, ўша-ўша тоғу адирлар, ўша-ўша далалар, дов-дарахтлар. Одамлар тўй қияпти, ўтганларни эъзозлаб мангу маконига кузатмоқда. Лекин одамларда майдалиқ, сергаплик, фиск-фужур авж олган. Энг ёмони, ҳар бир кас ўзини осмон дея англайди. Тўғри,

мустақиллик одамларга бекиёс эрк берди. Лекин бу эркни курук гапбозлик, эрмакталаблик дея англаш тўғрима-с. Шундай инсонлар борки, одамлар тинчини бузиб қўйишдан хузу-р қилади. Аммо курук гап ўрнига озгина меҳнат, озгина савоб ишлар қилса, ҳамма нарса из-изига тушиб кетарди. Бадий адабиёт оммаши эмас, аниқ инсонни, бетак-рор киёфани тасвирлайди. «Белбоғ» қиссасида увоккиша бир персонаж бор. Отамурод хотинидан ажралгач бир бева хотинни-кига бориб туришга одатланган. Аёл ниҳоятда ши-рин сўз, ниҳоятда меҳрибон, ниҳоятда самимий. Отамурод шу аёлга уйланишни ҳам ўйлаб қўяди. Бир куни йигит аёлдаги ўта нозик бир нуқтани кафш этади: аёл эркакини кутиб олар экан, дарҳол қўлига қарар, таъмасини ниқоблаб ололмай қолади. Шу арзимасгина камчилик аёлнинг бош хусусияти бўлиб чиқади. У аввал ҳам Алишер деган йигит-ни жоним-жоним дея, холдан тойдирган экан. «Бўрон қўпган кун» ҳикоясида Баҳром қассоб, Эшкул сомсақаз, Абрай қирриқларнинг моҳияти зинокорона па-зарлари орқали ёритилади. «Қабртош» ҳикоясида Эрали, Тожи шо-ирларнинг майда, қўзбуямачи эканликлари тасвирланади. «Қизча» ҳикоясида эр-хотин орасидаги можаролар туфай-ли қизча итнинг инига кириб ётишдан хузу-р топганлиги кўрсатилади.

«Фанимлар» қиссасида, «Қуёш тутилган кун», «Қу-дук», «Энатепа» ҳикоясида майда одамлар борлиги иш-онарли ёритилган. Сарвар, Шойим йўғон, Эргаш боди, Абдурайим («Фанимлар»), Бегим оксоқол, Рўзикул боди, Мамадали шофёр, Маъруф чавандоз («Қудук»), Барот се-миз, Бозор оксоқол, Бердикул, Сафар мелиса («Энате-па»), Раҳим пакана, Бобур сарик, Шоди пўрим, Шоврук посон («Қуёш тутилган кун») сингарилар томошага ўч ом-ма вакиллари. Бундайлар истаган одам устидан маъзава тўқади-лар, ўзларини ҳаммадан устун қўяди-лар. Лекин ама-лий иш қилишга келганда секингина ўзларини четга олади-лар. Нормурод Норқобилов полвонларни, Ёлдор бўрини, Пахмоқ айикни қанчалик меҳр билан тасвирлаган бўлса, бекорчи, ғийбатчи дангасаларни шунчалик фош қилади.

Нормурод Норқобилов тажрибали, эстетик принци-пи шаклланган ёзувчидир. Мен унинг қисса ва ҳикоялари за-минида мураккаб, жиддий роман концепциясини кўряпман, ҳис этмоқдаман.

Абдуғафур Расулов,
филология фанлари доктори,
профессор.

Қиссалар

БЕЛБОҒ

Отамурод тонгги қуёш нурига йўғрилган қишлоқда ўзига нисбатан туғилган адоватни ички бир туйғу билан қайта ҳис этаркан, унинг муқаррар оқибати эрмуш мавҳум хавфни қидиргандай, ёнбағирликнинг қунгай томонида пала-партиш сочилган қишлоқ уйларига, қуйидаги тезоқар сой ёкалаб чўзилган қуюқ ёнғоқзорга, чўққиси яккам-дуккам арчалар билан безалган қаршидаги баланд қояга ва кўнш тоб ғубор оғушида сокин мудраётган тоғларга бир-бир боқаркан, маънос ва дилгир нигоҳи ҳовли этагидаги бостирмага ёндош тушган чоғроқ кулбада тўхталди. Кичкина деразаларига қизғиш парда тутилган шу кулба ҳам ўзига таҳдидли тикилиб тургандек туюлди.

Бир қарашда теварак ғоят осойишта эди. Қушлар чуғури, енгил эпкиндан силкинаётган япроқлар саси, пастдаги сойнинг бир маромда гувиллашига қоришиқ қишлоқнинг англариш шовури, булутсиз кўкда бемалол дайдимок истағида тоғ чўққисига тирмашган офтоб нурининг аллаловчи тафти-бари соз ва ғоят ажойиб эди. Аммо бу фусункорлик муваққат — қишлоқнинг қай бир буржида биқиниб ётган ўша номаълум хавф ҳализамон мазкур тароватга соя ташлайдигандек эди.

Кеча тушдан сўнг Зумрадни сой бўйида холи учратгандаёқ бу ерда ортик ўралашиш яхшилиққа олиб бормаслигини пайкаб улгурганди. Кўзи ҳар дақиқада кийиндек дик сакраб қочмоққа шай турган жувонда экан, ўзига ўқдек қадалган нигоҳни сезмай қолмади. У беихтиёр ортига ўгириларкан, наридаги буталар орасидан адоватла тикилиб турган йигитчага кўзи тушди. Отамурод бошда ажабланди, сўнг уни жувоннинг хешларидан бири бўлса керак деб ўйлади. Кўнглида ёмонлик йўқлигини билдириб, хижолатомуз илжайди. Йигитчанинг эса

бир туки қилт этмади. Бақадек котиб тураверди. Кўзларини олиб кочмоқдан ўзга иложи йўқлигини англаган Отамурод жувон томонга қайриларкан, уни жойида топмади. Зумрад кумга синггандек ғойиб бўлганди. Аммо «кейи-ин» дея шивирлаши қулоқлари остида қолганди. У жувонни қидириб, ёнғоқзор бағрига сингган сўқмоққа, юқорига ўрлаган тор йўлакка аланг-жаланг боқаркан, тирик инсонга эмас, рўёга дуч келгандек хис қилди ўзини. Бу етмагандек, буталар орасидаги йигитча ҳам кўринмас, хилват бу ғўшада ёлғиз ўзи қолганди.

Аламдан ғудраниб сўкинди.

— Ёввойилар!

Ахир у айна шу дақиқани қанчалик интиқлик билан кутмади. Бир парча мактуб орқали билдирилган кўнгил изҳорига жавоб олмоқчи эди, холос. Мактубни шаҳардан атай келтирган совға-саломлари орасига қистириб узатганди. Гапни узоқ-узоқлардан бошламай, ярали кўксига тоғ чечагини тақмоқчиман, шунга сиз нима дейсиз, дея мақсадини очиқ баён этганди. Ва шундан бери жувоннинг оғзини пойлайди: Аксига олиб, у тутқич берай демасди. Ошиқманг, ошиқмай тулинг, деганга ўхшаш сирли ва илтижоли қарашдан нарига ўтмасди.

У алами келиб, дуч келган тошлардан бирига чўкди. Тор йўлакдан ўзи томон энаётган жувоннинг отаси Сардор чолга кўзи тушди. Алами ғазабга айланди: «Булар ҳар бир қадамини пойлашаяпти шекилли!». Аммо бу нарсачолнинг ҳурматига ўрнидан кўзғалмоғига монелик қилмади. Сардор чол, елкасида ўроқ, хушҳол кулимсиради.

— Кўйларга пича ўт ўрай деб тушувдим.

Отамурод жилмайган киши бўлди. Шу тобда кўнглига чирок ёкса ёришмас, чолнинг қаршисига келиб чўққалашидан эса баттар ғаш келди. Бирок буни билдириб бўлмасди. Чол уй эгаси. Боз устига... Йўқ, қизимни узоққа бермайман деб турса, нима ҳам қиларди. Негаки, бу ер шаҳар эмас, тоғликларнинг эса ўз феъли, ўз тутуми бор. Айрим қарашлари-ку ҳеч бир ўлчамга сиймайди.

Сардор чол йигитга синчков назар ташларкан, чўнтагидан носқовоғини қидира-қидира, негадир жўшиб оқаётган сойга бир муддат тикилиб қолди. Сўнг эса

ўрок сирти билан гарданини қашлай-қашлай, узундан узун бир ривоятни сўзламоқни бошлади.

Йигитнинг тушунгани шу бўлдики, бир замонлар бу қишлоқни ёв босибди. Қишлоқ эркаклари душман қўлига тушмаслиги учун бола-бақраю киз-жувонларни қутуриб оқаётган мана шу сойга чўктириб, ўзлари тенгсиз жангда ҳалок бўлишган экан. У замонларда тоғда қор мул, сойда сув сероб, томдай-томдай тошларни худди хасдай оқизиб кетаркан, ҳозир ҳам шиддати ёмон эмас, тушган одамнинг тирик қолиши гумон эмиш. Бунн қарангки, қишлоқни ёв босганда, Худонинг қаромати билан бир кизча-ю, бир ўғил бола дўлана тергани тоққа чиқиб кетишган экан. Улар қўни-қўнжини мевага тўлдириб қишлоққа қайтишса, ҳамма ёқ вайрон... Хуллас, қишлоқдаги кейинги авлод мана шу икки норасидадан таркаган экан. Улар айикни тоға, бўрини ака, оҳуни хола билиб улғайишган экан. Шунингчун бу қишлоқ йигитларида айикнинг хайбати, бўрининг важоҳати, қизларида эса оҳунинг хуркаклиги мавжуд экан. Аммо кизларининг гўзаллиги бошга битган бало, айрим пайтларда қонли можароларга сабаб бўларкан.

Чол шуларни хикоя қиларкан, сўнг ўзини бу қишлоққа бегоналигини, аёли эса асли шу ерлик эканлигини қистириб ўтди. Йигитнинг ажабланиб қараб қўйганини сезгач эса, кейинги жумлани шошқалоқ бир тарзда ифода этди:

— Лекин мен бу ерга хотин деб келмаганман. Тарихи узун бунинг...

Отамурод коса тагидаги нимкосани илғаса-да, бу билан нимага шаъма қилаяписиз, деган маънода иддаоли қараш қилди. Бирок Сардор чолнинг ўткир нигоҳига бардош беролмай, кўзларини олиб қочди. Сўнг ер остидан унинг елкасидаги ўроққа разм солди. Қизи ҳақида гап очсам, ўроғи билан тушириб қолса керак, деган ўйга борди. Шунда юраги тубидан қайсар бир туйғу бирдан бош кўтарди. Қўнглимга тушов солмоққа ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Агар ошиқ кўнгилни англаёлмас эканлар, майли, айикдайин яжимласинлар, бўридай ғажисинлар! Булар тоққа хўжайин, кўнглимга эмас!

У бу сафар чолга тик қаради. Бирок энди чолнинг нигоҳи одатдагидек мулойим тортган, мезбонлиги эсига тушгандай, одобла боқарди. Шунга карамай, кўзлари

тубидан хануз совук бир ифода аримаган, салгина ножўя сўздан бу нарса ададсиз қаҳрга айланиши мумкиндек эди.

Отамурод ҳовли ўртасида тик қотганча, тобора кўтарилаётган топги офтоб нуридан фусункор тус олаётган тоғу тошларга дилгир назар ташларкан, ортидаги шарпани илғаса-да, қайрилмади. Қайрилмаса-да, нелигини яхши билади. Чол обдастани хозирламоқда, кампири эса у хозиргина тарк этган ўринни йиғиш билан банд. Ҳар сафар шу — уйғониб ташқарига чиқиши билан чол обдастага уннайди, кампири тўшагини йиғиштиришга тушади.

— Бетди чайинг, меҳмон.

Йигит юз-қўлини наридан-бери юваркан, орада хадикланиб чолнинг афтига бокди. Ундан адоват аломатларини қидирди. Йўқ. Сардор чолнинг қарашлари мулоим, ҳатто бир қадар меҳрли эди. Бундан йигитнинг кўнгли андак таскин топиб, яна ҳовли этагидаги эшик-деразалари ёпиқ кулба томон қаради. Қизингиз кўринмайди, деб сўрагиси келди. Ботинмади. Ичи қизиб кетаётган эса-да, сўроёлмади. Биладики, ташрифи қишлоқ йигитларига малол келгандек, сўрови чолга ёқмайди. У кўп юримли одам сифатида кечаёқ шуни фахмлаб етгандики, бу қишлоқнинг йигитлари анча чаток. Улар боши очик аёли тугил, кўтир итига дахл қилдирмайди.

Бу хил туйғу Отамуродга бегона эмасди.

Оқшомлардан бирида ён қўшиниси, художўй бир кампир эркак зотидан нолиб қолди. Дедики, маҳаллада ҳақиқий эркак қолмади, агар бор бўлганида, маҳаллани наҳс бостириб, буйтиблар қараб ўтиришмасди. Отамурод маҳаллада янги эди. Кўпчиликни яхши танимасди. Аммо кампирнинг гапларини ўзига олди. Ёмғирли тунлардан бирида қаршидаги тул аёлнинг дарвозасига тирғалган нотаниш кимсанинг йўлига кўндаланг бўлди. Буниси, эшигини оч, дея хиралик қиларди. Униси ё ноз қиларди, ё аразли эди. Ҳарҳолда эшик очмай, кетинглаб турарди. Аммо буниси ўзига етганча сур экан, кетишни ҳаёлига келтирмасди. «Кетинг кўп қуявермасин, — деди Отамуродга иршайиб. — Келиша олсак, икковимизга ҳам етади. Ё сенга бошқача ваъда берганими у?» Йигит юрагида туғилган нафратни сўзда ифода этиб беролмади. Зеро, бундай онларда сўз ожизлик қилади.

Натижада, у бор газабини муштумига жамлади... Эртасига эса бу воқеа маҳаллада роса гап бўлди. Отамурод аёл талашиб уришганга чиқди.

Ўшанда нимани талашиб ёқалашганини Отамурод ҳануз тузук идрок этолмайди. Чинданам нимани ҳимоя қилди у — маҳалланинг шаъниними ё аёлнинг қадриними? Бу ҳақда бош котиришни кўпда истамаса-да, тубан ва жирканч парсага қарши чиққанини яхши фаҳмлайди.

У қўлидаги намиққан сочиқни сим дорга ташлаб, ортига ўгирилкан, чоғроқ супачадаги тузалган дастурхонни кўриб, ичидан зил кетди. Чойни ичиб, жилмоғи шарт. Ортиқ судралиши яхши эмас. Унинг эса ҳеч кетгиси йўқ эди. Умрида илк бор тузалган дастурхон кўзига ёмон, жуда ёмон кўриниб кетди.

• • •

Сардор чол дастурхон тевадигига истамайроқ чўккан йигитнинг авзойини зимдан кузатаркан, ичдан унга раҳми келди. Аммо иложсиз эди. Негаки, ҳовлисида йигитнинг ортиқ даражада ўралашиши ўзининг ҳам шаънига яхши гап олиб келмайди. У буни кечаёқ сезган.

Йигит, кетгиси келмай, атай машинасини чуқилаб ўтирганида, қайнисининг ўғли Акрам қора бошлиқ икки йигит ҳовлисига кириб келган.

— Меҳмонингизни мошинаси бузилиб қошти деб эшитдик, — дея Акрам қора чол билан куюк сўрашган.

— Темир чуқилиб юрган одамлармиз, ёрдамимиз тегиб қолар деб келавердик, — деган иккинчиси.

Учинчиси лом-мим демаган. Қалин қоңлари остидан ўқрайиб қараб қўйиш билан чекланган.

Уч йигит хаш-паш дегунча машинани созлашган. Камерага ел бериб, атай узилган симларни улашган ва машина ўт олган.

— Энди сизга оқ йўл, меҳмон! — деган Акрам қора куракдек кафтини йигитга узатиб.

— Қичаб хайдасангиз, қоронғи тушмай давондан ўтиб олишингиз мумкин, — деган иккинчиси.

Учинчиси хўмрайиб қараб қўя қолган.

Аммо бу ҳол чолнинг ҳамиятига қаттиқ теккан. Ҳар ҳолда меҳмон уники. Бир қизини эплаб ҳимоя қилишга ҳали қуввати етади. Иккинчидан эса, меҳмон йигит

хали бирон шубҳали хатти-ҳаракатга йўл қўйганича йўқ. Шунинг учун давон йўлининг нобоплигини баҳона қилиб, йигитнинг кетмоғига изн бермади.

— Бугун кеч, эртаи йўлга чиқарсиз, — деди.

— Унда меҳмонни биздикига оп ўтинг, почча, қўзи сўйганман, — деди Акрам қора ўлганининг кунидан илжайиб.

— Баҳонада гурунглашиб ўтирамин, — деди иккинчиси.

Учинчисининг чехраси баттар тундлашди.

Йигитларнинг бемаврид кўмагидан ичдан эҳсаси қотган Отамурод чолнинг гапидан сўнг тезгина моторни ўчиради. Одоб юзасидан йигитларга раҳмат айтган бўлади. Чол эса мийиғида жилмаяди: «Кўмак баҳонасида сени қишлоқдан ҳайдамоқчи эди, нодон! Булар келдими, демак, қишлоққа ёмон бир гап ўрлаган. Ҳай, омон бўлсак, не гаплигини билиб олармиз».

Отамурод яна бир тун қолишидан, Сардор чол эса йигитларнинг таширифидан мамнун эди. Демак, хали орият бутун, бу йигитлар қишлоққа бегонани оралатиб қўймайди. Айниқса, Акрам қора бобоси Абдурахмон чавандозга жуда тортибди. Тили ширил, боқишлари салобатли. Унга қолса, меҳмонни уйига олиб кетса-ю, эрта-лаб ўзи кузатиб қўя қолса. Бирок бу қилиғи ўз қадрини билган одамга сира тўғри келмайди. Чол тутоқиб, бир меҳмонни кузатмоққа чоғи келмайди деб ўйлайсанми, нима, ўладиган жойдаманми, деб бақириб бермоқчи ҳам бўлди-ю, бир амаллаб ўзини босди. Ҳарҳолда Акрам қорани қойиб бўлмайди. Бобоси олдида қарздор. Эсласа, ёмон туш кўргандай, хануз эти сесканади.

Ўшанда милтиқ чақилмаганди. Тепкини кўтариб, уч бор босса-да, милтиғи отилмаган. Ўқини алмаштирганда эса, бошига тушган соядан бир зумга чалғиган. Тепасида хотиржам турган хайбатли кимсани ёқтирмай қарган. Бу одамларга нима бўлган ўзи, ҳатто тинчгина ўлишингга ҳам қўймайди-я, деб ўйлаган. Нотаниш кимса қўлидаги яроғини тортиб олиб қўядигандек, уни бағрига босган. Кимса эса пинак бузмаган, наридаги тубсиэ жарга ишора қилиб деган:

— Жонингда қасдинг бор экан, буйтиблар қуйманмай, анову жардан сакраб қўя қол! Этинг суягингга аралашиб, осонгина жон берасан!

Сардор милтиғини маҳкам бағрига босганча тура-верган. Нима ҳам десин. Кимса эса қўлидаги букловли камчи дастаси билан иягини кашлай-қашлай, унга бошдан-оёқ разм соларкан, шафқатдан йироқ оҳангда сўраган:

— Бошингга на мусибат тушдики, буйтиблар овлоқ жойда ўлмок истаб қопсан?

— Шу... одамзоддан кўнгил қолган, амаки!

— Чаток! — Кимса бош чайқайди, лекин ҳаракатида ачиниш сезилмайди. — Бу ишга аёл киши аралашганми дейман?

Сардор жавобдан қочиб, ерга боқади.

Кимса ортиқча ижакилашни бас қилиб, тевааракка хаёлчан термулади. Сўнг йигит эсига тушиб қолгандай, унга ўгирилади.

— Унда бундай қилсак, — дейди гавдасига мос йўғон ва салобатли овозда. — Шу бугунча меникида меҳмон бўсанг. Сал тафтинг босилармиди дейман-да. Агар жудаям ўлгинг келаётган бўлса ва бунга қасам ичган бўлсанг, эртан ҳам улгурасан бу ишга. Бугунча шу ишни қимай турсанг дедим. Нима дейсан?

Сардор, калака қилмаяптими, деган ўйда сергак боқади. Йўқ, у жиддий эди.

— Йўқ, мен шу ерда қоламан, — дейди сўнг қайсарлик билан.

— Йўқ, комайсан!

— Холи қўйсангиз яхши бўлармиди дейман-да.

— Холи қўйиш йўқ-да.

— Худди товди хўжайинидай муомила қиласиз-а одамга.

— Ўзиям шу-да, — Кимсанинг гап оҳанги янада ўктамлашади. — Бу товнинг хўжайини мен бўламан! Анови қор босган чўққилар ҳам менга қарашли. Ишқилиб, кўзинг нимаики илғаса, бари меники. Ўлмокни эвини қилолмадингми, изимдан юрасан-да, энди. Аммо-лекин дунёдаги ҳеч бир иш ўлмокқа арзимади. Мабодо одам ўлдириб қочиб-почиб юрган бўсанг, ҳукуматга ўзим боориб топшираман сени!

— Ўлдирмоқчи эдим, ўлдиролмадим!

— Унда ўзингниям ўлдирма!

— Кўксим куйиб кетаяпти-да!

— Ғамга теринг юпкалик қипти-да.

— Одам боласини кўрарга кўзим йўғу, сиз ҳам дейсиз!

— Унда дардинг оғир экан. — Кимса хўрсинган бўлади. — Мен жийдалик Абдурахмон чавандоз бўламан. Эшитган чиқарсан? Айтганча, ўзинг қайси қишлоқдансан?

— Беватанман! Қишлоғим бор эди, энди йўқ.

— Нима, кўчки тагида қолдим қишлоғинг?

— Ундан баттари.

— Чинданам ҳаминг каттиқ экан. Тур, кетдик!

Унга қандай эргашди, ўзиям билмайди. Абдурахмон чавандоз не воқеа юз берганини ортиқ суриштирмади. Дарвоқе, сўраган тақдирда, айтишга тили ҳам бормасди.

Ўша тунда юз берган воқеа хотирасида абадий сақланиб қолган. Эсласа, ҳозир ҳам юраги симиллаб кетади. Икки гуноҳкор банданинг қилмишидан лол туриб қоларкан, жигарим дегани кўзига чўп суққанига ҳеч ишонгиси келмади. Отмоқ истаб қўлига яроқ тутганда эса, улар қочиб бўлишганди.

Сардорга ходисадан кўра, мохияти кўпроқ таъсир қилади. Аёлига ишонарди, еру кўкка ишонмасди уни. Тоғасининг ўғли эса ука ўрнидаги одам эди. Ота-онасидан эрта етим қолиб, тоғасининг қўлида ўсгани боис, унинг болаларини «укам» дерди. Унга яқинлари — «ука»си ва аёли хиёнат қилганди. Яқинларинг хиёнат қилдими, бу дунёда яшашдан маъни йўқ, дея бир ўк билан кўнгил азобиға чек қўймоқчи эди, яроғи панд берди. Худди осмондан тушгандай қаршисида Абдурахмон чавандоз пайдо бўлди. Бундан чиқди, бу дунёдан ҳали насибаси узилмаган экан.

— Шундай деб беватанман де? — дея сўради йўлда Абдурахмон чавандоз шунчаки.

— Ҳа, беватанман, — дейди Сардор алам тўла оҳангда. — Аввалига улоқмоқчи эдим. Жондорга қўшилиб, айиққа ошна тутинмоқчи эдим. Бўмай кетди-да, кейин...

— Жондорлар сени қабул қймайди, — Абдурахмон чавандоз чўрт кесади. — Айиқлар эса сенга ўхшаганлардан ор қилади.

— Ҳали хайвондан харобсан денг?

— Осмондан келаяпсан! — Абдурахмон чавандоз истеҳзоли жилмаяди. — Одам бўлганим учун жонивор-

лардан пешман деб юрибсанми? Улар ҳақида фикринг кемтик экан.

- Мендан не ўтди, сиз билмайсиз-ку.
- Айтмасанг, қаердан билай.
- Айтгилиги йўқ-да!
- Унда айтма.

Абдурахмон чавандоз не воқеа юз берганини кейинчалик ҳам суриштирмади. Бу ҳақда ўзи ҳам бировга тиш ёрмади. Бу ҳодиса юраги тубида қолди. Оғриғи, азоби, мудхиш хотираси қолди.

Агар Отамурод шунчаки гурунги учунгина гап қўшмаганида, Сардор чол ҳали-бери хотиралар гирдобидан чиқолмасди. Шунингчун йигитнинг гапини болида англамади.

— Нонларингиз ширин экан, — дея қайта таъкидлади йигит.

— Ха-а, — деди чол ҳаёлини базўр жиловлаб. — Тегирмоннинг унида. Магазиндики бундай ширин чиқмайди.

У гап орасида йигитнинг кулба томон ўғринча қараб қўйганини сизди. Унга раҳми келди. Буйтиб қийналиб ўтирмай, қизимнинг қўлини ўзимдан сўраб қўя қолмайсанми, деган ўйга борди. Бироқ ичидагини тилига чиқаришни ҳаёлига келтирмади. Бу шунчаки ўй эди ва ҳар қандай ўй ҳам сўзда ўз ифодасини топавермайди...

• • •

Отамурод собиқ хотинидан қўл азоб тортган эса-да, хануз севмоқ, унинг таъбири билан айтганда, бирор-бир ожизага паноҳ бўлмоқ илинжида яшарди. Айрим окшомлари шаҳарнинг шимолий қисмида қад ростлаган қўл қаватли уйлар томон йўрғалаб қолиши шундан эди. У қизғини қопламали эшикни ҳаяжон ила аста қоқаркан, соғинч тўла нигоҳни кўрмоқ истайди. Афсуски, ҳар сафаргидек таъмагир кўзларга рўпарў келади. Эшик очган жувоннинг назари ўз-ўзидан унинг қўлидаги нарсаларга кетиб қолади. Бу ҳолат сониянинг юздан бир улушида юз берса-да, Отамурод аёл нигоҳида ёлқинланган таъма учқунларини пайкамай қолмайди. Қалбидаги соғинч хислари ўрнини надомат эгаллаб улгурмай, жувон унинг бўйнига осилади. Соғингани ва севишини айтади. Бу гапларга йигитнинг жон-жон деб ишонгиси келса-да,

жувон тимсолида қандайдир хатарни англагандай бўла-
веради. Сўнг бу хонадонни кўнгли ғаш ҳолда тарк эта-
ди. Қидирган нарсасини тополмай, бекорга овора бўлган
кишидек хис этади ўзини. Олам кўзига кир кўриниб,
бозор шовқини ғашига тега бошлайди. Мижоз кутиб,
майдонча четидаги чойхонада валаклашиб ўтирган ше-
риклари даврасига бориб кўшилгиси келмайди. «Камаз»
русумли машинаси кабинасини дидига мослаб жиҳозлаб
олган эмасми, кабинага бикинганча, маҳзун ҳаёлга бота-
ди.

Сардор чол қия очик кабина эшигини аста чертган-
да, у мискин ва тушкин кайфиятда мудраб ўтирарди.

Кузалган мошгуруч соқоли соғлом чехрасига ғоят
ярашиб тушган нотаниш бу чол бунгача чойхонадаги
хайдовчилар билан бир-бир гаплашиб чиққан, аммо у
айтган нархга ҳеч ким рози бўлмаган. Тоғ йўли оғир,
овора бўлишга арзимаиди.

Чол айтган манзилга Отамурод умрида бормаган эса-
да, негадир дарров рози бўла қолди. Тезроқ йўлга туш-
са-ю, ғала-ғовурга тўла бу бозордан узоқлашса.

Кўнгли шунини истади.

Чолнинг бир неча қондан иборат юкини машинага
ортиб, йўлга тушаркан, шаҳардан чиқаверишда барча
киракаш хайдовчиларга хос ўй миясини тирнаб ўтди:
«Сал чўғи кам бўлди-ёв...» Бу ўй машина дастлабки
қияликка тирмашгандаёқ, писанда йўсинда, сўзда ўз
ифодасини топа қолди: «Йўлнинг бунақалигини билга-
нимда, ўйлабгина келардим-а». Аммо Сардор чол тўғри
сўзга ўрганган одам, бу хил илмоқли гапларга парвоям
қилмади. Жим кетишни ноқулай билиб, ўз ташвишлари-
ни баён этди. Бу йил мева-чева зўр бўлибди-ю, картош-
канинг мазаси қочибди. Бориниям тўнғизлар кавлаб
ташлаётганмиш. Довонни қор босмасдан туриб рўзғор
учун керакли нарсани ғамлаб олиши керак эмиш...

Аммо чолнинг дарди йигитга ёт эди. Менга деса,
ўша қишлоғингда бир умр қолиб кетмайсанми. Неча
пуллик ишим бор бу билан менинг. Ундан кўра машина-
нинг кучанишига қаранг, зўрикканидан тўкилиб тушай
депти...

Йўл бўйи бинойидек сўзлашишган, бироқ бир-бирла-
рининг дардига бутунлай бефарқ бу одамлар тушган ма-
шина қишлоқ четидаги ховлига гуриллаб кириб борган-

да, кун пешиндан оғганди. Ичдан тезроқ изига қайт-
мокқа ошикиб турган йигит пешайвонли уйга қарама-
карши тушган кулбадан югуриб чиққан қизга кўзи туш-
ди-ю, ҳамма нарсани унутди. Рул чамбарагини маҳкам
тутганча бақадек қотиб қолди.

Ёқасига кашта чатилган кирмизи кўйлакли бу қиз
оҳудек чаккон, қайрилма қошлари остидаги каттакон
шахло кўзлари кишига шу қадар ишонч ва самимият би-
лан боқардики, юрак ўз-ўзидан ҳапкириб кетарди.

Қулоғи бозорнинг гала-говурига кўниккан, ҳар уч
уйнинг бирида қўлбола дўкончаси бўлган, шом тушмай
аёлидан тортиб эркакларигача кўчага чиқиб оладиган
сершовкин маҳаллада яшаб келаётган йигитга овлоқ бир
масканда шундай бир паривашни учратиш фавқуллодда
ходисадек туюлди. Пешвоз чиққан кизнинг қарашлари-
да, қўйингки, бутун вужудидан шундай бир самимият
балқиб турардики, унинг қошида қусур ҳаёлларга бо-
риш гуноҳдек эди. У табиатнинг ноёб бир чечагидек ки-
шини ўзига мафтун этаркан, кўнгилда беихтиёр унинг
бўйидан тўйиниш, кўркидан баҳра олиш истаги туғилар-
ди.

Аммо бу бир лаҳзалик ҳолат.

Довдирашдан базўр ўзига келган одам ичдан тошиб
келаётган бу истакка йўл йўқлигини дарров фаҳмлайди.

Отамуродни эса кизнинг ҳусни-жамоли эмас, бокиш-
ларидаги сокинлик ва хокисорлик ўзига мафтун этган-
ди. Негаки, ўзи яшайдиган маҳаллада уйлар зичдек,
одамлар қанақадир жиззаки, нигоҳлари оғир ва меҳрсиз
эди. Торлик ҳамма нарсада — турмуш тарзидан тортиб,
муомалаю муносабатда ҳам яққол акс этиб турарди.
Тоғликларда эса бунинг акси — худди юксак тоғлардан
улгу олгандек, уларнинг қарашларида ажиб бир улуг-
ворлик мавжуд эди.

Одатда, Отамурод борган жойида ҳеч қачон узок
қолмасди. Юкни туширарди-ю, дархол изига қайтарди.
Бу сафар эса чолнинг биргина таклифиданок супа томон
интилганини сезмай қолди. Бироқ чой устида бўлиб
ўтган суҳбатда, чол шундай бир гап қилдики, йигитнинг
назарида, олам хира тортгандай туюлиб кетди.

У бамайлихотир гурунг бераётган уй эгасига бақра-
йиб боқаркан, унинг сўзлари ортиқ қулоғига кирмас, та-
саввурида жонланган воқеа бутунлай ҳаёлини банд этиб

кўйганди. Каклик овига чиққан куёв йигит, бостириб келаётган қор кўчкиси, чиллалик келиннинг дод-фарёди — барини аниқ-тиниқ кўраркан, қалбида рашкка ўхшаш нимадир уйғонганини ҳис этди. Ўчок бошида қуймаланаётган қизга, яъниким жувонга ғамгин қараш қилди.

Чолнинг кейинги гаплари ундаги қизганиш ҳиссини баттар кучайтирарди.

— Ўзиям ғайрати ичига сиғмаган йигит эди-да. Қишнинг чилласи демаган, чимилдикда ўтирган келинчагини ўйламаган... Шундан бери қизимиз бевалик азобини тортмоқда.

Уй эгаси бу гапларни нечун айтди? Қизига маҳлиё бўлганидан ғани келдимиз ё бошқа бирор сабаби бормиди? Қошларини чимириброк сўзлашига қараганда нямандир фахмлагандай эди.

Аслида йигит ўшандаёқ Сардор чолнинг кўнглига анча ўтиришганди. Йўлдаёқ Отамуроднинг қирриқлардан эмаслигини, ўз таъбири билан айтганда, тузуккини бола эканини пайқашга улгурганди. Бу хил йигитлар муҳит таъсирида салгина ўзгаргандек туюлса-да, лекин ҳамиша аслилигича қолаверади. Чол бунга бозор майдо-нидаёқ амин бўлган. Чойхона сўрисини тўлдириб ўтирган хайдовчилардан бири деганди: «Сиз айтган нархга бу ердагиларни қўзғотишингиз қийин. Лекин чеккада турган хув анову «Камаз»да биттаси бор. Фойда-зиён деб турмайди. Бизди гурунгни унча писанд қилмай, кабинасида газет ўқиб, шеър ёдлаб ўтиради. Илтимос қилсангиз, йўқ демайди у».

Чол уни кабинада бутунлай тесқари, яъни эзгин ва мудроқ ҳолатда учратаркан, чўчиб, жавдираб боқинида-ноқ тузук йигитлигини фахмлаганди. Йўлдаги илмоқли гаплари эса касб тақозоси юзасидан қилинган шунчаки инжиқлик эди. Одам боласи шу, қанчалик яхши бўлмасин, муҳитнинг таъсири қоқса енгил кетадиган гарддек барибир унга қўнган бўлади.

Асил эса гарддан айнимайди.

Қизи ҳақидаги гапидан кўзланган мақсади эса, меҳмоннинг этини ўлдириш, қизига нисбатан қизиқишини сўндириш эди. Бунга ҳов бирда уйига бир тун меҳмон бўлиб кетган овчи йигит сабаб бўлганди. Қизига беихтиёр ошиқ бўлиб қолган овчи йигит ҳе йўқ-бе йўқ,

эртаси куніёк совчи юборганди. Аммо қиз деб ўйлаганлари эр кўрган жувон чикиб қолгач, шўрлик совчилар шу қадар ноқулай ахволга тушишгандики, эсласа, хануз чолнинг етмиш етти томири тортишади.

Ўшанда жувон ҳақидаги ҳақиқатни билгач, Отамурод андак маъюсланган. Йўлдаёқ унутиб юборсам керак деб ўйлаган. Йўк, бунинг акси бўлган. Жувоннинг ёш кизалокларникидай беғубор боқишлари йўл бўйи уни тарк этмаган. Симёғочлардаги яккам-дуккам чироклар нуридан хира ёришган маҳалласига кириб келаркан, қулоғига чалингани қўшни хотинларнинг даҳанаки жанги бўлган. Шунда ҳаёлини бутунлай банд этиб қўйган жувонни сершовқини бу маҳалладан кизганган. Булоқ сувидек тиниқ нарса экан, бу бўғанага аралашиб кета олармикан, деб ўйлаган. Сўнг бу ўхшатиши ўзига эриш туюлиб, ҳовлисига кирган, бу ердан қўчиб кетмок керак, деган ҳаёлга борган. Илгари ҳам бу ҳақда ўйлаган, лекин ҳозиргидек қатъий эмасди. Ичкарига кирган ерда, бостирма тагидаги капалакнусха қурилма ёнида тўхтаган. Унда тоғ томонга учмокни истаган ва шундагина жувонни севиб қолганини англаган.

Кўкка парвоз этиш унинг учун шунчаки орзу эмас, азалий иштиёқ эди.

Токи инсон тирик экан, орзулари йўлида, ундан бирор наф етиш-етмаслигидан қатъи назар, ҳамиша ҳаракату изланишда бўлмоғи лозим. Бу унинг, негадир ўзгаларнинг ғашини келтирадиган, фикрларидан бири эди. Ҳаёлидаги тасаввуру аниқ ҳисоб-китоблар асосида тикланаётган капалакнусха қурилмаси эса, шу каби фикрларнинг амалдаги ифодаси эди. Таниш-билишлари эса унинг бу уринишлари устидан кулишгани кулишган, дейдиларки: «Хай, бу зормандангда бир марта учдинг ҳам дейлик, кейин нима қиласан бунини? Ё кейин кўрғазмага қўйиб қўясанми?» Айни шу «кейин»и Отамуродни мутлақо қизиқтирмасди. Кўнгли парвоз истарди, тамом-вассалом. Бироқ бу истагини тушунадиганлар йўк, мас-хараловчилар эса хоҳлаганча топиларди.

Аёлига талок айтаркан, уйдан ўзи билан олиб кетган бирдан-бир нарсаси мана шу капалакнусха машинаси бўлган. Ва шу куннинг эртаси орзусига етишмоғига санокли сониялар қолганди. Афсуски, «машина» филди-раклари бедапоёдаги чуқурга тушиб, қанотларини син-

дириб олган. Бир хисобда бу яхши бўлган экан. Негаки, ўшанда юраги тўла алам эди. Осмону фалакка кўтарилиб, сўнг ер-парчин бўлмоқчи эди. Чунки аёли уйдан чикиб кетишга мажбур қилгани етмаганидек, мактабига келиб роса тўполон кўтарган, ўқувчилари хузурида шарманда-ю шармисор қилиб кетганди-да.

Ўша кеч анчадан бери яқинига йўламай қўйган қурилма теварагида ўралашаркан, тоққа парвоз қилиш нстагидан ўртанарди. Ақли-хушини ўғирлаб қўйган тоғлик жувон қошига канот чиқариб учгиси келарди. Ўткир чирок нурида машинани тузатиш билан банд бўларкан, қаршидаги дарвозага келиб суйкалган кимсани пайқамай қолмади. Тор кўча хиёнат эшигининг аста очилиб, секин ёпилганини ўзгалар қулоғидан яширолмади.

Салдан сўнг жойи алмашган қизалокнинг уйкусираб йиғлагани эшитилди...

• • •

— Маҳаллани нахс бостирдинг, ё кўчиб кет, ё ҳаммани ўзингга илакиштиравермай, бирини танла!

Ўша ёмғирли тундаги муштлашувнинг гувоҳи бўлган қўшни аёл кўркувдан ранги ўчиб, унга тикиларкан, Отамуроднинг пўписи қилмаётганини англади. Бир хаёли, ишонган қуроли-шаллақилигини ишга солмоқчи бўлди. Аммо йиғитнинг авзойидан ҳайиқди. Қизиқ, жувон шармандалиқдан эмас, инсондан чўчиди. Шу пайтгача эркаклар унинг учун бир пул эди. Қош-кўзини сузиб, мана-ман деганини ўз ногорасида ўйната оларди.

Буниси эса ҳеч эвриладиган эмасди.

У йиғитни кўчиб келган қуниёқ кўз остига олганди. Бир-икки ишва қилиб ҳам кўрганди. Бироқ янги қўшни жуда жиддий чиқиб қолди. Жувонни таажжублантирган нарсаси, ўзи аллақачон кўникиб улгурган иллатга ўзга нигоҳ билан қараш мумкинлиги эди. Маҳалла эркакларининг биронтаси бу ишидан жирканмасди. Қайтамга, кўнглини овлаб, бир тун қўйнида ётиш пайида бўлишарди. Бу эса йўқ ердаги шартлар билан боштини қотирмоқда. Ё сен кет эмиш, ё мен. Кетсанг кетавермайсанми!

Жувон қаршисида ғазабнок турган йиғитга бошдан-оёқ тикиларкан, шу дамгача ҳеч панд бермаган маккорлигини қўллаб кўрмоқчи бўлди.

— Акам бўлинг! — деди кўзига ёш олиб. — Ҳимоя қилинг мени!

Бирок йигитнинг кўнгли юмшамади. Кўзи аёлнинг этагидан тутиб турган қизалокда эди.

— Норасиданинг олдида шу ишни қилгани уялмайсанми! — деди оғир нигоҳини қайта аёлга қадаб. — Увол-ку бу ахир!

Отамуроднинг қазабланганича бор эди. Чунки ўзи шаҳарнинг шимолий қисмидаги кўп каватли уйлардан бирида турувчи жувоннинг хонадонида тунлари шунинг учун қолмасдики, аёлнинг кўзлари жавдираган ўғилчаси бор эди. «Бари никоҳдан кейин, — дерди хирсини қитиклаётган шайтоннинг измига бўйсунмасликка тиришиб. — Халолига нима етсин!» Бирок бу масалада жувон ўқтамрок экан, бир сафар ўғилчасини онасиникига бериб юбориб, йигитнинг васлига етишмоққа эришганди. Йигит эса бу хил муносабатни ҳеч бир таъмасиз, соф мухаббат туфайли юзага келишини истарди. Ҳар сафар аёлнинг жон олғувчи табассуми қаршида ожиз қоларкан, ичида улкан кураш кетарди ва оқибат, ҳамisha ақли ғолиб чиқарди. Иккинчидан, болаларни яхши кўргани учунми, бола феъли ҳам йўқ эмасди. Болага ўхшаб йўқ нарсалардан қувонар, шунингдек, тезда кўнгли ҳам қоларди. Норасида олдида гуноҳга йўл қўйишни кечирилмас ҳолат деб биларди. Қўшни жувонни шунинг учун ҳам жуда ёмон кўрарди.

Собиқ аёли унинг ана шу заиф томонини мўлжаллаб зарба берганди. Биладики, эри мактабни яхши кўради, болалар эса жони-дили. Судга қаноат қилмай, мактабда тўполон кўтариши шундан. Тўполондан сўнг Отамуроднинг мактабда ортик қолишга юзи чидамади. Оғайнисининг машинасини олиб, бозор майдонига чиқди. У бўлиб ўтган бу воқеалардан жуда қарахт эди. Қолган барча ҳаракатлари мана шу қарахтлик оғушида бўлгандек эди. Ва бор аламини янги нонхўрни унча ёқтирмай қаршилаган Ботир довоғдан олди. Энди у жилд кўтариб юрган кечаги муаллим эмасди. Бир кечада ҳамма нарсадан мосуво бўлган аламзада эди. Улар ҳўкиз болтадан қайтмас дегандек, Ботир довоғ билан эркакчасига гаплашиб қўя қолди.

Аммо аёллар — на собиқ хотинни, на қўшни жувон билан бу хилда гаплашиб бўларди. Улар нафратдан

бошқасига ярамасди. Бирок йигитнинг нафрати баҳор ёмғиридай ўткинчи эди. Қанчалик кучайса, шунчалик тез тинарди. Кейин топган аёлини севмоқ истади. Ўзига қўрғон, ўғилчасига ота бўлмоқни ўйлади. Шунда билдики, киши табиатида мавжуд одамийликни ҳеч бир нафрат маҳв этолмас экан. Одам боласи қандай туғилган бўлса, шундайлигича, яъни яхши ёки ёмонлигича қолавераркан.

— Чойдан ичинг, меҳмон!

Отамурод бошини кўтариб, қаршисидаги чолга қаради. Хаёлга ботганидан хижолат тортгандай, маҳзун жилмаяди. Эрталабдан бери қорасини кўрсатмаётган Зумрадни ўйлаб, умидсизликка тушаётганини ҳис этаркан, қизнинг кўнглини сўрамай, тўғридан-тўғри совчи юборган ёшлик кезларини эслади. Кейин хотини кўп бор юзига солган, сизга суйиб тегмаганман, отам мажбурлаб берган, деб. Худди шу нарса сабабми ё жувонда қандайдир бир сир борми, аввало унинг кўнглини овлашни ўйларди. Агар у ризолик берса, чолнинг оёғига бош уришга ҳам тайёр эди.

Аммо бу кечаги орзу эди. Жувон «кейин» дея умидлантирувчи алланимага шама қилгандай эди. Бугун эса гўё қочиб кетгандай, хануз қорасини кўрсатмаётган эди. Айтишларича, бу қишлоқ қизлари йигит томонни ёқтирмаса, ортиқ кўзга ташланмай қўя қоларкан.

Наҳотки шундай бўлса!

Шу пайт йигитнинг қулоғига ёқимли бир гап чалингандай бўлди.

— Таом пишгунча чой билан қоринди алдаб турамизда энди, меҳмон.

У, шартмиди шу, бекорга овора бўлсизларда, дея минғирласа-да, ичдан ғоят шодланди. Негаки, вақтни бир оз чўзмоққа зўр имкон эди-да бу. Тагида гуриллаб ўт ёнаётган қора қозондаги овқатнинг сира пишмаслигига ҳам рози эди у.

Йигитнинг беихтиёр жонланганини сезган Сардор чол мийиғида кулимсиради. Аслида эса, ўзи ундан кам безовта эмасди. Қизининг қаерга кетганлигини ўзича тусмоллаётган бўлса-да, қандай кайфиятда қайтишидан бутунлай беҳабар эди. Агар қизи хали-бери қайтмаса, демак, йигит уmidини узгани маъқул. Эшигига ортиқ танда қўйишидан маъни йўқ. Зумрад зохиран юмшок

кўрингани билан, анчагина қайсар. Кўнгли чопмаган кимсага корасиниям кўрсатмайди. Бу ҳол илгариям бирикки бор содир бўлган. Ўшанда чол қизининг қатъиятидан лол қолганди. Шунга қарамай, қизининг бевалиги чол-кампири учун улкан дард эди. Тезроқ жойини топиб кетишини исташарди.

Сардор чол бугунги синоат ҳақида кампиридан сўрашга оғиз жуфтлади-ю, истихола қилди. Қачондан бери аёлларнинг сирига қизиқадиган бўлиб қолдингиз, дейишидан ийманди.

Ахир кампирида Абдурахмон чавандознинг қони бор, ўқтам ва чўрткесар. Меҳри, меҳри қатори қаҳри ҳам дарё. Аксарият аёлларга ўхшаб ҳуда-беҳуда нарсаларга аралашавермайди. Аралашар бўлса, ҳар қандай ишни бир ёқлик қилмасдан қўймайди. Кечаги йигитларнинг мулойим келиб, мулойим чиқиб кетишларининг бониси шундан. Кампири овозини кўтарган кимсани ёқтирмайди. Шу битта қизимнинг бошини қўриқлашга ўзим-иям кучим етади, сенларга пишириб қўйибдими бу ерда, дейишдан ҳам тоймайди.

Бу қишлоқнинг удуми шу — уйингдаги меҳмонга қўшнининг ити ҳам хурмаслиги керак.

Сардор чол бу ҳикматни биринчи бўлиб Абдурахмон чавандоздан эшитганди. Довонда милтиғи чақилмай, Абдурахмон чавандоз уни ўз қишлоғига бошлаб келаркан, тўққиз боларли уйини бўшатиб деганди:

— Кетсанг, ана катта йўл, қолсанг, мана уй. Бу қишлоқда уйга келган меҳмонга қўшнининг итиям хурмайди. Мабодо ҳалиям жонингга қасд қилиш фикридан воз кечмаган бўлсанг, мана яроғинг. Мен буни манову михга осиб қўяман. Хоҳлаган пайтнингда олмоғинг мумкин. Фақат неки номаъқулчиликка қўл урсанг, аввалига танангга бир ўйлаб ол. Хозирча меҳмоним экансан, чиқиб мезбонлигимни қилай.

Абдурахмон чавандознинг ўқтамлиги, айникса, ҳеч нарсани сўраб-суриштирмаслиги Сардорга жуда ёқиб тушганди. Сўраган тақдирдаям, сўйламоғи жуда оғир эди. Сўйлаш тугул, эслашнинг ўзи қийин эди. Аммо ҳарчанд эсламасликка уринмасин, хотира дегани бами-соли қора қузғундай бостириб келаверарди.

Ўшанда айқалиб ётган яланғоч таналарга кўзи тушганида, дастлаб унда ғазабдан кўра, ҳайрат кучлироқ

эди. Чирмашиб ётганларнинг бири ўзининг жуфти хало-ли-ю, иккинчиси «ука»си эканлигига ҳеч ишонгиси келмади. Тоғасининг шаҳарда ўқийдиган ўғлини ўз укасидай кўрарди. Орамаздан ҳеч бўлмаса шу ўқисин деб, ҳар келганида чўнтагига пул солиб кўярди. Бу сафар тупканинг тагидаги бир оғайнисидан пул олиб қайтганди. Мана, чўнтагида дўппайиб турибди. Эрталаб ўзи автобусга чиқариб қўймоқчи эди.

Сардор кўз ўнгидаги шармандаликни идрок этолмай тураркан, йўлдан озганларнинг қонида жўш ураётган шайтон фурсатдан фойдаланиб, лип этиб унинг елкасига миниб олган. Кулоғига шивирлаган: «Ўлдириш керак! Хаяллатмай отиб ташлаш керак! Яроғинг нариги хонада турибди. Олиб чиқ-да, иккаласиниям шартга отиб ташла!» У шайтон қутқусига учиб, кўшни бўлмага отилиб киради. Яроғини осонгина топади-ю, аммо ўқларга келганда, раҳмон халақит беради. Ўқ жойланган қутичани топиши қийин кечади. Пайпасланиб кидиради, кани энди, лаънати қути топила қолса.

Милтигини ўқлаб чиққанда эса, шармандали тўшак вайрон... Зинокорлар аллақачон ғойиб бўлишганди.

Тонг қоронғисида мудраб ётган кишлоқ бу синоатдан беҳабар. Милтиқ тутган йигит ховлида беҳуда кези-нади.

Аламдан хайқирмоқ истайди.

Овози чиқмайди.

Уйга қайтиб кирмоқни ўйлайди. Киришдан жирканади. Ҳазабдан қилт-қилт титраганча, уй пештоқларига, деразаларига боқади. Хаёлидан, бу уйда энди қандай яшайман, деган ўй ўтиши билан, яроғини деворга суяб, ошхонадан керосин тўла идишни олиб чиқади.

Тонгги қоронғиликни парчалаб, уйи лаңгиллаб ёна бошлаганида, у аллақачон дўнгликда эди. Яхши ит ўлигини кўрсатмайди, дея боши оққан томонга кетиб борарди. Қасос олиш, ўлдириш истаги сўниб, ўз жонига қасд қилмоқ қутқуси кучайганди. Бу қутку стовида қанча юрди-билмайди. Йўлда дўппайган чўнтагидаги пулни сезиб, уларни шамолга сочиб юборди.

Нотаниш булок бошида бир зумга тин оларкан, етимлигидан ўксинди. Жигарининг хиёнати туфайли тоғаси ва бошка хешларидан айрилганини ўйлади. Ортга, кишлоғига йўл йўқлигини англади. Юз берган воқеа-

ни тоғасига қайси тил билан айтади. Дарвоқе, айтгани билан нима ўзгаради? Майли, бу мудҳиш сир сирлигича қола қолсин. Тоғаси қўлига косов тутиб, жасадини кул орасидан кидираверсин. Воқеани эшитса, минг куяди, ўлган дея гумонланса, бир куяди.

Ўша куни хаво намхуш, булутли эди. Қуёндан дарак йўқ, кўнглида маҳзунлик кучайгандан кучаярди.

У қўлидаги яроғини кўксига тираганини сезмай қолди. Елкасидаги шайтон эса баттар пишанг берарди: «От! От ўзингни! Яшаб нима киласан бу бевафо дунёда! Биргина ўқдан сўнг барини унутасан!»

Аммо умри бор экан, тўсатдан келиб қолган Абдурахмон чавандоз барига чек қўйди. У унутишни истаган ходисалар эса бир умрга хотирасида михланиб қолди. Дастлаб ёмон, жуда ёмон кийналди. Хайтовур айик воқеаси орага тушиб, бир оз чалғиди.

Тонглардан бирида эшик кескин очилиб, остонада Абдурахмон чавандоз пайдо бўлди.

— Айик овига қалайсан? — дейди гулдираган овозда. — Биз айикни тоға, жондорни оға деб улғайган одамлармиз. Хеш деб биламиз уларни. Аммо-лекин кутурганини аяб ўтирмаймиз. Қоратошда айик бир кишига ҳужум қилти. Қани, лал саймай, милтикни қўлингга ол! Бахонада оёқни чигалини ёзиб келасан.

Энди билса, айик фожиаси уни сескантириб, тушкунликдан асраган экан. Ўзга бир жоннинг ўлими уни ҳаётга қайтарган экан. Ўшанда Сардор чол ўлимга рўпара келиб, унинг совуқ нафасини туймоққа улгурганди.

— Товда айик кўпга ўхшайди, — деди Отамурод ўз навбатида унинг ҳаёлини бўлиб. — Кеча пастда тезакларини кўргандай бўлдим.

— Улар бизга тоға-да, — дея кулди Сардор чол. — Индамасак, ховлигаям кириб келаверади.

— Қанақасига? — Йигит ҳайратини яширмайди.

— Шунақасига.

— Отмайсизларми?

— Йўқ.

— Нечун?

— Нечунлигини кеча сўзлаб бердим шекилли.

— Мен эртак деб ўйлабман.

— Биз эртак сўзламаймиз.

— Бунакада товни айик босиб кетмайдими?

— Босмайди, — Чол снгил хўрсинди. — Нега деганда, дўстлари қатори ғанимлариям кўп. Уларни биз орувлаймиз, бошқалар аяб ўтиришмайди. Кунботишга қараб юрсангиз, Сувлок деган қишлоққа дуч келасиз. Одамлари чатоқ, сувдагини тутиб, осмондагини отиб ейишади. Бундай олиб қарасак, уларам товлик, бизам товлик, фарқ эса катта. Жониворлар қаерда кўп ўралашади, кадр топган ерида-да. Лекин қутурган жониворни аяб ўтиришмайди. Жон беришига кўмаклашамиз. Сизди ёшингизда биттасига бет бўлганман. Ўлишимга сал қолган. Айиқ қутурган экан, қовурғамни эзиб ташлаган. Мана шу момонгиз оёқлатган мени. Жонимдан тўйиб юрган пайтим эди, сўнг ўлимни истамай қўйганман.

— Қанақасига?

— Тарихи узун бунинг.

Чол кулимсираркан, йигитнинг чанқоқ нигоҳини пайкаб, хикоя қилмоқ истагини туюди.

• • •

Ўлим бу сафар ҳам четлаб ўтганини ўша тўққиз болорли уйда хуши ўзига келиб билди. Шифтга тикилиб ётаркан, не воқеа юз берганини тезда англаёлмади. Шарпани илғаб, эшик томон бош бураркан, қўлида ёғоч коса билан кириб келган қизнинг ташвишманд қиёфасидан ўз аҳволи тузук эмаслигини фахмлагандай бўлди. Танида кўзғолган кучли оғриқдан шуури тиниклашиб, тириклигидан ғоят ажабланди. Бу бир мўъжизадай туюлди. Яхши эслайди, кўкси ва яғринидан яраланган айиқ бор бўйича унинг устига босиб тушганди. Йирткичининг қайноқ нафаси юзига урилганида хушини йўқотдими ё кейинми, аниқ эслаёлмаса-да, тирик қолганидан ажабланган қўйи, бошига келиб чўнқайган қизнинг хатти-ҳаракатларини зимдан кузатаркан манглайига босилган нам латтадан сесканиб тушди. Шунда бутун вужудига азоб бераётган оғриқ ўчоқларини аниқ ҳис қилди. Кўкси ва қорнида чидаб бўлмас оғриқ бор эди. Дастлаб миясига келгани шу бўлди: «Ишқилиб, ичак-чавоғим жойидамикан?»

Кўрпа остида шалвираб ётган қўллари беихтиёр пайпасланишга тушганди. Қиз, тек ётинг, дегандай қош чимирди. У чаккаларида бармоқ учларини ҳис қилиб, оҳиста кўзларини юмди.

Кейин кишлокда ярок тутишга қодир йигитлар сероб бўла туриб, Абдурахмон чавандоз нечун ўзини танлаганидан ажабланди. Ажабланиши шубҳа-ю гумон билан алмашинди: «Минг қилсаям бегонаман-да, ўлса ўлиб кетавермайдими деган чиқар». Бирдан ўзини бахтсиз сезиб, мижжалари ёшланди. Бегона кишлок, бегона том остида ётиши ёмон қор қилди. Тоғаси қуриб берган уйга ўт қўйиб, мана, етти ёт бегоналар орасида хешсиз, биродарсиз ётибди. Тоғаси қидираётган чиқар. Ё ёниб кетган дея гумон қилдимикан? Тоғасининг ўғли шаҳарга кетгани аниқ. Хотини қайси гўрга бош уриб борди экан. Хойнахой, эрим уйдан ҳайдади, дея отасиникига боргандир. Балки ўйнаши билан шаҳарга қочиб кетгандир.

Ўшанда нега хотинини қидирмади? Фазаб устида уни топиб, қонига беламади! Қаҳри чексиздай эди, аммо қаҳридан умидсизлик ва рухий тушқунлик устуворлик қилди... Қизиқ, яқингача ундан бахтли одам йўқдай эди. Қўрасида беш-олти моли, уйида гўзал хотини, шундоқкина бикинида меҳрибон тоғаси. Бунини қарангки, бир сонияда бари саробга айланди. Аёли қочди, уйи ёнди. Ўзи эса ити танимаган ёт бир кишлокда шифтга тикилиб ётибди.

— Вой, манову кишининг йиглашини!

Сардор ўзига келиб, кафти сирти билан яноқларини суртди. Ўзига ҳамдардлик билан қараб турган қизга хижолатомуз боқди.

— Амаки қани? — деди шундагина Абдурахмон чавандозни эслаб. — Тирикми ишқилиб?

Қиз, тирик, деган маънода бош ирғаб, эшик томон юрди.

Абдурахмон чавандознинг омонлиги Сардорни унча қувонтирмади. Кўнглида ададсиз иддао бош кўтарганди: «Кишлоқда шунча йигит бўла туриб, ажалга мени рўпарў қилди-я. Минг қилсаям бегонаман-да».

Аламли ўйлардан янада тиниклашган шуурида бўлиб ўтган воқеалар секин-аста ёрқинроқ жонлана бошлади.

Айиқ кутилмаган ердан чиқиб келди.

Улар Қўшсув теварагини қўздан кечиришаётган эди. Қўнғир айиқ қоя тубидаги буталар орасидан тўсатдан чиқиб қолди. Абдурахмон чавандоз қутуриб ташланган йиртқичга кетма-кет ўқ узди-ю, эпчиллик билан ўзини четга олди.

— От! — дея хайкирди милтигини қайта ўқлашга уринаркан. — Отсанг-чи!

Сардор ўкирганча устига бостириб келаётган айикка хар иккала ўкни бўшатишга базўр улгураркан, ортига тисарилаётиб, тошга қокилди. Чалқанчасига йикилди. Йирткич унинг устига босиб тушди.

Кейин эшитса, Абдурахмон чавандознинг сўнгги сонияларда узган ўки жонига оро кирган экан. Узилган ўқлардан бири жониворнинг кулоғини, бири эса миясини титиб юборган экан. Жони узилаётган йирткичнинг биргина панжа силкишиёқ йигитни абгор қилган экан. Улкан панжаси билан бир уришда хўкизни йикитадиган хайбатли жониворга одам боласи нима бўлибди, хасдек бир гап-да.

Ўлимга илк бор юзма-юз келган Сардор лахзанинг ўндан бир улушига тенг вақт оралигида кўп нарсани, яъни тирикликнинг нақадар омонатлигини, ҳаётнинг ҳолати ширинлигини, тирик жон борки, ўлимга осонликча бўй беришни истамаслигини, сўнгги нафасигача талашиб-тортишишга ҳозирлигини, бунақа пайтда нурга йўғрилган борлиқ ўзга бир тус олишлигини англашга улгурди. У қоронғилик қаърига сингиб кетаркан, сўнгги сонияда сезгани йирткичнинг қонга тўла нигоҳи бўлди. Унинг кўзларида жазава қаторида, чорасизлик, аллақандай аладсиз илинж учқунлари ҳамда ҳаётга ташналик бор эди.

Бирок у бу ҳақда ортиқ ўйламасликка тиришар, ўзича Абдурахмон чавандоздан ўпқаланиб ётарди. Кўйиб берса, пиқиллаб йиғлашга ҳам тайёр эди-ю, қизнинг қайтиб кириб қолишидан ийманиб турарди. Хуллас, ёлғизлик каттик қор қилиб... Аммо дунёда шундай кишилар борки, уларнинг туриш-турмушию ҳатти-харақатидан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Бундайларнинг кенг кўксига бир зумга бош қўйишинг биланок хар қандай дарддан халос топгандай бўласан. Уларда тириклик деб аталган қудратли бир куч мужассамки, эзгин ҳаёлларингни қувиб, яшашга иштиёқ уйғотади.

Эшикдан гуриллаб кириб келган Абдурахмон чавандоздан шу нарсани ҳис қилган йигитнинг гумонлари тумандек тарқаб кетди. Чавандознинг соғлом чехрасига ёш боладай жавдираб, ютиниб бокди.

— Қалай, ўзингга кеп қолдингми? — деди Абдурахмон чавандоз гуриллаб. — Қўлинг бут, оёғинг соғ, ковурағаларинг бир оз лат еган, холос. Ҳечкиси йўқ, ҳадемай отдай бўп кетасан. Аммо қойилман, сира ўзингни йўқотмадинг. Эмасам, иккимизни ҳам таппидай эзиб ташларди у. Бунақа жониворни икки-уч ўк билан йиқитиш қийин-да.

Сардор инграниб қўйди.

— Хи-и, ўлим осонмикан? — Абдурахмон чавандоз истехзоли жилмайди. — Сен эса Худо берган ширин жонингдан осонгина воз кечай деб ўтирибсан. Ўлим нелигини ўз кўзинг билан кўргин деб эргаштириб чиқдим сени. Эмасам, қишлоқда йигитлар камми. Айтганча, довон орти қишлоқларидан бирида қизиқ воқеа бўпти. Бир йигит хотинини ҳайдаб, уйига ўт қўйиб, бошини олиб кетганмиш. Тағин сен бўлмагин у? Тусмолимча сенсан-ов. Воқеага қараганда, аёл кишидан каттарок гап қочганга ўхшайди. Акс ҳолда йигит одам уйига ўт ёкиб, кўкрагига милтиқ тираб юрмасди. Рангинг қўп ўчмасин, не гап ўтганини сендан сўраётганим йўқ-ку. Гап шу, бугундан бошлаб сен шу қишлоқнинг фарзандисан. Менинг жигаримсан! Яраларинг битиб, ўйноқлаб кетсанг, ҳали уйланаман дерсан. Ҳаёт-да бу. Агар ниятингни сўзда айтолмасанг, чакмон остидаги манову белбоғни ўрта михга осиб қўй. Шунчаки белбоғ эмас, авлодимиз «тил»и бу! Тил андишага борганда, бу сўзлайди. Тушунмадим дейсанми? Тушунишинг шарт эмас, айтганимни қилсанг бас. Қолган гапни эса кейин гаплашаварамиз. Қишлоқда қолиш-қолмаслигинг ўзинга ҳавола. Ҳозир эса тезроқ оёклаш пайида бўл!

Ўшанда у Абдурахмон чавандознинг ўктам гапларидан рух олганди, қувват олганди. Назарида, ҳозир қаршисида жони ҳалак ҳолда эзилиб ўтирган Отамурод ҳам шу хил қўтаринки хитобларга жуда муҳтождек эди. Афсуски, у Абдурахмон чавандоз эмас, камсуқум бир одам. Ҳозирги ҳикояси эса йигитни чалғитиш, аниқроғи, гурунг учун эди. Ахир меҳмоннинг олдида мум тишлаб ўтиролмайдикан.

Сардор чол шуни аниқ билардики, агар бугун қизи томонидан тайинли бир жавоб бўлмаса, йигитнинг яна қишлоққа келмоғи жуда қийин кечади. Бу сафар-ку тўрт-беш қоп ёнғоқни баҳона қилиб келди. Ана, машина

устида кераксиз буюмдай уюлиб ётибди. Йигит асл мақсадини яширган бўлса-да, чол аллақачон барини фахмлаб улгурганди. Нега деганда, арзон-гаров мева-чева илинжида келганлар ҳеч вақт совға-салом тўлдирилган ялтироқ қути билан ташриф буюрмайди. Кейин бир тийин устидан ўлиб-тирилиб тортишади. Сўнг харид қилган нарсасини олишади-ю, худди ёв қувгандай дарров изига қайтишади. Ўша ялтироқ қутида бир гап борлигини чол қизининг хатти-харакатиданоқ пайқаганди.

Бироқ чолнинг ташвиши бутунлай бошқа томондан эди. Қишлоқдан йигитнинг эсон-омон чиқиб кетишини ўйларди. Кеча қишлоқда кимдир хунук гап тарқатибди. Чол не гаплигини шомга яқин мулоҳимгина бўлиб келиб-кетишган уч йигитнинг авзойидан сезганди.

Улар аяб ўтиришмайди.

Чол мана шунисидан хавотирда эди.

У аллақерга гум бўлган қизини йигитгина эмас, қозон бошида куймаланаётган кампири ҳам илҳақ кутаётганини фавқулодда фахмлаб қолди. Кампири атай имиллаган қўйи, сой томонга, киши билмас, қараб-қараб қўймоқда эди.

Айиқ тўғрисидаги гурунг орасида тилга олиб ўтилган белбоққа йигит қизиқиб қолганида, чол бу ҳақда ҳам гапирмоқчи эди. Йигит қизикмагач, у хотиралари билангина чеклана қолди.

Ўшанда ипак билан безак берилган қирмизи ранг қадимий белбоғни икки тоқча оралиғидаги катта михга осгани билан ниятини илғатиши жуда қийин кечганди. Ахир қандай қилиб айтсин. Айтса, Абдурахмон чавандоз ўлдириб қўядигандек эди.

Абдурахмон чавандоз бир-икки сўровдан сўнг, ниманидир сезди шекилли, қисташни бас қилди. Йигитнинг очилишини кутди.

Сардор эса хануз жим. Ҳатто қайдандир дарагини эшитиб келган тоғасига ҳам бу ҳақда оғиз очмади. Тоға эса, тўсатдан ғойиб бўлган жиянидан роса ўлка-гина қилди. Сабабини сўраб-суриштирди. Бўлиб ўтган хил-натдан тоғанинг беҳабарлигини сезган Сардорнинг айтган гапи шу бўлди.

— Ичимда бир касалим бор экан, унга шу қишлоқнинг хавоси даво экан.

— Ҳаво дейсанми? — Тоға баттар ажабланди. —

Бизам товда яшаймиз шекилли?! Ё бу ернинг хавоси сутга чайилган эканми, ёки асалга қорилганми? Хай, унда нега уйингга ўт қўйдинг? Бунисига нима деб баҳона топасан?

Сардор дастурхон четини букиб, ёзганча тўнғиллайди:

— Ичи тўла микроб экан, ёкиб юбордим...

Абдурахмон чавандоз мезбон, тоганинг чойига қаради, овқатига қаради, лекин суҳбатига аралашмади.

Тоға хайрон кетди, кўзларини намлаб кетди.

Эртаси эса михдаги белбоғ тўсатдан ғойиб бўлиб қолди. Абдурахмон чавандознинг аёли уни қизининг хонасидан топиб чиқди. Чавандоз белбоғни тутамлаб, узок ўйга толди. Тоғга ўтириб ўйлади, ҳовлига чиқиб ўйлади, тоғларга боқиб ўйлади. Сўнг йигитни қаватига чорлади.

— Ниятинг қолишми, кетиш? — деб сўради.

— Ҳозирча кетиш ниятим йўқ, — Сардор ердан кўз узолмай гапирди. Қора терга тушиб, вужуди калтираб сўзланди: — Кейин... бир гап бўлар!

— Унда иморатга ер танла!

Сардор теваракка кўз солди. Ер танлаши қийин бўлди.

— Иморатни анову газага сол, — дея қўмакка келди Абдурахмон чавандоз. — Бу газанинг қишлоққа ҳеч дахли йўқ...

Сардорга илгари қишлоқдан айро бўлган бу дўнглик жуда маъқул келди. Қишлоққа ичкуёв бўлишни истамай турганди. Абдурахмон чавандоз буни дарров фахмлади ва эртаси қишлоқ йигитларини дўнгга бошлаб чиқди.

Йигитлар хаш-паш дегунча иморатни тиклашди.

Сардор михдаги белбоғни олиб қўйган қизга уйланди. Абдурахмон чавандозга куёв бўлди. Қишлоқ аҳли учун эса «яккатомлик куёв»га айланди.

• • •

Отамурод эшик ва деразалари зич ёпиқ кулбага, сойга энган сўқмоққа зимдан-зимдан кўз кирини ташлаб қўяркан, жувоннинг рад жавобидан қалби ўпирилиб тушишини қайта ҳис қилди. Сардор чолнинг гурунги ортиқ қулоғига кирмай, маҳзун хаёлга толди.

У тўсатдан севиб қолиши мумкинлигини ҳеч ўйига келтирмаганди. Бу туйғу ширин, ўз навбатида, ададсиз азобларга гирифтор қилишини билмаган экан. Айни дамда эса, кўнглида саркашликка ўхшаш нимадир уйғонган. Илкис ўрнидан кўзғалиб, умиду армонларини, азобу тотли хисларини шу ҳовлида қолдириб, жўнаб кетгиси келарди. Бироқ у кўринмас бир ип билан шу қадар чирмаб ташлангандики, уни шартта узоққа на холи, на истаги бор эди. Қарашлари ёш қизалоқларникидай хокисор, табассуми ғоят жозибали, юзлари шудринг ювган тоғ лоласидай товланувчан бу паривашнинг хуркак нигоҳлари нималарнидир ваъда қилардики, уни биргина кўрмай кетишнинг ўзи бориб турган азоб эди.

Қаерда у? Наҳотки кўнгил изҳорига унинг берган жавоби шу бўлса!

Йигитнинг турли гумон ва умидсизлик гирдобида азоб тортишига сабаб бўлган Зумрад эса айни дамда қишлоқдан унча олис бўлмаган арчазорда тиззаларини кучганча хаёлга чўмиб ўтирарди. Оёқлари тагида вафодор ити Тўрткўз ётарди. Жувоннинг маънос нигоҳи сийрак арчали бетга қалалганди. Бу қишлоқ аёллари мазорга боришмайди. Рози-ризалик учун жувон бу ерни бекор танламаганди. Кўз очиб кўргани мана шу бетдан кўчган кўчки остида қолиб ҳалок бўлган. Қишлоқ ахли қидириб топгунга қадар, ўн кундан ошмиқ шу ерда ётган. Жувоннинг назарида, унинг биринчи қабри мана шу маскан эди. Бу ерга келиб-кетишига эса ҳеч ким монелик қилмайди. Исталганча хаёлга чўмиб, хоҳлаганча кўз ёши тўкиши мумкин.

Ҳар сафар бу ерга келганида, наздида, бутун олам унга қўшилиб, мотам тутгандай туюлади. Арчалар сукутда қотади, майин шабада шўхлигини бас қилади, тоғ жониворлари сас чиқармасликка тиришади...

Кеча йигит ёнғокзорда холи учратиб, ризолигини сўраганида ҳам у мана шу манзилни қора тортганди. Сийрак арчали бетга тикилганча, қалбидаги кечинмаларини куйидагича баён этганди: «Тўрт йил иззатингизни қилдим. Шу вақтгача ёлғиз сизнинг хаёлингиз билан яшаб келдим. Бундан сўнг бу тарзда яшаёлмайман. Яшашим ҳам мумкин эди. Аммо қулаган харсанг эзиб ўтган арча новдасиям қайта кўклашга уринади, офтобга интилади. Мен-ку бир тирик инсон. Агар билсангиз, бе-

шик тебратгим келади! Гўдак хидидан маст бўлгим келади! Назаримда, меҳмон йигит ёмон йигитга ўхшамайди. Қарашлари самимий, кулишлари ёқимли... Мени ташлаб, узоқларга кетаркансанда деб ўпкаламам мендан. Аёл бамисоли бир тош, қаерга отилса, ўша ерда тек қотмоғи лозим. Бу қишлоқда менинг тенгим йўқ. Бари уйланган, жойланган... Менам гўдак кучсам дейман! Суким кирмасин деб, дугоналаримнинг боласини қўлимга олишдан қўрқаман. Қийналиб кетдим жуда! Шунинг учун айбламанг мени! Рози бўлинг мендан! Тушларимга кириб, ризолигингизни билдиринг. Шўрлик йигит жуда қийналиб кетди. Қўзлари тўла мунг. Қўп азоб тортганга ўхшайди. Рози бўлсангиз, у шўрликнинг ёқасини оқартирай, бошини қировдан асрай! Бешиқ қучиб, гўдак хидлай! Белги беринг менга. Бу ёқда қишлоқ йигитлари ғимирлаб қолишди. Нимадандир ваши келаяпти уларнинг...»

Бугун эса жувон ўзида йўқ шод эди. Эрининг рухидан миннатдор эди. Тонгга яқин тушига эри кирибди. Узоқ жилмайиб туриб, қўйнидан оппоқ шоҳи рўмол чиқариб берибди. Рўмолингизни қайтардим, бахтингизни берсин, дея аста қўздан ғойиб бўлибди. Бундан миннатдор жувон эрининг руҳи билан сўнгги бор хайрлашгани келганди.

Табиий, Отамурод бу синоатдан беҳабар. Зумрадининг тўсатдан ғойиб бўлишини ўзича тусмоллаб, турли хаёллар исканжасида қоврилиб ўтирарди. Кўнглига йўл тополмадим, дея азобда эди.

Одатда, аёллар билан тил топишиш Отамурод учун ҳеч қийин кечмасди. Самимият билан ёндашгани учунми, аёллар унга тез эл бўларди. Аммо нозиктаъблиги туфайли, ҳар қандай аёл ҳам унга ёқавермасди. Анчадан бери қўпол, серғалва хайдовчилар даврасида тирикчилик қилиб келаётган эса-да, ҳали-ҳануз нозиктаъбликдан қутулмаган, чапанилик унинг табиатиға бутунлай ёт эди. Шунинг учун ҳам оғзи шалоқ ҳамкасблари гурунгига кўпда қўшилавермас, гоҳида одам қайнаётган бозор майдонига хаёлчан тикилиб, нима қип юрибман ўзи бу ерда, деган ўйга борарди. Шунда тирикчилик туссиз, одамлар эса ҳиссиз кўриниб кетарди кўзига.

Бир хилдаги туссиз кунлар — на қувонч бор унда, на умид. Биров сенга талпинмайди, сен бировга интил-

майсан. Мулоқотлар ўта жўн. Кун билан тунишнинг айла-ниши ва эврилиши тирикчилик деган хиссиёз тушунча теъарағида кечаётгандек туюлади.

Нимаси бу?

Бир вақтлар ўзи муқаддас деб билган, эзгу орзуларга тўлиқ тирикчилик печун бу қадар жўнлашиб кетди?

Хаёлга толади.

Бунақа пайтда лугат бойлиги ниҳоятда қашшоқ, серғалва ҳамкасбларининг овози қулоғига кирмайди. Девона, дейишади бошқа хайдовчилар унинг бир чеккада хаёлга ботиб ўтиришини кўриб. Шунда «девона»нинг хаёли бирдан бўлинади. Бошини кўтариб, ўзига салом берган кимсага ажабланиб боқади. Тезда таний қолмайди. Қаршисидаги кимса «устоъ» сўзини тилга олгандан сўнггина, рўпарасида собиқ ўқувчиларидан бири турганлигини фахмлайди. Қуюқ сўрашаркан, ўсиб кетибсан, униб кетибсан, деганга ўхшаш чучмал гаплар қилади. Ичдан эса ўзини жуда поқулай хис этади. Ўз навбатида, қаршисидаги кимсанинг кўзларида зухурланган ҳайратни илғамай қолмайди. Бунга сари баттар сиқилади. Ахир бир вақтлар дарё ва денгизлар, ўрмон ва кенгликлар ҳақида берилиб сўзлайдиган, зиёли бир одамнинг ирқит чойхонада, бакироқ кишилар орасида ўтириши қизиқ-да. Боз устига, эғнидаги кўйлагини ёғим, соқоли киртишланмаган, фақат қарашларигина ўша-ўша, соқин, хотиржам ва меҳрли.

У, бу ишда ошшоқ кўйлақ кийилмайди, бўйинбоғ ҳам ортиқча, дегиси келади. Нега? Неғалигини эса ўзи ҳам билмайди. Изоҳ печун, бари рафторингдан кўриниб турибди-ку! Қизиқ жихати, қуёш илғари ҳам худди ҳозиргидек нур сочарди. Ҳозир ҳам шундай. Бирок шимадир ўзгарган. Ташида эмас, ичида. Демак, олам дегани кўнгил экан-да. Кўнгилдаги эврилишларга қараб, қуёш тусланаркан-да. Манглайида хол-ахвол сўраб турган собиқ ўқувчиси унинг ўтмиши, мақсад ва маслакка йўғрилган кечаги кунин. Бугунини эса жуда почор. Нақадар почорлигини эса қаршисидаги кимсанинг кўзларида акс этиб турибди. Шунингчун ҳамини собиқ ўқувчиларидан қочмоқ истайди. Аммо улар узоқдан кўриб югуриб келишаверади. Хатто яқинда бири шеърини китобчасини ташлаб кетди. Шапалоқдеккина.

У бир лахзага ўтмишга қайтди. Кафтидаги китобчани авайлаб вараклади.

— Эҳтиёт бўл, тағин тушириб синдириб қўйма.

У бошини кўтаради. Ўзига ишшайиб тикилиб турган ҳамкасбларини кўради. Чуқур ҳўрсиниб, теваракка кўз ташлайди. Бозор, тирикчилиги билан банд оломон. Юраги торикади. Қўланса бир гапдан сергак тортади.

— Китобчангдан бир-икки варак йиртиб бер, нарёкка ўтиб келай.

Йигит шу дамгача ҳақорату камситишларнинг турлитуманини эшитган. Лекин буписига тоқат қилмоқ кийиндек туюлади. Ўнг панжаси беихтиёр мушт бўлиб тугилади. Бопладимми, деган маънода илжайиб турган йўғон ҳайдовчи йигитнинг хиссиз афтига ғазабнок тикилади. Дўшпосламоқ ўйида ўрнидан қўзғаларкан, бирдан нијатидан қайтади. Онгсиз бир вужуд-ку бу, урмоқдан не фойда, деган хаёлга боради. Ўзини боса олганидан қувонади. Сўнг қўлидаги китобга чалғийди. Ундаги гўзал сатрларни кимгадир ўкиб бергиси келади. Таажжуб, тевараги тўла одам-у, лекин бирор тингловчи йўқ. Шунда сўрида оёқларини осилтириб, валаклашиб ўтирган шерикларига, тирикчилик ғамида ивирсиб юрган бошқаларга шогирдиннинг гўзал туғёнлари кераксиздай туюлади. Унда нима учун ёзилади бу беғубор ташбеҳлар?!

Йигитнинг қўнгли ғаш тортиб, ўзини бу ерга боғлаб турган сабаб ҳақида ўйлайди. Ўйлаши билан якин ўтмиш қаъридан кўзалари қаҳрга тўла аёлнинг маккор сиймоси қалқиб чиқади. Аёлнинг юпка лаблари орасидан «қанот қоққан» сўнгги иборагача Отамурод дунёда киракашлик касби борлигидан беҳабар эди. Бозор майдон чеккасида қатор турадиган машиналарга кўзи тушарди-ю, лекин бу олам сир-асрорлари билан иши бўлмасди. Кейин юз берган воқеалару кескин равишда ўзгарган турмуш тарзи мисоли занжирдек бир-бирига боғлиқ эса-да, барча тафсилотлар бошида шу биргина заҳарли ибора қалқиб турарди.

«Сен ҳам эркакмисан!»

Сайилда қиз танлама, безаги тишда-ю иллати ичида бўлади, деганларидек, аёлининг «ялтирок»лигига учиб уйланган Отамурод кейин бошини чангаллаб қолди. Аёлининг укувсизлиги етмагандек, дили сўқир, тили узун

эди. Сўзнинг фаҳмига етавермасди. Сўнгги бор айтган гапи эркак киши учун нақадар тахкирли эканини кейин ҳам англаб етолмаган. Уйидан бош олиб кетган эрининг қилиғидан ажабланган, аразлайдиган нима дебман? Саволи жавобсиз қолгач, енг шимариб, чинакамига хужумга ўтган. Хафа килиш мана бунақа бўлади, дея йўк ердаги тухматларни қалаштириб, судга шикоят сзган. Мактабга келиб тўполон кўтарган. Мактаб жамоаси йигитни химоя қилишдан кўра, тинчликни афзал билган. Кўпчилик эса қуруқ бу тухматга чинша-чин ишонган. Одам боласи ичида-да, ким ўйлабди дейсиз, бу одамнинг бунчалик ёвузлигини!

Отамурод мактабни тарк этди-ю, аёлининг таъкибидан қутулди.

Аёли эса, ўзича ундан бошлаб ўчини олган бўлди.

Отамурод ичкиликка муккасидан кетиб, ишини ташлаб кўйган жўраси Дониёрнинг машинасини ижарага олиб, бозор майдонида чиқди. Юқорида таъкидлаганимиздек, эркаклигини Ботир довоинга намойиш этиб, киракашлар жамоасига аъзо бўлиб олди.

Бўш пайтларида бостирма тагидаги қурилма билан андармон бўларкан, жўраси Дониёр ширакайф ҳолда кириб келади.

— Битмадимми ҳали?

— Битиб қолар.

— Сўнг маза қилиб учасанми?

— Насиб этса.

— Бунинг икки кишини кўтарадими?

— Кўтарса керак.

— Кейин қасққа учамиз?

— Бошимиз оққан томонга.

— Унда товга учамиз.

— Нега энди товга?

— Биласанми, умримда ҳали баланд товга чиқиб кўрмаганман.

Икки жўра ҳовлидаги ёғоч ўриндиққа ёнма-ён чўкишиб, узоқдаги тоғларга тикилишади.

— Агар мени товга обдорсанг, ичкиликни ташлаб кетсам керак, — дейди Дониёр сигаретини буруқсйтиб. — Товда дўкон йўқ, демак, виноям йўқ. Одамлар гашингга тегмайди. Жондорларга ошна тутиниб, тинчгина яшайсан.

Отамурод тоғ томонга диққатла боқади. Шу пайтгача ҳеч тоққа чиқмаганини ўйлайди.

— Шунинг учун манову матохингни тезроқ битир, — дея минғирлайди Дониёр. — Кетамиз товларга бош олиб. Булок сувидан ичиб, жўхори нон еймиз.

— Нега энди жўхори нон?

— Товда жўхоридан бошқаси унмаса керак деб ўйлайман.

Отамурод кулади.

— Кулма, бизам газит-пазит ўқиб турамиз, — Дониёр жаҳлланган киши бўлади.

— Бунинг битишини кутиб тургандан кўра, ўзим сени мошинда тоққа олиб чиқа қолай.

— Йўқ, — Дониёр лабларини чўччайтириб, бош чайқайди. — Фақат мапа шунда чиқамиз. Учи-иб чиқамиз.

Отамурод тоғларга бот тикилади. Тоғлар негадир кўзига сирли кўришади.

Мана энди эса, у жўраси орзулаган тоғда ўтирибди. Тоғлик жувоннинг ишқида юраги хун, жигари. пора... Ундан эса, хануз дарак йўқ.

У йўлига қўзғалган бўлади.

— Турай мен энди.

— Таом пишай деб қолди, — Сардор чол жиддий эътироз билдиради. — Биратўла еб кетасиз энди.

Дилгир кўнгли бу гапдан оройиш топиб, қайта жойига чўқади.

• • •

Ичкаридан бир жуфт чинни коса кўтариб чиққан кампирни кўрган Отамуроднинг кайфияти баттар бузилди. Мана, ҳадемай овқат сузилади. Таомдан сўнг унинг бу ерда ортиқ қолиши мумкин эмас. Хурмати борида кетгани маъкул. Агар Зумраднинг кўнгли бўлганида, кетишини билади, аллақачон корасини кўрсатарди. Демак, юрагида уйғонган барча орзу ва умидларини мана шу тоғлар бағрига кўмиб, изига қайтишга мажбур. Олдинда эса уни бир-бирига ўхшаш рухсиз ва рангсиз кунлар кутмоқда. Дилгир оқшомлар пайт пойламоқда.

Оқшомлари у бирор юмуш билан банд бўлиш учунгина қозон осадди. Қизиган қозонга ёғ сола-сола, сигарет тутатади. Ҳовли юзига ўйчан тикилганча, музлатгичдан

тўрт-беш тухум олади. Азбаройи овқат егиси келганидан эмас, азалий одатга бўйсунди. Эсида, кечки таом болалигидан унда фаройиб бир кайфиятни уйғотарди. Деворлари қирмизи ранг сўзаналар билан безатилган чоғроқ хонада бу кайфият негадир янада кучаярди. Таом сузиб кирадиган онаси, тўрда ёлбошлаб ётадиган отаси нечундир бу дунё одамларига ўхшамас, кўзига бошқача кўришиб кетарди. Қисқаси, сирли ва сурурли дамлар эди. Бироқ кейинчалик бу хонадонга кириб келган хотини деворлардаги сўзаналарни юлқиб ташлади. Уйни мебел билан тўлдирди. Йигит кўниккан эртақнамо тус йўқолди, шунингдек, фаройиб рух ҳам. У ўзини тақир ерда қолгандек ҳис эта бошлади. Бу ҳақда аёлига «нола» қилганда, хотини уни тентакка чиқарди. Тақдири аёлидан айро тушгач эса, у бозордан турли хил қирмизи ранг сўзаналар сотиб олиб, ҳозирги уйига бошидан-оёқ осиб чиқди. Ўзича безатди. Аммо бу қирмизи ранг у болаликдан кўниккан ўша таниш ҳароратни беролмади. Сўзанали уйга суюкли аёл ҳам керак экан. Бироқ уни бозордан сотиб олиб бўлмасди. Мушкул иш бу — ёмони келса, уйингни қуйдиради. Унда яхшисини қандоқ топмоқ керак? Бунинг учун эса, аввало юрак қурғур жиз этмоғи лозим.

Юрагини жизиллатган аёлдан эса ҳануз дарак йўқ. Аҳмоқ бўлиб, неча кундирки уни ўз хонадонидан тасаввур этиб юрибди! Унинг хаёли билан туриб, унинг хаёли билан яшаб юрибди! У эса, мана, рад жавоби сифатида қорасиниям кўрсатгани йўқ.

Отамурод, сен бўлмасанг, бошқаси, дейдиган йигитлардан эмасди. Муҳаббатсиз турмушнинг нақадар совуқлигини у бошидан кечирган, бундай рўзғорнинг борида йўғи яхшироқлигини англаб улгурганди. Яна билардики, ёмонни яхшилаб бўлмайди. Айрим эркакларга ўхшаб аёлни зулм остида ушлаб туришини жини суймасди. Аёлинг шундай бўлсаки, уни кўчадан соғилиб қайтсанг, дерди. Худди отасидек. Кўчадан кирган отасининг кўзи онасидан бошқасини кўрмасди. Аланг-жалаң қараниб, онанг қани, дерди. Онаси ошхонадан, ё қўрадан туриб овоз бергачгина тинчланарди-да, сўнг болаларининг мавжудлигини сезгандай бўларди. Келини ёмон чиққач, у ёмон келинга аёлини талатиб ўтирмади. Чоғроқ ховлисини ўғлига ҳадя қилиб, ўзи катта ховли

олиб, чикиб кетди. Ҳозир ҳам бозор мусичалардай бир-бирига суйкалишиб умргузаронлик килиб келишади.

Йигит ҳаётини жувонсиз тасаввур этишга ўзини кўниктиришга тиришаркан, бирдан юраги орқасига тортиб кетди. Яна ўша совуқ уй, ҳамиша ширакайф Дошиёр, ғала-говур шовқинига тўла бозор майдони, хистуйғудан йироқ киракаш шериклари... йилт этган нурдан эса дарак йўқ. Рўшнолик истаб борадиган аёлидан аллақачон кўнгли қолган. Бошда шаҳарнинг шимолий қисмидаги кўп қаватли уйлар кўзига жуда иссик кўринарди. У бу уйлардан бирида турувчи жувонни чинакамига суймоқ истарди. Бирок аёлининг таъмагир нигоҳлари бу туйғуга изн бермасди. Жувон, севаман, дерди-ю, севмаслиги, аниқроғи, суя билмаслиги кўзларидан билиниб қоларди. Унинг барча айлланиб-ўргилишлари риёкорлик асосига қурилгандек, йигит бу хонадонни ҳамиша эзгин бир кайфиятда тарк этарди.

Ҳўш, йигитни унда цима боғлаб турибди?

Отамурод ҳаёлига келган бу саволни ҳамиша нари қувлашга тиришарди. Жувоннинг тақдирига эш бўлмоқ кўйида ўртанади. Аммо... Аёл феълидаги очкўзлигу таъмагирликни яширмоққа минг уринса-да, барибир билдириб қўярди. Ҳарҳолда буни йигит сезарди.

У таъмасиз меҳрни қўмсарди.

Ойда бир келиб, топган-тутганидан каттагина улуш олиб кетадиган хотинидан фарқли ўлароқ, бу аёл жуда ширинсўз эди. Жонимлаб жонини оларди. Йигитнинг назарида, ўзидан кўра, пулни яхшироқ кўрадигандек эди. Ва сўнг шундай бир воқеа юз бердики, йигит ўзининг кадр-қиммати нечоғлигини фахмлаб етгандек бўлди. Жувон сўраган маблағ унда бор эди. Негадир ўзича поз қилгиси келди. Ҳозир ёнимда йўқ, кейин тўғрилаб бераман, деди. Шунда аёл шундай бир энса қотар қараш қилдики, йигит уни таниёлмай қолди. Жувон ортик бир сўз айтмади. Айтишни истамади. Қарашлари билан йигитни жойига миҳлаб, чиройли қоматини кўз-кўз қилганча кетди борди. Йигит сездик, агар ҳозир чўнтагидан у айтган пулни чиқарса, аёл яшнаб кетади. Ялаб-юлқашу, суйиб эркалашдан ҳам тоймайди.

У чинни косаларни ювиб, бир четга териб қўяётган кампирнинг ҳаракатларини зимдан қузатаркан, уни ун-

чалик ошиқмаётганини сезди. Назарида, чол ҳам ниманидир кутаётгандек эди.

Андиша деб аталмиш туйғу исканжасида беҳаловат ўтирган Сардор чол тонгда ғойиб бўлган қизини йигитдан кам кутмаётганди. Бирок буни билдирмасликка уринар, гоҳо эса тўсатдан ғазаби қўзиб, бу уруғ шунақа — на ғазабини ошкор этади, на қувончини, бошда менам роса қийналганман, дегиси келарди. Бирок бу гапларни меҳмонга айтиб бўлмасди. Йигитнинг қизига бефарқ эмаслигини сезган кундан буён ошкора гурунглاردан ўзини тийиб келарди. Ўзига қолса-ку, буйтиблар қийналмай, одамингни юбор, шунда бир гап бўлар, қизим хоҳласа, никоҳингга оларсан, йўқ деса, манглайингга бир уриб, изингга қайтиб кетаверасан, дегиси келарди. Бунинг энасиям шунақа эди, чимилдикка кирмагунча суярини билдирмаган, миҳдаги белбоғни олганига суюниб, ўзимча сал суюлмоқчи бўпман, ўшанда укаларидан қалтак еб қолишимга озгина қолган, дея гурунг бермоқни истарди.

Чол, сиқилгани етмагандек, қишлоққа чўмган мудхиш бир сукунатдан жуда хавотирда эди.

У бу хил ҳолатни узок йили, яъни Шавкат шапка ўлдирилган куни хис қилганди. Ўшанда ҳам қишлоқ худди бугунгидек ғаройиб бир сукутга чўмганди. Барча ниманидир кутаётгандек, гунг ва дилгир эди. Бўрон олдидан бўладиган қандайдир сокинлик, бўрон қўпиши эса аниқ эди.

Буни фақат туман ҳарбий бўлимининг вакили бўлмиш Шавкат шапкагина сезмади. Қўнғир отига миниб, қишлоқни тарк этаркан, катта чинор тагида тизилишиб ўтирган чолларга писанда қилди: «Партия ва ҳукуматимиз учун ҳамма бир. Улларинг ҳарбийда хизмат қилишлари шарт! Тупканнинг тагида бикиниб, фукаролик бурчларингнн бутунлай унутиб қўйибсанлар. Энди бундай бўлмайди...»

Аммо ўша куни довои ошиб, манзилига етолмади. Муюлишдаги жардан учиб ҳалок бўлди. Уни жардан улоқтирган Шоқир кичкинанинг топган бахонаси шу бўлди: «Мени ҳарбий хизматга борасан деди, боргим келмади...» Шундан кейин ҳарбий бўлинма ходимлари қишлоққа ёлғиз келмайдиган, қуролсиз юрмайдиган бўлди.

Аслида Шокир кичкинанинг икрори ғирт ёлгон эди. Фожиага Шавкат шапканинг оғзи шалоқлиги-ю, ўзига беҳад бино қўйганлиги сабаб бўлганди. Чиними, ҳазилими, ишқилиб, шу гап оғзидан чиққани рост эди: «Анову бева опангини бир кечага берсанг, сен армиядан бутунлай озодсан...» Уйнинг эркаги ҳисобламиниш йигитнинг жуссаси пачоқроқ эди. Тоғлик йигитларга ўхшамас, анчайин ушоқроқ эди. Бироқ гурури тоғдан баланд эди. Ҳозирча меҳмон ҳурмати учунгина ўзини босиб ўтирарди. Чайир бармоқлари тагидаги якқат кўрпача четини асабий вижимларкан, юзидан табассум аримасди. Кўзларидан ёлқинланган ғазабини ўша табассум катига яширмоққа уринарди. Ҳурматини билмаган меҳмон қаршисида ноилож одоб сақлашга тиришарди.

Шавкат шапка хийла ширакайф эди. Унинг бу ҳолатини сезмади. Бошига кепка кийганидан буён унча-бунча нарсани фаҳмламайдиган бўлиб қолганди. Харбий бўлинмага ишлашдан аввал у милицияда ишлаган. Эҳтиётсизлик оқибатида даладаги пахта хирмонини ёндириб юборган бечорахол бир йигитнинг ишини кўраётганида, ёлғиз ўғлининг қамалишини истамаган бева аёл ноиложликдан кизини Шавкат шапкага қўшиб қўйганди. Аммо тоғликлар пахта дея ўмгани эзилган, гурури беҳад топталган даштлик эмасди. Уйда кулиб, чеккада жонини суғуриб оладиганлардан эди. Бироқ тўқимтабиат Шавкат шапка буни қаердан ҳам билсин. Билгани, йилнинг тўққиз ойи давомида катта ердан узилиб қоладиган бу кишлоқ йигитларининг шу пайтгача харбий хизматга олинмай келгани эди. Бу хатони тўғрилаш гўё ёлғиз унинг гарданига тушганди. Шу боис, ўзини кишлоқда Худо ўрнида кўрмоқда эди. Бирор кимсанинг эътироз билдириши ёки бурнидан ошиқроқ гап қилиши мумкин бўлмаган хол эди.

Эртаси муюлишдаги жарлик тепасида кишлоқ йигитларига рўпара келганида ҳам шу ўйда эди. Шунингчун оти юганидан тутишга ботинган пачоқ йигит — Шокир кичкинанинг боши-кўзи аралаш қамчи тортишдан хайиқмади. Тагидаги оти юқорига сакради. Аммо пачоқ йигит чайир экан, от юганини унинг қўлидан узолмади. Бу тахлит муомалани кутмаган Шавкат шапка буни ўзига нисбатан, янада аниқроғи, давлат одамига нисбатан ҳақорат деб билди. Бот қамчига зўр берди. Сўнг

эса ўзининг жар тубига тошдек учиб бораётганини сезди...

Бу Сардор чол гувоҳ бўлган воқеалардан бири эди. Қишлоқнинг кўримсиз йигитларидан бири бўлмиш Шокир кичкинанинг хамиятига нисбатан хаваси сўниб-сўнмай, қишлоқни милиса босди. Давлатнинг одамига қариши тажовуз қилган пачоқ йигитни хибсга олмақчи бўдилар.

Қишлоққа отлиқ милиционерлар кириб келишганида, Шокир кичкина ховлиси этагида Сардор билан хасратлашиб ўтирарди. Миршабларни кўриб, дарров воқсани англайди.

— Чакки бўлди-да, — дейди манглайи асабий тиришиб. — Опамга кўз олайтиргани учун ўлдирдим уни дейманми буларга! Опамнинг номини тилга оламанми?!

— Бошқа баҳона топа қол унда, — дейди Сардор унга не тахлит кўмак беришини билмай.

— Йўқ, зўр бўлишса, аввал мени тутиб кўришсин!

Шокир кичкина ховлиси ёқалаб дўнгга интилади. Аммо дўнглик ярок тутган миршаблар томонидан аллақачон тўсиб қўйилганди. Қишлоқ йўлига туташ сўқмоқ ҳам улар тарафдан банд этилганди.

Унинг кулбаси Бурунтепада жойлашган бўлиб, ховлини этаги тик жарликка туташ эди. У оқшомлари жар лабидаги харсанг тошларга чўкиб, қуёш ботишини томоша қилишни яхши кўрарди. Сардор ҳам ўта камсуқум бу йигитни жуда ёқтирарди. Бу қишлоқда илк орттирган жўраси ҳам шу эди. Аммо хали юраги тубида чўкиб ётган дардини тўла айтишга улгурмаганди: Ўша куни негадир хиёлгина учини чиқарганди. Бутун ҳаётини алғов-далғов қилиб юборган хиёнатнинг залворидан ўзи қолиб, Шокир кичкинанинг афти қорайиб кетганди: «Менга айтдинг! — деганди овози алланечук қалтираб. — Бошқа бировга асло айта кўрма! Жуда ёмон иш бўлган экан лекин...». У гапини тугатишга улгурмай, ховлида миршаблар пайдо бўлганди.

Йигит учун жарлик томонгина очиқ қолганди. Бироқ у қуш эмаски, қанот чиқариб учиб кетса. У дўнгликка интилган ерида, секин-аста жарга чекина бошлади. Тўхта, отиласан, деган хитобларга парво қилмай, тисарилишда давом этди. Сўроқларда опаси номини тилга

олишдан ор килиб, ўзини тубсиз жарга ташлади. Бу холни ҳеч ким кутмаганди. Яқин-ўртада турганлар даҳшатдан «вох» деганча қолаверди.

Бу фожиа сабаби фақат Сардорга аён эди. Кимдир у деди, кимдир бу, ёлғиз угина тилини ичига ютди. Шу воқеадан сўнг юрагини аёвсиз ўртаётган дард — аёлининг хиёнати тўғрисида бировга чурқ этмайдиган бўлди. Бу хил нарсаларни тилга олиш эркакларга хос иш эмаслигини боз англаб етди. Шу пайтгача Шокир кичкинадан ўзгасига сасини чиқармаганидан ўзида йўқ шодланди. Кўксига милтиқ тираган онларини ёмон тушдек дамбадам хотирларкан, бу фоний дунёда яшамоқнинг ўзи бир жасорат эканлигини фаҳмлаб етгандек бўлди.

У юксак тоғларга маънос бокди. Эзгин ҳисларини қалбига димлади. Чуқур қайғу ила дўстининг маъракасига бош қўшди. Бу энди бошқа бир қайғу, жудолик алами эди. Харҳолда ўзалигингга қарши ич-ичингдан ғимирлаётган ғаламис ҳислардан кўра, бу қайғунинг юки сал енгил эди. Негаки, тан бўлак, бугун куясан, эртан кўникасан ва сўнг унутасан. Ёмони ўзингизники, яшаб яшолмайсан, ўлиб ўлолмайсан, дилингни забт этган касос ҳисси сени ҳеч қачон ўз эркингга қўймайди.

Сардор тишдан сокин кўрингани билан ичдан касос ўтида ўртанарди. Қўлбола икки ўкни ҳамиша ёнида олиб юрарди. Аввалига тушқунликка тушиб, яшашни истамай қўйган йигит энди интиком ўтида ўртанарди. Айлиқса, Шокир кичкинанинг фожиясидан сўнг бу ўй хаёлидан кетмай қолди. Ундан қаерим кам, номус дея жонидан воз кечди. Мен эса... Йигитдаги бу ҳолатни Абдурахмон чавандоз сезгандай бўлди. Бир куни каватига чорлаб деди:

— Кимлардандир улгу олиб, кийшиқ ўсган дарахтни кесиш пайида юрибсанми дейман?

Чавандоз бу гапларни айтarkan, негaдир узoқ-узoқларга ўйчан тикилади. Сухбатдошини унутгандай тутaди ўзини. Қизик жихати, ўша машъум тундан у бутунилай беҳабар. Аммо гап оҳангидан барини билaдигандай. Сардор унинг кўзларига тик бокишга интилади. Бахс истайди.

— Иш арзиса-чи! — дейди.

— Иш арзисаям, бандаси арзимайди.

— Юрак ёнса-чи?!

— Юрак ёнган кезлари сабрнинг этагидан маҳкам тутмоқ керак. Шунда сени Оллох сийлайди.

Йигитнинг ўрлиги тутади. Лекин Абдурахмон чавандоз уни оргик эшитмайди. Ўрнидан қўзғаларкан, Сардорга лоақал қайрилиб қарамайди.

Аёл зотидан бутунлай кўпгли қолган Сардорни Худо ҳақиқатдан сийлади. Унга ҳозирги кампирини рўпара қилди. Вақтида кишлоғининг олди қизларидан бири ҳисобланмиш сулувнинг муҳаббатига сазовор этди. Қиз дилдаги туйғуларини тилда эмас, хатти-ҳаракатлар воситаси ила баён этди. Аммо кизи тушмагур теварагини қуршаган тоғлардек мағрур эди. Мағрурлиги ила йигитни айл бўлишга қорлади. Сардор билдики, бу қиз олдида мингирлаб ёхуд шалвираб бўлмайди. Акс ҳолда унинг қанчада қолиб кетиши мумкин.

Сардор қол хотираларидан андак чекиниб, қаршисида кизининг йўлига илҳақ бўлиб ўтирган йигитга зимдан назар солди. Палаги тоза, яхши хотин тушса гуллаб кетади бу, деб ўйлади. Йигитга меҳри ийган сари унинг кишлоқдан эсон-омон чикиб кетиши ҳақида кўпроқ қайғура бошлаганди. Қишлоқ йигитларининг зимдан гувранишларидан вазият қалтислигини сезиб турарди. Бироқ бу ҳолатда йигитга кўмак бермоғи мушкул эди. Қизига қўшмоқ ниятида ўзи югуриб юрган экан, деган маломатга қолиши мумкин. Йигитга у-бу гап ўргатай деса, гапнинг бир учи яна қизига бориб тақалади. Ота учун эса, бундан оғири йўқ эди.

Ўйга чўмган қол йигитнинг гапини жуда узоқдан эшитгандай бўлади. Унга ажабсиниб қарайди. Йигит ўртадаги сукутга барҳам бериш учунгина сўзланаётганини сезади. Бош ирғаб, тинглаган киши бўлади. Қарахт шуури шу гапларни англайди. Йигит шофёрликдан тўйган эмиш, мактабни, болаларни жуда-жуда соғинганмиш. Қунда қўлига тушиб турадиган тўрт-беш танга эмас, суйган касбигина кишига қувонч бағишлармиш. Айниқса, шогирдлари бўй кўрсатганда, ундан зўр бахтнинг ўзи йўқ эмиш...

Бу туйғулар қолга янги бегона эди. Йигитни тинглаган бўлиб, бетдаги боғини ўйлайди. Бетдаги боғ янги, дарахтларнинг олди бу йил ҳосилга кирди. Аммо қуйидаги ёнғоқзор ва муюлишдаги теракзор кўрган кўзни қувонтиради. Тоғда ер сероб, биров уни эк-буни эк де-

майди. Хар ким ўз майлида боғбонлик қилиб туради. Аслида Сардор чолнинг боғбонликка унча иштиёқи йўқ эди. «Келгинди» деган қарашларга қарши қўл урганди бу ишга. Қишлоқдан олислаб, шу дўннга иморат ташлагач, бўш ер борки, дарахт ўтказди. Бу ҳаракати билан, тоғ ўзимники, демоқчи бўлди. Қишлоқда ўзига хос обрў топди-ю, лекин «келгинди» деган қарашлардан барибир қутулолмади. Бахонада ерга каттик меҳр қўйгани қолди. Эндиликда барно этган боғларига тикилиб кўзи тўймайди. Назарида, йигит ҳам шунга яқин гап қилмоқда эди. Фақат у шодликни мактабдан, болалару ва яна алланималардан қидирмоқда эди: «...ёзган шеърларида шундай бир теран маънолар борки, шу менинг ўқувчимни дея ғурурланиб кетаман. Ўзим эса неча йиллардирки, одийгина бир учар машинани эплаб ясаёлма-япман. Аммо-лекин бир марта бўлса-да, осмонда парвоз этиш ниятим бор...»

Чол тўсатдан сўзамоллашиб қолган йигитга хайрон боқаркан, нуқул бош ирғар, гўё суҳбатдошини орзу ва режаларини маъқулларди. Ўзи эса айни пайтда, ўтган кунни ёввойи тўнғизлар қавлаб ташлаган томорқасини ўйларди.

Ўз навбатида, иккиси ҳам бир-бирига сездирмаган ҳолда Зумраднинг йўлини пойларди.

• • •

Аёли унинг нозик жиҳати — касбига нисбатан бўлган айрича муҳаббатини яхши биларди. Билгани учун ҳам, чинакам рақиблардай, асосий зарбани ўша томонга қаратди. Отамуродни жоҳил ва муштумзўрликда айблаб, мактабига шовқин кўтариб борди. Барчанинг олдида обрўини бир пул қилди.

Йигитнинг мактабдан кетмоқдан ўзга чораси қолмаганди. Энди қайси юз билан дарс беради? Ўқувчиларнинг кўзига қандай қарайди? Ахир у жонқуяр, талабчан муаллимдан жоҳил, ароқхўр, зинкор кимсага айланганди-да. Буни у болаларнинг қарашларидан англааркан, ҳамкасбларининг ўшандаги киёфаларини ҳали-хануз унутолмайди. Ўша пайтда кимдир ачинган, кимдир эса мактабнинг фаҳри ҳисобланмиш ҳамкасбларининг шармандаю шармисор этилишидан ўзида йўқ севинганди.

Отамурод, касерда хатога йўл қўйдим экан, деб кейинчалик кўп ўйлаб кўрган ва окибат, аёлига уйланганининг ўзи катта хато бўлганлигини фахмлаб етган. Бирини тирикликни ейиш-ичиш, кийинишда деб билса-ю, иккинчиси эзгу мақсад йўлида гувранса, аллақандай ўқувчи болалар камолидан қувониб юрса, кўкка парвоз қилиш иштиёқида алламбало «самолёт» ясаб ўтирса — ҳеч замонда келишармиди улар.

Аёлининг назарида, у гирт аҳмоқ эди. Ўзганинг болаларига нисбатан меҳрини сира тушунолмасди. Қанақасига етти ёт бегоналарга бу қадар меҳр қўйиш мумкин, а? Мактаб етмагандек, уйда ҳам тинч қўйишмайди. Телефонда хали уни-хали буни сўраб жонига тегинади. Аёли уни ўзгалардан қизғанмасди, шунчаки тушунмасди. Жанжалга сабаблардан бири шу эди. Даҳанаки жанг кўп ҳолларда таҳқирлашга айланиб кетарди. Фалакнинг гардиши билан Отамуроднинг тоғаларидан бири қайси бир замонларда хотин олиб, хотин қўйган экан. Бу ҳолат аёлининг тилида шундай бир таърифлар ила эврилардики, билмаган одам Отамуроднинг бутун авлод-аждоди хотинбоз ўтган экан-да, деган ҳаёлга бориш мумкин эди. У эрини дарс пайтида қизларнинг кўкрагини томоша қилишда айбларди.

Отамурод барига чидаб келарди-ю, лекин бир оқшом ўта таҳқиромуз оҳангда айтилган гапга ортиқ бардош қилолмади. Аёли бир айтиб қўймади. Ҳазабдан шамдай қотган эрининг юзи-кўзига гикилиб, юкоридаги иборани такрор айтди: «Сен ҳам эркакмисан!»

Йигитнинг урмоққа кўтарилган қўли костюмига етди. Михда илиғли турган костюминини елкасига ташлади-ю, уйдан чикди кетди. Кейинги барча ғалва мана шундан сўнг бошланди... У эса бор аламини киракашларнинг «шеф»и ҳисобланмиш Ботир довонгдан олди. Ботир довонгнинг баъшарасига мушт тушириб, ўзгалар назарида «зўр»га айланди. Холбуки, у зўр эмасди. Муштлашнишни жинидап ёмон кўрарди. Бироқ теваарақдагилар йигитдаги бу беадад аламини «куч» деб билдилар. Ўзларича ундан «зўр»ни яратдилар. Ҳозир ҳам шундай деб ўйлайдилар ва анча-бунча ҳайиқадилар.

Ярим ойча бурун машинаси ёнида ҳаёлга ботиб ўтираркан, каршисига келиб елкасини босган кимсани одатдаги миждозларидан бири деб ўйлаган. Аста бош кўтар-

ган. Кулимсираб турган жувонни таниб, шошиб қолган. Ўзини жуда ноқулай хис этиб, ха, юкингииз борми, деб юборган.

— Юким йўк, — деган жувон кулиб. — Мактаб директори сифатида сизни ишга таклиф этгани келдим.

— Қутлуғ бўлсин, қачондан буён?

— Яқинда, — жувонни овозида ғурур оҳанги сезилди.

Тиниб-тинчимаслиги ва жонқуярлиги туфайли мактабда «Чигтак» лақабига эга бўлган бу аёлни Отамурод қаттиқ ҳурмат қиларди. Ўша ғалвада ҳамдард бўлганларнинг бири ҳам шу эди.

— Хуллас, мен сиз билан ишламоқчиман, — дея жувон расмий оҳангда қўшиб қўйди. — Сиздек мутахассис бизга хаводек зарур.

— Бошлигингиз кўнармикан, — Отамурод мужмалланади. — Бошқа мактабга ўтиб ишлашга изн сўраб борганимда, сиздай ахлоқсиз одамга мактабда ўрин йўк деб, хайлаб чиқарган мени.

— Хайдаровни айтаяпсизми? — Жувон ижирғанди. — У киши анча бўлди раҳбарликдан кетганига. Бозорда ўралашиб, дунёдан беҳабар қолибсиз-ку. Ҳозиргиси ёш, жуда ғайратли йигит.

— Кўнгил қолганда, Мехрихон.

— Болалардими? — Жувон жиддий тикилади. — Биз катталарни кўяверинг, лекин болаларда не айб? Феълимни биласиз, рози бўлмагунингизча, тинч қўймайман. Иккинчидан, лойқаланган сув аллақачон тиниб бўлган. Сиз бодаларни ўйланг.

— Ўйлаб кўрай.

— Ўйланг-ўйланг.

Йигит шундан бери ўйлайди. Ўйлаб ўйига етолмай турганида, кўнглига ишқ ўти тушди.

Шу тобда у бу кутиш дақиқаси минг йилга чўзилишига рози эди. Қозондаги овқат ҳеч қачон пишмаслигини, чойнақдаги чой тугамаслигини истарди. Ноумид қайтиш ғоят даҳшатли эканлигини хис этгани сайин юраги гупуриб, уюшиб кетмоқда эди.

• • •

Сардор чолга йигитнинг мактабга қайтиш фикри унчалик ёкинқирамади. Мактабга қайтиши эмас, тасавву-

рида туғилган муаллим сифатидаги туси — бўйинбоғ такқан, пўрим костюм-шимдаги қиёфаси кўнглига ўтиришмади. Ҳозирги ҳолатида, яъни хайдовчиларга хос жўнгина либосида йигит юрагига яқинроқ эди. Уни пўрим ҳолда тасаввур этгиси келмади. Айниқса, бўйинбоғни кўришга кўзи йўқ эди.

Тоғасининг ўғли шаҳардан башанг қайтганда, хотинининг ўғринча суқланиб караганларини бир-икки сезгандай бўлган, лекин унинг хиёнат кўчасига киришини хаёлига келтирмаганди. Боз устига, тоғасининг ўғли ўз жигари, хасмига ола кўз билан қарамас. Шунга қарамай, ҳарҳолда бир сафар ўз норозилигини билдирган. Аммо аёли довдирамаган, галстугига қараяпман, нега шаҳарда ўқийдиганлар галстук тақишади, а? Саволига савол билан жавоб олган Сардор ўшандагина қариндошининг бўйнидаги бўйинбоққа эътибор берган, бир парча рангдор латтани бўйинда осилиб туриши ғалати туюлган. Уйда ҳеч ким йўқлигида қариндошининг бўйинбоғларидан бирини бўйнига тақиб, ойнага юзланган. Йўрон бўйнига бўйинбоғ сира ўтиришмаганини сезиб, юлқиб отган. Аёл зоти аҳмоқда, йўқ нарсаларга хаваси тушиб юради, деб ўйлаган. Аёлининг хаваси бўйинбоққа эмас, йигитга тушганини хаёлига ҳам келтирмаган.

Қариндошидан умиди катта, унинг шаҳарда ўқишидан жуда фахрланарди. Юрт сўрайдиган чўнг одам бўлади деб ўйларди. Шаҳарни эгаллайдиган сиёғи бор, деб умид қиларди. Қариндоши эса шаҳарни эмас, унинг тўшагини эгаллади. Шундан сўнг дунё деганлари тўнкарилиб кетди. Борлиқ ўз аҳамиятини йўқотди. Қишлоғидан бош олиб кетаркан, охири дақиқаларда ҳам тоғасини авайлаганидан ҳозиргача ажабланади. Меҳри бор эканки, мудҳиш сирни тоғасидан яширди. Тоғаси бу сирнинг тагига етиб-етмай, гумонлар оғушида бу ёруғ оламни тарк этди.

— Келинни хайдадинг, уйингга ўт қўйдинг, нима бўлган ўзи сенга, а? — деди кейинги келишида тоға.

— Қутургандим, тоға, қутургандим, — деди Сардор ердан кўзини олмай. — Ҳов бирда сизга айтган ичимдаги дард шу эди.

— Қутурган одам ё ўлади, ё қолади. Ранг-рўйинг бинойидек-ку.

— Қутургандим, тов гиёҳларидан шифо топдим.

— Шифо топганинг яхши, энди қайт уйингга. Шодиқул хотинингга оғиз солаётган эмиш.

— Уйга қайтсам, тагин қутураман-да, тоға. Ҳавосиям ёкмайди менга.

— Шунча одамга ёққан ҳаво, нечун сенга ёкмай қолди?

— Билмадим, билолмадим, тоға.

— Унда бориб хотинингни опке, бээга ташлаб қўйма буйтиб.

— Дардим кўзиб қолишидан кўрқаман, тоға. Касалим юкмасин дея, қутурган захотимок, талоғини бериб, уйга ўт қўйганман.

— Биринг қишлоқни тарк этдинг. — Тоға оғир хўрсинади. — Биринг шаҳардан бери келмайсан. Сенларга нима бўлган ўзи?

— Хеч гап бўлгани йўқ, тоға. — Сардор уни юпатишга тиришади. — Беҳуда гумонларга борманг.

— Қачон қишлоққа қайтасан?

— Бориб қоларман.

У қишлоғига қайтиб бормади. Шу ерни ватан тутди. Аслида бу ерга муваққат қўнганди. Кетиш нияти йўқ эмасди. Кейинчалик буни аёлидан ҳам яширмасди. Аёли эса сокин тарзда ҳамиша уни маъқулларди: «Сиз нима десангиз шу, эр қаерда, хотин шу ерда». Хотини жиндаккина эътироз билдирганида, кетмоғи тайин эди. Бунинг устига, Абдурахмон чавандоз аввалдан айтиб қўйган, дунё кенг, лекин киши қўнгли тортган ердагина яшайди, яшаб кўр, ёкса қоларсан, ёкмаса, кетарсан.

Сардор чол йигитга зимдан тикиларкан, ўзидан уни қай бир маънода устунлигини хис қилгандай бўлди. Йигитнинг борар жойи, агар тақдири қўшилиб, қизига уйланадиган бўлса, тушириб кетарга тайинли маскани бор. У эса вақтида мана шу имкониятдан маҳрум эди. Абдурахмон чавандоз дилидагини сезгандай, унга мана шу дўнгликни кўрсатган: «Келгиндиман деб сиқилма, — деган. — Аслида ҳаммамиз ҳам келгиндимиз. Фақат буни тан олувчи йўқ. Агар жуда сиқилаётган бўлсанг, ҳув анову газага жой сол. Ўз кўрғонингни барпо эт. Ўзинг хон, қўланканг майдон бўп яшайверасан...»

Сардор чол дўнгни макон тутганда, бу атрофда қишлоқ уйларида асар ҳам йўқ эди. Кейин тушди улар. Негадир тоғ табиати қишлоқнинг қасрмонанд уйлар

қуриб хаволанишларига йўл қўймайди. Ўн йиллаб дуппа-дуруст турган уйлар, тупроқ силжиши туфайли, тўсатдан дсворлари тарс-турс ёрилиб, яроқсиз холга келиб қолаверади. Замин табиатининг бекарорлиги сабабли бу кишлоқ одамлари ҳар ўн-ўн беш йилда уйларини янгилаб туришга мажбур эди. Аммо чолнинг кулбаси қурилганидан буён қилт этмай турибди. Кишлоқ йиллар давомида силжий-силжий, дўнгни тевараклаб қолган бўлса-да, дўнг чолнинг номи билан юритилади. «Сардорнинг газаси» гохида «Яккатом» деб ҳам аташади. Шунга қарамай, чол гохида ўзини бегона ҳис этади. Довон ортида қолган кишлоғини қўмсайди. Қўмсайди-ю, ўша мавҳум тунни эслаб, тагин кўнгли музлайди. Бештиёр икки кишлоқ одамларини бир-бирига қиёслаб бошлайди. Бу кишлоқда эшикларга қулф осилмайди. У кишлоқда қулфсиз эшикни кўрмайсиз. Бу кишлоқ йиғитлари бамисоли бургут, кизингга биров қош қокса, қўшнинг енг химариб чиқади. У кишлоқда эса, кўзингни шамғалат қилиб, тўшагингга киришга ҳаракат қилишади...

Бу қиёслар билан чол шунчаки ўзини овутади.

Ҳозир ҳам хотира сабаб, дилидагини тилига чиқармай туролмади.

— Шу ишингиз дурустмасми, юрасизми энди бўйинбоғ такиб.

Отамурод унга ажабланиб қаради.

— Бўйинбоғ... эркакка ярашмайди-да, — деди чол. — Уни таққан одам эркакка ўхшамай қолади...

— Эркаклик бўйинбоғ тақиш-тақмасликка қараб қолган бўлса, бўйинбоғсиз аблаҳлар қанча!

Бу ҳақ гап олдида чол жим қолди.

* * *

Уй бекасининг овқат сузаётганини қуриб, Отамуроднинг юраги симиллаб кетди. Таом ейилгач, турмоқдан ўзга иложи қолмайди.

Чамаси, жувондан энди умид қилмаса ҳам бўлади. Дараги йўқлиги — севгисиз рад этилгани. Акс ҳолда тонгдан изсиз йўқолмасди. Аммо унда умидлантирувчи боқишлару ва «кейин...» деган сирли шивирни қандай тушунмоқ керак? Бу нарсалар жувоннинг йиғитга нисбатан безътибор эмаслигига ишора-ку. Аммо Отамурод

бунга қаноат этмай, эътирофни унинг ўз оғзидан эшитмоқчи эди. Сўнг эса севги қанотида парвоз этиб, изига қайтмоқчи эди. Назарида, шундан кейин ҳаёти бутунлай ўзгариб кетадигандек, мўъжазгина гўшаси бахту тароватга тўладигандек эди.

Зумраднинг бедараклиги барча умидларини пучга чиқармоқда эди.

Мана энди, ҳадемай йўл талоригини кўришга мажбур. Хўш, олдинда нималар кутмоқда уни? Хафталаб супурги юзини кўрмайдиган ҳовлиси, ҳамкасбларининг хиссиз нигоҳлари-ю ҳолидан хабар олиш баҳонасида келиб, вино учун тўрт-беш сўм ундириб кетадиган Дониёр жўраси... Рангсиз ва руҳсиз кунлар. Қизик, шаҳар тўла одамлару, бирор дардкаиш йўқ, кўча тўла аёллару, лекин кўнглига ўтирадигани йўқ. Ишонган ва умид қилган аёли яқинда кўнглини чилпарчин қилиб кетган. Йигит юзсизлик қаршисида лол қолиб, чўнтагида борини чиқариб берган. Бу аёлни суймоққа нечун бунча уринди, не қидирди ундан? Жавобсиз саволлар сероб эди. Қўлига тутқазилган пулдан қаноатланган аёл эса мамнун кетган. Мамнунлигини яшириб ҳам ўтирмаган. Балки ўтган сафар қуруқ қайтаргани учун ўзича бошлаб ўчини олгандир. Ҳар ҳолда тошган баҳонаси куракда турмасди. Бўйида бўш қолганмиш, дўхтирга қаратишни лозим эмиш. Қанақасига? Ахир бормаи кўйганига бир неча ой бўлди-ку. Бироқ бу ҳақда хижжалаб сўраб-суриштирмоққа йигитда забот йўқ. Ошкора таъмагирликдан эсанкираб қолганди. Алам ва изтиробдан қаншари ачишиб, тахтадай қотганди.

У ердан кўз узиб, сўрида оёқларини осилтириб ўтиришган ҳамкасбларини кўрган. Барининг юзида шум ифода, тиржайишар, яъники, олчоклик қаршисида ночор қолган инсон ҳолатини андишасизларча томоша қилишарди. Аёл эса аллақачон бозор тўла оломон ичига сингиб кетганди.

— Боладими?! Аёлларнинг бариси шу...

Отамурод гап эгасига қарамади. Бу гапда ҳамдардликдан кўра, қандайдир қониқиш хисси кучли эди. Мамнунлик аломати устувор эди.

— Аввал Алишерни тоза соққанди, энди павбат сенга келти-да.

Бу гап унинг учун тамомила янгилик эди. Аёлни ал-

лакандай Алишерга илакишганидан бутунлай беҳабар эди. Билгани, аёлнинг ёлғизлиги, турмушидан ажрагани эди. Аёл унинг қайноқ оғушида эркаланар экан, эридан сўнг бирор кимсага қиё бокмаганини ҳамиша таъкидлар, севаман, дерди, борлиғимсиз, сизсиз дунё менга қоронғи, дерди. Бу гапларга йигитнинг жуда-жуда ишонгиси келарди. Бироқ ишонмоғига доимо нимадир ҳалакит берарди.

— Куйинаверма кўп, бариси бир гўр буларнинг!

Бу гапга йигитнинг қўшилгиси келмади. Эркакка ҳам жон, ҳам тан бўла оладиган аёллар борлигини, ўзига аталгани эса дунёнинг қай бир бурчагида мавжудлигини ҳамиша хис этарди, умид қиларди. Агар бунинг тескариси бўлса, бу оламда яшамок не даркор? Аслида дунё шундай яралган — ким кимгадир доимо интилиб яшамоғи лозим. Бировга интилмайдиган одамнинг нигоҳи бефарқ, гидроки мудрок бўлади. Унақалар Худо берган умрни яшаб ўтмоқлари учунгина йўқ ерлаги нарсаларга ўралашиб, ташвишларга алданиб яшайдилар. Кўнгиллари тор, мақсадлари бачкана, кибрли бўладилар. Ана сўрида бир талайи валақлашиб ўтирибди. Улар билан оддий бир нарса юзасидан ҳам баҳслашиб бўлмайди. Барча нарсадан ёмонлик қидиришади. Аёл зотиға нисбатан қарашлари шу қадар куфрлики, бу мавзуда, яхшиси, сўзлашмаган маъқул. Иймонингни қочириб, шайтонга ҳамроҳ қилиб қўйишади. Негадир оқдан қора, нурдан соя қидиришади. Ҳатто газетага тикилиб, китоб варақлашингним қазоқа қилишади. Ўз навбатида, бари ўзини ғоят ақлли санайдилар. Йўқ-бор нарсага қах-қах уришади. Мижозлар қолиб, бир-бирларини алдашга тиришадилар. Оддий инсоний ҳислар бегона, ҳар қандай туйғу қулгига сабаб бўлади. Нечун улар бунақа? Мижозга рўнарё келганида нега ўзи ҳам уларга ўхшаб кетади? Кўпроқ ундириш пайида бўлиб, тили ёлғонга кетганини ҳам сезмай қолади. Ёмон ҳислатлар нечун бу қадар ёпишқоқ? Яхши хусусиятлар эса кийимга қўнган гарддек қоқиб ташланаверади. Нега?

— Биттаси бор, жуда бой лекин. Гаплашиб берайми? Эридан қолган машинасиам бор. Яп-янги. Маза қип миниб юрасан.

Отамурод гап эгасига қарамайди. Эркаклик шаъни, ор-номуси ҳақидаги қарашларини эътироф этмоқдан

наф йўқлигини ўйлайди. Қаватидаги кимса эса унга ачиниб қарайди.

— Аммо-лекин ёмон тушириб кетди-я сени. Булар шу, кўз сузиб, пулнигни олади.

Йигит эса берган пулига эмас, аёлга ачинарди. Туйғулари унинг учун бир пуллигидан эзиларди. Шунинг билан биргаликда, аёл кишининг сирли мухаббатини кўмсарди. Бу туйғусиз тириклик гоёят нурсизлигини ўйларди.

Охири у кўнгилдаги ёрили одам тўла шаҳардан эмас, тоғлар орасидаги мўъжаз бир кишлоқдан топди.

Топди-ю...

Чўмичнинг қозонга урилиши юрагини ўртаб, дилини вайрон этаётганини ҳис этиб, афти тиришди. Чолнинг гаплари ортик қулоғига кирмай, теваракка маънос назар солди. Тонгги қуёш нуридан ақлни лол қолдирар даражада фусункор тус олган табиат чиройини сезмайди. Аммо адоватни ҳис этади. Бу кишлоқдаги жамики нарса унинг дарвозадан чиқишини пойлаётгандек, ташқарига чиқиши билан мўрмалахдек ёпишадигандек эди. Хатто қаршисидаги чол ҳам меҳмон ҳурмати дея, зўр-базўр ўзини босиб тургандек эди.

Отамурод тақдирига тан берган бир алфозда косадаги овқатга қошиқ урди. Таом лаззатини туймади. Назарида, маза билиш сезгиси ўлгандек эди.

У беихтиёр қавшанаркан, ортик теваракка бокмас, умиди бутунлай сўнганди. Олдинда кутаётган севгисиз, маза-матрасасиз ҳаётнинг бор залворини вужудида ҳис қилгандек, елкалари чўккан, шалвираган бир ахволда шўрва хўпларди.

• • •

Ноқушта охирлагани сайин, чолнинг ташвиши ортоқда эди. Қизиинг дараксизлигини эмас, йигитнинг кишлоқдан омон-эсон чиқиб кетишини ўйламоқда эди.

Йигит кўнглига ўтиришган, айникса, ёлғон гапириш пайтидаги ҳолати чолга жуда ёқиб тушганди. У, тўрт-беш қоп ёнғоқ керак эди, деркан, хижолатдан дув қизариб кетганди. Кейин ёлғон сўзлаганини яшириш учун тоғларга боққан, машинаси теварагини айланган киши бўлган. Чол эса уни хижолатдан чиқаришга аҳд қилгандек, айтган ёнғоғини бирпасда тўғрилаб берган. Бундан

йигит заррача севиномаган, бошини қашлай-қашлай, бу кераксиз матоҳларни машина устига тезгина улоқтирган. Аммо пул санашга келганда, роса имиллаган. У пул санамаган, пул санаган киши бўлиб, бир оз қолишга баҳона қидирган. Шу ерда чол кўмакка келган: «Бир кеп қопсиз, меҳмон бўп кетинг энди». Йигитнинг кўзларидаги ўшандаги қувончни чол хануз унутолмайди: «Тавба, худди ёш болага ўхшайди-я», деган негадир унга меҳри ийиб.

Йигит кампирига ёққанини чол дарров илғаган. Одамни билишда кампирига тенг келадигани йўқ. Бу хусусият унга отаси — Абдурахмон чавандоздан ўтган. Хайбатли бу одам итдай зийрак, бўридай ёвқур эди. Одам боласининг нелигини ва нималарга кодирлигини бир қарашдаёқ биларди. Дилидагини образли йўсинда ифода этишни яхши кўрарди. Гап келганда, отасиниям аямайдиганлар хилидан эди. Буни қарангки, Сардорни шу масканда муқим яшаб қолишини ўшандаёқ сезган экан: «Чангалинг бўшроқ кўринади, жигар, — деган бирда. — Чунон истасангда, бургутлик сиёғи йўқ сенда. Аммо-лекин яхши йигитсан. Кўнглингда киринг йўқ. Шунингчун ортикча чиранмай, холингни билда, ризкингни териш пайида бўл».

Бу пайт Сардор пойгаҳда яроғини қайта тозалаб, мойлаётган эди. Юрагидан хануз алам аримаган, кўзига чўп суққанларнинг қонини тўкмоқ қасдида ўртанарди. Таажжубли жиҳати, ўшанда Абдурахмон чавандоз уни бу йўлдан қайтаришга уринмади, увол-савоб ҳақида сўзламади. У йўлга тушганда, айтар гапи шу бўлди: «Бугун кўзи сўяман, ҳаялламай қайт». Йигитнинг кўзларида алам учқунлади: «Мен энди эт емайман, қон ичаман, уларнинг қонини ичаман!» Абдурахмон чавандоз унинг нигоҳида алангаланган бу ифодани пайкасада, пинак бузмаган, тунга қолмай, қайт, деб қўя қолган, холос.

Сардор эса қайтиш ҳақида ўйламасди. Куну тун руҳини эговлаётган азобдан биратўла қутулмоқчи эди. Тўшакда бир-бирига айқашиб ётган яланғоч таналарни эслагани сайин, қони кўпирмоқда эди. Бу ишни биринчи қуниёқ амалга оширмаганидан изтиробда эди.

Яроғини елкасига ташлаб, йўлга тушаркан, кета-кета ортига қайрилди. Ўзича туз-наъмак тотинган хонадон

билан хайр-хўшлашмоқчи бўлди. Шунда тандир ёнида хаёлчан турган кизга кўзи тушди. Аланглаб Абдурахмон чавандозни қидирди. Уни топмади. Бундан йигитнинг алами келди. Чавандозни совуққонликда айблаган бўлди. Сўнг жаҳд билан олға юришда давом этди. Шу заптда довон бошига етди. Довон тепасида бир зум тин олмоқни истади. Харсанглардан бирига елкасини тираб, оёқларини узатиб ўтираркан, дунёнинг бу қадар кенглигини энди кўраётгандек, бир-бирига мингашган тоғларга, кулранг хошия тортган уфқка хайратли тикилиб қолди. Ўзини зарранинг зарраси эканлигини дафъатан ҳис этди. Чексизлик олдида юрагини ёндираётган интиқом ўти сусайгандек бўлди. Кўз ўнгидаги барча нарсаларда яшашга интилиш мавжудлигини теран идрок этди.

Авваллари у борликка бу даражада синчков эътибор бермасди. Энди эса, худди хайрланаяётгандек, барча нарсаларга жиддий разм солмоқда эди. Аслида ҳам шундай, агар у кўнглига туккан режасини амалга оширадиган бўлса, бу тоғу тошларни қайта кўрмаслиги таъин. Шунинг учун ҳам у бўрон буккан арчаларга, елга бўй бермай қуёшга талпинаётган тоғ чечакларига, майсаларга айрича диққат билан бир-бир назар соларкан, улардаги яшаш иштиёқини ҳис этди.

Бу ҳол илгари унда бўлмаган. Бурун у борлиқни яхлит кўрарди. Яхлитлик бағрига разм солмоққа на уқуви, на ҳафсаласи бор эди.

Айни пайтда қалбида англариш нимадир уйғонгандек эди.

Хадемай яна йўлга тушади. Кўзга ташланиб турган навбатдаги довондан ошиб, пастдаги тоғ тизмаларидан бирида жойлашган қишлоққа кириб боради. Қайнотасининг уйига тикка кириб, хиёнаткор аёл кўксига милтиқ тирайди. Кейин йигитни... Аммо улкан шаҳарнинг қай бурчидан топади уни? У қаерда-ю, шаҳар қаерда. Йўқ, топмай қўймайди.. Йигит кишининг номусини оёқости қилиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди унга!

Шунда кутилмаганда саркаш бир ички овоз аста тебраниди: «Ўлдирсанг, мардни ўлдир, умринг сабил кетмайди. Номард нима, ерда ётган бир тезак — уни тешиб ўтдинг нима-ю, босиб ўтдинг нима. Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди». Бу Сардорнинг идроки эмасди. Қачонлар-

дир кимдандир эшитган пурмаъно ўғитнинг қалбаги акс-садоси эди.

У бу овозга кулоқ солмоқни истамади. Ўзини чалғитиш ниятида бот теваракка разм солди. Аксига олгандай, барча нарсадан ҳаётнинг қудратли нафаси уфуриб турарди. Бу қудрат олдида юрагини куйдираётган интиқом қандайдир бачкана туюларди. У йўлбарс овига чиқиб, суғир инини пойлаётган овчидек хис эта бошлади ўзини. Саркаш ички овоз эса сира тинай демасди: «Иш арзисаям, улар арзимаёди! Азалдан қийшиқ ўсган дарахтни кесдинг нима-ю, кесмадинг нима! Дунё деганлари шу — вафо ва хиёнат, ёвузлик ва эзгулик ўртасида сарсон яшайсан! Яшаш давомида чўниқиб, тобланиб борасан! Сен бу борада, яхшиси, тоғлардан улгу ол. Уларнинг бу чўнг бошлари не синоатларини кўрмаган. Лекин хамиша адл! Инсон қавмидансан-да, гоҳ тушқунликка берилиб, кўксингга милтиқ тирайсан, гоҳ интиқом ўтида қовриласан. Тирикликнинг эса, икир-чикирларинг билан иши йўқ, ўз маромида давом этаверади...»

Ўша куни довонда узоқ қолиб кетди. Ўтган воқеаларни ўйламасликка тиришди. Заминнинг таскин берувчи қудратли кучини янада теран хис этмоқчидай қорли чўққиларга, арчазорларга тикилиб ўтирди. Сўнг изига қайтди.

Қишлоққа шомга яқин кириб келди.

Уйда кўзи сўйилган экан, Абдурахмон чавандоз уни одатдагидек хушҳол қаршилади. Худди қайтишини билгандек, ортиқча сўраб-суриштирмади.

Энди билса, Абдурахмон чавандоз унинг қотилликка қодир эмаслигини сезган экан. Қон тўкиш гуноҳ, деган кейинги гурунгларида бирида, зўр бўлсанг, сабрини ошно тут, ақидасига амал қилди. Шунга қарамай, интиқом ўти анчагача юрагини куйдириб турган. Кейин меҳнатга берилиб, барини унутган. Ана кетарман-мана кетарман дея, аввалига сой бўйини обод қилди. Сўнг қаршидаги қоя пойидаги ерларни ўзлаштирди. Қоянинг қуёш чиқиш тарафидаги бет ҳам назаридан четда қолмади. Меҳнат билан бўлиб, умрини ўтказиб қўйганини ҳам сезмай қолибди. Кейин ўйлаб кўрса, ўшанда борадиган жойининг ўзи йўқ экан. Қишлоққа қайтмасликка қасам ичган. Айрим ҳамқишлоқларига ўхшаб чўлга кетнидан бирор маъни топмаган. Боз устига, бу қишлоқдан ҳеч

ким сени хайдаётгани йўқ. Ҳурмат-иззатинг жойида. «Келгинди» масаласига келсак, бу дунёда ҳамма келгинди. Келади-кетди. Дунёга устун бўлган одамни ҳали ҳеч ким кўрмаган.

Бу фикр асли Абдурахмон чавандозники. Раҳматли дунёга кенг кўз, теран ақл билан қарарди. Гаплари салмоқли, гурунглари мазали эди. Дердики, аждодларимиз бу томонларга қувғин туфайли келиб қолган. Сўнг болишни бағрига тортиб, берилиб сўзламоққа тушарди. Унинг хикоясида киши кўз ўнгида қуйидаги манзара жонланарди.

Кенг яйлов. Юзлаб ўтовлар тикилган дашт йилкилар уюрига тўлган. Окшомлари қозонларда эт қайнаган. Йигитлар қатори қизлар ҳам чавандозлик сирларини билишган. Камон отиб, кураш тушишган. Шундай сурурли кунларнинг бирида кунботишдан ёв босиб келган. Сон-саноксиз. Тенгсиз жангда енгилган даштликлар чекина-чекина мана шу тоғлар бағрига етиб келган. Тор девордек тик, ўтмоқ машаққат бўлган. Шунда юрт кексалари Худога нола қилган. Довон бағри очилиб, улар мана шу водийга тушиб қолишган. Душман уларнинг манзилидан огоҳ бўлгунча бу ерда бир неча авлод яшаб ўтган. Охири улар яна ёв талонига учрайди. Бутун бошли кишлоқдан бир қиз ва ўғил бола омон қолади. Кейинги авлод мана шу иккисидан тарқаган. Ва у хикоясини ҳамиша мана шу тарзда яқунларди: «Шунинг учун иттифок бўлинг! Баринг бир ота-онанинг зурриётларисиз! Иттифок бўлинг!»

Бу ривоят Сардорга жуда ёқарди. Демак, бу кишлоқда ҳамма келгинди. Келгиндиман деб, сикилмасамам бўларкан. Бундан кўнгли андак оройиш топади. Барча нарса ўзига дахлдордек туюлади...

Чол бу ҳақда сўзламоқ ниятида қошида ўтирган йигитга тикилади. Тикларкан унинг бу кишлоқда қолмаслигини сезади. Қизи миғ хурлико бўлмасин, ҳеч бир куч йигитни бу кишлоқда олиб қололмайди. Газа тугул, бутун бошли тоғни ҳаё қилсангда, қолмайди бу. Негаки, унинг ўз манзили, ўз маскани бор. Йўқ, қолмайди бу!

Сардор чол бирдан ҳушёр тортади: нимани истаяпман ўзи мен?! Қариганда, жинни бўп қолдимми, нима бало!

У косага қошиқ ураркан, йигитни ёктириб қолганини қайта ҳис этди. Умр бўйи мана шундай ўғилни орзу қилиб келганини ўйлади.

Худо қиздан қарашди-ю, лекин ўғилдан сикди. Икки қизи шу қишлоқнинг бўлаги ҳисобланмиш паст қишлоққа тушган. Кенжасининг эса бахти чопмади. Суқсурдай куёви кўчки тагида қолди. Кенжа қизи ўр чиқди. Шундан кейин бировга қўнгил қўймади. Отанинг назарида, бу йигитга қизининг қўнгли товлангандай эди. Ё адашдимикан? Ё йигит бирор бежо ҳаракат қилди ми ёхуд ножўя сўз айтдимикан? Ундай деса, қизининг ковок читганини сезмади. Қайтамга қисинган, қимтинган, лекин ичдан яшнаб турган. Ё тасавури алладими-кан?

Чол кўз остидан йигитга айбдорона тикилди. Йигит шўрликнинг руҳи чўккан, нима еб, нима ичаётганини сезмайдиган бир аҳволда кавшанарди.

• • •

Косадаги сўнги луқмани еб бўлган Отамурод боши эгилган қўйи, лаб-лунжини суртди. Чуқур хўрсиниб, аста қаддини ростлади. Теваракка ғамгин назар солди.

— Бизга энди рухсат берсангиз, — деди ғамгин охангда. — Турай энди.

— Чойдан ичинг, борасиз-да шу уйингизга. — Чол қувноқ сўзлашга уринди. — Қоринди никлаб олсангиз, йўл юрмоқ осон кечади.

Йигит кулимсирашга тиришади. Қишлоқ томонга боқади. Тонгданок руҳини исканжага олган адоватни тегранроқ ҳис этмокчидай, ҳар бир хонадонга бир-бир кўз ташлаб чиқади. Аммо жувоннинг дардида ёнаётган юраги адоватни ортиқ даражада сезмайди. Агар шу тобда, кўчага чиқа кўрма, калтак остида қоласан, дейишган тақдирдаям бирор туки қилт этмасди. Дунёда хажр ва умидсизликдан оғир дард йўқлигини илк бор англаб етган йигитнинг юраги чилпарчин бўлган. Назарида, чол, суймаганга суйкалма, деган маънода кулимсираётгандек туюлди. Ҳадикланиб чолга боқди. Йўк, у ҳам ўз ўйи билан банд эди.

Отамурод эзилиб ўтириш жонига теккандай, саркашона бир ҳаракат билан ўрнидан кўзгалди. Қозон бошида серрайиб турган кампирга миннатдорчилик билдир-

ган бўлиб, кераксиз юк ортилган машинаси гомон юраркан, негадир, яна келаман, деди. Чол одоб юзасидан, эшигимиз ҳамиша очик, деркан, ичидан зил кетди: «Эсон-омон чикиб кета олармикансан ҳали».

Иккиси машина томон олдинма-кейин юрган ерларида, бирдан така-так тўхташди.

Сой томондаги тор сўкмокдан хурмача кўтарган жувон бамисоли куёшдай порлаб чикиб келарди. Ҳарҳолда йигитга шундай туюлди. Ва у бир лаҳза уят ва андишани унутди. Жувонга бақадай тикилиб қолди. Аммо буни уй эгалари сезмади. Уларнинг эътибори ҳам Зумрадда эди. Бундан жувон баттар қисинди, баттар кизарди. Кўзига тик тушган куёш нуридан шапақлангандай, беихтиёр қоқилди. Ўзини базўр ўнглаб, хижолатомуз жилмайди.

— Меҳмон кетаяпти, қизим, — деди ота.

— Бунча йўқ бўп кетмасанг, — деди она.

— Мен ҳозир.

Қиз шундай дея ховли этагидаги кулба томон интилди. Ҳаракатларида қандайдир ошиғич, ҳаяжон бор эди. Буни сезган чол-кампир бир-бирларига маъноли қарашди. Сўнг йигитга ўгирилишди. Уларнинг қарашларини йигит жуда кеч пайқади. Лавлагидай қизариб, ерга боқаркан, кабина эшиги туткичини тополмай, пича ти-мирскиланди.

Жувон кулба эшигида пайдо бўлганида, чол янада сергакланди. Кизининг қўлидаги тугунга қаради. Зумрад хурмачани Абдурахмон чавандоз авлоди учун маълум бир тимсолга эга бўлган ўша таниш белбоққа тугиб чиққанди.

— Қаймоқ, — деди у қўлидаги тугунни онасига узатаркан оҳиста. — Ўзимизда йўқ экан, бўламиникидан олиб келаяпман.

Жувон аста ортга чекинаркан, йигитга бир қараб қўйди. Шу бир қарашнинг ўзиданок Отамурод қўп нарсани англади. Ҳаяжондан хаприқиб, тили калимага келмай қолди.

— Қутлуғ уйдан қуруқ кетманг, болам!

Кампир қўлидаги тугунни йигитга узартаркан, чолига маъноли қараб қўйди. Чолнинг зийрак нигоҳи белбоғнинг маъносини йигит англамаганини дарров пайқади. Жувоннинг ташрифи ва қараш билангина чеклан-

ган Отамурод қўлидагини шунчаки тугун деб ўйлади. Уни ўтиргичга қўйди.

— Каймоқ тўкилса, белбоғ расво бўлади, улим. — Чол шундай дея ортига ўтирилди. Аёли ва кизига қаради. Улар йигит билан тезгина хайрлашиб нарироқ кетдилар. Ота уларни нигоҳи билан кузатиб қоларкан, тагин йигитга юзланди.

— Белбоғни белга, э, елкага ташлаб олинг, — деди. — Хурмачани оёқ остига жойлаштиринг. Оғзи маҳкамми? Ҳа, маҳкам экан. Тўкилмайди. Белбоғни елкага ташланг.

Йигит хурмачани челақ ичига жойлаштириб, белбоғни елкасига ташларкан, чолга хушнуд жилмайди.

— Яна озрок ёнғок ғамлаб қўйсангиз, — деди дув қизариб. — Икки-уч кун ўтказиб келамиз.

— Келамиз? — Чол бу сўровда сўзга алоҳида урғу берди.

Йигит хаяжон билан таъкидлади.

— Ҳа, келамиз!

— Кутамиз, лекин белбоғни елкадан ташлай кўрманг!

Афсус, йўлда йигит бу гапни паққос унутди. Хаяжондан терчиган манглайини белбоғда суртаркан, одати бўйича уни ёнига, ўриндиққа ташлади. У шу қадар бахтиёр эдики, қўшиқ айтиб юборишдан зўр-базўр ўзини тийиб турарди.

Қишлоқдан чиқиши билан қўшиқни бошлаб юборди. Ҳаётида бирон марта қўшиқ айтмаган, шунингдек, бирорта ашулани тузук-қурук билмасди. Буни қарангки, сўз дегани ўз-ўзидан қўйилиб келаверса денг.

Аммо унинг шодлиги қишлоқдан унча узоклашмай адоғлади. Муюлишда йўл чоғроқ харсанглар билан тўсиб қўйилганди.

■ ■ ■

Бу пайтда чол хансираганча дўнгга тирмашаётган эди. Дўнгдан муюлишгача бир кадам. Довонга тирмашадиган яккаю ягона йўл эса қишлоқ ёқалаб бориб, Бештошдан сўнг муюлишга буриларди.

Муюлишга бориш чолнинг хаёлида ҳам йўқ эди. Аммо машина ҳовлидан чиқиши билан қизи онасига, она эса чолга ялт этиб қаради.

— Муюлишгача кузатиб қўймадингизда, отаси.

Чол, белбоғ бор-ку, демокчи бўлди-ю, сўнг бирдан хавотирга тушиб, оёғини қўлига олди. Дўнглик жуда тик эди. Аммо тоғ ахли учун бу тиклик нима бўпти. У мисоли қоплондай бута ва харсанглар оралаб, жадал юқорилаб борарди.

• • •

Машина йўлга қўндаланг ташланган харсангларга тумшук тираб тўхтаркан, наридаги арча тагида ёнбошлаб ётган беш-олти йигитлар орасидан икки нафари ўрнидан қўзғалди. Улардан бири кеча шомга яқин машипани тузатишга қўмаклашган қоратўри йигит эди.

— Қўп қопкетдингиз, меҳмон? — деди у машинага яқинлашиб, кабина эшигини очаркан, совуқ илжайди.

Отамурод саволга жавоб беришдан аввал теваракка зимдан разм солди. Ўнг бет тик қоя, чап тубсиз жарлик. Тушган одам тарикдай сочилиб кетиши тайин.

Йигитлар кулимсираб туришган эса-да, авзойилари бузук, гўё қахрларини табассумлари остига яширишга тиришгандай, ғалати илжайишарди.

— Тушинг, меҳмон, бир майдон гаплашиб олайлик энди! — деди иккинчиси.

Ишқдан маст Отамурод хушёр тортаркан, тонгдан юраги сезган адоват ва унинг натижаси эрмиш хавф ма-на шу эканини англади. Лекин негадир қўрқувни ҳис қилмади. Агар жувондан воз кеч, десалар, яхшиси, ано-ви жардан улоктира қолинглар дейман, деб ўйлади. Бирок оғзидан бутунлай бошқа гап чиқиб кетди.

— Мени ҳатто йўл назоратчиси тўхтатганда ҳам ма-шинадан тушмаганман, — деди қўрсроқ оҳангда.

— Лекин биз йўл назоратчиси эмасмиз, — деди биринчи йигит ўша сокин оҳангда. — Туша қолинг энди!

— Унда қароқчи экансизлар-да, — Отамурод шундай деркан, зигирча чўчимаётганидан бот ажабланди. — Лекин менда тўрт қоп ёнғоқдан бўлак нарса йўк.

— Ёнғоқ ўзимизда ҳам сероб, ҳатто керагидан ор-тикча, — деди биринчи йигит ўша-ўша мулойимлик билан. — Озгина ножўя ҳаракатларингизни сезгандай бўлдик. Тўхтатганимиз шундан. Гапни чўзмай, туша қолинг!

Отамурод йигитнинг исталган пайтда ғазабнок тус олиши мумкин бўлган афтига бир муддат тикилиб тураркан, чўчимаётганидан баттар хайрати ошди. Кабинадан туша-туша деди:

— Сизга ножўя кўринган ўша ҳаракат самимий бўлса-чи?

Бироқ бу саволи жавобсиз қолди. Қоратўри йигитнинг кўзлари ўриндикдаги белбоққа қадалганди. У бир белбоққа, бир Отамуродга тикиларкан, ишонқирамай сўради:

— Белбоғ сизникими?

— Ҳа, ҳозиргина совға қилишди.

— Ким?

— Буни билишингиз шарт эмас! — Отамурод оёқ тагига ташлаб қўйилган темир бўлагига ўғринча қараб кўяркан, йигитнинг қарашлари юмшаганини пайқаб ажабланди.

— Бундан чикди тағин келаркансиз-да? — Йигитнинг овози бу сафар илиқлик касб этди.

— Худо хоҳласа, уйдагилар билан келаман! — деди Отамурод йигитнинг нигоҳида жилоланган дўстона ифодадан рухланиб. — Ҳаялламай келаман! Ишқилиб, кўясизларми? Ё...

— Э, бемалол! — Йигит энди хижолатомуз жилмаяркан, йўлдаги харсангларга ишора қилиб деди: — Юкоридан тош ўпирилиб тушган экан, йўлни энди тозалаймиз деб тургандик.

— Кўчки денг? — Отамурод жилмайди.

— Йўқ, кўчки ўтиб бўлди, бу шунчаки тош.

— Унда мен кета қолай.

— Олдин йўлни тозалайлик.

— Қарашайми?

— Йўға-ай, сиз меҳмонсиз ахир.

— Жар тубсиз экан лекин, — Отамурод қуйига ишора қилиб кулди.

— Ҳа, тубсиз.

— Тунда юриш хавфли экан.

— Ёмон одамга кундузи ҳам хавфли.

— Ёмонлар сирасига кирмасам керак мен?

— Нималар деяпсиз, хафа қилаяпсиз бизни.

— Хай, бизга жавобми унда?

— Шундайгина йўлни тозалаб олайлик.

Отамурод йўлдаги харсанглари четга суришга уннаётган йигитлар ҳаракатини бир зум кузатиб тураркан, сўнг ўтириб қолган белбоғни қўлига олди. Уни димоғига олиб бориб ҳидлади. Белбоғдан кўхналик хиди, шунингдек, заиф атир иси анкирди.

— Уни белга маҳкам боғлаб олинг, меҳмон, — деди қоратўри йигит, қафтларини бир-бирига ишқаларкан, жилмайиб.

— Ҳа, маҳкам боғланг, — деди иккинчиси.

— Аввалроқ шундай қилиш керак эди, — деди яна биринчиси.

Отамурод белбоғни белига боғларкан, масрур жилмайди. Бунга жавобан йигитлар ҳам кулишди. Сўнг қўл силкиб, хайрлашиб қолишди.

• • •

Худди шу аснода Сардор чол дўнгга кўтарилиб улгурганди.

У йигитларнинг йўлни тозалашларию, жилган машина кетидан қўл силкиб қолишларини жимгина кузатаркан, енгил, жуда енгил нафас олди. Кейин улар кўриб қолмасин дея, буталар орасига яширинди.

Йигитлар узун-қисқа бўлиб, кишлок томон юришаркан, улар қаторида Абдурахмон чавандознинг невараси ҳам бор эди. Отамуродга рўпара бўлган биринчи йигит эди у.

Чол буталар панасига хотиржам жойлашиб ўтираркан, ўзининг бу кишлокда муқим яшаб қолишига сабаб бўлган омиллардан бирини топгандай бўлди. Аммо бунини сўзда ифода этиш кийин, фақат хис қила билишгина мумкин эди, ҳолос.

ТОҒУ ТОШЛАРДА

Унинг ҳаётида беҳаловат кунлар бошланганди. Энди илгаригидек эмин-эркин юролмас, назарида ҳар бир харсанг, бута ёки арча ортидан қанимни қойлаб тургандек ўзини бежо ҳис этарди. Бундай пайтда кўзидан кўра кўпроқ димоғига ишонарди. Ўша даҳшатли хидни илғаши баробар бутун вужудида гитроқ кўзғалиб, тезроқ қочмоқ пайида бўларди. Ўша даҳшатли хид — ин-

сон хиди эди. Кўпинча бу хид милтиқ иси билан коришиқ бўларди. Қоришиқ хид — ажал эди. Ажал ҳидини пайкаган кезлари қора, намчил тумшугини юқорига кўтариб, барча айиқларга хос хиёл сусткаш хатти-харакатлар ила ҳавони бот-бот искар, кейин эса лапанглаганча орқа-олдига қарамай қочиб қоларди. Орқа-олдига қарамай деганимиз сал ёлғон бўлар, нега деганда, Пахмок қочиб бораётиб, йўлда дуч келган нарсa — харсанг, бута, арча, қисқаси, бекиниш мумкин бўлган нимаики учраса, бир зумга тўхтаб, ғаними томонга секингина мўралар ва шу созда уни бир неча бор кўришга муяссар бўлганди.

Эгридара худудида ўзи ёлғиздек, ғаними ҳам ёлғиз эди. Тошлоқсойлик Панжи саёқ унинг изидан тушганди. Шу дамгача уларнинг бир-бирлари билан ишлари йўқ эди. Пахмок ўз ерида тинчгина умргузаронлик қилгандек, Панжи саёқ ҳам тоғбегининг кўзини шамғалат қилиб, тулки ва парранда-ю даррандаларни отиш билан каноатланиб юрарди. Айиқ овлаш етти ухлаб тушига кирмаганди. Умида йирик йирткичлардан — уч-тўрт бўринигина отишга муваффақ бўлган бу одамнинг фесъли ёзда шахарлик меҳмонларнинг навбатдаги ташрифидан кейин айниди.

Қишлоқ пастидаги сой бўйида сўлим гўшалар ниҳоятда сероб эди. Айни саратонда бу ердан дам олувчиларнинг кети узилмасди. Бундай пайтда Панжи саёққа ўхшаш такасалтангларнинг кунн туғарди. Тимирскилапиб сой бўйига тушса бўлди, истаган давра уни ўзига кўшиб оларди. Панжи саёқ меҳнатга териси юпқа бўлгани билан улфатчиликни жуда қойиллатарди, хизматдан сира қочмасди. Ўчоқ кавлаш дейсизми, тандир осиш дейсизми, юкоридан ўтин териб тушиш дейсизми, хуллас, бу хил юмушларни жуда кифтини келиштирарди. Боз устига уста гурунгчи эди. Оғзига оғзига «тегиши» билан ов ҳақида шундай бир гурунгларни бошларднки, ўтирганларнинг оғзи ланг очилиб қоларди. Даврадагиларнинг кўз ўнгида бу бирдан ўзгача тус оларди. Шунчаки бир фақир эмас, балки уста овчи, хар йили неча-неча бўриларнинг шўрини қуритадиган моҳир мерган, неча-неча кўчкилардан омон қолган омадли инсон сифатида таассурот уйғотарди. Барча овчилардек бирга ўнни қўшиб гапиргани сайин туйқусдан шу қадар

завқи тошиб кетардики, оқибатда гапирган гапига ўзи ҳам чиппа-чин ишониб коларди. Дам олувчилар ҳам фавқулодда сахийлашиб, ундан ичкиликни аямас, кетишаётиб эса баъзилари манзилларини ҳам ташлаб кетишарди, боринг, бормасангиз хафа бўламиз, дсйишарди.

Панжи саёқ уларникига бормаганидек, уйига ҳам таклиф этмасди. Қандай қилиб таклиф этсин. Пешанасига битгани уй бўлиб уй эмас, оғил бўлиб оғил — бир айвонли, етти боларли шунчаки бир кулба. Ёз бўйи ховлисини супурги ўт босиб ётади. Кузга томон супурги ўтларни ўриб, улардан супурги ясайди. Хафсала қилса, бозорга чиқариб сотади, йўғасам, ховлининг бир четида киш ичи чириб адо бўлади. Рўзғор ишига камхафсала ва овдан бери келмагани учун хотини ташлаб кетган. Сўккабошликка тамомила кўниккан бўлса-да, гоҳо тўсатдан уйлангиси келиб қолади. Аммо бунинг учун аввало уйини тузатиб олиши лозим, иккинчидан, қуёш кўрмай моғорлаб кетган кўрпа-тўшагини янгилаши керак. Учинчидан, хотин туширгандан кейин ис-пис чиқарил деган гаплар бор, бунинг ҳаммасига эса пул керак. Қиш ичи отган тулкилари терисига битта қисир сигир келмайди. Ака-укалари, одам бўлмайди бу, дея қўл силтаб қўйганларига анча бўлган. Унинг эса одам бўлгиси келади-ю, лекин...

Панжи саёқ эркин яшашга ўрганган. Елкасида милтиқ, тоғма-тоғ изғишни хуш кўради. Унинг бу хил турмуш тарзини одамлар хазм килолмагандек, ўз навбатида, у ҳам одамларнинг яшаиш русумини ҳеч танига сингиролмайди, ўзича одамларни кўркаламушга қиёслайди: «Иш, рўзғор, хотин ва бола-чака... туфи-ий, шуям тирикчилик бўлди-ю!» Қишин-ёзини устидан пахталик тушмайди. Негаки, кечалари дуч келган ерда ётиб қолаверади-да. Дала-дашт, тоғу тош, ўнқир-чўнқир унинг учун ҳар қандай уйдан афзал. У, асосан, тулки овлашни яхши кўради, паррандаларни эса овқати учун отади. Ёздан бўлак пайт кулбасининг ёнидан ўтиб қолган одамларнинг димоғини каклик шўрва ҳиди қитиқлайди. Агар кўнглингиз каклик шўрва тусаса, марҳамат, яримта винони қўйинга тикиб, эшнқ қоқиб бораверинг. Панжи саёқ сиздан овқатини аямайди.

Боя айтганимиздек, сзда унинг куни сой бўйида ўта-

ди. Дам олувчилар орасида ҳафталаб туриб кетувчилар бор. Панжи саёк гурунги ва хизмати эвазига ҳафталаб маза қилади. Бир сафар уни порғул-ноғул эркаклардан ташкил толган давра ахли ўзига тортди. Даврабоши туман марказидаги аллақандай бир каттакон идоранинг бошлиғи экан. Гап орасида кимдир бу ҳақда қистириб ўтди. Аммо Панжи саёк учун бу нарсанинг зиғирча аҳамияти йўқ эмасми, бошлиқнинг виқорли чимирилиб ўтиришларига мутлақо аҳамият бермади. Одатдагидек, хизматини сидқидилдан адо этиб юраверди. Қўли пиринлигини билган бошлиқ бора-бора уни ўзига яқин олди, ов ҳақидаги гурунглариини жон қулоғи билан тинглади. Тинглаб туриб, бир куни шундай деб қолди:

— Мулла Панжи, бу-у айиғу қоплонларгайм тишлари ўтадимми ё фақат бўрилини кетидан пойлайдиларми?

Панжи саёк ҳузур қилиб суяк кемираётган эди, жавобга ошқмади. Суяк кемира-кемира аввалбошда бошлиқнинг семиз, ошшоқ яланғоч сонларига, сўнг калта иштони устига тўкилиб турган йўғон қорнига назар солди, тоғ йўлига ўлақолса чидамаса керак бу, деб ўйлади негадир ўзининг чайирлигидан суюниб. Сўнгга унинг ўзига бир қадар ихлос билан тикилиб турганлигини кўриб, мой юки бармоқларини ялай-ялай, ўта жиддий оҳангда гап қотди.

— Тишимиз ўтади, ака. Тоғда бизди тиш ўтмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Кўнгиллари нимани тусайди, айтаверсанлар, отиб бераверамиз. Тоғбегини ўйламанг, битимниям тутолмайди у.

Табиий, бошлиқ тоғбегини ўйламаган. Шундок қаршисида савлат тўкиб турган тоғу тошларнинг қўриқлашини унга бир қадар эриш туюлади. Мийиғида илжайиб, жўшиб оқаётган сойга тикилади. Атрофнинг ниҳоятда гўзаллигини ўйлайди. Яна озгина «отиб», сувга тушсини хаёл қилади. Аммо қаршисидаги кимса жавоб кутиб кўзларини лўқ қилиб турибди. Шунда у яна мақсадга ўтади.

— Бизга битта қоплонми, айикми отиб берсалар, — дейди. — Полга ташлаб қўйсак дегандим. Ҳов бирда бир оғайнимникига ўтгандим. Айик териси шундокқина дивани тагида ётибди. Айтишига қараганда, айик жуни товонни қитқлаб, нервга ором бераркан.

— Қоплон деганимиз пишак¹дан каттарок бир жонивор-да, — дейди Панжи саёк сергўштроқ ковуруғани кўлига олиб. — Пишакди акаси десаям бўлади уни. Сиз, яхшиси, айувдан² қолманг, ўзиям бир гектар ерни олади. Янгам билан устида ўйин тушсангиз ҳам бўлади.

Унинг гаши бошлиққа хуш ёкиб, улкан корнини сил-китганча мириқиб кулади. Унга бошқалар кўшилади. Сой бўйи қаҳқаҳага тўлади.

— Оббо, сизи-ий, — дейди бошлиқ мижжаларига қалкиган ёшни артиб. — Гапни зап оларкансиз-ку, а. Унда бизга битта айик отиб берасиз. Лекин ҳақиниям айикдай килиб тўлаймиз. Нима ишонмайсизми? — У ёнидаги йигитга им қоқади, йигит чодир яқинидаги ма-шинадан семизгина хамён кўтариб келади. У хамёни кўлига олиб, ундан бир даста пул чиқаради-да, санамай, унинг олдига ташлайди. — Бу аванс, — дейди, сўнг. — Қолганини иш пишгач оласиз. Вактини айтинг, шофё-рим кеп опкетади.

Бир даста пулни кўрган Панжи саёкнинг кўзлари чакнаб кетади. Хаёлининг бир четида хамиша яшаб кел-ган ва гоҳо-гоҳо секин кўзғалиб қўядиган ожиз бир илинж илкис жонланиб, кўз ўнгидан кулбасининг таъ-мирдан кейинги ҳолати ўтади. Тасаввури янада рангла-ниб, кулбасида рўзгор иши билан куйманиб юрган бир аёлни кўради. Ана у эрининг музлаб қолган этигини ибo билан тортмоқда. Қани энди чоғи келса. Бунга сари Панжи саёк хузур қилади. Қабатида қўш-қўш каклик ва бошқа даррандалар. Милтиги деворга суялган. Тўнғиб қолган сирти уйнинг хароратидан герчиган. Хотини эти-гини ечиб бўлиб, милтикка қўл чўзади. Панжи саёк но-розиланиб бош чайқайди, яроққа тегма, хотин кишининг ишимас бу, яхшиси, мановулардан битта шўрва яса, дейди. Аёли итоаткорона бош ирғаб, тагнга янги кавил-ган кўрпача ташлайди. У оёқларини печкага тоблаб, ён-бошлайди. О-о, қандай маза!

Унинг хаёлга ботиб қолганини бошлиқ ўзича тушун-ди шекилли, хиёл ошиброқ изох беради.

— Пулдан ғам еманг. Қанча десангиз тўлаймиз. Қачон юборай шофёримни.

¹ Пишак — мушук.

² Айув — айик.

Панжи саёкнинг хаёли қочиб унга қарайди. Бунда пул кўп, деб ўйлайди унинг қўлидаги ҳамёнга хирслик билан тикилиб, бунга пул писанд эмас, йўғасам, битта сасниқ айувга шуғча пул тўлайдими, лекин айув отиш ҳам осон иш эмас, кийин.

Бошлиқ сал жонсаракланиб, яна сўрайди.

— Қачон юборай одамимни?

— Кузда, — дейди Панжи саёк.

Бошлиқ узоғи билан «хафта-ўн кун» деган жавобни кутганди. Бу гапни эшитиб хафсаласи пир бўлади. Ўртадаги пулга ичи ачиб қарайди, мастлик курсин, дея ўзини янади. Аммо қайтиб олишга юзи чидамайди. Атрофдагилар нима дейди, деган андишага боради.

— Ҳозир отиб беролмайсизми? — дейди кейин. — Сизга чўт эмас-ку бу...

— Ҳозир туллаган пайти, — дейди Панжи саёк олдидаги пулни бахузур чўнтагига жойлаб. — Кузда жуни зўр бўлади. Лекин бахтингиз бор экан. Эгридаранда битта зўри бор. Жуни бир қарич. Пахмоқ деб от қўйганмиз. Шопирни кузди ўрталарида юбораверинг.

— Битта-яримтаси отиб қўймасмикан ишқилиб?

— Отмайди, — дейди Панжи саёк ишонч билан. — Қўриқхонада отиш ман қилинган. Бизнинг йўриғимиз эса бўлак. Эгаси минг пойласин, ўғри бир дегандай... амаллаймиз-да энди, ака.

— Эркакча гап-а? — Бошлиқ унга қўлини узатди.

— Худога шукур, эркак бўп туғилганмиз. — Панжи саёк олдинга эгилиб, унинг ҳамирдай юмшок кафтини тутаркан, алоҳида таъкидлайди. — Сўз бердикми бажарамиз. Бажармасак ўзимизни эркак санамаймиз, биз!

Бу гап ёз чилласининг ўрталарида бўлиб ўтганди. Пахмоқ бу вақтда ёз неъматларидан тўла-тўқис баҳраманд бўлиб юрарди. Ора-сира сойга эниб балиқ овларди. Балиқ овлашнинг обдон ҳадисини олганди. Асосан буримдаги қиёқзорда кўп ўралашарди. Қиёқзор сойдан айри тушган бўлиб, у ерга сув тошлар орасидан сизиб ўтарди. Чикиш жойи торгина ўзан эди. Пахмоқ овни худди ўша ердан бошларди. Аввал чўнкайиб ўтириб, илиқ сувда бемалол сузиб юрган балиқларга панжа урарди. Турган гап, балиқлар патир-путир қочмокка тушарди. Шунда унинг сабри чидамай, қиёқзор оралаб сувни бошдан-оёқ лойқатиб ташларди. Кейин эса тамомила гарангсиб қолган балиқларни битта-битта тутиб,

қирғокка улоктираверарди. Қорни дўмбирадай шишиб кетгунча балиқхўрлик қиларди-да, нафси қонгач, сойнинг чап қирғоғидаги дўланазорга чикиб, ўзини офтобга гоблаб ётарди. Орада бир-икки бор сувга тушиб чиқарди.

Қисқаси, айни ўша пайтда у сойнинг юқори қисмида ов қилиб юрарди. Қуйида эса унинг ўзини овлаш хусусида бир битимга келинганди.

Улар илк бор кузнинг ўрталарида Оксув бўйида тўқнаш келдилар.

Оксув деганимиз Эгридара туби оралаб оқадиган сойга келиб қуйиладиган кичик ирмоқ эди. Ирмоқнинг манбаи Эгридаранинг ўрта тармоқларидан бири ҳисобланмиш тик жарликнинг тўридаги булоқ эди. Тик жарлик тоғ бағрига уч қақиримча суқилиб қирган бўлиб, туби булоқ бошигача қалин чангалзор эди. Оксувнинг сойга келиб қуйиладиган қисмини эса улкан зирк майдони ташкил этарди. Шу куни Пахмоқ зирк оралаб, нордон, қизил мевалардан тотиниб юрарди. Кузда айиқлар йилнинг бошқа пайтларига нисбатан овқатга ўчроқ бўлишарди. Сабаби, олди киш. Киш уйқусига оч қорин билан кириб бўлмайдиди-да.

Олдинги чап оёғига ўқ келиб текканда, у зиркнинг шиғил мевали шохига энди интилай деб турганди. Кучли оғриқ баробарида наридаги харсанг бошида тутун кўрди. Сўнг овчининг боши кўзига чалинди. Нақл қилишларича, яраланган айиқ ғанимга дарҳол от қўярмиш. Аслида ҳам шундай. Аммо ҳар пайт ҳам бу ҳодиса юз беравермайди. Пахмоқ харсанг томонга бир талпинди-ю, чўлоқланганча, ғингшиб, ғингллаб қоча бошлади. Шўрлик эндигина уч ёшга тўлган бўлиб, у қадар жасоратли эмасди. Боз устига, оғриқ шу қадар зўр эдики, чопса оғриқ босиладигандек, оёғига зўр бермоқда эди. Иккинчи ўқ ёнидаги тошга келиб тегди. Бунга сари у баттар шаталок отди.

Ўша куни тоғ ўнгиридаги коваклардан бирига биқиниб, роса бир ҳафта жароҳати билан андармон бўлди. Ялаб-юлқаб жонига ором берди. Хайтовур, ўқ суягига зиён етказмаган экан, ҳафта деганда жароҳати анча битиб, ташқарига чиқди.

Яраланганда илк бор ёлғизлиги қор қилди. Онасини эслаб, узоқ-узоқ ғингшиди. Милтиқдан эса ёмон юрак олдириб қўйди.

У онасидан эрта етим қолганди. Онаси ҳам ўзига ўхшаш журъатсизроқ айиқ эди. Келбати кичикроқ, кўримсизгина эди. Лекин барча оналар каби ўта меҳрибон эди. Боласини ер-кўкка ишонмагандек, сабоқ бериш борасида анча талабчан эди. Аммо сал эҳтиёткорсизроқ эди. Нега деганда, сўнгги пайтларда кўриқхонада йирик жониворлар ҳаётига қасд қилиш ҳоллари камдан-кам содир бўларди. Тартиб бузар овчилар, асосан, майда жониворлар билан чекланарди. Кам хуркитилгани боис, у хийла боқибегам эди. Айни шу нарса унинг бошига етди. Билмай захарланган сигир гўштини еб қўйди.

Кўриқхонада милтиқ отилар, қопкон қўйилар, лекин захар ишлатилмасди. Захарни бўрилар жонига теккан чўпонлар қўйганди. Захар нималигини билмаган онаси гўштан тўйиб еди. Ўша пайтда, бахтига, Пахмоқнинг қорни тўқ эди. Онаси гўшт билан андармон вақтида арчазорда ўйнаб юрарди. Қайтиб, онасини чўзилиб ётган ҳолда кўрди. Ўлим нелигини тушунмас, югуриб келиб онасининг пинжига суқилди. Кейин устида умбалок опиб ўйнади. Қуловидан тишлаб тортқилади. Қизик, онаси ғик этмади. Одатдагидек, улкан панжаси билан уни нари сурмади. Миқ этмай ётаверди.

Шу пайт сўқмоқ бошида отлиқ кўринди. Одатда, онаси инсон зотидан иложи борица нари юришга ҳаракат қиларди. Бу ҳолни унинг шуурига қуйишга ҳам улгурганди. Бу сафар уни танг қолдириб, онаси қимир этмади. Пахмоқ хавфдан огохлантириб, оёғидан қаттиқ тишлади. Бироқ бу ҳаракати ҳам фойда бермади — онаси пинак бузмади. Отлиқ эса тобора яқинлашиб келарди.

От тапвишли пишқириб, туёқ товуслари тинди. Киши от устидан диққат билан уларни кузатди. Сўнг елкасидаги милтиғини қўлига олиб, осмонга ўқ бўшатди. Ўқ овозидан Пахмоқ кўркиб кетди. Ички бир идрокка бўйсуниб, арчазорга қочди. Анча вақт биқилиб ётди. Онасининг излаб келишини кутди. Қуёш қоялар ортига бекинсаямки, онаси кидириб келмади. У хурка-хурка онаси томон жилди. У ётган ерда бир уюм гўштни кўриб анг-танг туриб қолди. Онаси қаёққа йўқолди? Бу саволга жавоб тополмагандек, олға силжишга ҳам ботинолмади. Арчазор оралаб, ёнгишганча, онасини кидириб кетди.

Онасини излаб тошсупагача борди. Тошсупа кичик-роқ қоянинг туртиб чиққан бурни бўлиб, чор тарафи қуюқ арчазор эди. Онаси кўпинча шу ерни маъкул кўрарди. Қорни тўқ кезлари тошсупада ором оларди. Суқунатга чўмилган даранинг бу бурчида тик этган товуш дарров қулоққа чалинарди. У тунни шу ерда ўтказди. Шитирлаган ҳар бир товушини онам деб ўйлади. Тошсупа лабидан туриб пастга илҳақ-илҳақ термулди. Аммо ҳар сафар товуш эгаси бошқа бўлиб чиқаверди — гоҳ уни тўнғизлар галаси алдар, гоҳ дарахтдаги қушларнинг патир-путури чалғитар, гоҳ қайсидир жониворнинг оёғи тагидан кўчган гош умидлантирар, қисқаси, турли-туман ҳидга тўла ҳавода онасининг таниш хидини беҳуда кидиравди.

Пахмоқ стимуликнинг илк тунини тошсупа лабида маънос ва эзгин бир ҳолатда ўтказди. Қуёшнинг дастлабки нурлари қаршисидаги қоя юзини ёритгач, қорни ниҳоятда очганини англади. Ёнғишиб, ингиллаб нола қилди, ўзинча онасидан ўпка-гина қилди. Тонг отганидан ботирланиб, нораства овозда ўкириб-ўкириб уни йўқлади. Ҳар йўқловдан сўнг диққат билан теваракка қулоқ тутди. Таниш шарпа қулоғига чалинавермагач, яна ва яна ўкирди. Онаси чиқиб келиши мумкин бўлган арчазорга тикилиб-тикилиб ўкирди. Охири ўкиравериш жонига тегиб, бир нуқтага термулганча туриб қолди.

Қун хийла ёйилгач, олифта бир тулки диққатини тортди. Арчазордан чиқиб келган бу жонивор искаланиб, тошсупа тагигача келди. Тошлар орасидан ниманидир топиб, ништаха билан чайнай бошлади. Бундан Пахмоқнинг қорни баттар ғўлдираб, тумшукчасини ялади, нолакор ёнғишиди. Тулки чўчиб тепага қаради. Уни кўргач, бамайлихотир ўз юмушида давом этди. Сўнгра тор сўқмоқ бўйлаб юкорига ўрлади. Пахмоқ кўзи билан уни тор муюлишгача қузатиб қолди. Муюлишдан Эгридаранинг асосий қисми бошланади. Ундан нариёғи кичик водий, водийдан сўнг Қорадара. Пахмоқ Қорадарада икки бор бўлган. Негадир онаси у томонларни унчалик хуш кўрмас, асосан Эгридара ҳудуди билан чекланарди. Кейинчалик билса, Қорадарата емиш камроқ экан, шу боис онаси у томонларга кам бошлаб борарди.

Тулкининг қораси ўчгач, у майда тошли сўқмоқдан пастга элди. Боя тулки ниманидир чайнаган ерга борди.

Тошлар орасига бошини сукиб искаланди. Димоғида са-
сиганроқ парранда исини туйиб, пишқирди. Пишқира-
пишқира қуйига жилди. Илк бор мустақил равишда
емиш кидириб кетди. Емиш дегани мўл эди. Мазали то-
мирлар истаганча топиларди. Нафси бир оз конгач, ўз
майлида тентиб кетди. Онасини қўмсаб, фингшиди.
Оёқлари беихтиёр кечаги жойга тортди. Тезроқ борса
онасини топадигандай қадамини тезлатди. Аммо қалин
бутазорга кирганида кутилмаганда ғанимга дуч келди.
Тўсатдан унга тўнғиз ташланиб қолди. Бечорани бир
туртиб нишабликдан пастга улоктириб юборди. Бикин-
лари тошга урилиб, қуйига юмалаб тушаркан, оғриқдан
ҳам кўра дахшатдан, дахшатдан ҳам кўра ожизликдан
чинқириб юборди. Ахир онаси ёнида бўлганида бу хол
юз бермасди-да. Онаси даврида бу каби хунук ва сер-
зарда жониворларга неча-неча бор дуч келишган, бироқ
улар ҳеч вақт хад қилолмаган. Энди эса...

Пахмоқ дунёнинг бу хил ишларидан таажжубга бо-
тиб, арча тагида узоқ ўтирди. Танидаги оғриқ босилгач,
яна секин олға жилди. Буримда яна тўнғизларга дуч
келди. Бояги тўнғиз болаларини эргаштириб, сойга эниб
борарди. Пахмоқ уларни кўриши билан охиригач ҳолатда
тош ортига биқинди. Илгари бундай эмасди, онаси қаба-
тида тик босиб бораверарди. Тўнғиз деганлари хўр-
хўрлаганча ўзини четга олмасдан иложи йўқ эди.

Тўғри, бир сафар улкан тўнғиз онасига ҳамла қил-
ган. Чамаси, болаларини қизғанганди. Аммо онаси ўта
совуққонлик билан уни шундай бир туширгандики,
шўрлик тўнғиз майда буталарни босиб-янчиб харсанг ос-
тига юмалаб тушганди. Онаси эса ортиқ тирғалишни
ўзига эн кўрмай, секин йўлида давом этган ва ўша куни
Пахмоқни роса баликка тўйдирганди.

Тўнғизнинг сўнгги боласи буталар ортида кўздан
йўқолгач, у биқинган жойидан чикди. Биринчи бор ат-
рофига кўрқув ила назар ташлади. Кейин ёнверига
ҳадикли аланглай-аланглай, онаси тўсатдан ғойиб бўл-
ган кечаги жойга жилди. Кўклам тошқини ўпирган ўн-
гир бўйлаб юриб, ялангликка чикди. Кечаги ерда қуз-
ғунлар галасини кўриб, жойида хайрон туриб қолди.
Улар орасида онаси кўринмасди. Қайёққа кетди экан у?
Енгил шабада ўша томондан яна қўланса хидни олиб
келди. У енгил пишқириб, ўнгирга тушди. Зорланиб

фингшиди. Қорни очганини хис этиб, онасини эммоқ истади. Тамшаниб-тамшаниб она сутини қўмсади. Мункиб кетиб, тумшуғи билан ўнгир деворига туртилди. Оғизчаси суг ўрнига қумга тўлди.

У йиғлади, росмана фингшиб, зорланиб, хўнграб йиғлади. Нораства овозда ўкириб-ўкириб йиғлади. Асрий қоялар мик этмади, асрий арчалар дардига малҳам бўлмади. Қайтага нақ тепасида иккита тоғ бургути пайдо бўлди. Қаровсиз, ҳимоясиз қолган бу митти жониворга човларни келиш-келмаслигини чамалагандай осмон бағирлаб узок айланиб учдилар. Пахмоқ арчазорга кирмагунча бошидан кетмадилар.

У ўксиб-ўксиб йиғлаганида, мик этмаган арчалар уни бағрига олди. Ташқи ғанимлар кўзидан пана қилди. Аммо арчазор қўйни ҳам ғанимларга ссроб эди. Йиғлаб бораётган Пахмоқ ўзига ўқдек қадалиб турган нигоҳни хис этиб, бошини кўтарди. Нақ қаршисида ғазабнок силовсинни кўрди. Силовсин кўрқинчли ириллаб, кет, йўқол, деди. Олдинги оёқларини олға чўзиб, жангга шайланди. Пахмоқ бир одим олдинга босса, ташланишини огоҳ этди. Пахмоқ кетига тисарилиб, йўлни чапга солди. Ҳайрати аламга алмашинди. Онаси борида булар қаерда эди? Нега энди ҳаммаси унга ҳамла истаб қолишди? Тўнғиздан еган турткиси каммиди? Нималар бўлаяпти ўзи? Онаси қаерда қолди? Нега қидириб келмаяпти?

Пахмоқ ўша куни ғанимларидан юрак олдириб, тошсупа тепасидаги ковакка эртароқ кириб ётди. Тунни очнаҳор ўтказди. Тушида онасини кўрди. У тушида онасини эмди. Тонгла эса қаршисидаги қоя юзида қуёш нурини кўрди. Ички бир сезги билан онаси энди қайтиб келмаслигини идрок этди. Ковак оғзида ғамга ботиб узок ўтирди. Аммо очлик ғамдан кучли эди. У Пахмоқни ҳаракатга ундади. У ўзи сезмаган ҳолда мустақил ҳаётни бошлади. Онасидан ўрганган усул бўйича корин тўйдирмоққа тушди. Шўх айиқчадан дилгир ва маъюс айиқчага айланди. Бора-бора онасини унутди. Ёлғизликка кўникди.

Бугун эса онасини бот эслади. Оғриқ қор қилиб, ёлғизлигини ўйлади. Фақат ҳиқиллаб йиғламади. Инграб-инграб ярасини ялади. Ғаним балосидан қутулмоқни ўйлади.

Пахмоқ биқиниб ётган жойидан оксоқланиб чиққанида куёш анча кўтарилиб қолганди. Кузнинг муздек хавосидан тани яйраб, бир муддат чўнкайиб ўтирди-да, теваракни синчков назардан ўтказди. Сўнг бир-бир бошиб йўлга тушди. Юргани сайин ярасидан қон сизаётганини пайкаб, таъби яна хира тортди. Пастга, сой бўйига тушиб, оёғини сувга тикди. Муздек сувдан вужуди тий-раклашиб, ўзини бардам хис этди. Бекарор шабада қаерландир ёввойи олма ҳидини олиб келди. Кўп ўтмай олма ҳидига дўлана хиди қўшилди.

У хидга эргашиди. Ўз ҳудудидаги ерларни яхши биларди. Олма хиди Бужурқоя тарафдан келарди. Дўлана кута турсин, у олмага тўймоқ истайди. Йўл-йўлакай у-бу тотинган бўлиб, манзил томон ошиқмай жилди. Оксоқ оёғи ҳар қадамда ўзини эслатиб борди.

Олмазорга арчазор сойлик орқали чиқиларди. Арчазордан нарёғи кафтдек тошлоқ яланглик эди. Олмазор тошлоқ ялангликнинг нариги бетидан бошланиб, Бужурқоя этагига бориб туташарди.

Пахмоқ арчалари сийрак дўнгликка чиқаркан, ўзи учун ўта жирканч туюлган инсон хидини сезиб, бутун тани даҳшатдан титраб кетди. Бутун вужуди кўзга айланиб, хид келаётган томонга аламлилади. Нариги бетдаги сўқмоқ бошида отликни кўрди. Уни дарров таниди. Қўнгли андак хотиржам тортиб, арча остига бекинди. Биладди, тоғбеги беэиён. Шунга карамай, у ўтиб кетмагунча яширинган жойидан чиқмади. Атрофни жиддий, шунингдек, бир қадар мароқ билан кузатиб ётди.

Мароқланиб дейишимизга сабаб шундаки, ҳузурланиб эслашга арзигулик хотиралар унда сероб эди. Бу жойнинг тарихи ана шундай хотиралардан бири эди. Аслида онасининг мулки ҳисобланмиш бу майдонда у ўз ҳукмронлигини ўтган йилнинг кузида тиклаганди. Унга-ча бу ер кулранг бўриларга тегишли эди. Норастилигида тортиб олишганди. Эсласа, ғазабдан ҳозир ҳам эти тиришади.

Норастилигида ҳудуд нималигини билмасди. Қорин тўйдириш ғамида боши оққан томонга тентиб кетаверарди. Бир кун олма хидини олиб Бужурқоя тарафга юрди. Олди қиш, ўзи сезмаган ҳолда қорин ташвишига тушиб қолганди. Қиш уйқусига оч қорин билан кириб

бўлмаслигини табиатнинг ўзи огоҳ этганди. Ўша огоҳга бўйсунган ҳолда ҳаракат қиларди у. Аммо ўша куни олма насиб этмаган экан, арчазордан чиқиши билан тошлок ялангликда бўриларга дуч келди. Бир эмас, икки бўри уни олдига солиб қувлади. У чинқирганча арчазорга қочди. Пастликдаги арчазорларда яккам-дуккам учраб турадиган тоғ теракларидан бирига ўрмалаб чиқиб олди. Бўрилар терак тагида беҳуда ўралашибдилар, беҳуда юқорига сапчидилар. Уларга яна икки ёш бўри, болалари шекилли, келиб қўшилди. Бири қўйиб, бири тепага сапчиди. Кейин ўзаро маслаҳатлашиб, қайгадир гум бўлишди. Уларнинг қораси ўчиши билан Пахмоқ пастга тушди. Аммо йигирма-ўттиз одим юрмай, ўзи томон келаётган хавфни пайқайди. Бундай қарасаки, халиги бўрилар слиб келмоқда. Демак, пастга тушишини пойлашган. У янада каттик чинқирганча бу сафар арчага тирмашди. Хайтовур, бахтига камбутокрок арча дуч келди.

Ўша куни арча устида узок қолиб кетди. Бўриларга нисбатан кек ва адоват юрагида маҳкам ўрнашиб қолди. Аслида у онасининг ғанимига дуч келганди. Заҳарли гушт айлани шу бўриларга қаратилганди. Онаси уларнинг қасрига ўлиб кетганди.

Табиий, у буни билмасди. Ўзига ўтказилган алам туфайли орадан бир йил ўтиб, у бўрилардан боплаб ўч олди. Бу воқеа ҳам Бужурқоя яқинида юз берди. Пахмоқ билмасдан бўриларнинг ини устидан чиқиб қолди. Қаршисидан ириллаб чиққан икки бўрини кўриб, аввалига лол туриб қолди. Бировга ёмонлиги йўқ одам ноҳақ ҳақоратга рўбарў келгандай, кўзларини пирпиратиб, анграйиб тураркан, бир ҳаёли изига қайтиб кетмоқчи ҳам бўлди. Сўнг бирдан бўриларни таниб қолди-да, хайрати баттар ошди. Назарида, бўрилар анча кичрайиб қолгандай эди. Ўтган йилги бўрилар анча басавлат эди. Булар эса... Бўрилардан бири узок ўйлатгани қўймади. Қутуриб хужумга ўтди-да, унинг сонидан ғарчча тишлаб олди. Пахмоқ беихтиёр кетига тисарилди. Қочмоқчи ҳам бўлди. Бироқ тўсатдан нафсонияти кўзиб, қаҳри жўшди. Яқинига тишини иржайтириб келиб қолган бўрилардан бирини панжаси билан уриб учириб юборди. Иккинчиси ўзини чапга олиб улгура олмади. Ўз запти билан Пахмоқнинг қучоғига келиб тушди. Шўрлик-

нинг суяклари бир сикувдаёқ синиб адо бўлди. Пахмоқ бу билан чекланмай, унинг яғринидан тишлаб ҳам олди. Оғзида қон таъмини туюб, баттар қутурди. Рақибини, том маънода мижиғлаб ташлади. Кейин шу яқиндаги катта тош билан бўрилар инини бекитиб қўйди. Аммо галабасидан негадир рухланмади. Эски ғаними бўлмиш бўриларнинг бу қадар кичрайиб қолганидан ажабсиниб, улар бошида хийла вақт туриб қолди.

Пахмоқ ўзини кундан-кун улғайиб бораётганидан бе-хабар эди. Бир оз хайратдан сўнг, бўрилардан бири чўзилиб ётган арча тагига борди. Ички бир ундовга бўйсуниб, тумшугини кўкка чўзди-да, орқа оёқларида даст туриб, арча танасига елкасини обдон ишқалади. Одатдагидек аждодларига хос ишни қилди, яъни бу ер меники, деган белги қолдирди.

Юмушини битиргач, арчадан сал узоқлаб, белгига қиялаб разм солди ва шундагина ўзининг улғайганини пайкагандай бўлди. Бу сезгидан томирларига қон югурди. Ярим овозда хушнуд ўкириб, теваракка мағрур-мағрур назар солди. Кейин эса рақибларининг мурдаларига қиё ҳам боқмай олмазорни қора тортди.

Бу энди бир йил олдинги гаплар эди. Қили ичи у яна улғайди. Кучга тўлди. Шу йил баҳордан бошлаб ажиб бир диққат ва ҳафсала билан ўз ҳудудини кенгайтиришга тушди. Энди билсаки, бир йил олдин белги қўйган бу ерлар ўз ҳудудининг маркази экан. Онаси у ўйлагандан кўра кўпроқ ерга ҳукмронлик қилган экан. Буни у қаердан билди деб ўйларсиз? Гап шундаки, бу йил баҳорда Бужурқоянинг жанубий қисмидаги Қўнғир тизмаларда ҳам обдон санқиган эди. Санқиш давомида болалик хотиралари ҳаёлида секин-аста қайтадан жонлана борди. Тизмаларда онаси билан юрганларини эслади. Қўнғир тизмалар Эгридара каби еминга мўл бўлмаса-да, ҳарҳолда ўз мулки, баҳор кезлари тишга босгулик нарсалар топилиб туради. Пахмоқ кизиксиниб, ундан наридаги ерларни — Чуқуркамар тепасидаги сойликдан бошланиб, ҳув кунботишдаги Мудроққоягача чўзилган Яланғоя тизмаларни ҳам айланиб чиқишга улгурганли. Ҳатто фасллар гўзали баҳор ҳам бу асрий қояларга бирор-бир кўрк беролмасди. Овчилар тилида, худо қаргаган жой, деб номланмиш бу масканга Пахмоқ қайтиб оёқ босмади. Шунингдек, Қинғир тизмаларда ҳам

камдан-кам ўралашарди. У, асосан, Эгридарада ва унинг теварагидаги бошқа катта-кичик дараларда тентирарди. Бужурқоя этагидаги бу ёввойи олмазор эса унинг энг хуш кўрган жойларидан бири эди.

Тоғбеги кўздан ғойиб бўлгач, у биқинган жойидан охиста кўзғалиб олмазор томон жилди. Ерга тўкилган меваларга каноат этмай, дуч келган олма дарахтларини силкиб қокди. Тўйиб-тўйиб мева еди. Лекин ҳушёрликни бир дақиқа ҳам унутмади. Нафси ором олгач, ярадор оёғи симиллаб оғришига қарамай, бир ҳафта ковакда ҳаракатсиз ётганининг ҳиссасини чиқармоқчидай, одатдагидек, тентиб кетди. Тентий-тентий кечга томон Эгридара оёғига — осмонўпар икки қоя оралиғига бориб қолди. Соё бўйидаги харсанглардан бирининг пойига чўкиб, қаршисида ястаниб ётган кенг яланглик — водийни ва унинг ортидаги қўнғиртоб пастак тоғ тизмаларини синчиклаб кузатишга тушди.

Пахмоқ пастак тоғ тизмаларида ҳали ҳеч бўлмаган, лекин водийда истаганча кезган. Водий кўриқхонанинг этак қисми ҳисобланса-да, шу яқин-атрофдаги қишлоқ одамлари, асосан, тошлоқсойликлар томонидаги анча-мунча ўзлаштириб олинган. Кишилар бу ерга картош-кадан тортиб, қовун-тарвузгача экиб ташлашган. Водий ўртасидан оқиб ўтган соёнинг қирғоқлари ҳув адоқда қорайиб турган Тошлоқсой қишлоғигача мевазор боғ. Боғдаги мевалар тоғдаги мевалардан тубдан фарқ қилади. Йирик-йирик, серсув ва тотли мевалар. Кузда Пахмоқ мана шу мевалар илинжида пастга қўп энади. Аммо энган кезлари ўзини ҳеч қачон эркин ҳис этолмайди. Негаки, водийда истаган вақтда одам боласига рўбарў келиш мумкин-да. Шунингчун, нафси жуда ҳакалак отган дамлардагина ўғринча келиб кетади. Айниқса, водийнинг қишлоқ тарафдаги қисмида жойлашган ола-була йўлтўсғич ва унинг қаватида қўнқайган чоғроқкина қулба ҳаминша юрагига қутқу солиб туради. Бу йил ёзда ғаллазор оралаб, пишиб улгурмаган қўқ майсаларни бамайлихотир тушираётганида, ўша томондан милтиқ отиб ҳуркитилганди. Шулар боис, уйчага нисбатан худди ганимидек муносабатда бўлар, иложи борица у томонга яқинлашмасликка уринарди. Бирок нафс деган бало ҳар вақт ҳам уни ўз майлига қўявермасди.

Ҳозир ҳам димоғида турфа хил мевалар хидини сезиб, у безовта ғимирлаб қолди. Шабада бу томонга эсгани сайини оғзи сув очиб, ғингшиниға тушди. Кейин сой ёкалаб, беихтиёр водий томонга юрди. Картошкапояни кесиб ўтиб, бокка киргачгина ўзини анча бежавотир хис этди. Инсон боласи оғзинга олмайдиган тоғ олмаларига сира ўхшамаган йирик-йирик қизғинш олмаларга дарров ташланмади. Аввалига теваракни диққат ила обдон кўздан кечирди. Кейин бамайлихотир йўғонроқ олма дарахтига яқинлашди. Уни силжитмоқ ўйида қаддини ростлаган жойида бирдан тек қотди. Сўнг хумдай бошини эгиб, дарахт танасини искади. У майда жониворларнинг ўзига хос «сўзлашув устун»ига дуч келганди. Тунда ташриф буюрган неки жонивор борки, бу ерда ўз белгисини қолдириб кетганди. Хатто кишлоқ дайди итларининг ҳам белгилари бор эди бу ерда. Пахмоқ келиб-кетувчиларнинг устидан айиқларча қулди ва қаддини тиклаб дарахтга ўз белгисини қолдирди. Ким келиб кетганини бир билиб қўйишсин!

Бахтига ўша куни ҳеч ким халақит бермади. У олмага обдон тўйиб, қуёш ботиб-ботмай дарага қайтди. Ўзи билган синишта коваклардан бирига кириб ётди. Кўп юрганидани, ярадор оёғи қақшаб, яна азоб бермоқда эди.

• • •

Паижи саёк ўша захотиёк Пахмоқнинг изидан тушмаганига кейинчалик кўп ўқинди. Аввалбошда Пахмоқни бир ўқ билан тинчитаман деб ўйлаганди. Аммо бахайбат жониворнинг салобати босдим, қўли қалтираб кетди. Иккинчи ўқ эса умуман хато кетди. Агар ўн дақиқача бурун юқорига ўралаб кетган тоғбегининг қайтиб келишидан ҳадиксирамаганда, ундан Пахмоқ шўрликнинг қутулиши кийин эди. Хайтовур, ўқ овози тоғда акс-садо бериб тинар-тинмас, юқори сўқмоқдан от туёқларининг дупури эшитилди. Айиқ қочган зирк буталари сари ғоят эҳтиёткорлик билан яқинлашиб бораётган Паижи саёк ўзини қалин чангалзор ичига олди. Қамчи тутган қўлини пешонасига қўйиб, теваракка олазарак қараётган тоғбегининг тезроқ кетишини илҳақ кута бошлади. Бахтга қарши, тоғбеги кетишга ошиқмади. Отини ўтловга қўйиб, чордона қуриб ўтириб олди. Овчи

шу атрофда бўлса, барибир ўзини билдиради деб умид қилди.

Панжи саёк чангалзор орасидаги тош ортида биқиниб ётаркан, бошда тоғбегининг галварслигидан кулди. У ерга чордона қуриб олгач эса, ўзининг шош-калоклигидан куюнди. Ўз навбатида, айиқнинг ўлмаё қолганидан суюнди. Мабодо, айиқни ўлдирганида, терисини тушида кўрарди. Бугун ярадор қилдим, эрта бир кун отиб олишига ишониб, панада баҳузур ёнбошлаб ётаверди.

Тоғбеги кетгач, биқинган жойидан чиқди. Бояги жойга борди. Ерда қон изларини кўриб, аста из бўйлаб юрди. Сойгача чалғимаё келди. Қон изи соё бўйида йўқолганди. Демак, айиқ соёни кечиё ўтган. Этик ечмай сувга кирди. Муздек сув миясига чиққанига парво қилмади. Сойдан ўтиб, қирғоқ бўйлаб изғиди. Изни тополмади. Йирик жониворларни овлаб кўрмагани шу ерда панд берди. Агар оқим бўйлаб яна тўрт юз одимча юқорилаганда изни топган бўларди. Пахмоқ муздек сонук сув ярадор оёғига хуш ёқаётганини сезиб, сув кечиё қочган, боз устига, кўз остига олган коваги хийла юқорида эди. Ковакка соё ёқалаб юрилиб, чангалзор орқали чиқиларди. Пахмоқ бу ерда фавқулодда бир туйғуга бўйсунган ҳолда изини сув ёрдамида йўқотишга муяссар бўлганди.

Панжи саёк сойдан ўтиб, Эгридара тармоқларидан бири бўлмиш Ичакдара оёзига рўбарў бўлганди. Ичакдаранинг тор ўзани қалин арчалар билан қопланган бўлиб, ваҳимали суратда қорайиб турарди. У айиқни ўша ерда деб гумон қилди. Назарида, Пахмоқ арчалардан бирининг остида пойлаб тургандек туюлди. Ярадор жонивордан ҳар балони кутиш мумкин. Тонда бу хил ноқеалар кўп бўлган. Ҳов бирда тоққа равот тергани чиққан қизилқишлоқлик бир чол ярадор айиқнинг чангалида бекордан-бекорга нобуд бўлганди. Отиб яралаган бошқа биров, балого эса чол қолган ўшанда. Шу боис, айиқни иссиғида тинчитгани маъқул. Эплаёлмадингми, бу ёғига ниҳоятда хушёр бўлмоқ лозим.

Бу ўй унинг бошига Ичакдара оёзига рўбарў бўлганда келди. Ва шунингдек, айиқ овлаб кўрмагани шу ерда билинди. Ичкарига киришга ҳайиқди. Халакит бергани учун ичида тоғбегини бошлаб сўқаркан, ўзини оқла-

моққа зўр бахона топди: «Нима кўп, худонинг куни кўп, бугун бўлмаса, эртага барибир отиб оламан. Анову кайсар ҳўкиз кеп қолмаганда, hozир уйда терисини тузлаб ўтирган бўлардим-а. Энди ортидан тилимни осилтириб юраверсам, у ёқда лойим котиб қолади. Бугун лойини бир ёқли киламан-да, эртан сахарлаб изига тушаман».

«Лойим котиб қолади», деб бекорга ўзини оклаганди. Кейинги пайтда кулбасини тузатмоққа туппа-тузук киришганди. Бунга аслида Зариф устанинг пичинги сабаб бўлганди.

Кун анча ташлаб, сой бўйидаги базми жамшидлар ниҳоясига етгач, у Зариф устани йўқлаб қолди. Йўқлаб десак хато бўлади. Нега деганда, иш юзасидан йўқлаш унинг ҳаёлида ҳам йўқ эди. Шунчаки устанинг уйи ёнидан ўтиб кетаётганди. Карасаки, Зариф уста дарвозаси қаватидаги қўлбола ўриндикда мудраб ўтирибди. Шунда йўлига бир бодилик килгиси келди. Пули борлиги билан мактаниб қўйгиси келди. Билади, устанинг оёғида боди бор, ёздан бўлак пайт иш олмайди. Шу дардинг бор экан, ёзда қаерда эдинг деб рад этишга этади-ю, лекин Панжи саёк уйига уста олмоқчи бўпти деган гап бутун қишлоққа таркалади. Унга мана шуниси қизиқ эди.

Аммо уста каттазанг одам эди. Панжи саёкни пайкамаганга олди. Саломи ерда қолган Панжи саёкнинг дили оғриса-да, ўзини босди. Бу сафар овозини баландлатиб салом берди. Устанинг ўнг кўзи хиёл очилиб, лаблари кимирагандай бўлди, чамаси, алик олди.

— Шу-у... бизди уйди қўлдан чиқариб берсангиз, уста, — деди Панжи саёк мақсадга қўчиб.

Бу гапдан Зариф уста ғоят таажжубланди. Лекин шундайм иккинчи кўзини очмади. Чап кўзини баттар қисиб, унга бошдан-оёқ ҳайрон тикилди. Негаки, Панжи саёк, унинг назарида, санокда йўқ одам, нимасига ишониб уйига уста солмоқчи экан? У Панжи саёкни қузатишда давом этаркан, истехзоли илжайди.

— Уста ҳақиқа битингни тўлайсанми? — деди кейин. — Ё уста насиёга иш қилади деб ўйлайсанми?

— Пул дегани бизда ачиб ётибди, уста, — деди Панжи саёк чўнтаги устидан шапатилаб. — Исига чидаёлмай олдингизга келганмиз... — Шундай дея у устанинг

кўркам иморатига ишора килди. — Уйимди ўзингизникидай «култирний» қил берсангиз.

Зариф уста унинг дўмпайиб турган чўнтагига ўншайиб тикиларкан, кўзини юмиб фикр қилмоққа тушди. Пулга хирси қанча баланд бўлмасин, иш масаласида одам танларди. Хунарим ерда қолмаган деб, бундайроқ одамларникига қадам босмасди. Панжи саёққа ўхшаганларни эса одам каторида кўрмасди. Шул боис, унинг ташрифидан жажли чиқинкиради.

— Култирний уйда ўтиргилари кеп қолдими? — деди бир оз ўйловдан сўнг хар иккала кўзини бараварига очиб. — Ким қўйибди сенга култирний уйни? Яшайвермайсанми ўша тезакхонангда тинчгина.

Бу хил муомалани кутмаган Панжи саёқнинг жажли чикса-да, ўзини босди.

— Уста! — деди овози андак титраб. — Истамасангиз, истамайман денг. Лекин буйтиб тилга эрк берманг. Уста уруғига қирғин кемаган, сиз бўлмасангиз бошқасида. Аммо оғизга сал эгалик қилинг!

Зариф уста унинг ялинишини кутганди. Бир оз ялинтириб, узрини айтмоқчи эди. Панжи саёқнинг черс жавобидан иззат-нафси оғриб, ўтирган жойида бир тебраниб олди. Кейин Панжи саёқнинг кулбаси томон имо қилиб, янада совуқ ишшайди.

— Шуни уй деб уста солмоқчимисан ҳали? — деди. — Нимаси уй бунинг? Товуқхонам дурустроқ уйингдан.

Панжи саёқ кулбаси томон ўгирилди. Шу пайтгача пайқамаган экан, кулбаси ҳақиқатан ғариб ахволда эди. Эгасиз уйдаи тепаликнинг бир четида шумшайиб турарди. Кулбасига раҳми келди. Қаншари ачишиб, чуқур хўрсинди. Лекин паст кетгиси келмади.

— Демак, менсимамайман денг? — деди оғирлигини бир оёғидан иккинчисига ташлаб. — Бошқа биров айтса, хўп-хўп, бизга келганда, йўқ-йўқ экан-да, а?

Уста индамади. Ботаётган қуёшга термилиб ўтираверди. Унинг бу қадар беписандлигидан Панжи саёқнинг қаҳри кўзиди.

— Аммо лекин энағар экансиз, уста! — деди овози қалтираб. — Олдингизга одам деб келувдим. Сиз эса... Садкаи одам кетинг-э!

Зариф уста унга кўз қирида ўқрайиб қараркан,

чўнтагидан носқовоғини олди-да, кафтига мўлгина нос тўкди.

— Хунарим ерда қолмаган, — деди носли кафтини оғизга яқинлаштириб. — Ким айтса югуриб боравергани. Сенам бундай хаддингни билиб юр-да. Суриштириб келса, кишлокда итнинг орқа оёғича обрўйнинг йўқ. Тагин уйга уста соламан дейсан. Яхшиси, иссиғинг борида уйингга жўна, йўғасам, чатоғингни чиқараман. Улларимни чақираман... тенгингни бериб қўйишади.

— Чақиринг! — деди Панжи саёк тап тортмай. — Қани, нима каромат кўрсатишаркан! Уларда мушт бўлса, менда яроғ бор! Битта-битта отарман, кейин ҳаммасини! Мени ким деб ўйлаяпсиз хали?!

Зариф уста уни бўш-баёв деб биларди. Билгани учун ҳам тилига эрк берганди. Бунн қарангки, бўш-баёв дегани жуда ботир чиқиб қолди. Андак ортиқча гап қилса, бстига чанг соладиган.

— Бор, кўп бетамиз бўлма, — деди сулҳпарвар охангда. — Индамаса, андишанинг отини кўрқоқ қўядиган чоғинг бор. Каттанинг олдида озгина уялиш керак киши.

— Сизам оғизди бепалаки киманг-да, уста, — Панжи саёк бир қадар паст тушиб, унга гинали тикилди. — Тилим бор деб оғизга келганини валдирайверадими киши.

— Ана, валдирамадик. — Зариф уста кафтидаги носни тили тагига ташлади. — Бўлдимиз? Энди жўна! Уйингга бор!

— Хайдаманг, — Панжи саёк ортига ўгирилган жойида изига қайрилди. — Хайдамасангиз ҳам кетаман. Лекин сиз бундан кейин оғизди размирига қараб гапиринг, уста. Эмасам, йиртилиб кетиши мумкин.

— Оғзимнинг размирини ўлчагунча уйингга қарасанг-чи, подон. — Устанинг дили оғриб унга хўмрайиб қаради. — Тагин бирор кун устингдан босиб тушмасин.

— Қарайманам! — Панжи саёк бот чегирайди. — Нима, қўлидан келмайди деб ўйлайсизми?

— Келса, шу пайтгача қарардинг-да, — Зариф уста аччиқ кулди. — Лой чангаллаш санғиш эмас сенга. Уйга эркак киши қарайди, аёл эмас.

— Уй қўриқлаб аёл ётади, эркак эмас, — деди Панжи саёк унга таклид қилиб. — Тунда уйингиздан бир

одим пари жилмайсиэ, нимангиз эркак сизни! Эркак кишининг тўшаги ер, кўрпаси осмон бўлиши керак. Уйда товугам ётади-да.

— Нега унда кулбамга караб беринг, деб келдинг?

— Буям бир хавасда.

— Хавас эмиш, қўлингдан келмайдикки, бош уриб келдинг.

— Жудаям келади-да.

— Кўрамиз, — Зариф уста носини туфлаб ташлаб, унга жиддий ва синовчан тикилди. — Агар томингини туси ўзгарса Зариф отимни бошқа қўяман!

— Яхши! — Папжи саёк кишлоқнинг кунчиқарида кад ростлаган қояга қўлини бигиз қилди. — Агар гуси ўзгармаса, ўзимни анову чўққидан пастга ташлайман! Ташламаган номард!

Шу гапдан сўнг, у ховлисига зафт ила кириб келаркан, одатдагидек, тагин дангасалиги тутди. Чамалаб кўрса, иш дегани жуда қўп экан. Бирок, Зариф устанинг гапи хануз юрагининг бир четини куйдириб турарди. Харакат қилмаса бўлмаслигини сезиб, ўлганининг кунидан тимирскиланиб ўроқ кидирди. Ўроқни топиб, ховли юзини супургидан тозалагунча қоронғи тушди. Эртаси эрталаб лойхонани тўлдириб лой қориди. Бино бўлганидан бери хомсувоқдан ўзгасини кўрмаган кулба деворлари бўйлаб андава юра бошлади. Аммо уй бетини бир амаллаб сувоқдан чиқарди-ю, тагин саёклиги тутиб қолди. Андавани бир ён ташлаб, тоғларга хасрат билан кўз солди. Шунда дафъатан сой бўйидаги ваъдаси эсига тушди. Халемай терини сўраб келишади, леги бахона топилганидан ич-ичидан қувониб, ваъдани бажармоқ лозим, йўғасам сўзда субут қолмайди. Ўша кун иш-ишда, лой-лойда қолиб, елкасига милтиғини осди-да, овга жўнади. Пахмоқни тинчитиб, кейин ишни давом эттирарман деб ўзини овутган бўлди.

Тепаликка ўрлаётиб эса, ортига ўгирилди. Кишлоққа разм солди. Кулбасига анча сон кирганини кўриб, яна суюнди. Суюна-суюна Пахмоқни қидириб кетди. Бахтига айиқ нақ рўпарасидан чиқди. Рўпарасидан чиққани учун ҳам шошиб қолди. Ва натижада... ўшанда айиқнинг изини тополмай, лойим қотиб қолади, деб ўзини беҳуда алдаганди, қайта лойга киришга умуман хуши йўқ эди. Ўша кун кечга томон белига беш-олти каклик

ва икки қуённи осиб қишлоққа қайтганида, ховлисида ажиб бир манзаранинг устидан чиқди. Ундан ҳафсаласи пир бўлиб, аллақачон қўлларини ювиб қўлтиғига уриб қўйишган оға-инилари ҳамжихат ҳолда уйининг ташқарисини гир айланасига сувоқдан чиқариб қўйибди. Бир дунё лойдан асар ҳам қолмабди. Бу қадар меҳр-оқибатни кўриб, унинг мижжаларига ёш қалкиди. Милтиғини миҳга осиб, қайта бошдан лойхонага тушди. Укаси ҳамроҳлигида тизза бўйи лой қорди.

Аслида воқеа бундай бўлганди. Унинг Зариф устага борганидан бутун қишлоқ хабар топганди. Оға-инилари бошда томошабин бўлиб туришди, қани нима қиларкин бу тентак? Қарашсаки, саёқ тушпа-тузук тентилимоқда. Ака дарҳол укаларини ёнига чорлади, дедикки, худо саёққа ақл берганга ўхшайди, бориб қарашмасак бўлмайди. Эски араз унутилиб, ҳаммаси бир ёқадан бош чиқаришди. Панжи саёқ бошлаб қўйган ишни бирпасда битириб қўйишди. Унинг қайта лойга кирганини кўриб, аканинг меҳри ийди, сувоқни ичкаридан бошламабсизда, полвон, деди. Лойиниғиз обдон ачисин, ака, дея маслаҳат берди иниси. Ўзиям келин тушадиган уй бўлаяпти-да, ака, деб мақтади яна бириси. Меҳри жўшган Панжи саёқ какликлардан шўрва осди, қуёнларни қовурди. Кенжа ука ароққа чопди. Ака эса эскиган, намикқан кўрпа-тўшакларни эшакка юклаб, ўз ховлисига обориб ташлади-да, хотинларни йиғиб букурди: янги-ланглар!

Шўрва устида гурунғ зўр бўлди. Кенжа ука қитмир эди, ҳамманинг дилидаги гапни секин сиртга чиқарди. «Ака, — деди шўрвага нонни бўқтириб. — Эртан ичкарини сувоқдан чиқарамиз. Кейин уйиниғиз кизнинг бетидай чип-чиройли бўли кетади. Лекин чип-чиройли уйга чип-чиройли янғаям керак-да. Шунисини нима қиламиз энди-а?» Панжи саёқ хижолат тортиб, бош эгган бўлди. Бош эга-эга косасидаги каклик тўшини укасининг косасига солди. Ука гўшт чайнаб, қишлоқдаги эрсиз жувонларни бир-бир санаб чиқди. Акаси ҳаммасидан бир-бир айб топди. Яхши жувон топиш масаласи тугун бўлиб қолди.

Бу тугунни Панжи саёқнинг ўзи ечди. Орадан икки кун ўтиб, ярадор Пахмоқни қидириб роса санғиди. Санғий-санғий тоғ ичкарисидаги Кўкбулоқ қишлоғининг

устидан чиқиб қолди. Кўкбулок дегани дўппидеккина кишлоқ бўлиб, одамлари жуда хушмуомала ва меҳмондўст эди. Саёқ одам жой танламайди дегандек, Панжи саёқ бир кеча тунаш учун энг четдаги уйни қора тортди. Йўлда булоқдан сув олаётган ёш бир жувонга дуч келди. Бегона аёлга кўз ташламоқ яхши эмас, дея юзини ўгириб ўтаётганида, қулоғига бир сас чалингандай бўлди. Ажабланиб жувонга юзланди. Жувон салом берганини у кеч англади. Юраги ажиб бир тарзда ҳаприқиб, шошиб кетма-кет алик олди. Аслида юраги бежиз ҳаприқмаганди. Ўз кишлоғида унга салом берувчилар кам эди. У бунга кўникканди. Кутилмаган бу салом унга фавқулодда каттиқ таъсир этди. Азбаройи ховлиққанидан икки бор алик олганини пайқамасди. Кейин қандайдир бир кучга бўйсуниб тўхтади. Сувингиздан ичсам майлими, деди. Жувон бошидаги рўмолини юзига тушириброк, марҳамат, деган маънода бош ирғади. У челақнинг икки биқинидан тутиб, тўкиб-сочиб сув ичди. Сўнг четдаги ховлида ким туришини сўради. Жувоннинг майин жавобидан юраги баттар дукурлаб кетди. Ўзи овозидан, овози ўзидан чиройли экан, деб ўйлади. Унинг тайсаллаб туришини ўзича тушунган жувон ўша ёқимли овозда далда берди. «Тортимай бораверинг, уйда одам бор».

Одам дегани чол-кампир экан. Меҳмонни хушхол кутиб олдилар. Эзмаланиб ҳол-аҳвол сўрашгунча бўлмай бояги жувон булоқдан қайтди. Куз ҳавоси илик бўлгани учун елиб-югуриб ховлидаги супага жой қилди. Жувон уни кўп қизиктирди. Лекин у қизиқаётганини билдирмади. Ичида жувоннинг эрига ҳаваси келди. Кўп ўтмай жувоннинг эри кўпқарида от тагида қолиб ўлганидан огоҳ бўлиб, ўзича кўп ачинди. Аммо ичида ҳўп суюқди. Суюнганидан хафа бўлиб, одамга ўхшамай қолаяпман деб ичдан ўзини роса япди. Яниб туриб жувонни кўп кузатди. Тоғларга бокқан киши бўлиб, кўз остидан кузатди, дастурхонга тикилиб, кўз қирида кузатди, пешонасини кашлаган бўлиб, бармоқлари орасидан кузатди. Эртаси эса дардини акасига айтди. Акаси эса тоғани каватига олиб, Кўкбулоққа жўнади. У ёқдан хийла дуруст жавоб билан қайтишди.

Шундан кейин, Панжи саёқ дунёга сиғмай қолди. Пахмоқни эса паққос унутди. Аммо «бошлиқ» унутма-

ган экан, эртаси тушдан сўнг шофёри келиб кетди. Касофатнинг тили аччиққина экан, битим пайтида оғзига олган сўзини эслатиб кетди. Панжи саёқнинг ёмон аччиғи келди. Бир ҳафтага муҳлат сўради. Шу ҳафта ичи отиб бермасам, одам эмасман, деди.

Бу борада иккинчи бор борган совчилар нохушроқ хабар билан қайтишди. Жувоннинг отаси «йўқ» демабди-ю, лекин, куёв бўлмиш кўринишда жуда бамаънига ўхшаса-да, ҳеч қаерда ишламас экан, доим ов билан андармон экан, ишламаган одамга қандай ишонарканмиз, деганга ўхшаши гап қилибди. Бу гапдан сўнг акаси эртаси ўзи ишлайдиган гараждан иш топиб келди, юр мен билан, деди. Шўрлик саёқ икки ўт орасида қолди. Ишга чиқай деса, ваъда бериб қўйган, айиқни отиб бермай иложи йўқ. Бу ёқда эса акаси маҳкам оёқ тираб туриб олган, боз устига, жувон кечалари тушига кириб чиқмоқда. Ишни кейинга сургани сари аёлнинг висолига эришмоқ хаяллайверади. Ўшанда илк дафъа Пахмоқнинг изидан дарров тушмаганидан ўкинди. Ёзда сой бўйида оғзига сўз олиб қўйганига ачинди. Охири бўлмагач, воқеани акасига тушунтирди. Оғзига олган сўзини-ям айтди. Шундан сўнг акасининг турки бирдан ўзгарди, отиб бер, деди катъий йўсинда, уруғимиздан лафзсизлар чиқмаган, бир камимиз шу иснодга қолиш эди, хотин бўлса қочмас, буниси бўлмаса, бошқаси, отиб бер-да, бундан кейин оғизга сўз олишда жуда эҳтиёт бўл! Шундан бошқаси керакмас, деди Панжи саёқ акасининг қўллаб-қувватлашидан руҳланиб, шу ҳафта ичи айувни тинчитаману ишга чикаман. Акаси шу ерда сал ҳадидан ошди, кейин милтиқни менга берасан, деди. Панжи саёқ ажабланди, нега? Овга элакишсанг, бу хотиннинг ҳам кетиб қолади, — деди ака. Йўқ, — деди Панжи саёқ ўта жиддий тарзда. — Хотингайм қарайман, овгайм чикаман, овсиз мен ўлиб қоламан-ку! Акаси улкан муштини унинг бурни тагида ўйнатди: Аввалам шундай дегансан? Унисини суймасдим, — деди Панжи саёқ бўш келмай, — бунисини суйиб қолдим, зўр эр бўламан бунга! Ишонмайман, — деди ака тишлари орасидан, — уйланиганидан кейин саёқлик қилиб, бу хотинингдан ҳам айрилсанг, ўзим сени отиб ташлайман! Панжи саёқ этни жунжиктирар даражада совук оҳангда деди: — Хавотир олманг, буниси кетиб қолгудек бўлса,

Ўзимни ўзим отиб ташлайман! — Сўнг қўшиб қўйди: — Зариф уста эмасман мен, сўз олиб бажармаган, отини ўзгартириш ўрнига, тиржайиб юрибди, номард!

Шу тариқа, унга бир ҳафта муҳлат бердилар. Панжи саёқ бир ҳафта тоғма-тоғ санғиди, ўлиб-тирилиб Пахмоқни қидирди. Бу пайтда Пахмоқ камарда яраси билан андармон эди. У водийдаги олмазорга чиққан куни эса Панжи саёқ уни беҳудага юқоридан қидириб юрган эди. Оқшом қишлоққа қайтаётиб, ялангликда унинг изини учратиб қолди. Юраги хаприкиб, из бўйлаб кетди. Эгрндара оғзига етмай, қоронғи тушди. Ортиқ юриш энди фойдасиз эди. Эрга азонлаб келишни дилига тугиб, у қишлоққа қайтди.

• • •

Тунни Пахмоқ тинч ўтказди. Қорни тўқ, жароҳатининг сим-сим оғришини демаса, камарда яйраб, ҳузурланиб ётди. Тонгда эса тимирскиланиб ташқарига чиқди. Тумшунини кўкка чўзиб, муздек ҳавода тўйиб-тўйиб нафас олди. Димоғи ёрдамида теварак-атрофни обдон ўрганди. Пастликдан эсаётган тизгинсиз ел димоғига куз неъматларидан ташқари тўнғизнинг қўланса исини олиб келарди.

Қуйидаги чангалзорда тўнғизларнинг бутун бир оиласи истиқомат қиларди. Булар Пахмоқнинг етим ва порасталигида қаттиқ ранжитган тўнғизлар галаси эмас, бошқаси эди. Ўшанда юрагида тўнғизларга қарши кучли кек тўнғиб қолган. Пахмоқ кейинчалик уларни кўшни кичик дарага хайдаб юборганди. Чангалзордаги бу тўнғизлар оиласи билан эса иттифоқ эди. Аммо бу иттифоқлик тинчлик асосида қўлга киритилмаганди. Бунга-ча тўнғизлар галаси Қизилжар этагидаги бутазорда яшарди. Жанжалдан сўнг Пахмоқ томонидан бу ёққа хайдалганди.

Жанжал ҳеч кутилмаганда юз берганди. Аслида тўнғиз деганлари кўп бефаросат, кўп серзарда жонивор бўлади. Жини кўзиса тирик жон у ёқда турсин, тиккайган тўнкагаям ҳужум қилаверади. Саратон ўрталарида улар тўсатдан сан-манга бориб қолишди. Пахмоққа қолса-ку, биров тинчини бузмаса, шу боис, ўзидан бўлиб бировга қотинмайди.

Қисқаси, ўша кун и бутазор этагида мазали томирларни териб еб юрарди. Турган гап, унинг ташрифи оила бошлиғига ёкмади. Йўқол деган маънода теварагида гир айланиб, пишқириб гашига тега бошлади. Пахмоқ парво қилмади. Бунга сари тўнғизнинг жони чиқиб, қутилмаганда унга ташланиб қолди. Сағрисига яхшигина зарба еган Пахмоқ бошда ханг-манг бўлди, сўнг қутуриб кетди. Оғзидаги емишини ташлаб, ўкириб юборди-да, ўнг папжасини қуч билан сирмади. Чирган тўнка унинг зарбидан чирт узилиб, хар томонга сочилиб кетди. Ўз хужумидан рухланган тўнғиз, кичкина кўзлари ёвузона чакнаб, яна унга ташланди. Аммо Пахмоқ бу пайтда анча эс-хушини йиғиб олганди. Қорини мўлжалга олган рақибига осонгина чап бериб, нақ яғринига қаттиқ зарба берди. Шўрлик тўнғизнинг оёқлари букилиб, ёнига ағдарилиб тушди. Пахмоқ унинг устига миниб, ҳов бирда бўриларни дабдала қилганидек, жонига чанг солмоқ истади. Бироқ нақ тумшуги тагида пайдо бўлган бошқа бир тўнғиз бу ишга ҳалақит берди. У тагида хириллаб ётган ғанимини ташлаб унга от қўйди. Тўнғиз деганлари бамисоли хурккан чумчуқдай чор-тарафга тўзғиб кетди. Пахмоқ бутун бутазорни титқилаб, уларни таъқиб этди, қувиб солди. Тўнғизлар бутазорни тарқ этибгина ундан қутулдилар. Шундан буён улар чангалзорда.

Пахмоқ ортиқ уларга тирғалмади. Чангалзор тепасидаги ковакни эса кейин топди. Бу хил муваққат жойлар унда сероб эди. Қишлайдиган жойи эса Эгридаранинг Илондарага туташ қисмидаги хилват маскан эди. Гирди пакана арчалар билан қуршалган ўнгир кўздан жуда холи эди. Қишдан бўлак пайт Пахмоқ у ерга сира кадам босмасди. Муваққат жойлари билан чекланарди.

Тепадаги ковакни топгач, бир хаёли тўнғизларни чангалзордан ҳам қувиб юбормоқчи бўлди. Кейин фавқулудда мияси ишлаб, бу ниятидан қайтди. Тўнғизлар у қадар ёқимли қўшни эмаса-да, хавф-хатардан огох этишда ишончли восита эди. Безовта хўр-хўрлашиб, хавфдан бохабар этиб туришарди.

У ҳозир курама хиллар орасидан ўзига керакли емиш ҳидини танлаб, олға босаркан, оёғида оғриқ қучайганини сизди. Азобдан охиста ўкириб, оёғини авайлаб қўтарганди, оғриқ тўхтагандай бўлди. Босганда яна оғриди. У ўйга ботгандай, бошини осилтириб, бир сония

туриб қолди. Шунда эсига Эгридаранинг олис бурчидаги, Чуқуркамар тўридаги иссиқ булок тушди. Емишдан воз кечиб, йўлни ўша томонга тортди. Иссиқ булокка тушса, жони ором топишини ўйлаб, нолакор гингшиб қўйди.

Иссиқ булокқа бир ярим соат деганда зўрға етиб борди. Намхуш хидни узоқдан сезиб, пишқириб-пишқириб қўйди. Ўзга бирор жонивор қадам босмадимикан, деган ҳадикда теваракка синчков-синчков назар ташлаб борди. Булокка яқинлашган сайин таъби хира тортиб, ғазаби ошиб борди. Билдики, булокқа қупчилик келиб кетибди. Ҳатто Пахмоқ жинидан ёмон кўрадиган қизил-жардаги силовсиннинг иси ҳам бурқсиб турарди.

Бирдан у титраб кетди. Жойида такқа тўхтаб, ҳар тарафга олазарак қаради. Аввал ҳавони, кейин ерни бот-бот искади. Ўсиқ жунлари енгил титраб, яна ва яна искаланди. Сўнг андак хотиржам тортиб, секин энгашиди. Хид эски эди. Яроқ тутган ўша ғаними ўтган куни келиб кетганга ўхшайди. Шунга қарамай, у ўзини яқиндаги бута ортига олди. Биқиниб атрофни обдан кўздан кечирди. Тик этган шарпа сезмагач, аста оёққа қалқди. Илгаригига нисбатан хийла дадил тортиб, олға жилди.

Қоя остидан сизиб чиққан иссиқ сув анча беридаги охурга ўхшаш мўъжазгина кўлга қуйиларди. Ҳаво муздек бўлгани учунми кўл юзи буғланиб турарди. Пахмоқ сувга тушишга ошиқмади. Атрофни яна бир карра кўздан кечирди. Унга инсон хиди ёқмаётган эди. Авваллари бу ерни одам оёғи етмайдиган жой деб ўйларди. Энди билсаки, икки оёқли махлуқнинг қадами шу ерга ҳам етибди. У енгил пишқириб кўлга тушди. Илик сув танига хуш ёқиб, қаттиқроқ пишқирди. Бутун танасини сувга кўмиб, ҳузур қилиб ётди. Азбаройи маза қилганидан кўзларини юмишни шу қадар истаса-да, юммади. Бошини сувдан чиқариб, теваракни кузатиб ётди. Илик сувдан оёғига жон қираётганини сезиб, секин-секин гингшиди, яъни бизнинг тилда «ох-ох» деди. Аммо минг «ох-воҳ» қилгани билан барибир кўнгли ғаш эди. Инсон хиди уни қаттиқ безовта қилмоқда эди.

У илгари ҳам бу ерга бир неча марта келган, лекин инсон изига ҳеч дуч келмаганди. Бу сафар эса шундоқкина тумшуғи тагида, кўл бўйидаги майин кум устида этик излари манаман деб турарди. У этик изларига

караб-караб қўяркан, сувда узок ётолмади. Пишкира-пишкира кирғокқа чикди. Кирғокдан хийла наридаги ясси харсанг томон юрди.

У ясси харсанг устига ястаниб, ўзини офтобда тоблаб ётаркан, ногахон ўзини қопқонда турганини фахмлаб қолди. Камар уч томондан қоялар билан қурпалган бўлиб, фақат бир тарафигина очик эди. Ғаними ўша томондан бемалол бикиниб келиб, уни осонгина тинчитини мумкин эди. Бу ходиса ҳозир юз берадигандек Пахмоқ ошиқиброк камардан чикди. Бехавотирроқ жойга етиб, камарга ҳасрат ила термуларкан, чамаси, шундай деб ўйлади. «Қандай соз жой эди-я, шуниям хидини билибди, номард!»

У оқсоқланиб йўлга тушган жойида бирдан кескин ортига ўгирилди. Вужуди нафратдан ёниб, кўл бўйига жадал юриб келди-да, этик изларидан бири устига чўнқайди. Нафратининг белгиси сифатида изига теллақдай қилиб тезақлади. Шундан сўнг, ўз ишидан мамнун бўлиб, оқсоқланиб кетига қайтди. Бу сафар дара ичи билан эмас, тепадан дара ёқалаб юрди. Икки дара оралиғидаги бу чоғроқкина водий кўзига энг бехавотир жой бўлиб кўринди. Холбуки, бу ерда турли илон изи сўқмоқлар ниҳоятда сероб эди. Хатто онда-сонда қўй-қўзиларнинг қумалоқлари ҳам учрарди. Мана бу сўқмоқдан бир соатча бурун тулки югуртилаб ўтган экан. Қачонлардир бўриларга емиш бўлган қўй қалласи тошлар орасида думалаб ётибди. Пахмоқ бу парсаларга эътибор бермай бораркан, кўп ўтмай димоғида парранда хидини туйди. Парранда хидига сезилар-сезилмас темир иси қоришиқ эди. У сергакланиб илгарилари ва салдан сўнг тулкилар юришини хуш кўрадиган торғина сўқмоқда товуқ қалласига дуч келди. У бояги тулки сезиб, қотинмай ўтган қопқонни пайкаб, айиқларча қулди. Кейин оёғи остидаги тошлардан бирини товуқ қалласи томон думалатди. Майда тошлар тагига сошлаб яширилган қопқон юқорига қалқиб, «шилқ» этиб ёпилди. Пахмоқ яна қулди. Одамзодни галварс санаб, мириқиб-мириқиб қулди. Сўнг эса қопқонни қозиқ-позиги билан суғуриб олди-да, пастга — дарага улоқтирди.

Барча жониворлардек, у ҳам қопқонни жинидан ёмон кўрарди. Темир иси сезилган ердан бепарво ўтиб кетолмасди, ё зарарсизлантирарди, ё бўлак жойга

иткитиб ташларди. Аслини олганда, Чукуркамардаги кўлни қопкон туфайли кашф этганди. Агар гапни сал узоқроқдан бошлайдиган бўлсак, ўтган йили худди шу пайтда ўзини жуда доно санаса-да, нодонгина айиқ эди. Нодонлиги учун кўринган қорага тумшук тикиб юрарди. Қопконга илк бор мана шу водийда дуч келганди. Сон-сиз сўқмоқлардан бирига ғоят усталик билан қўйиб кетилган қопконга тасодифан эмас, нодонлиги, янада аниқроғи, қизиқувчанлиги туфайли тушиб қолганди. Ўша кун икки корни тўқ эса-да, майда тош аралаш майин кум устида ётган гўшт бўлагига панжа урмасдан ўтолмади. Аммо панжаси гўштга тегар-тегмас, кўринмас бир ёв «шилк» этиб оёғини қисиб қолса бўладими. Аввалига жуда кўркиб кетди, сўнг ажабланди, нима бало бўлди бу? Кейин оёғини силкиб, ундан халос топмоқ истади. Бироқ ёв жуда ёпишқоқ экан, қани энди қўйиб юборса. Навбатдаги қаттиқ силтовидан сўнг занжирининг нариги учига маҳкамланган темир козиқ жойидан силжиб, ёнига тўл этиб тушди. У қутулмоқнинг эвини қиллолмагач, козиқни судраб олга юрди. Бу балодан қандай қутулсам экан деб, роса боши қотди. Чукуркамарга тушаверишдаги сўқмоқ бошига етгач, тағин қопконга ташланиб, тишлаб тортқилашга тушди. Аммо ёв дегани балойи азим экан, шунча тишлаб тортқиласа-да, фик этмади. У нима қиларини билмай, сўқмоқ бошида узоқ ўйга ботиб ўтирди. Орада икки-уч бор қопқонни тошга уриб ҳам кўрди, қайдам барча ҳаракатлари зое кетиб, бекорга урингани қолди. Ана шундай беҳуда уринишларнинг биридан сўнг, у ўнг оёғини қопкон устига қўйиб, сўл оёғини кучаниб тортишга тушди. Бахтига ўнг оёғи тасодифан қопкон қулфи устига тушиб қолди. Залварига қулф бардош беролмай қопкон тиши очилиб кетди.

Ўшанда у қопқондан халос топгачгина нотаниш ерга келиб қолганини англаб етганди. Азобланган оёғини авайлаб босиб, сўқмоқдан қуйига энаркан, намхуш нарсанинг исини сизди. Намчил тумшугини олдинга чўзиб белги оларкан, хид қуйидан келаётганини пайкади. Одатдагидек, яна қизиқувчанлиги кўзиб, дара тубига тушди-да, йўлни Чукуркамарга бурди ва кўп ўтмай юзи буғланиб турган кўл бўйига етди. Хид кўлдан таралмоқда эди. Ер нотаниш бўлгани учун кўл бўйида ортық ўралашмай, теварак-атрофни бир сира тентиди-да,

сўқмоқдан юкорига — Чуқуркамар тепасига чиқди. Қўшни бегона худудга қизиксиниб-қизиксиниб боқди. Ўзининг худуди Чуқуркамарда тугашини ички бир сезги билан идрок этди. Кўпинча ички сезги ҳар қандай белгидан устун келади. Пахмоқ бу атрофда оғоҳлантирувчи бирор-бир белги кўрмаган эса-да, ундан нарига ўтиш яхши эмаслигини фахмлаб етганди. Шу сабаб букри арчага белги қўйиш билан қифояланиб, изига қайтди.

Хуллас, ўша қуш қопқон сабабли Чуқуркамардаги илиқ кўлни кашф этиш билан чекланиб қолмай, ўз худудининг шарқий чегарасини аниқлаб, белги қўйишга мушарраф бўлганди. Унинг бу хил белгиси, асосан, ҳамжинсларига қаратилган бўлиб, майда жониворларга ҳеч алоқаси йўқ эди. Майда жониворлардан факат кўлни қизғанарди. Аммо минг қизғанмасин, бошқа турдаги жониворлар ҳам кўлдан унумли фойдаланишар, бунга сари ҳар келганда ёмон жони чиқарди. Бора-бора у бу ҳолга тамомла кўникди. Чуқуркамарга киргунича норозиланиб бир-икки ўқирган бўларди-ю, сўнг тинчланиб чўмилниш билан овора бўларди.

Аммо бугунги из уни зўр тахликага тушириб қўйди. Бу хашаки жониворларнинг эмас, балки ҳар нарсага қодир икки оёқли махлуқ ғанимининг изи эди. Шунингчун, кўлнинг шифобахш сувидан вужуди ором олган бўлса-да, руҳи сира таскин топмаганди.

Қопқонни дарага улоқтиргач, Пахмоқ иккиланиб туриб қолди. Қорни ўлгудек оч эди. Нафсини тезроқ қондирмоқ ўйида тевааракка маънос аланглади. Оч қоринга нафрат унчалик ўтиришмас эканми, у ғанимининг буткул унутди. Нафс эркига бўйсуниб, тумшугини кўкка чўзганча ҳавони бот-бот искади. Ҳавода турли хил емиш хиди анқирди. Енгил эпкин водийнинг адоғидан, Эгридаранинг муюлишидаги ўнгирлардан олма-ю дўлана хидларини олиб келарди. Аммо масофа анча олис эди. Пахмоқнинг эса тезроқ қорин тўйдиргиси келарди. Шунда унинг эсига Чуқуркамарнинг жанубий қисмидаги дўлапазор тушди. Оралиқ жуда яқин. Чуқуркамар устидан ўтилса, у ёғи бир одим.

У лапанглаганча йўлни ўша томонга солди. Чуқуркамарнинг энг баланд қояси ҳисобланмиш дўнгликка чиқиб, ўзи бир йил бурун белги қўйиб кетган букри ар-

ча ёнига борди. Бу ердан чор-атроф кафтдагидек яккол кўзга ташланиб турарди. Пастдаги кўл мисоли сув тўла пиёладай базўр кўзга чалинарди. Пахмоқ теваракка кўпда алахсирамади. Ерга чўнкайиб, қўшни худудга диққат билан тикилиб қолди. Қаршисида баланд қоялар, арчали тизмалардан иборат нотаниш маскан сирли холда ястаниб ётарди.

Пахмоқнинг табиатида ёвқурлик йўқ эди. Шу сабаб бегона худудга оёқ босиш истагини ҳис этмади. Ва шунингдек, бегона жойга тумшук суқниш яхшиликка олиб келмаслигини ҳам биларди. Макон талашиб хали бирор-бир айиқ билан ёқа бўғишмаган эса-да, ташрифи мезбонга сира хуш келмаслигини ўз табиатидан келиб чиққан холда идрок этарди. Мабодо, ўз ерига бегона айиқ оралагудек бўлса, ўлар-тириларига карамай, жангга ташланишини ич-ичидан сезарди.

У бегона худудга суқланишни бас қилиб, мақсад сари юзланди. Чуқуркамарнинг жанубий қисмида узун сойлик бўлиб, Пахмоққа қарашли худуднинг чегара чизиги саналади. Соё бетига тирмашган қуюқ дўланазор Пахмоққа қарашли эди. Дўланазорга Чуқуркамарга қираверишдаги тик қиялик юзига сапчиган сўкмоқ оркали ҳам чиқиш мумкин эди. Пахмоқ дўланазорга хамиша ўйна сўкмоқдан чиқиб борарди. Дўланазор кун ботишда харсанг тошли ялангликка чегарадош бўлиб, ялангликдан сўнг яланғоч тизмалар бошланарди. Умуман олганда, Пахмоқ бу ерга камдан-кам келарди. Асосан, қуйидаги емишлар билан кифояланарди.

У сойлик ёқалаб дўланазорга йўл оларкан, ярим йўлга етиб-етмай, даҳшат ва ғазабдан бутун вужуди титраб кетди. Тўхтаб, хавони искади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. Дўланазорда бегона айиқ юрганини аниқ ҳис этди. Аммо қўрқув ва эҳтиёткорлик ғазабдан хамиша устун турганидек, Пахмоқ қанчалик қутурмасин, барибир эҳтиёткорликни маъқул кўрди. Дўланазорга писиб яқинлаша бошлади. Учли харсангга етганда, аста бошини кўтариб, олдинга мўралади. Дўланазор четида қавшаниб турган чоғроқ жуссали айиқни кўрди. Агар баҳайбат айиққа рўбарў келганида, ғазабини билдирмасдан, унинг кетишини пойларди. Аммо қаршисидаги айиққа бемалол кучи етишини фахмлаб, ўқиришдан ўзини тийлабди. Ўқириши билан бегона айиқ ялт этиб

қаради-да, кутилмаганда шаталоқ отиб қоча бошлади. Кўп ўтмай сойликнинг у бетидаги чангалзорда кўздан ғойиб бўлди. Бирдан ғойиб бўлмади. Чангалзорга етмай, у томонга аллансчук гинали тарзда мўлтираб тикилди-да, сўнг тигиз ўсган буталар орасига кириб кетди.

Бегона айикни урғочилигини Пахмоқ исидан билганди. Қочишида кўркувдан ташқари андак ноз борлигини пайқади. Гинали равишида мўлтираб тикилиши эса кўнглида тушунуксиз хисни уйғотди. Агар эвини топса, бегона айик рақиб эмас, тузуккина йўлдош бўлиши мумкинлигини табиат ато этган нозик сезги туфайли фахмлаб етди. Хийла вақт унинг таъқибли нигоҳини хис этиб турди. Бирок у томонга боришни ҳаёлига келтирмади. Кўпроқ қоринининг ғамида бўлди. Нафси анча ором олгачгина, бирдан уни эслаб қолди. Беихтиёр унинг ёнига боргиси келди. Эҳтиёткорлик билан чангалзор тарафга юрди. Бирок, у ерда бегона айикнинг изи ҳам қолмаганди. Пахмоқ хид олиб, Чуқуркамар дўнглигига келиб тақалган арчазоргача келди. Кўшни ҳудудга кириш-кирмаслигини билмай, бир муддат таралдудланиб турди-да, сўнг таваккал қилиб олға юрди. Юз одимча юрмай, тик ўсган арча танасидаги огоҳлантирувчи белгига дуч келди. Белги жуда юқорида эди. Бу бояги урғочи айикники эмас, балки бутунлай ўзга айикники эканлиги қундай равшан эди. Ҳа, қандайдир улкан бир айикнинг белгиси, ўтсанг ўласан, дегандай, манаман деб турарди. Пахмоқнинг кўнглида кўркув ва рақиб бараварига туғилди. Аммо кўркув яна устун келди. Улкан айикнинг чангалига тушса, чивиндай эзиб ташлашидан хайиқиб, ноилоҳ изига қайтди.

Кўшни ҳудудда айиклар оиласи яшашлигини, арчадаги белги ота айикқа тегишли эканини у билмасди. Билмагани учун ҳам улкан айик ҳукмронлик қилаётган ҳудудда бояги пачақкина урғочи айикнинг бемалол умргузаронлик қилиб юрганидан жуда хайратланди. У етим ўсгани боис ҳамжинсларининг галаланиб яшашларини ҳеч тасаввурига сиғдирилмасди. Назарида, айиклар ўзи каби якка-якка яшашга маҳкум эди. Урғочи айикнинг изидан тушиб, бошқа айик белгиси устидан чиқиб қолганидан таажжублана-таажжублана кетига бурилди. Урғочи айик улкан айикдан қочиб чиқар, деган умидда дўнгда анча пойлаб ўтирди. Унга тузукрок

разм солиб қўйишни жуда-жуда хохламоқда эди. Аммо ургочи айиқ қайтиб қорасини кўрсатмади.

У ноилож ўрнидан қўзғалди. Эгридарага тушишни истамай, волий ёкалаб йўлга тушди. Дарага олиб тушадиган сўқмоқлардан бирига яқинлашганда, ёндаги харсанглар ортидан Панжи саёк чиқиб келди. Ғаними шамолга тескари томондан келиб қолгани учун Пахмоқ уңи тезда пайқамади. Улар бир-бирларини кўришганда, оралик масофа атиги эллик одимча эди. Панжи саёк елкасидан яроғини олгунча, Пахмоқ, қочмаган номард, дея ўзини дарага урди. Биринчи ўқ сўқмоқ четидаги бута шохини чирт узиб юборди. Иккинчиси қулоғи остидан чийиллаб ўтди.

Пахмоқ дара тубидаги арчазор оралаб, ғанимидан осонгина қочиб қутуларкан, ғаними туфайли турмушидан ҳаловат кетганлигини, ҳаловати бўлмагач, кўнглида ғалати ҳисларни уйғотиб юборган анову бегона айиқ билан қайта учраша олмаслигини ўйлади. Алами келиб, ғанимининг тилка-пора қилиб ташлагиси келди. Аммо унинг яроғи бор эди. Ундаги яроғ ўзининг тишлари ва панжаларидан кучли ва даҳшатлироқ эканини у яхши биларди.

У ўша кунни тунда коваклардан бирида ғужанак бўлиб ётаркан, ғанимининг эмас, шунингдек, лўкиллаб оғриётган оёғини ҳам эмас, негадир ўзига ғинали назар ташлаб кетган ўша бегона айиқни ўйлади.

• • •

Пахмоқ қочиб қутулгач, Панжи саёк аламиндан бир ирғишлаб олди. Милтигини тошга уриб синдиргудек бир вазоҳатда қутуриб сўкинди. Кейин Пахмоқнинг изидан юрди. Дарага энаверишдаги сўқмоқ бошига етгач, таъқибдан наф йўқлигини англади. Боз устига, шу тобда бу ишга ҳеч ҳафсаласи йўқ эди. Харсанглардан бирига хардамхаёл суяниб, настга ҳасрат ила тикиларкан, қуёшга қараб вақтни чамалади. Овда ҳаёл сурнишга бало бормиди, дея пича ўзини янди.

Ҳақиқатда, ҳар ғалгидек бугун ҳам хушёр юрганيدا Пахмоқ ҳозир оёғи остида чўзилиб ётган бўларди. Нега деганда, вазият тўлалигича унинг фойдасига ишламоқда эди: биринчидан, улар харсанг тошли майдонда учрашдилар, иккинчидан, энг муҳими, шамол у томонга эс-

моқда эди. Пахмоқ энг ишончли восита — ҳид илғашдан маҳрум эди. Панжи саёқ ўй сурмай, тевааракка зехн солиб юрганида, ўзига қарши келаётган Пахмоқни кўрган ва бирор харсанг ортига бикиниб, уни осонгина тинчитган бўларди. Аммо ҳамма бало шундаки, айни шу пайтда ҳаёли ўзида эмасди. Бутун фикри-зикрини бир соат бурун юз берган тотли учрашув банд этганди. Ўзига ширин табассум ҳадя этган жувоннинг рухсорини ҳаёлидан қуволмай гаранг эди. Аслида жувон билан учрашув унинг етти ухлаб тушига кирмаганди. Бари Пахмоқ туфайли юз берганди. Аввалига у Пахмоқни Эгридара бўйлаб кидирди. Кейин қўшни кичик дарага ўтди. Қайтишда Чуқуркамарга бир мўралаб, Эгридара бўйлаб қишлоққа қайтишни мўлжаллаб, Қизилбет ёкалаб юрди ва ўзи сезмаган ҳолда Кўкбулоқ қишлоғи устидан чиқиб қолди. Ўша таниш ҳовлига кўзи тушгач эса, юраги тошиб, бирдан кучли хаяжон оғушида қолди. Туйғусини жиловлаёлмай, булоқдан хийла берида, кунчиқишга ёнбошлаб ўсган арча ортига бекинди-да, ҳовлини кузатишга тушди. Жувон одатдагидек, ҳовли юзида куймаланиб юрар, энаси офтобрўяда жун савар, отаси молхона ортидаги гўнгтепа ёнида қўшни чол билан гурунглашиб ўтирарди.

Панжи саёқ жувоннинг ҳар бир хатти-харакатини назаридан кочирмай, синчков кузатаркан, кўнглида ададсиз меҳр, шунингдек, мамнунлик хиссини туйди: «Қачон карама, гимир-гимир, — деб ўйлади. — Қўлоёғи чакконгина экан. Бундай аёл рўзгорингни бутлайди, ямоғингни яскайди». У бир зумга, атиги бир зумга аёлни ўз уйида тасаввур этди. Тасаввуридан дили шу даражада ёришдики, аёлга бир оғиз сўз қотмасдан кетолмаслигини англади. Бироқ бу иш мушкул эди. Қишлоқ урф-одати ундаги бу майлни ўзига сингдиролмасди. Устига-устак, жувонга оғиз солган, ота-онаси кўриб қолгудек бўлса, уни енгилтакликда айбонларини мукаррар эди. Ўрта ерда битай-битай деб турган ишни бузиб қўйиши мумкин эди. Ўз навбатида, учрашмай кетиш ҳам кўп душвор туюлмоқда эди.

У нима киларини билмай, гарангсиб турганида, худонинг ўзи ишини тўғрилади. Орада булоққа сувга келиб-кетган жувон, иккинчи гал бу томонга салт юрди. Ана у булоқдан ҳам ўтди. Булоқ билан у бекинган арча

ораси олтмиш-етмиш одим. Жувон майда-чуйда буталар оралаб келаркан, эгилиб ўтин теришга тушди. Ўтин дегани бу атрофда сероб эди. Жувон ўтин тера-тера йигит биқиниб турган арча ёнигача келди. Шу орада унинг диққатини ерда чўзилиб ётган каттакон қуриган шох тортди. У кучоғидаги ўтинни ерга ташлаб, шохга якинлашди. Уни қандай қилиб судраб кетишни чамалади. Кейин негадир фикридан қайтиб, ортига ўгирилди. Индамаса, ўтинини қўлтиклаб кетадиган.

Панжи саёк ошиғич ҳолатда ўзини билдирди.

— Шошманг! — деди дудукланиб, паст овозда. — Сизда бир оғиз гапим борида!

Табиий, жувон чўчиб тушди. Ранги қув оқариб, ён-верига аланглади. Бир хаёли, қочмоқчи ҳам бўлди.

— Қўркманг, бу мен, — Панжи саёк арча ортидан бўй кўрсатди. Лекин очикқа чиқишга ботинмади. Назарида, гурунглашиб ўтирган чоллар шу томонга қараша ётгандек эди.

— Вой, ўлмасам! — Жувон кўксига туфлади. — Юрагимни чиқариб юбордингиз-а!

— Узр! — Панжи саёк култ ютиниб, жувонга диққат-ла тикилди. Буни қандай қилиб узоқроқ тутиб турсам экан, деб ўйлади. Негаки, тоғ аёлларининг феъли маълум, бегона эркак қошида ортиқча эзмаланишни хуш кўришмайди. Шу боис, тузукроқ баҳона қидириб топгани шу бўлди: — Қўрқитиб юбордим-а?

Аёлнинг кўзларида зоҳирланган қизиқиш ифодаси ўрнини дафъатан истихола эгаллади. Йигитга унаштирилиш арафасида турганлиги туйқусдан эсига тушиб, бошидаги қизғиш рўмолини қошигача тортди. Уялиб бурилиб кетмоқчи бўлди. Буни сезган Панжи саёк отини тезроқ қамчилади.

— Нон... нонингиз йўқми? — деди.

Панжи саёкни аёл қалбининг билағони деб бўлмасди. У тоғни биледи, тошни биледи. табиат билан яхши тиллашади. Аммо аёллар масаласида ҳеч нарсага ақли етмасди. Шунга қарамай, ҳозир у ўқни аниқ мўлжалга олганди. Шу сонияда миясидан нималар ўтмади дейсиз, аёлни яна бир зумга тутиб қолмоқ учун нималарни ўйламади дейсиз. Қалласига келгани нон сўраш бўлди. Шундай десагина аёл қолиши мумкинлигини ҳис этди. Негаки, аёл кишининг қўнгли меҳр ва шафқатга мойил

бўлади. Кўмак сўраган кишига қайишга қолади. Турган гап, Панжи саёқ буни билмасди, лекин алланечук идрок этганди.

Идроки алдамади. «Нон» сўзини эшитиши билан кетмоқ истаб турган жувон бирдан ўзгарди. Йигитга ачиниш ва ҳамдардлик кўзи билан қаради.

— Вой, ўлай, қорингиз очми? — деди. — Уйда отам бор. Юринг, овқатланиб кетасиз.

— Борардимۇ, — Панжи саёқ уялинқираб чеккасини қашлади. — Ҳозирча бизга... мумкин эмас-да.

— Юраверинг, — деди аёл қистаб, унинг тортиниш сабабини англамай. — Эркакли уйдан нега уяласиз?

— Сизга... оғиз солганмиз-да, — деди Панжи саёқ ростига кўчиб. — Борсак, бу йигитда бет йўғакан деб ўйлашади-да.

Аёл бу ёғини ўйламаган, аниқроғи, бир лаҳзага унутган экан, уялди. Нима қиларини билмай бирпас тараддудланди, сўнг, мен ҳозир, деганча, терган ўтинини қўлтиклаб, жўнаб қолди.

Кўп ўтмай у челақ кўтариб қайтди. Булоқ бўйига етганда, аста ховли томонга разм солди. Кампир жун билан, чоллар гурунғ билан андармон эди. Тенадан тушиб келган бир отлик улар ёнида тўхтади. Қўшни ховлидан ўмганини қўлидаги хассага тапплаб, яна бир чол чиқиб келди. Қулай пайт келганини сезган жувон, челагини ерга қўйди-да, унинг ичидан қизил тугун олиб, бағрига босганича арча томон шошилди. Боягина бамайлихотир юрган аёл бирор айб иш қилаётгандек, тахлика оғушида ҳаракатланарди. Ошиққанидан уринган кавушини чўпга илтириб, йиртиб ҳам олди. Лекин бунга эътибор бермади. Қўлидаги тугунни арча шохлари орасидан йигитга узатиб, шошилишч ортига ўгирилди.

— Ўзим... — деди йигит тўлкинланиб. — Ўзим сизга янги кавуш обераман!

Бу гапдан сўнг жувон бошда оёғидаги кавушига, кейин унга қаради. **Ширин** жилмайди. Челагини сувга тўлдириб, пастга энаркан, яна жилмайиб қараб қўйди.

Бу жилмайиш замирида кўп яхши маънолар жамланганини сезган йигитнинг юраги ёмон орзиқди. Аёлни кўзи билан кузатиб қолди. Кейин чўпқайиб тугунни ечди. Иккита нон орасига яхшилаб жойлаштирилган катта бўлак яхна гўшти кўриб, аввалига шодланди, сўнг не-

гадир димоғи каттик ачишиб кетди. Тугуни авайлаб бағрига босганча, арчазор оралаб юкорилади. Бир дўнг ошиб, жилға бўйидан чиқди. Ерга чордона қуриб, тамадди қилишга тушди. Бир маҳал чайнаётган лукмаси шўртанг туюлиб ажабланди. Ва шундан сўнггина йиғлаётганини пайқади. Кўзларидан шашкатор ёш окмоқда эди. Бу хил ҳолат илгари унда ҳеч бўлмаганди. Лекин у бундан уялмади, хўрсина-хўрсина кавшанишда давом этди. Ора-сира жилғадан ҳовучида сув олиб ичиб турди. Кўз ёши эса тинай демасди. Тинишини ўзи ҳам истамади. Кўз ёшлари тотли туюлиб, қалби дарддан форие бўлаётган эди.

Аслида у меҳрдан йиғламоқда эди. Меҳр кўрмаган кўнгил озгина турткидан жунбушга келгандек, ҳозир у шу ҳолатда эди. Гапнинг сирасини айтганда, у меҳрдан йирок эди. Болалигидан меҳрдан йирок ўсди, худо раҳмат қилгур ота-онаси анчайин каттиққўл одамлар бўлиб, тоғу тошдан бери келмас бу болани деярли эркалатмас эдилар. Уларнинг назарида, бу ўғил кулоксиз эди, саёк эди. Натижада, беармон урдилар, сўқдилар, аммо болани тоғу тошлар бағридан айира олмадилар. Шу тариқа тоғу тошдан сокинлиғу хотиржамлик топган ўғилни тушунувчи бўлмади, қайтага «саёк» деган тамғани пешонасига маҳкам босдилар, шунга яраша муомала қилдилар. Бунга сари у тоққа қочди. Бир кетишда уч-тўрт кунлаб санғиди. Тўшаги тош, емиши парранда гўшти бўлди. Кўнгли бамисоли эркин шамол — нимани истаса ўшани қилди.

Ота хайрон — бу кимга тортди? Эна хайрон — бу кимга ўхшади? Уруғ суриштириб, ўтган аждодлари орасидан бу хил сиёкли одамни топмадилар. Бир-бирига хайрон боқишиб, тоғу тошга лаънатлар ўқидилар ва оқибатда асосий масаланинг тагига етолмай ўлиб кетдилар.

Аслида ўғилни тоғу тош тортиб олмаганди, сеҳрлаганди. Бу сеҳр жуда жун тарзда кўз берганди. Кекса овчи Шомурод чинок носни танлаб чекарди. Чеккандаям каттатепалик Шайман носфурушнинг носидан бошқасини тан олмасди. Аммо бир тўйда иккисининг орасидан гап қочиб, қайтиб юз кўришмас даражасига етдилар. Шундан сўнг Шомурод чинок шу атрофдаги бошқа носфурушларнинг носидан бир-бир тотиб кўрди. Лекин би-

портасини Шайман носфурушнинг носига ўхшатолмади. Урушсам, сен билан урушганман, носинг билан эмас-ку, дея ўша пайтларда энг маъкул бола хисобланмиш Панжи саёкка пул бериб, отамга дегин, дея Шайман носфурушникига зингиллатди. Шу-шу носни унга Панжи олиб келадиган бўлди.

Шомурод овчи кўп танти эди. Беминнат дастёрлиги учун уни икки-уч овга олиб чиқди. Милтик отишни ўргатди. Бир кун иса тўсатдан қўлига милтик тутказди. «Бор, жигитдай бўп сенам бир овга чиқиб кел! Тулки отсанг — менга, парранда отсанг — ўзингга». Мустакиллик кўп ажиб нарса, ўша кун иш уч яшар бола ўзини йигит хис этди. Аммо Ялангбетда ўзини офтобга солиб ётган тулки изидан йигит эмас, бола бўлиб тушди. Тулкининг найрангларига алданиб, узоқ-узоқларга улоқиб кетди. Кечга яқин тулкидан умид узиб, кишлоққа қайтаркан, қиялиқдан иккита каклик уриб олди. Илк мустақил ов унга қаттиқ таъсир қилди. Илгари ҳеч хис қилмаган туйғуларни бошидан кечирди. Ярим тунда кишлоққа бошқача одам бўлиб қайтди. Тонгда овни қўмсаб уйғонди. Яна кетди. Яроғ билан илгари ҳеч кўрмаган ўнгирларни кезиб чиқди. Бора-бора узоқдан мудроқ кўринган тоғу тошлар тирик бир вужуд, унда ҳаёт ўзига хос тарада қайнашини англаб етди. Кейин-кейин нафақат овни, балки тоғу тошни ҳам қўмсайдиган бўлди. Биринчи бор тулки отган кундан бошлаб эса тоққа буткул боғланди. Бу орада Шомурод чиноқ яна бир иш қилди, эски милтиғини унга совға этди. Ўша тун Панжи саёк милтиғини росмана кучиб ётди. Эртаси ота-она унинг тўшагини яна бўш кўришди. Кейин бу ҳол доимий одатга айланди. Сўнг-сўнг йигитчанинг гоҳо тоғда ётиб қолиш ҳоллари ҳам юз бера бошлади. Қисқаси, тахминан ўн тўрт-ўн беш ёшларида тоғу тошни тамоман ўзиники қилиб олди.

Тоғдан тошган эркинлиги эвазига у яқинлари меҳридан мосуво бўлди. Тоғ дея ҳатто хотинининг ҳам меҳрини қозонолмади. Аёли кетиб қолгач, у оға-иниларидан балога қолди. Терганлар жанжалга, жанжаллар аразга айланди.

Бу ерда яна бир аччиқ ҳақиқат бор эдики, бу ҳақда озгина тўхталмасак, Панжи саёкнинг феъли унча очилмайдн. Хуллас, қайси бир доно айтиб ўтгандек, одамни

хадеб чўчка-чўчка деяверсанг, охир-окибат, у хўр-хўрлаб юборади. Панжи саёқнинг қисмати ҳам шунга яқин эди. У эсини танигандан бери меҳр ўрнига камситиш кўрди, хурмат ўрнига нописандликни сезди. Натижада, бора-бора одамлардан кўнгли қолди. Одамлар унга қанчалик нописандлик билан қараса ўз навбатида, у ҳам одамларга шу хил муносабатда бўлди. Одамлар ундан кулди, у эса одамлардан. Одамлардан четлашгани сари тоғлар уни маҳкамроқ бағрига олди, эркалатди, суйди. Окибатда, у бутуллаш тоққа боғланиб қолди. Инсон меҳрига ташналик қалбининг чуқур ерида кўмилиб қолаверди. Кўкбулоқлик жувоннинг илиқ муносабати ўша ташналикни уйғотиб юборганди. Меҳрга қондирилган ташналик муҳаббатни туғдирганди. Бугун у ўша муҳаббатнинг илк мевасини тотиганди. Тугун шунчаки тугун эмас, меҳр эди. Ундаги таом шунчаки таом эмас, муҳаббат эди.

У меҳрдан йиғлаб, муҳаббатдан масрурланиб, жилға бўйида узок ўтирди. Қолган нонини рўмолга ўраб белига боғлади. Белига қувват ингандай бўлди. Кейин кўз ўнгидан жувоннинг меҳр тўла қарашларини ҳеч қуволмай, тўғрироғи ҳеч қувгиси келмай, йўлида давом этди. Пахмоқни ўйламади. Қачонки, унга дуч келгачгина, не мақсадда санғиб юрганлиги эсига тушди. Аммо...

Пахмоқдан умидини узгач, у водий бўйлаб кетди. Чуқуркамарга мўралашдан мақсад қолмаганди. Чалкаш сўқмоқларнинг биридан ошиқмай юриб бораркан, водий четидаги сийрак арчазордан какликларнинг сайрашини эшитди. Юрагидан ўкинч кетиб, қони қайта жўшди. Милтиғига майда сочмали ўқ жойлаб, ўша томон юрди.

Қош қорайганда, белига саккиз какликни қатор тегиб, йўлга шай бўлди. Бирок уйга қайтишни энди хаёлига ҳам келтирмади. Қишлоғигача икки соатлик йўл. Албатта, йўл унга писанд эмас, ҳар куни босиб ўтадиган масофанинг арзимас бир қисми. Биринчидан, эртаси Пахмоқни Чуқуркамардан бошлаб кидирмоққа аҳд қилди. Иккинчидан, Чуқуркамар эски ошнаси Самад полвоннинг қишлоғига яқин эди. Учинчидан, қалбини ғу-гуртираётган хис-туйғуларини ким биландир ўртоқлашгиси келарди. Бунга Самад полвон жуда боп ўртоқ эди. Мана шуларнинг бариси сўнгги дақиқада қарорини ўзгартиришга туртки бўлди.

У ошнасининг қишлоғига қоронғида кириб борди. Самаднинг аёли уй соҳиби каби очиқкина эди, уни одатдагидек, хуштавозелик билан қаршилади. Қўлига сув қуйиб, сочиқ тутди. Тагига тўрт қават кўрпача ташлади. Аёлнинг қай бир жихатлари кўкбулоқлик жувонга ўхшаб кетишлигини сезган Панжи саёкнинг димоғи ўз-ўзидан чоғ бўлди. Бизди бўлғуси хотин ҳам мана шу аёл каби эпчил ва меҳрибон чиқадиганга ўхшайди, деб ўйлади. Ошнаси келгунча чой хўплаб, девордаги сўзана-ларни, тоқчадаги идишларни, қисқаси, уйга зеб бериб турган жамики нарсаларни бирма-бир томоша қилиб ўтирди. Дикқатини, айниқса, девордаги айик териси тортди. Унинг ўнг ёнига тулки териси осилган эди. Бу нарсалар уйга унчалик ўтиришмаганини сезиб, томоқ кириб-кириб қўйди. Айик териси устига кўндаланг осилган милтиқ уни кўп қизиқтирди. Бориб тутиб кўришдан ўзини зўрға-зўрға тийиб ўтирди. Кейин аёл кинининг кўли сезилиб турган боёвқа жихозларга алаҳсиди. Ошнасининг уйини беихтиёр ўз кулбасига киёслади. Хаётида илк бор шинам-саришта холадонни кўмсади. Ошнасининг аёли ўрнида кўкбулоқлик жувонни қўйиб, чексиз-чегарасиз орзуларга берилди. Сўнг эса, ошнаси билан ярим тунгача сирли ва сехрли суҳбат қурди. Ичилган ароқ қулф-дилини баттар очиб, ғоят усталик билан қовурилган гўштдан ўз ёрининг дидини тасаввур этди.

• • •

Пахмоқ якка ўсгани учунми ёлғизликка жуда кўниккан эди. Боз устига, норасталигида еган турткилари уни анча серхадик қилиб қўйганди. Натижада у ўзидан бошқаларга ишонмай улғайди. Тани-жони соғ пайтида-ку ёлғизлиги сира билинмасди. Аммо жони азоб тортган кезлари, тирик жон-да, беихтиёр хамроҳ истаб қоларди. Зилдай оғир бошини йўлдошининг пинжига суқиб, оғриқдан шу йўсинда ором топгиси қиларди.

Норасталигида тушида ўзини кўпинча онасининг пинжига кўрарди. Вужуди илиқ тана хароратини хис этиб, эркаланиб ёнгирди, тамшанарди, талпинарди ва бу харақати жажжи тумшукчаси совуқ ўнгирнинг муздек деворларига бориб такалмагунча давом этарди. Кейин беҳос уйғониб кетиб, ўзини тор ўнгирда кўраркан,

онасини қўмсаб, беҳуда ғингширди, бекорга нола тортарди.

Аслида у нолимаса ҳам бўларди. Эндиликда оналикни табиат бекаму кўст ўз зиммасига олганди. Ўз онасидан фаркли ўлароқ, табиат шундай она эдики, меҳридек, қахри ҳам жуда жўшқин эди. Бу она унинг насибасини бутун тоғу тошларга сочиб ташлаганидек, пишиб улғайсин, салга руҳи чўкадиган бўлмасин дея сон-саноксиз ғанимларини йўлига кўндаланг қўйиб қўйганди. Пахмок улар билан талашиб-тортишиб улғайишга мажбур эди. Ҳатто чоғроққина тўнғиз ҳам унга ҳамла қила оларди. Бўриларга-ку гап йўқ, уни кўрди дегунча олдиларига солиб қувлашарди. Аммо она табиат бунинг ҳам ғамини еб қўйганди. Қочиб бекинсин дея ўнгирларни яратгандек, тирмашишга тоғда арча-ю бошқа хил дов-дарахтлар билан чор-атрофни тўлдириб ташлаганди. Пахмок жойи келса, булардан усталик билан фойдаланарди. Лекин шунга қарамай, ёлғизлик балоси олдида кўпинча ожиз қоларди. Тани азоб тортган кезлари бу оламда ўзи танҳо қолганидек, сиқилишдан юраги тарс ёрилай дерди. Боз устига, кўз ўнгидаги жамики жонлик зоти ўз жуфти билан умргузаронлик қилишарди. Ҳаттоки анови бефаросат тўнғизлар ҳам ёлғиз эмасди. Қуйи сойдаги қўрқоқ қуёнлар ҳам галалашиб яшашарди.

Катта қоя биқинидаги бургутлар ҳам ўта ҳамжихат эдилар. Фақат угина ёлғиз эди. Ёлғизлиги қор қилган кезлари кўнглида ҳамроҳга — ҳамжинсга мойиллик қўзғаларди. Ўтган йили ўша майлга бўйсунаман деб, жонидан айрилиб қолишга сал қолганди. Агар ўша воқеа юз бермаганида, у майлга итоат этиб, бирор кун ўзига ҳамроҳ топиб олиши мумкин эди. Бирок ўша воқеадан сўнг у ўз ҳамжинсларидан каттик юрак олдириб қўйди. Хар хил таниш-билишчиликдан ёлғизликни афзал деб билди. Кейинчалик ҳамжинсларидан бирортасининг хидини илғашини билан ўша ходиса эсига тушар, нарироқ, имкони борича нарироқ кетишга ҳаракат қиларди. Албатта, нари кетиш дегани қочиш эмасди. У эндиликда қочмасди. Пусиб чекинарди. Юраги қахру ғазабга тўлиб чекинарди, хар лаҳзада ташланишга шайдек, ер тирнаб чекинарди. Бахтига ўзга айиқлар унинг худудига кўпда оралайвермасди. Худди ўзи ўзга худуд

каршисида жонсарак туриб қолгандек, улар ҳам бу нотаниш ҳудудга юрак ютиб бетлайвермасди.

Ушбу воқеа юз берганида, Пахмоқ ҳозиргидек кучга тўлмаган, болалик билан балоғат ёши ўртасидаги сарсон айиқча эди. «Сарсон айиқча» деганимизга сабаб шундаки, у бола бўлиб бола, катта бўлиб катта эмасди. Бир карасанг, кичик айиқчадай ўйноки ва галварсроқ, бир карасанг жиддий ва жаҳлдор — яқинлашсанг, ейман, ютаман дегандай, ўз майлида ҳўмрайиб юрарди.

Ўша куни Пахмоқ ўз ҳудудининг кўнботиш қисмида ўзга айиқ хидини фавқулодда пайқаб қолганди. Бу томонда унинг сарҳади илон изи сойлик билан якунланарди. Ундан нарига у ҳеч ўтмаганди. Колаверса, ўтишга ҳеч қизиқмаганди. Бунга сабаб, биринчидан ўз ҳудудида емиш керагидан мўл эди. Иккинчидан эса, айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда, ўз ҳудудини кенгайтиришга иштиёқманд ўктам жониворлардан эмасди, бориға қаноат этиб, тинчгина яшашни ҳуш кўрарди. Шу куни у кўнботишга тасодифан бориб қолганди. Ўзга айиқ хидини сезиб, дастлаб бутун вужуди кўрқувдан қалтираб кетди. Сўнг негадир беихтиёр шодланди. Борлиқни қуршаб турган минглаб хидлар орасидан аниқ сезилиб турган бу хид жуда қалрдон туюлиб, беихтиёр ўша томонга талпинди. Сал ўтмай ялангликдаги зирк буталари ора-лаб юрган улкан айиқни кўрди. Айиқ ўзини жуда ювош тутганидан, у ортиқча ҳавотирланмади. Эрқаланганнамо ҳаракатлар қилиб, секин-аста яқинлашиб бораверди. Бироқ ҳамжинси у кутганча қаршиламади. Пахмоққа кўзи тушиб аввалиға таажжублангандай бўлди. Сўнг шундай қутурдики, Пахмоқнинг назарида тоғу тошлар титраб кетгандай туюлди. Даҳшат оғушида бир зумга гангиб қолди. Мен сенга нима қилдим, деган маънода унга мўлтиллаб тикилди. Аммо бундай қарасаки, ажал дегани улкан маҳлуқ тимсолида ўзи томон шиддат ила бостириб келмоқда. Хиёл ҳаялласа тупроққа қорадиган. У кўрқувдан ура қочишга тушди. Улкан айиқ уни лўқиллаганча таъқиб қилиб келди. Лекин бу ёғниға ўтишга негадир ҳафсала қилмади. Хойнаҳой, шу атрофда она айиқ юргандир, деб ўйлаган чиқар. Акс ҳолда Пахмоқнинг шўриға шўрва тўкилиши аниқ эди.

Ана шу воқеа сабаб бўлиб, унинг ҳамжинсларига нисбатан қизиқиши батамом сўнган эди. Вақти келса,

хамжинслари бўридай тажовузкор, силовсиндай ғазабкор эканлигини англади. Бахтига бу тоғларда айиқлар сийрак эди. Кўрикхона ташкил этилмасдан бурун уларнинг кўпчилиги бошқа хайвонлар қаторида кириб юборилган эди. Йўқса, катта бир ҳудудда бу тарзда эмин-эркин юролмасди. Тўғри. Баъзи пайтларда чегара бузилиши холлари бўлиб турарди. Бундай пайтда Пахмоқ ғазаби қанчалик жўшмасин, тартиббузар айиқнинг кўзига кўринмасликка уринарди. Негаки, унинг ожизтоблигини кўрган айиқ биринчи галдаёқ уни ҳайдаб ёки маҳв этиб, ерига эга чиқиб олиши мумкин эди-да. Уларни мавҳумлик тутиб турарди, холос. Бу бегона ҳудудда қандай айиқ яшашлигини билмаганликлари учун ҳам Пахмоқнинг ерида ортиқча ўралашмай, қандай келишган бўлса, шундайлигича секин ғойиб бўлишарди. Ҳатто ўзларидан бирор-бир белги қолдиришга ҳам тиришмасди. Ер эгасининг белгиси манаман деб турган жойда белги қолдиришга камдан-кам айиқ журъат этади. Ва яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Пахмоқ муштадай боши билан анчагина шум эди. Белгини бўй-бастига мослаб эмас, имкони борича юқориюқсига кўярди. Унинг учун буни ҳеч қийин жойи йўқ эди. Дарахтга тирмашиб чиқарди-да, керакли жойга, бошқа айиқлар каби слкасини эмас, ўмганини обдон ишқаларди. Бу хил шумликни у ўз ҳудудидаги бошқа жониворларнинг сон-саноксия «сўзлашув устун»ларидан ўрганган эди. Пахмоқ қуйидаги белгиларни писанд қилмаганидек, юқоридаги белгиларга жиндек ҳайикиброк қарарди. Юқоридаги белгилар бўрига ўхшаш йирикрок жониворларга тегишли бўларди. Белги қанчалик юқори бўлса, эгаси шунчалик маҳобатли тасаввур уйғотишини порасталигидаёқ фахмлаб етганди. Шумлигининг боиси мана шунда эди.

Умуман олганда, Пахмоқ онасидан деярли ҳеч нарса ўрганмай қолганди. Яшаш учун зарур бўлмиш барча тажрибаларни туртиниб-суртиниб, ўзи ўзлаштириб бормоқда эди. «Сўзлашув устун»ларидан шумликни ўргангандек, кўзидан кўра кўпроқ димоғига ишонмоқ лозимлигини ва бунинг учун елга ошна тутинмоқ кераклигини бир-икки аччиқ воқеадан сўнг ўзлаштирганди.

«Сўзлашув устун»ига келсак, жониворларнинг ахборот улашуви азалдан мавжуд. Сиз оддий, хонаки итларни ҳеч кузатганмисиз? Агар кузатган бўлсангиз, улар

кўпрок диккайган нарсалар, дейлик, дарахт, бута, хатто ерга кокилган қозик атрофида ўралашиб, искаланиди ва ўша нарсанинг сиртига ёзилиб кетишади. Искаланиш орқали бу ерга нималар келиб кетганини аниқласа, ёзилиш билан ўзи келиб кетганидан огоҳ этади, яъни белги қўяди. Белгини жониворлар турли усулда қўяди: бири ёзилади, бири сўлагини суркаб кетади. Жониворлар белги қўйишни бировдан ўрганмайди, бу нарса уларнинг табиатида бор, фақат сал қувроклари бунини ўз фойдасига нисбатан тузукрок усулда қўллай олади. Пахмок ана шундай жониворлар жумласидан эди. Бошқа жониворларнинг назарида хайбатли тасаввур уйғотиш учун белгисини юқорилатиб қўяди.

У бу шумликни худуднинг кун ботиш қисмида ўша улкан айиқ билан учрашмасдан анча бурун ўзлаштириб олганди. Бу пайтда хамжинсларига нисбатан кўнглида зигирча адовати йўқ эди. Шунчаки хавфсираш мавжуд эди. Ушбу воқеадан кейин ўзга айиқлардан бутунлай юрак олдириб қўйди. Иложи борича улардан йироқрок юришга ҳаракат қилди. Бу йил баҳорда ўша айиқ худудининг ғарбий қисмида тентиганди, ер эгаси сифатида ғазабдан титраса титрадики, лекин яқинига йўлаёлмади. Уни хайдаб соллолмади. Хайтовур, бегона айиқ кўп ўралашмай, яна ўз срига қайтиб кетди. Пахмок забардаст бу улкан махлуқнинг қўланса хидини яхшилаб эслаб қолди.

Аммо кечаги учрашув кўнглида бутунлай ўзга таассурот уйғотди. Ҳали ҳеч сезмаган янги туйғуларни юзга қалқитди. Бунини қарангки, ҳаётида илк бор бегона айиқ ундан питирлаб кочди. Иккинчидан эса, унинг турқ-тароватида ҳеч бир тажовузорлик пайқамади. Хайиқиш, фақат хайиқиш. Бу хайиқиш унда голиблик ва ўзига ишонч ҳиссини уйғотган бўлса, нозли ва маъюстобрқ термулишлари кўнглини ийдирди. Энг муҳими, Пахмок ундан юракка қутқу солувчи эркак айиқ хидини эмас, урғочи айиқларга хос майинтобрқ хидини илғади. Бундан негадир андак қони жўшди. Бориб у билан искалангиси келди. Бирок бегона айиқ бунга изн бермади. Бекинган жойидан чиқмади.

Агар муҳаббат ойна — баҳор пайти бўлганида улар ортиқча хавфсирашиб ўтирмай осонгина топишишлари мумкин эди. Бирок муҳаббат ойигача олдинда ҳали бир қилиш бор эди. Кўнгилда ошиқлик ҳиссини қўзғовчи

бахоргача яшашлари, яшаганда ҳам табиатнинг азалий конун-қондасига бўйсунган ҳолда, турли хавф-хатардан жонини омон сақлаган ҳолда, ҳозир эса тахминан икки ойча давом этадиган қиш уйқусига тайёрланиб кириш учун қорин ғамида куймаланиб яшашлари керак эди. Уйқудан кейинги юмушлари ҳам сероб эди. Оч қоринга муҳаббат ёқармиди дегандай, емиш қидириб пастга эниш ва қор тагидан тишга босгулик нарса қидириб топишнинг ўзи бўлмайди. Қачонки хаводан қишнинг захри ариб, кун ботишдан илиқроқ шабада эсиб, қонлар қўпирмагунча ўз ҳолича яшашлари дарқор эди. Тоғ жониворларининг ҳар бир қуни қутилмаган турли тафсилотларга тўла эканлигини ҳисобга олинадиган бўлса, муҳаббат ойигача ҳали олдинда бутун бошли бир умр ястаниб ётарди. Шунингчун, Пахмоқнинг ҳозирги интилишлари муҳаббатга дахлдор эмасди. Уни қизиқтирган нарса урғочи айиқнинг андак маъжустоб боқишлари-ю ювошлиги, ёлғизликнинг зоҳиран сокин, ботинан оғир исканжаси эди. Бунинг устига, Пахмоқ балоғат ёшига етган эди. Одатда, айиқлар уч, гоҳида тўрт яшарлигида балоғатга етади. Лекин буни қўқламгача ўзлари сезмайди. Муҳаббат фаслида эса бирдан қонлари қўпириб, ҳамжинс қидириб қолишади. Айиқлар оиласи мана шу тарзда дунёга келади. Агар ўлим айирмаса, уларнинг бирлиги умрларининг охиригача давом этади. Ўз навбатида, Пахмоқнинг тажовузқорликдан холи феъли, бир қадар мўминлиги урғочи айиқнинг эътиборини тортмай қолмаганди. Фақат носинашталик ўртада қатта бир ғов бўлиб турардики, бу тўсиқдан ҳатлашга иккиси ҳам дафъатан журъат этишолмаган эди.

Тунни чангалзордаги қулаган тоғтеракнинг тагида ўтказган Пахмоқ ярим кечага бориб оёғида яна кучли оғриқ сезди. Фингшиб оёғини яларкан, ўша бегона айиқни қўмсади. Иссиқ, ёпишқоқ тили билан ярадор оёғини ялаб-юлкашини истади. Бошини унинг пинжига суқиб ором олишни хоҳлади. Тинимсиз азоб бераётган лард унда илгарн ҳеч юз бермаган хоҳиш ва истакларни тўғдирмокда эди. Айниқса, бегона айиқнинг чангалзорга етиб-етмай алланечук гинали мўлтираб тикилиши кўз ўнгидан кетмай қолганди. Бу боқинида на у қутган ва қўниккан тажовуз, на адоват бор эди. Бунда нимадир ваъда берувчи гинадан ўзга нарса йўқ эди. Айни шу

нарса Пахмоқни ўзига ром этиб, қўнглида меҳрга хоҳиш уйғотганди.

Ўзга жониворларнинг бир-бирига нисбатан меҳрибонликларини Пахмоқ қўп кузатганди. Ўнг қулоғини милтиқ ўки чирт узиб юборган қоратоб тулкига урғочи тулки томонидан кўрсатилган ғамхўрликни гувоҳи бўлган эди у. Ўшанда малларанг чиройли тулки ўз жуфтининг ярасини соатлаб ялаб-юлқаган, айланиб-ўргилганди. Ўшанда у бу қадар меҳр-оқибатдан жуда хайратланган, сўнг негадир ғаши келиб, уларни хайдаб солганди. Энди эса ўшандай ҳолатни ўзи истамоқда эди.

Тонгда у ўша истак оғушида ташқарига интилди. Ёш новдаларни босиб-янчиб яланг ерга чиқаркан, намчил тумшугини кўкка чўзиб бир майдон хид олди. Сон-саноксиз хидлар орасидан емин хидини тез илғади. Аммо бу гал хидга эргашмади. Ички бир хоҳишга бўйсуниб, Чуқуркамар юкорисидаги дўланазорни қора тортиб, йўлга тушди. Назарида, кечаги айиқни бугун ҳам ўша ерда учратадигандек эди.

У оғриётган оёғини авайлаб босиб, бирор соатлар йўл босгандан сўнг бирдан титраб кетди. Тумшугини қимирлатиб, ҳавони кетма-кет искади. Адашмабди. Турли хидлар орасидан ғанимининг иси якқол сезилиб турарди. Бу бало қаердан келиб қолди, деган ҳадикда атрофга олазарак назар солди. Кўрди. Панжи саёк пастда, сой ёқалаб ошиқмай келарди.

Пахмоқ мушкул аҳволда қолганди. Ортга қочай деса, наридаги арчазор анча олисда, ўртада кафтдек яланглик ястаниб ётарди. Ялангликка чиқиш ўлим дегани эди. Ўнг ёндаги қуюқ арчазор узра баланд қоя қад рост-лаган, шунингдек, чап ёндан ҳам умид йўқ — қиялик тўғри сойга тушади. Ҳар икки ҳолатда ҳам ғанимини дарров илғайди. Бир муддат каловлашдан сўнг, у илк бор қочмай, секин ўнг ёндаги арчазорга беркинди. Ер бағирлаб ўсган арча шохлари орасига яшириниб, бутун вужуди кўзга айланганча ғанимини кузата бошлади.

Бу орала Панжи саёк сой ёқасидаги товатош ёнида тўхтади. Елкасидаги милтиғини тошга суяб қўйиб, ошиқмай сувга энди. Чўккалади. Ховучида сув олиб ичди. Кейин кўзларини қисиб, теваракка диққат билан назар солди. Агар табиат инсонга жониворлардек ҳид билиш қобилиятини берганида, турган гап, у Пахмоқни

аллақачон пайкаган бўларди. Аммо у ҳозир атрофга махлиё эди. Эрталабки куёш нуридан фусункор тус олган тоғу тошлар бир лаҳзага бўлса-да, диққатини ўғирлаган эди. Панжи саёк, кўзи атрофда, оёқларини узатиб ўтирди. Ҳадемай тотли хидлар каторига арзонбаҳо сигаретнинг қўланса хиди қўшилди.

Пахмоқ бекинган жойдан у бемалол кўриниб турарди. У биринчи бор инсонни милтиқдан холи кўрди. Юрагига ҳамма кўрқув солиб келган яроғ инсондан уч-тўрт одим нарида бамисоли калтакдай беозоргина суяғлиқ турарди. Инсон деганлари усиз ҳеч нарса эмаслиги, унда на ўткир тирноқлар, на даҳшатли тишлар борлигини, гар яроғи бўлмаса, уни бемалол махв этиш мумкинлигини у дафъатан пайкади. Пайқашни баробар вужудини хануз титроққа солаётган кўрқув ҳисси хийла чекиниб, ўрнини кизикиш эгаллади. Негаки, шу дамгача у инсонни яроғ билан яхлит тасаввур этарди-да, энди эса уларни бир-биридан холи кўриб турарди. Кўз ўнгидаги бу хил манзарадан таажжубга тушган Пахмоқ бошини у ён-бу ён кийшайтириб, ғанимини обдан кузатди. Бора-бора вужудудидан титроқ бутунлай ариди.

Бир пайт Панжи саёк илдам ўрнидан қўзғалиб, милтигини қўлига олди. Пахмоқнинг кўзига у яна даҳшатли тус олди. Шўрликнинг танига тағин титроқ оралаб, ерга баттар қапишди. Бахтига Панжи саёк унинг рўпарасидан эмас, сал қуйи юриб, яланглик қаршисидан юқорига кўтарилди. Бир оздан сўнг тошлар устидан енгил-енгил сакраб наридаги арчазорда кўздан йўқолди. Аммо Пахмоқ биқинган жойидан чиқар-чиқмас, Панжи саёк тўсатдан яна яланглик четида пайдо бўлди. Милтигини ўнгай тутганча чор-атрофга аланг-жалаң қарай бошлади. У Пахмоқнинг яқиндагина ташлаган тезагига дуч келган ва уни шу атрофда эканини пайқаб қолганди.

Аллақачон жойидан жилишга улгурган Пахмоқ оёғи остидаги қуриган шохни беҳос босиб, ўзини билдириб қўйди. Панжи саёк у томон илдам югуриб кела бошлади. Ортиқ биқинишдан фойда йўқлигини фахмлаган Пахмоқ ошиғич пастга эниб, сой бўйлаб қочибга тушди. Бирпасда ғанимини жуда ортда қолдириб кетди. Аммо ғанимининг ғоят чидамли ва саботли эканини у яхши биларди. Билгани учун ҳам уни чалғитишга уринди. Сой ёқалаб бир оз юрди-да, сўнг қарши бетдаги арча-

зорга шўнғиди. Ундан ўтиб, тағин Чуқуркамарга олиб борадиган сўқмоққа тушиб кетди.

Пахмоқнинг бу харакатини дийдорлашув йўлидаги собитлик деб бўлмасди. Шу тобда Чуқуркамар томонларга улокишдан бўлак иложи ҳам йўқ эди. Кўзига энг бежавотир жой ўша ёқ бўлиб кўринди. Ғанимидан илгарилаб кетдим, деган умидда йўлнинг бу ёғига унчалик ошикмади.

У Чуқуркамарга яқинлашганда, қуёш анча кўтарилиб, ҳаво исий бошлаганди. Чуқуркамарга кираверишдаги ўнг қўл сўқмоқ бошига етганда бир муддат нафас ростлади. Қоп-қора тумшугини олдинга чўзиб, хид олди. Илк сезгани қўл хидига қоришиқ арча хиди бўлди. Сўнгра ўлакса хидини илғади. Каттиқ пишқириб, шабадага юз тутди-да, тағин искаланди. Бу сафар узокдаги дўлана хидини пайқади. Оғзи сув очиб, тамшанди. Узун тили билан тумшугини ялади. Кейин юмшоқ панжаларини ерга шарпасиз босиб, сўқмоқдан юкорига ўрлади. Тепага кўтарилган сайин ўлакса хиди баттар анқий бошлади. У тумшугини кўкка чўзиб, бот искаланди. Ўлакса хиди бу сафар жула яқиндан келди. У чапга кўз ташлаб, каттакон арча ортидаги ялангликда ўлакса талашаётган қора кузғунларни кўрди. Пишқириб яна юкориларкан, дўланазорга кирмай, сўлга бурилди. Салдан кейин қўшни ҳудуд чегарасига етди. У ерга чўнкайиб, қўшни томонга диққат билан кўз ташлади. Бир оздан сўнг, аста изига қайтиб, дўланазорга кирди. Мева териб ейишга киришди. Оғзи емишга етгач, бегона айиқ уни ортик кизиктирмай қўйди. Кўзи фақат меваларни кўрарди. Кўп ўтмай қалин қор кўрпаси остида қолиб кетадиган мазали меваларга ичи ачигандай, айиқларга хос очкўзлик билан қавшанарди.

Нафси тўла қонгач, у четга чиқди. Ётоқ истаб тева-ракка аланглади. Қорни тўйса, дангасалиги тутиб қоларди. Шу боис, ётиб ором олмоқ ниятида қора харсангни кўзлаб олға юраркан, шу пайт бекарор ел унинг димоғига кечаги айиқнинг таниш хидини олиб келди. У бу хидни базўр илғади. Илғашни баробар кўнглида эрта-лабки хис қайта бош кўтарди. Қизиксиниб, хидга қарши юрди. Кўп ўтмай қўшни ҳудуд сарҳадидаги харсангтош ёнига етди. Дайди ел бу сафар дара ичидан эса бошлады. Қадрдон хидни йўқотган Пахмоқ ерга чўнкайиб ўти-

раркан, бирдан титраб кетди. Шабада димоғига ғанимининг исини олиб келганди. У ишонқирамай, аввал бошини ўгирди, сўнг бутун гавдаси билан бурилиб, хавони қайта-қайта хидлади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. хавода юракка қутку солувчи хид баралла сезилиб турарди. У букри арча томон ошиқди-да, қуйига мўралади. Бир қарашда тоғу тошда тирик жонни пайқаш қийин. Албатта, бу инсон учун. Аммо айиқ зоти бир кўз ташлашдаёқ жуда кўп нарсани илғайди.

Шунингдек, Пахмоқ ҳам дара тубида бармоқдек бўлиб келаётган ғанимини узоқданоқ кўрди. Бошда енгил ғингшиди, сўнг норозиланиб оҳиста ўкирди. Қочишга унчалик ошиқмади. Негаки, ғанимининг қайси томонга юриши ҳали номаълум эди. Чуқуркамарга етмай чапга бурилиб, водий тарафга юриши ҳам мумкин эди. Шунингдек, ўнгга қайрилиб, боя ўзи ўрлаган сўқмоқ орқали юриб, нақ қаршисидан ҳам чиқиши мумкин эди. Агар шундай ҳол юз бергудек бўлса, у дўланазор ёкалаб ўтиб, мулкининг жанубий қисми бўйлаб юришни мўлжаллади. Шунда унинг диққатини куйидаги нимадир пойлаб турган тулки тортди. Тулкининг ўликдай қотиб туриши қизик туюлиб, бошини бир ён қийшайтирганча уни кузата бошлади. Бир муддатдан сўнг четдаги арчазор шитирлаб, у ердан кулранг қуён отилиб чиқди. Уни бошқа бир тулки таъкиб этиб келарди. Таъкибчи тулки ўлжасини пистирмада ётган тулки томон қувиб келарди. Шўрлик қуён сакраб-сакраб қочаркан, навбатдаги сакрашида шап этиб, пистирмадаги тулкининг чангалига тушди. Икки тулки хаш-паш дегунча уни бир ёқлик килди-қўйди. Пахмоқ одатда бу хил манзараларни кўп кузатган, аммо бунисига айрича эътибор қаратди. Орада тобора яқинлашиб келаётган ғанимига кўз солиб қўйишини ҳам унутмади.

Тоғ ели тоғ табиатидек жуда бекарор бўлади. Салдан сўнг муздек шабада қўнни ҳудуд томондан эса бошлади ва узоқ-узоқлардан ўша бегона айиқ хидини олиб келди. Энди жилмоқ ниятида турган Пахмоқ бу исдан яна сергакланди. Ортига ўгирилди. Ўгирилаётиб, ғаними томонга яна кўз ташлаб қўйди. Бу пайтда Панжи саёқ водийга олиб чиқадиған сўқмоқдан ўтганди. Сўнгги умиди пучга чиққанини сезган Пахмоқ икки ўт орасида қолди. Секин жилиб қолай деса, қидиргани шу атрофда юриб-

ди. Қочмай деса, ғаними бу томонга олиб чиқадиган сўқмоққа тобора яқинлашмоқда... Начора жон ширин. У дўланазор ёкалаб ўтиб, жанубий тизмаларни коралаб йўлга тушди. Худуднинг бу қисмини унчалик хуш кўрмасди. Яланг-яланғоч қоялардан иборат бу тизмалар жуда кўримсиз жойлар эди.

У яланғоч тизмалар бўйлаб бориб, Эгридара марказига тушмоқни мўлжаллади.

Тизмалар оралиғидаги илон изи, энсиз сўқмоқлар киррадор тошларга тўла эди. Сал эҳтиёткорлик қилинмаса, оёқни синдириб олиш ҳеч гап эмасди. Шунингчун ҳам овчилар бу ерни «оёқсиндирар» деб атайдилар. Шу боис, айик зоти тугул, бошқа жониворлар ҳам бу масканга қўп боравермайди.

Пахмоқ дастлабки тош устига оёқ кўяркан, ярадор оёғига янада кучлироқ оғрик кирганини сезди. Фингшиди. Фингшиганча кузги офтоб нурида сўник тус олган яланғоч тизмаларга маъюс термулди. Тизмалар оралаб қочишдан маъни йўқлигини англаб, гарангсиб, бот фингшиди. У каловланиб, чор-атрофга жавдираркан, кўзи сал наридаги кўзиқоринсимон чоғроқ харсангга тушди. Ва беихтиёр ўша томонга жилди. Харсанг атрофида бир оз тентиди-да, бояги тулкига тақлид қилиб, унинг пойига чўкди. Кейин қоматини чўзиб, яхшилаб биқиниб олди. Эрталаб арчазорда қилган қилиғидан сўнг, биқинишда гап кўплигини фавқулодда фахмлаб етганди.

У вақтида биқинган экан. Орадан кўп ўтмай дўнгда Панжи саёк пайдо бўлди. Дўнгдан туриб, кафти манглайида, атрофни узоқ ва синчков кузатди. Ўзича Пахмоқ юриши мумкин бўлган ерларни тусмоллади. Яланғоч тизмалар томонга айикнинг ўтмагани аниқ. Ўтса, узоқдан яққол кўзга ташланарди. Унинг эътиборини ўнг томонга чўзилган энсиз сўқмоқ тортди. Сўқмоқ Пахмоқ биқинган харсанг ёнидан ўтиб, дара лабидаги арчазорга сингиб кетганди. Бу сўқмоқ дара бўйлаб бориб, бир ярим чақиримдан сўнг қуйига энарди. Панжи саёк Пахмоқни арчазорда деб гумон қилди. Бирпас ўйловдан сўнг сўқмоққа тушди. Ошиқиброк, шунингдек, хиёл иккиланиброк юрди.

Қадам товушлари яқинлашган сайин Пахмоқнинг жони товонига туша борди. Кўп ўтмай димоғига қўланса тер хиди урилди. Бир хаёли ура қочиб қолмоқчи ҳам

бўлди. Хартугул ўзини босиб, харсангга баттар қапишди. Унгача ғаними жуда яқин келиб қолганди. Ана у майда тошларга сирғала-сирғала харсанг ёнидан ўта бошлади. Салдан сўнг чанг босган этиги, кейин ўзи кўринди. Пахмок унинг ортидан қараб қоларкан ажиб бир холдан хайрон бўлди. Ғаними, қўлидаги милтигини демаса, ушоққина нарса экан. Бир сакрашда ортидан етиб, осонгина ерпарчин килса бўларкан. Хайронлиги истакка алмашиниб, у ҳатто бир қўзғалиб ҳам олди. Аммо журъати етмади.

Бунгача, Панжи саёқ анча узоқлашиб улгурганди. Арчазорга етиб, теваракка синчковлик билан назар солди. У ерда жон шарпасини сезмагач, арчазор ёқалаб дўнгликка қайтди. Салдан сўнг дўнглик ортида кўздан йўқолди.

Остидаги тошини ҳўллаб қўйган Пахмок ниҳоят ўрнидан қўзғалди. Бегона айикни истаб, дўнглик сари юришни ҳатто хаёлига келтирмади. Оқсоқланганча арчазорга сингган сўкмокқа тушди-да, Эгридара марказини қоралаб олға жилди.

• • •

Бу фикр Панжи саёқнинг бошига фавқулодда келди.

Бу пайтда у Эгридарага кираверишдаги Ялангтепага етган. Ёлғизоёқ сўкмокдан охиста юкорига ўрлаётган эди. Ушбу фикр хаёлига келиши билан такқа тўхтади. Кўз ўнгидан Самад дўстининг уйида кўрган айик териси ўтди. Терини бор бўйича тасаввурида тўла-тўқис гавдалантираркан, дуч келган тошга чўкди-да, тоғ бошидан пирпираб чиқиб келаётган қуёшга мамнун боқди. Қуёшдан андоза олгандек, юзи табассумдан ёришиб кетди. «Бирдан сўрамайман, — деб ўйлади. — Бирдан сўрасам бермайди. Озгина ичгандан сўнг сўрайман. Ичса жонниям аямайди. Ичмаса хасниям бермайди. Жўра, сени тўйга айтгани келдим, дейман. Қиз томон айик терисини сўратибди дейман. У менга, ўзинг овчи бўла туриб, тери сўрашга уялмайсанми, дейди. Мен эса уни мактайман. Тоза мақтаганимдан сўнг тери тугул юрагини суғуриб беради у. Тавба, нега илгарирок шу нарса хаёлимга келмади, а? Пахмокнинг кетидан қувгунча Самадникига бормаيمانми. Уйингдаги анову терини менга бер, жўра демайманми».

У елкасидан тоғ ағдарилганини хис этиб, ўтирган жойида атрофга мағрур боқди. Дўстининг уйига олиб борадиган якин йўлни кўзи билан чамалади. Эгридара юқориси билан юриб Оксувга, Оксувдан эса чапга қайрилса йўли анча қисқаришини ўйлади. Аммо овчининг қисмати қурсин, қўлинигда яроғинг турса, овнинг хуружи тутмай қўймайди. Кўзи Эгридарарага кираверишдаги қоялар ораллиғига тушгач, овнинг хуружи тутиб, тагин фикридан қайтди. «Дара ичи билан юраман, — деб ўйлади. — Пахмоқ учраса — бахтим, шартта тинчита-ман. Учрамаса, Самад жўрамнинг уйидаги терини опқайтаман. Тери районидаги анови начальниikka. Хотини эса бизга. Хотинида тўшга босайлик, у ёғи кейин бир гап бўлар. Лекин ортиқ имилласак, чатоқ бўладиганга ўхшайди. Пастқишлоқлик Мели тумшук унга одам қўймоқчи экан. Отни қамчиламасак қўлни бурунга тикиб қолаверишимиз ҳеч гап эмас. Бугун, агар учраса, ё Пахмоқни тинчитаман, ё Самаднинг уйидаги терини опқайтаман. Лекин шу начальниikka қойил қолмадим. Сассиқ пўстакнинг нимасига бунча кизиқади у? Ерга ташлаб қўярмиш. Ерга ташлашга эчкиникиям бўлаверади-ку, ахир. Фарқи нима? Майли, сўз бердикми, бажармай иложи йўқ энди. Бажармасак, эркак эмас экансан дейиши тайин. Бу гапдан кейин бош қўтариб юрмоқ кийин. Аммо-лекин пулнииям эркакча тўлайдиган. Бошқа биров у берган пулнинг чорак қисминииям бермасди. Бундай одамга ҳар қанча қилсанг арзийди. Қисқаси, бир амаллаб қутулиб олай, шундан кейин қаллик отиб, тулки отиб, тинчгина юрамыз. Мухими, келинди қўлдан чиқармаслик. Бугун терини қўлга киритсак, эртаги акамнинг қаватига ишга кирган бўламызда, келинди уйига совчиларни зингиллатамыз, бу гап ишни битирмай қайтмаларинг, деймиз. Агар келин қўлдан кетса, бу дунё харом, деймиз. Тўйдан кейин Мели бурун билан бир гаплашиб қўямыз. Мен оғиз солган нарсанга нега тумшук тикиб эдинг деб, яхшилаб пўстагини қоқамиз. Жовлининг тўйида еган қалтакларинг эсингдан чиқдими деб, бир қалвирдан ўтказамиз. Қасди бор-да, атай қилаяпти. Бўлмасам, қар эмас, оғиз солганимизни эшитган. Юрган бир саёқ-да деб, ўзича писанд қилмаган чиқар ҳали? Шошма, ҳали сенга бир отўйни кўрсатма-

самми! Лекин тезроқ отни камчиламасак бўлмайди, йўғасам, энағар опқўйишдан ҳам тоймайди».

Панжи саёқ чинакамига ташвишга тушиб қолганди. Агар бу қадар ташвишга тушмаганида, бу даражада ич-этини емаган, Самаднинг уйидаги тери дабдурустдан эсига тушмаган ва ҳали-хануз Пахмоқнинг изидан овора-ю сарсон юрган бўларди.

Аслида бугун тонгда, кечаги оворагарчиликдан дили каттик хира тортиб, одатдагидек, Пахмоқнинг жонига қасд этмок ўйида уйдан чиққанди. Самаднинг уйига ўтиш ҳаёлида ҳам йўқ эди. Қишлоқдан чиқаётиб, қўйларини ёйиб қайтаётган акасига дуч келганди. Акаси уни ёмон хабар билан қаршилади, дедикки, бугун овингни бир амалла-да, эртан ишга чик, пастқишлоқлик Мели тумшук одам қўймоқчи эмиш. Олдинги гурунгда бу гап йўқ эди. Панжи саёқ акасига меровсираб бокди. Сўровга тили бормаса-да, акасининг жиддий нигохидан, Мели тумшук ўзи танлаган аёлга оғиз солмоқчи эканини англади. Аввалига бадани жунжикиб, тиззаларидан мадор кетди. Кейин вужуди ғазабдан гитраб, қўзларига қон қуйилди. Ўлдираман уни, деди. Ўлдираманинг нимаси, деди акаси унинг нодонлигидан ранжиб, жуvon ҳали сенга товин эмас, боши очик аёлга ит ҳам, бит ҳам оғиз солади-да. Йўқ, у меники, деди Панжи саёқ ўжарлик билан, фақат меники. Ака деди, агар у сеники бўлса, бугун айнигини тинчит-да, эртан каватимга чик, индинга совчиларни қайта юборамиз, лекин билиб қўй, ишнинг бошини тутганлигинг ҳақидаги хабар совчилардан олдинроқ етиб боради...

Панжи саёқ шу ўтирганча туришга ошиқмади. Қуёш нури хуш ёқаётгандек, масрур бир ҳолатда ялпайиб ўтираверди. Нафсиламрини айтганда, унинг шошадиган жойи йўқ эди. Тери нақд. Шошиб қаёққа ҳам боради. Зора Пахмоқ учраб қолса, деган умидда дара ичи билан юрилса-да, дўстининг уйига тушга қолмай етиб боради.

У ошиқмай чўнтагидан сигарет олди. Мирикиб тутатди. Узоқ-яқиндан эшитилаётган каклик овозига қулок тутиб, маъносиз илжайди. Кейин ҳаёли яна Пахмоққа кетди. Ўзи мўмингина деб ўйлаган жониворнинг бу қадар туткич бермас чикиб қолганидан таажжубланди. Кеча кун бўйи бекорга санғиганидан таассуфланди.

Кеча тоғда Самаднинг уйидан чиқаётганида Пахмоқни учратишига аниқ шонлиганди. Қидирувни Чукуркамардан бошлаганди. Бекорга бу ерга бош сукмаганди. Биладики, Пахмоқ ярадор. Ярадор жониворлар Исикбулоқ кўлида кўп ўралашади. У буни кўп кузатган. Хатто ўзи ҳам ўтган йили лат еган оёғини шу кўлда даволаган. Булоқ суви бир оз иссиқ бўлгани билан, жуда хушдаво, танингни фубордан тозалайди.

У кўл атрофини синчиклаб кўздан кечираркан, Пахмоқни уч-тўрт кун бурун келиб-кетганини пайкади. Демак, у ўзидан кейин келибди. Нафрати белгиси сифатида этик изларидан бирига бошлаб тезаклаб кетибди. Панжи саёқ унинг бу қилигидан хахолаб кулди. Кулакула дара ичи бўйлаб юрди. Йўл-йўлакай қўйган қопқонларини кўздан кечириб борди. Чамаси икки соатлардан сўнг сой бўйига тушиб, бир муддат нафас ростлади. Сигарет тутатиб, атрофни кўп ва хўп томоша қилган бўлди. Сой икки юз одимлардан кейин ўнг ёндаги тик қоя тубини ялаб ўтарди. Йўлини давом эттирмоқ учун сой кечиб нариги қирғоққа ўтиш лозим эди. Нариги бетдаги энсиз сўкмоқ сойга энган нишаблик тепасидан ўтарди. Сўкмоқдан юқоридаги қиялик қуюқ арчазор эди. Арчазор тик қояга бориб туташганди. У ўтирган жойидан сўкмоқ кесиб ўтган тошлоқ яланглик ва унинг ортидаги арчазор бемалол кўзга ташланиб турарди. Умуман олганда дара ичида бундай арчазорлар ниҳоятда сероб эди.

Панжи саёқ кетма-кет икки сигарет чеккач, қўлига милтигини олди-да, сой ёкалаб сал юрди. Ўтиш мумкин бўлган жой қояга яқинроқ эди. У тошлар устидан сакраб нариги қирғоққа ўтди. Нишабликдан юқорилаб тошлоқ ялангликка чиқди. Арчазорга яқинлашганда, одатига кўра, милтигини ўнғайроқ тутди. Арчазорга кириб, у янги тезакка дуч келди. Тезак жуда янги, ундан билинар-билинимас ховур таралиб турарди. Демак, Пахмоқ шу яқин ўртада. Аммо қайси томонга кетган? У ердаги қуриган хасларга, негадир арча шохларига эътибор берди. Хаслар ҳозир ўзи келган томонга эгилганди. У милтигини қия тутганча, ялангликка отилиб чиқди. Ялангликда зот кўринмас, қоя тагидаги арчазордан бирор сас қулоққа чалинимасди. У атрофга алаң-жалаң қараб турганида, арчазорда нимадир қирс эди. Панжи саёқ

буни Пахмоқ эканлигини дарров фаҳмлади. Бирок айиқ оксоқ бўлса-да, жуда энчил экан, уни бирпасда ортда қолдириб кетди. Панжи саёқ уни қоралаб изидан тушди.

Ўша куни Панжи саёқ уни Чуқуркамар юқорисидан қидирди, кейин водийга ўтди. Қайтишда яна Эгридара бўйлаб юрди. Оксув атрофларини ҳам бир сира кўздан кечирди. Аммо Пахмоқ ерга киргандай бутунлай ғойиб бўлганди.

Омадсизликдан Панжи саёқнинг ёмон қаҳри келди. Пахмоқни «чўлок» деб сўқди, «маймоқ» деб сўқди, «илойи пўстак бўлгур» деб сўқди, қўлимга тушсанг, ундок қиламан, бундок қиламан деб роса қаҳру газабини сочи. Кейин эса, одатдагидек, бирпасда тинчланиб, ошиқмай уйига жўнади. Ярим тунда уйига қайтаркан, ечинмаёқ котиб қолди. Бугун тонгда яна йўлга чиқиб, акасидан юқоридаги шумхабарни эшитди.

Агар бу шумхабарни уч-тўрт кун бурун эшитганда, унчалик парво қилмаган бўларди, жуда нари борса, югурганники эмас, буюрганники, буниси бўлмаса, униси-да, деб қўя қоларди. Бирок булоқ бошидаги «нон» воқеасидан сўнг бундай деб бўлмасди. Ўша кундан буён Панжи саёқ чин маънода, ошиқ эди. Хаётида илк бор ошиқлик ҳиссини туймоқда эди. Унинг алаңали кучини сезмоқда эди. Шу боис, Мели тумшукдан қаттиқ ранжиди, кўнглида унга нисбатан адалсиз аловат кўзғалди. Лафзга сира тўғри келмаса-да, Самад дўстининг уйдаги терини олиб келишга қарор қилди. Жувондан айрилиб қолиш жуда оғирлигини англагани сайин қарор қатъийлаша борди.

Лекин бу қарорни Эгридара бўйлаб юришига тўсқинлик қилолмади. Пахмоқ учраса — бахтим, учрамаса — отасининг гўрига, жўрамнинг уйидаги терини орқалаб қайтаман, дея секин ўрнидан туриб, бамайлихотир йўлга тушди. Теридан кўнгли тўқлиги туфайли, аввалгидек хушёр юрмади. Факат тоғбегига рўбарў келиб қолмаслик ташвишида бўлди. Хар эсига тушганда, гудраниб, уни сўкиб борди.

Унинг тоғбеги билан сира сози чикмасди. Иккаласи гўё ит-мушук. Бирок Панжи саёқ анойилардан эмас, у билан ади-бади айтишиб ўтиришдан кўра, кўзига кўринмай қўя қолишни маъқул кўради. Тоғбеги уни кўп пойлаган, аммо бирон марта ноқонуний иш устида қўлга ту-

широлмаган. Тўй-маъракаларда учрашиб қолишса, тоғбеги адоватини очиқ билдиради.

— Бирор кун бошлаб қўлга туширарим бор сени, — дейди бошқалар эшитмайдиган бир тарзда. — Ўшанда конун йўли билан яхшилаб таъзирингни бериб қўяман!

Панжи саёк анқовсирайди.

— Мусичадай беозор, безиён одамга буйтиб зуғум қилишингиз нимаси, ака, — дейди кўзларини пирпира-тиб. — Айбимиз товди яхши кўриш бўса, ана, эртадан бошлаб чиқмадик тоғингизга.

У меровсираган сайин тоғбегининг жони ҳалқумига келади.

— Милтиқни бер, милтиқни, — дейди ғазабини базўр жиловлаб.

Панжи саёк баттар меровсирайди. Чаккасини кирт-кирт қашиб, каншари остидап қарайди.

— Милтиқ уйда-ку, ака, — дейди, милтиқ шу тобда қўлида эмаслигидан ичи ачигандай.

— Опкеб бер! — дейди тоғбеги ғижиниб. — Бўлма-сам, участкавойни бошлаб бораман-да, ўзим тортиб ола-ман!

— Ҳаққингиз йўк-да, ака. — Панжи саёк ошкора эр-маклаб кулади. — Биз ким — овчилар жамиятининг аъзосимиз. Милтиқ сақлашга ҳуқуқи бор одамлардан-миз. Давлатга хар йили план берамиз. Давлатнинг ўзи, Бердиёров Панжининг яроғ сақлашга ҳаққи бор, деган документ бериб қўйган. Нима, сиз давлатданам зўрми-сиз? Ё документдан ҳам кучингиз кўнми?

Тоғбегининг кўзларига қон қуйилади. Қўлидан кел-са-ю, ерга қозик қилиб қоқиб юборгудек бир важохатда тикилади унга.

— Ўша документни зиён-безиён жониворларни кир-гин деб бермаган-ку, ахир, — дейди сўнг чийиллаб.

— Олдин тутинг, кейин гапиринг, — дейди Панжи саёк сиртига сув юқтирмай. — Мусичага озор бермайдиган одамман мен. Тухмат қилганингиз учун ўзим уйингизга участкавойни бошлаб бораман.

Тоғбеги уни бирон марта тутмаган, ўйланқираб қола-ди. Лекин бўш келишни хаёлига келтирмайди.

— Қопқонлар кимники? — дейди ғазабни баттар авж-ланиб. — Қўриқхонага қопқон қўйиш ман этилганини билмайсанми, нима?! Тунов қуни Қизилбурундаги қоп-

қонингга кийик тушиб қопти. Яхшиям бориб қолганим, йўқса, униям жигилдонингга урардинг!

— Ё тавба, — Панжи саёқ, бу не тухмат дегандай елка учиради. — Ахир қопқонга, Панжишики, деб ёзиб қўйилмаган-ку, ака. Нима қиласиз одамнинг ажинасини отлантриб!

Охир-оқибат, тоғбеги бу хил тортишиндан маъни йўқлигини англаб, паст тушади, худонинг нимаси кўп, кунни кўп, дейди тахдидли охангда, бирор кун қўлимга тушарсан ахир, ўшанда ийиғингни чиқараман сен болани!

Тоғбеги хануз унинг «ийиғинни чиқариш» умидида юради. У эса, сира туткич бермайди. Тоғбегининг шарпасини сезиши билан биқиниб олади. Фақат қопқонларига жуда ичи ачийди. Тоғбеги анчагина қопқонларини йўқотиб юборган. Шунингчун, Панжи саёқ доим унинг ортидан сўкиб юради. Олдида эса ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай илжайиб тураверади. У илжайгани сайин тоғбегининг жони чиқади. Аммо кўлга тушмаган ўғри, ўғри эмас дегандек, нима ҳам қила оларди, шўрлик.

Панжи саёқ тевааракка лоқайд кўз ташлаб, ҳали у бетда, ҳали бу бетда ўзидан дарак бериб, тинимсиз сайраётган какликларга эътибор бермай борарди. Қайтишда, дерди маст одамдай ўзича ғудраниб, саккиз-тўққизингнинг унингни ўчираман-да, бугун бир шўрва осаман, ҳозирча эса сайраб турларинг, қушчаларим, ҳозир отсам, жўрамдан ортмайсанлар, каклик шўрвани мендан яхши кўради у.

У беғам бир алфозда Эгридара белидаги чоғроқ йўлакка рўбарў бўлди. Бу ерда сўқмоқ кескин баландлашиб, тик қоя сиртидан ўтарди. Паст ҳам, тепалик ҳам гўё пичоқ билан кесилгандек, тик жарлик эди. Пастга қараган одамнинг боши айланарди. Қуйида пишкириб оқаётган сой юқоридан худди ариқчадек бўлиб кўринарди. Икки от бемалол сиғарли бу йўлакнинг энг юқори қисмидан катта-кичик харсанглар оралаб ўтиларди. Харсанглардан сўнг яна нишаблик бошланарди. Нишаблик сой ёйилиб оқадиган, икки томони тик қоядан иборат хушманзара кенгликка олиб тушарди. Бир сўз билан айтганда, Эгридара ўз номи билан Эгридара эди. Бу ерда ноқулай сўқмоқлар ҳам, хушманзара кенгликлар ҳам истаганча топилади.

Панжи саёқ елкасидан яроғини олди-да, подачи таё-

ғини белига тирагандек, уни бслига кўндаланг кўйиб секин-аста баландлай бошлади. Йўл-йўлакай ярмигача намланган оғзидаги сигаретни пуфлаб пастга учуриб юборди-да, оёғи остидан бир нима топадигандай, ерга боққанча йўлнинг танобини торта бошлади.

• • •

Айни шу пайтда Пахмоқ йўлак тепасидаги харсанглар орасида дахшат ва кўркувдан бамисоли баргдай титраб турарди.

У бу ерга Панжи саёқдан сал бурун етиб келган, хушманзара кенгликда ивирсиб юрган тоғбегига кўзи тушиб, олға силжишга ботинолмай турганди. Тоғбеги кетар, деган умидда, зўр сабр ва бардош ила кутмоқда эди. Бунга сари тоғбеги ошиқай демас, отини эса нарига қантариб, аллақаердан оёғига қопқон илаштириб келган улкан тоғ тулкисининг тепасида чўнқайганча, уни «кишан»дан халос этмокни ўйлаб ўтирарди. Нодон тулки эса бошида халоскори турганини сезмай, унинг узатилган қўлини фарчча тишлаб олмоқ пайида жонҳолатда у ён-бу ён талпинар, гоҳо оёғини бамисоли омбурдай сиқиб турган қопқонга ваҳшат билан оғиз солиб қўярди. Ана у эҳтиёт юзасидан чўзган қамчи дастасини жонҳолатда ғажиб, тулкиларга хос ириллаганча уни силкилай бошлади. Унинг бу қилиғи тоғбегига қизиқ туялди шекилли, қулиб уни баттар қутуртирмоққа тушди. Тоғ тулкиси кучли ва чиройли эди. Қопқонга орқа оёғи илингани боис, ўзини химоя қилишга бемалол ҳаракатлана оларди. Ҳатто у тоғбегининг тиззасига сапчишга ҳам уриниб кўрди. Тоғбеги ўзини ортга олгани ҳамон ер тирнаб қочишга интилди. Бироқ тошлар орасига сиқилиб қолган қопқон бунга изн бермас, боз устига, тоғбеги қўлини чўзишни қўймасди. Тулки яна ва яна ўзини химоя қилишга ўтади. Оҳиста ва таҳдидли ириллаб, ҳар дақиқада сапчишга шай ҳолда, тоғбегининг қўл ҳаракатларини зимдан кузатади. Ора-сирада ер тимдалаб олата-сир қочиб қолишга тегишади.

Пахмоқ бошда бу манзарани бамайлихотир кузатиб турди. Бу пайтда юрагида на кўркув, на ташвиш бор эди. Тоғбегининг кетишини кутиб, харсанглар орасида томошабин бўлиб ўтирарди. Тоғбегининг қораси ўчиши ҳамон манзил томон йўл тортмоқчи эди.

У бугун ҳам Чукуркамар юкорисидаги дўлапазорга коралаганди. Нега деганда, тунн билан оёғи сиркираб, кўнглида ўша ўзга жонивор меҳрига ташналик қайта бош кўтарганди. Улкан бошини унинг илиқ пинжига сукиб, бир зумга, атиги бир зумга чуқур тин олиш учун у ҳамма нарсага тайёр эди. Нотаниш айиқнинг гинали мўлтираб тикилишлари ҳар одимда кўз ўнгида қайта-қайта гавдаланиб, мисоли оҳанграбодай ўзига чорламокда эди. Оёғидаги оғрик эса бу истакни баттар кучайтирмокда эди.

Кечаги таъкиб остида бетиним юришлар ўз таъсири-ни кўрсатмай қолмаганди. Боз устига, кеча кечга яқин, довдираб, майда тошли қияликдан пастга думалаб кетганди. Сал имодан қуйига бамисоли селдай оқувчи бу тошли қияликдан айиқ тугул, кийик ҳам ўйланкираб юрарди. Пахмок тошлар оқимида қўшилиб пастга думаларкан, чуқур зов бўйидаги ёлғиз арчага базўр илашиб қолганди. Ўшанда ярадор оёғи бўларича бўлганди.

Оёғининг бетиним қақшаб оғриши ҳам ундаги ички истакни босолмаганди. Тонгданоқ у йўл тадоригини кўрган, оч-наҳор Чукуркамарни қора тортганди. Гўё ўша ерга борса, жони бутунлай ором топадигандек, ажиб бир жаҳд ила олға интиларди.

Хозирча унинг бу ҳаракатига тоғбеги тўсик бўлиб турарди. У норозиланиб, секин фингширкан, бирдан кўркиб кетди. Бурун катаклари керилиб, хавони бот-бот искади. Сўнгра ел эсаётган томонга, ортига кескин ўгирилди. Не кўз билан кўрсинки, пастдан шу тарафга қараб Панжи саёқ чиқиб келарди. Ана у йўлак бошига етиб, бир зумга тўхтади-да, елкасидан яроғини олиб белига кўндаланг қўйди. Кейин секин-аста тепага ўрлай бошлади.

Пахмок икки ўт орасида қолганди. Олға босай деса, тоғбеги бор, ортдан эса ажал бостириб келмокда. У беихтиёр ўнг ёнига ўгирилди. Кўзи тик қоя сирти бўйлаб юқорига югургилади. Қоя бошида арча тошни ёриб чикқан, ундан тепада кўм-кўк осмон. Осмонда бир бургут эмин-эркин сузиб юрибди. У чап ёнга интилди. Тубсиз жаҳаннамга кўзи тушиб, юраги орқасига тортиб кетди. Қуйидаги сой бамисоли илондай тўлғаниб оқарди. У харсанглар орасида у ён-бу ён талпиниб, нолакор фингшиди. Фингший-фингший ганимига жавдираб боқди.

Ғаними бамайлихотир келмоқда эди. У титраб олға талпинди. Аммо уч-тўрт одим босмай, беихтиёр тўхтади. Тоғбеги хануз тулки билан андармон эди.

У йиғлаганнамо овозда ғингшиди. Нажот кидириб, аянчли овозда ингради. Нажот эса йўк — йўлакнинг икки тарафи ҳам инсон зоти томонидан тақа-тақ бекитилганди.

Пахмоқ барча жониворлар каби инсон зотидан жуда каттиқ ҳайиқарди. У тоғбегими, овчими, бурнини эплаёлмайдиган ёш болами, барибир — жониворлар инсонни ўзига дўст деб билмайди. Иложи борича улардан узоқроқ юришга ҳаракат қилишади. Шу тобда Пахмоқ инсонларга хос жиндеккина идрок этолганда эди, у таваккалига олға босган бўларди. Тоғбеги, табиий, унга тегмасди. Отини миниб, гўё уни кўрмагандай, астагина жўнаб қоларди. Бирок буни Пахмоқ қаердан билсин. Айни пайтда эса тоғбеги кўзига ғанимидан даҳшатлироқ кўринмоқда эди. Негаки, у кўз ўнгида тулки шўрликнинг жонини олмоқ қасдида куймаланарди-да. Худди тулки ўзи тутиб олган суғурини эрмаклаб ўлдиргандай, у ҳам тутқунини шу зайлда кийнамоқда эди-да. Кўз ўнгидаги воқеадан шу хулосага келган Пахмоқ юрак ютиб олға босармиди. Унинг харсанглар орасида жон талвасасида чир айланишдан бўлак иложи қолмаганди.

Лекин, ўз навбатида, инсон ҳам йирик жониворлардан чўчийди. Масалан, тоғбеги уларнинг жонини химоя қилади-ю, аммо ўзларидан кўрқади. У ҳозир тулкини бир амаллаб қопқондан бўшатаркан, тинмай сўкинади. Нега деганда, тулки уни бошлаб тишлаб олганди. Тоғбеги уч оёқлаб қочиб бораётган тулкига ортиқ эътибор бермай, билагидаги қонни юваркан қопқон қўйган шоввознинг гўрига тинмай гишт қалар, етти пуштини қолдирмай сўқарди.

Аммо буни Пахмоқ кўрмади. Тоғбегининг отига миниб, дара ичкарисига жўнаб кетганини ҳам сезмади. Бу пайтда унинг бутун диққат-эътибори Панжи саёққа қаратилган эди. Аввалига нажот кидириб, харсанглар орасида роса изғиди. Икки бор харсанг пойига бикиниб, хар сафар бир дакикадан ортиққа сабри чидамай, яна биқинган жойидан отилиб чиқди. Ҳатто даҳшат оғушида тик қояга тирмашиб кўрди. Орада сакраш умидида қуйинга мўралаб-мўралаб ҳам қўйди. Ҳамма ҳаракатлари

зое эканлигини сезгач, тақдирига тан бергандай, ғаними томонга ўгирилиб олди. Фингшиганча унинг ҳаракатларини кузата бошлади.

Панжи саёк қўланса тер хидини бурқситиб яқинлашган сайин Пахмоқнинг юраги туйқусдан ғазаб ва нафратга тўла борди. Кизик, ҳозиргача бутун вужудини бамисоли баргдай титратган кўркув қаергадир изсиз йўқолиб, унинг ўрнини мислсиз қаҳр эгаллади. Бу хил ҳолат жониворларда энг ночор пайтда юзага келади. Ўлимни бўйнига олган жонивор уни мардона қаршилайди. То жони танини тарк этмагунча киши ақли лол қоладиган бир даражада ғоят сабот ва барлош ила қаршилиқ кўрсатишда давом этади. Тоғ тулкисининг тоғбегига қилган хамласининг боиси ҳам мана шунда эди.

Пахмоқ ҳозир шу ҳолатга кирганди. Бирок, ғазабдан ҳали ақлини йўқотмаган, йўқотмагани сабабли, ақл-идрокка эмас, шуурига бўйсуниб, оҳиста кетига тисландида, иккинчи харсанг ортига ўтди. Ортида яна иккита харсанг бор эди. Пахмоқ иккинчисини маъқул кўрди. Аввалига чўнқайди. Сўнг бор бўйинча қаддини ростладида, шайланиб, харсангга қапишиброқ турди. Харсангга соғ чап оёғи билан таянди. Аммо зарб бермоқ учун уни бўшатмоқ лозим эди. У чап оёғини бўшатаркан, беихтиёр ўнг оёғига суянди ва жароҳати оғриб, ўкириб юборишига сал қолди. Ҳартугул, вақтида ўзини тия билди. Секин фингшиб, жароҳатини яларкан, кўнглида иккинчи бир хис — қасос бош кўтарди. Қасос туғғени шуур ўрнини идрок билан тўлдирди. Бор тортган азобларининг бош гуноҳкори мана шу одам эканлигини, шу туфайли жони қийноқдалигини, агар бу тирик юрса, гинали нигоҳ ташлаб, юрагини англарсиз хис-туйғуларга тўлдирган бегона айиқнинг дийдорига ҳеч қачон етишпа олмаслигини охир-оқибат ёркин бир тарзда идрок эта олди.

У энди ғанимига қасоскор туйғу ила боқди. Қасос лаззати бутун вужудида ёқимли бир титрок уйғотди. Ғаними эса ҳеч нарсадан хабарсиз бир ҳолатда битта-битта босиб келарди. Оёғи остига тикилганча, ниманидир ўйлаб, мийиғида илжайиб-илжайиб келарди.

Пахмоқ харсангга баттар қапишди. У энди ғаниминини кўрмас, қадам товунларини аниқ эшитиб турарди. Ана у биринчи харсангдан ўтди. Белига кўндаланг қўйилган милтиғининг қўндоғи тошга тегиб ўтди. Қўндок товуши-

дан кейинги учинчи ё тўртинчи қадам сасидан сўнг, Пахмоқ харсанг ортидан шиддат-ла сирғалиб чиқди-да, ғанимининг нақ қошида пайдо бўлди. Улар ораси атиги бир одим эди. Кутилмаган бу ҳолдан Панжи саёқ, даҳшатдан кўзлари олайганча, шамдай қотиб қолганди. Лоақал кимирлашга, овоз беришга ўзида куч топмай, мисоли бақадай қотганди.

Инсон дегани шундай дақиқаларда ожиз бир мах-лукдан фарксиз бўлиб қолишини сўнгги лаҳзада фаҳмлаб етган Пахмоқ бундан ғоят хайратланди-да, ўша хайрат оғушида ғанимининг гарданига панжаси билан бошлаб бир туширди. Шўрлик Панжи саёқ фик этишга улгурмай, пастга тошдай юмалаб кетди.

Бу ҳодиса дақиқанинг ўндан бир улушида бўлиб ўтган эса-да, Пахмоққа гўё йилдай чўзилди. У бошда оҳиста, кейин баланд овозда ўкириб юборди. Ўқирган кўйи аввал пастга, сўнг тўртинчи харсанг ёнига бориб, тоғбеги турган томонга қаради.

У ерда тоғбегининг қораси ҳам кўринмасди.

• • •

Жониворлар табиатидан келиб чиққан ҳолда иш тут-ган Пахмоқ йўлакдан пастга қараркан, бирдан ўзининг ҳаловат оғушида эканини сезди, ғаними ортиқ безовта қилолмаслигини ҳис этди. Бундан у туйқусдан шодла-ниб, нораства айикчалардай ўйноқлаб кетди. Ўйноқла-ди-ю, оғрик азобидан бўкириб юборди. Ярадор оёғини кўтариб, иссиқ тили билан ялаб-юлқашга тушди. Жа-роҳатини ялай туриб нолакор ғингшиди, ўша бегона урғочи айик эшитишини истагандай, чўзиб-чўзиб ғинг-шиди. Сўнгра кўнгли оромбахш туйғуларга тўлиб-тошиб, олға интилди. Бўлғуси қунлар унга ниманидир, нималарнидир ваъда бераётгандай эди.

Айни шу паллада тоғнинг бошка бир бурчида ўзга бир юрак ўз-ўзидан беадад ғуссага тўлган эди. Кўкбу-лоқлик бу жувоннинг таъби аввалига хиралашди. Хира-лик кўп ўтмай ғуссага айланди. У юрагини аёвсиз кеми-раётган ғуссанинг боисини англаёлмай, теварагини гир қуршаган тоғу тошларга маъюс ва ғамгин термулиб қол-ди.

ҒАНИМЛАР

Суюкли ити Диккикулок ўлдириб кетилгандан сўнг, ғазаби кўкка ўрлаган Сарвар, итининг қотили бўлмиш Ёлдор бўрининг жонини олмоққа қатъий аҳд қилди. Шу тоғда ё сен турасан, ё мен, дея бор овозда хайқирди. Кейин ити жасадини иззат-икром билан тепаликка кўмди. Дўппайган «қабр» устида, теваракдагилардан уялди шекилли, кўзини ёшламоқдан базўр тийилди. Мижжалари ёшланмаса-да, йиғламоқдан бери бўлиб деди:

— Ит эмас, ғанҳар эди! Ғанҳаримдан айирдилар!

Атрофдагилар мийиғида илжайишса-да, одоб юзасидан, сукут сақламоққа ҳаракат қилдилар. Шунга қарамай, кинояомуз томоқ қирувчилар барибир топилди. Нега деганда, итининг ўлими тоғда фожиа саналмайди. Жасади бу тарзда иззат-икром билан кўмилмайди. Эшакда бирор ўнқир-чўнқирга судраб обориб ташланади. Эти қузғунларга ем бўлиб, суяги тупроққа қоришиб кетади. Бинобарин, тоғда ит қаҳат эмас. Исталган хонадонга бош суқсанг, йўқ деганда, уч-тўрттаси олдинга ақиллаб чиқади. Эгаси билан келиш-да, хоҳлаганингни танлаб олавер.

Итга аза очини нимаси?

Бироқ Сарвар деганлари кишлоқ итларини бир қақага олмайди. Буларда фақат жасад бор, фахм-фаросатдан эса зифирча йўқ, дейди. Тулқисимон Диккикулогини эса дунёдаги барча итлардан афзал кўради. Бунда бор-йўғи забон йўқ, қолган ҳамма нарсани одамдай илғайди, одамдай фахмлайди, ишонмасангиз синаб кўринг, дейди. Аммо Диккикулокнинг ўзига хос аъло жиҳатларини одамлар билишга улгурмади. Эрта тонглардан бирида у Ёлдорнинг чанғалида, эгаси айтмишли, фожияли равишда нобуд бўлди.

Энг ёмони, бу ходиса Сарварнинг кўз ўнгида юз берди.

Тонг ғира-ширасида кўра адоғидан қора кўланка сирғалиб чикқанида, Сарвар одати бўйича ховлида нафас олиш машқини бажармоқда эди. Ити кўрадан бери-роқдаги ялангликда искаланиб юрарди. Қора шарпани кишлоқ итларидан бири деб ўйлаган Сарвар аввалига унга эътибор бермади. Қачонки, Диккикулок ўзи томон

жонхалпида отилгачгина, диккат қилди. Итнини таъқиб этиб келаётган кўланкани росмана бўри эканлигини англади. У бамисоли қора қуюндай бостириб келарди. Ана, у хаш-паш дегунча итнини қувиб етди. Сарвар эс-хушини йиғиб олгунча бўлмай, уни жонсиз жасадга айлантириб, тоғ томон аста йўртиб кета бошлади. Ҳатто ўқ овозидан сўнг ҳам ҳаракатини ўзгартирмади.

Табиийки, Сарвар уйдан милтигини олиб чиққунча у анча олислаб кетганди. Йигит унинг ортидан беҳуда югуриб, бекорга ўқ узиб, хийла ергача таъқиб этиб борди. Сўнг нафаси қисилиб, тақрон ерда чўзилиб қолди.

Бу ҳодисани ўзидан бўлак фожиа сифатида қабул қилувчи бўлмади. Сарвар деганлари бу қишлоқ учун бегона. Тоғ хавосидан дардига шифо излаб келган бир одам. Аммо у ўзини бегонаман деб тургани йўқ. Киришимли, пишиқ-пухта йигит экан. Келиши билан кишилардан бир сурув қўй-қўзи сотиб олиб, Ғуччи пақанани чўпонликка ёллади. Суюн чолнинг ўртанча ўғлига атаб қурдирган уйини кўра-пўраси билан ижарага олди. Ҳафтада бир машинада келиб, ҳолидан хабар олиб кетадиган ошна-оғайниларининг турк-тароватиға қараганда, ўзига тўқ одам. Аммо ҳеч бетобға ўхшамайди. Кун бўйи, елкасида милтиқ, тоғма-тоғ санкийди, ё бўлмаса, бетдаги ёввойи бодомзорда соатлаб мук тушиб ўтиради.

Ғуччи пакана эса унга итдай содиқ. Сурувға қарашдан ташқари, оқшомги куйдириш-пишириш ҳам унинг зиммасида.

— Ака шаҳарға қайтишда мениям ўзи билан олиб кетаркан, — дейди мактаниб. — Шаҳарди жонон қизларидан бириға уйлантириб қўяман ўзим сени деяпти.

— Шу нияти бор экан, қишлоқди қизлариям тешиб чиқмасди, — дейди эшитганлар қулиб. — Ё шаҳарди қизлари бошқача бўларканми?

— Қишлоқди қизлари бизға тўғри келмайди. — Ғуччи пакана «акахони» каби теваракка викорли назар ташлашға уринади. — Энди биз, шу... шаҳарди энаси ўлмаган қизига уйланамиз-да. Шу иш пешонада бор экан-да.

— Назаримда, Товқора зарангининг қизи кетидан тилингни осилтириб юрувдинг, нима, кўнмадими у?

— Айтдим-ку, қишлоқди қизи бизға тўғри келмайди деб. — Ғуччи пакана бўш келмасликка тиришади. —

Унинг бошидан ачиган қатик иси анкийди. Шаҳарди қизлари атирда чўмилади. Бизга шаҳарди қизи дуруст.

— Узоқдаги қуйрукка интилиб, яқиндаги ўпкадан куруқ колмагин тагин. Эшитдингми, унга Учтолдан совчилар келаётганмиш.

Бироқ бу гап Ғуччи паканага зиғирча таъсир қилмайди. Сўзловчи қолиб, тоғларга боқади, ғалати тамшанади.

— Ҳар кеч ака билан маза қиламиз лекин, — дейди томдан тараша тушгандай. — Акада ароқ сероб. Оғайнилари ташлаб кетишади. Ўзи камгина ичади-ю, лекин мендан ҳеч аямайди.

— Одамга ўхшаб, уч-тўрттасини қўйнингга собчикмайсанми, бизам маза кимаймизми.

— Ака хафа бўлади-да.

— Билиб ўтирибдим.

— Билади. Ака ёмон синчков.

— Зўр ака топдинг-да лекин.

— Худога шукр!

— Ҳазир бўл, тагин чопонсиз қолдириб кетмасин. Шаҳарди одами айёр бўлади.

— Хафа қилаянсиз, биродар. Ака сиз ўйлаган одам эмас.

Қишлоқ аҳлининг Сарвар ҳақида ҳозирча билганлари шу. Қўпроқ ўз майли ва ўз хаёлида юрадиган бу одам ити ўлдирилган куннинг эртаси оқшом эркаклар йиғилиб ўтирадиган дўнгликка чиқиб келди. Кун бўйи Ёлдорнинг изидан санғиган шекилли, ҳорғин ва андак тажанг эди.

— Нима, туткич бермаяптими, меҳмон? — деди Суюн чол хол-аҳвол сўраган киши бўлиб. — Тутишингиз қийин уни. Эргаш бодигаям туткич бермаган у. Ўрта ерда Эргашнинг ўзи ўлиб кетди.

Сарвар жавобга ошиқмади. Тоғларга бир мулдат тикилиб тураркан, ҳорғин бир ҳаракатла чўнтагидан бир даста пул чиқарди.

— Итимнинг хунига мана шунини тикаман! — деди иддаоли, ҳам кибрли оҳангда. — Шартини шу, жасади оёғим остида бўлиши керак! Тепкилаб аламимдан чиқмоқчиман!

Унинг қўлидаги озмунча пул эмасди, одамларнинг ғимирлаб қолганини кутганди. Аммо у кутган ходиса юз

бермади. Давра аҳли тебранмади. У, бу камми, деганча бўлмай, кимдир бу йил қиш эрта келиши мумкинлигини айтиб қолди. Бир зум сукутга толган давра бирдан жонланди. Қишнинг эрта келиш-келмаслиги ҳақида ҳар ким ўз билганича башорат қила бошлади.

Сарвар сездики, бунинг ҳаммаси шунчаки гап. Ноқулай вазиятдан қутулмоқ учун кўтарилган «ғавғо». Одамлар гўё унинг борлигини унутгандай, кераксиз баҳсга берилганди. Хартугул Суюн чол жонига оро кирди.

— Чўкинг, меҳмон, турманг буйтиб, — деди кўзлари жавдираб.

— Борай! — деди Сарвар, бу ерда мен ортиқча эканман, деган оҳангда. — Ўтириб нима қилдим, борай!

У кетмокка улгурмади. Бир чеккада чакмонига ўралиб, гумбаздай бўлиб ўтирган Шойим йўғон тўсатдан тилга кирди. Сарвар ҳамиша хўмрайиб юрадиган бу одамни жинидан баттар ёмон кўрарди. Шунинг учун энсаси қотиброк унга юзланди.

— Ўлдирсангиз майли, лекин жагадини хўрлашингизга йўл қўймаймиз, — деди Шойим йўғон томоғини қира-қира. — Нимага деганда, Ёлдор бизга бегона эмас, ўзимизнинг жондор. Итларга кун бермагани билан, ҳозирча мол-ҳолимизга текканича йўқ. Пулди эса киссага солинг! Пул дегани ўзимиздаям ачиб ётибди.

— Ха, у ўзимизнинг жондор, — Суюн чол ўйиндан ўт чиқмасин деган ўйда, шоша-пиша гапга аралашди. — Ғуччивой сизга айтган чиқар, а?

— Ҳозирча айтганича йўқ.

— У айтмаган бўлса, биз айтамиз-да, — Шойим йўғон ўсиқ қошлари остида ўқрайиб тикилди. — Ёлдорни Толмас чолнинг невараси Сафар деган бола асраб олган. Иккисиям раҳматли бўлиб кетган. Аввал бола ўлди, кейин бобой... Шундан бери Ёлдор эркинликда юрибди. Тўғриси, у биздиям роса жонимизга теккан. Итларга ҳеч кун бермайди. Шу куз ичи учта итимни бўғизлаб кетди. Бу туришда қишлоқда биттаям ит қолмаса керак. Шунинг учун уни ўлдиришга изн берамиз. Лекин хўрлашга рухсат йўқ.

— Ўлдирилгандан сўнг... — Сарвар ваши келаётганини яшириб ўтирмади. — Хўрланди нима-ю, хўрланмади нима, барибир эмасми?

— Аввал сиз уни ўлдингиз, — Шойим йўғон совук кулимсиради.

— Ўлдираманам!

— Агар ўлдира олмасангиз, Ғуччи пакана боқиб юрган анову сурув меники.

Сарвар унинг бу гапини хазилга йўйиб кулмоқчи бўлди. Бирок Шойим йўғоннинг авзойи бунга йўл қўймади.

— Назаримда, сиз... гаров ўйнамоқчисиз шекилли? — деди шошиб.

— Эмасам-чи! — Шойим йўғон илжайишга тиришсада, кўзлари кулмади. — Сиз нонни «нанна» деб юргангизда, Шойим акангиз шахарнинг кўзирларидан бири бўлган. Вақтида аҳмоқликни кўп ва хўп қилганмиз. Қисқаси, гап битта, жондорни ўлдиромасангиз, сурувни ташлаб кетасиз. Акси бўлса, менинг сурувим сизники!

— Демак, эплашимга ишонмаяпсиз?

— Кўп майда гап бўлманг, укам! — Шойим йўғон аста ёнбошларкан, унга ғазабнак тикилди. — Ўйинни бошлаган сиз, мен эмас! Пул кўрсатиб бодилик қилган мен эмас, сиз! Шунинг учун гапни кўпайтирмай, ҳаракатингизни қилинг! Муддат ўн кун.

— Ўйинга биз ҳам кўшилсак бўладими? — деб сўради кимдир.

— Йўқ! — деди Шойим йўғон қатъий йўсинда. — Ютқазса, бу йигитнинг ташлаб кетадиган нарсаси бор. Хўш, сенинг ниманг бор? Ё қари энангни тикмоқчимисан?!

— Хай-хай, оғизга эгалик қилинглар! — Суюн чол катталарга хос босиқлик билан даврани тинчитишга уринди. — Арзимас бир жондорни деб итдай ириллашманглар! Уят бўлади-я.

— Арзийди, ака, арзийди, — Шойим йўғон тирсагини ердан узиб Сарварга қошлари остидан ўқрайиб тикилди. — Дамингиз чиқмай қолди, меҳмон? Қани, қўлни ташламайсизми?!

— Қўл ташлаш бўлса, қўл ташлаш-да! — паст кетишни истамаган Сарвар ўтирган одамларни оралаб ўтиб, унинг қошида тўхтади ва зардали бир ҳаракатда кафтини узатди: — Ташланг!

— Узинглар!

Йигитлардан бири сакраб ўрнидан турди. Қўлини хаволатиб, туташган панжалар устига урган бўлди:

— Уздим!

Кунботиш томондан тўсатдан қўзғалган аччиқ изғирин кишиларнинг ортиқ эзмаланиб ўтиришига йўл қўймади. Аввал Суюн чол ўрнидан турди, сўнг бошқалар.

Дўнгда ёлғиз қолган Сарвар теvarакка хомуш боқаркан, тўнғиллаганча, Шойим йўғоннинг гўрига ришт қалай бошлады...

• • •

Бу пайтда Ёлдор кишлоқдан унча узоқ бўлмаган сийрак арчали дўнгликда ерга бағрини берганча, лоқайд чўзилиб ётарди. Нигоҳи тўнг эса-да, кулоқлари динг, димоғи тийрак эди. Димоғи иллаган хидларга қараб, теvarакни тўла идрок ётарди. Ланжлигига келсак, ҳамма бало қорни тўклигидан эди. Қорни тўқ кезлари у ҳаминша тўнг тортиб қоларди. Бугун ҳам у Учдарада чоғроқ тўнғиз боласини қўлга туширган бўлиб, энди унинг хазми билан овора эди.

Яғрини тукларини хурпайтириб эсаётган совуқ ел тоғлар бошига қор тушаётганидан дарак берарди. Бу ерларда қиш эрта ва тўсатдан тушади. Даралардан куз хавоси ариб улгурмай, кутилмаганда қор ташлаб қолади. Ковлашга улгурилмаган картошкалар, териб олинмаган мевалар қор тагида қолиб, совуқдан нобуд бўлади. Шунинг учун аксарият кишилар чорвани маъқул қўриб, ерга қарамайди. Шунингдек, ерга умид билан уруғ қадовчилар ҳам йўқ эмас. Чорвадорлар қишда бўрилардан азият чеккандек, улар хавонинг авзойига қараб, жонлари халак бўлишади. Бу етмагандек, ердаги ҳосил етилиб-етилмай «тўнги қароқчилар» — тўнғизлару айиқлар томонидан хомталаш қилина бошлайди.

Бир қарашда, дунёнинг бу ташвишлари билан Ёлдорнинг ҳеч иши йўқдек. Аслида эса...

Қоратепа бикинидаги олмазор туфайли тунлари унинг ҳам ҳаловати йўқ. Олмазор Суюн чолга тегишли. Қундузлари эшакда келиб, боғда тентиган бўлади-ю, шом тушмай қорасини ўчиради. Тунда олмазорга қўнғир айиқ — Маймоқ эғалик қилади. Ёлдор ундан олмазорни

эмас, Қоратепа этагидаги чоғроқ қабрни қизғанади. Нега деганда, калтафаҳм Маймоқ бошқа йўл қуригандай, нукул қабрлар оралаб юради. Чоғроқ қабр ёнига етганда эса, теваракни ўрганиш учун албатта тўхтайди. Ана шунда нақ тумшуғи тагида ириллаганча Ёлдор пайдо бўлади. У ён сакраб, бу ён сакраб, Маймоқни қабр ёнидан узоқлаштирмагунча тинчимайди.

Маймоқ эса ҳамиша бир ҳолдан таажжубланади. Негаки, тумшуғи тагида бамисоли иблисдай ирғишлайётган кулранг бу махлуқ бошқа ерда, яъни тоғу тошда рўпара келиб қолса, қайрилиб ҳам қарамайди. Қоратепада эса нақ бетидан олади.

Не сабабдан?

У Қоратепада ҳамиша Ёлдорга ён беради. Ахир бир неча метр нарида олма хиди димоғингни қитиқлаб турса, қайси аҳмоқ безбет бир махлуқ билан пачакилашиб ўтиради. У олмазорга шўнғиркан, албатта, ортига қараб қўяди. Ёлдорни қабр ёнида чўнқайган ҳолда кўради. Аммо ҳакалак отаётган нафси ортиқча ўйларга изи бермайди.

Ёлдорга тирғалмаслигининг асосий сабабларидан яна бири шундаки, одатда, жониворлар ўзларининг қачон ҳақ, қачон ноҳақлигини жуда яхши билишади. Шунинг учун ҳам ҳамиша вазиятга қараб иш тутишади. Олмазор эса ўз мулки эмас, одам боласига тегишли бегона ҳудуд. У, қулоғи динг ҳолда, ҳар бир мевага оғиз соларкан, ўзга ҳудуддалигини, хатти-ҳаракатидаги ноҳақликни доимо ичдан ҳис этиб туради. Бунақа пайтда ортиқча шарппа чиқармасликка уринади.

Ёлдорнинг куракда турмайдиган қилиқларига чидашининг боиси шунда.

Аммо яқинда Маймоқники ёмон тутди. Туяроқ титиб қаршисида ирғишлайётган Ёлдорга бирдан ҳамла қилиб қолди. Ёлдор базўр ўзини четга олган бўлса-да, хиёл тегиб ўтган зарбадан барибир бир юмалаб тушди. Эзиб ташлаш қасдида бостириб келган ғанимининг чанғалидан бир амаллаб қутуларкан, охирги дақиқада унинг орқа сонига тиш ботиришга улгурди. Маймоқ бесўнақай, Ёлдор эса эпчил, қабр тепасида олатасир жанг бошланиб кетди. Қабр қаватидаги чириган чўплар синди, ҳар ён сочилди. Аслида буни олишув деб бўлмасди. Маймоқ хужум қилар, Ёлдор эса қочар, қоча туриб гоҳ

унинг ёнбошида, гоҳ ортида пайдо бўлиб қоларди... Охир оқибат, бу сафар ҳам Маймоқ босиклик қилди. Бехуда ҳамлани тезда бас қилиб, қабрдан узоқлашди. Зумда олмазорга сингиб йўқолди.

Қабр ёнида дарғазаб қолган Ёлдор андак зарбанинг залворли кучини кейин ҳис қилди. Вужуди қақшаб, қабрлар орасида хийла вақт чўзилиб ётди.

Ҳозир ҳам у яғринининг сим-сим оғришига эътибор бермасликка тиришиб, қишлоққа тикилиб ётаркан, дўнгда йиғилиб ўтирган одамлар яқинида искаланиб юрган малла итга кўзи тушиб, бошида оҳиста ириллаб кўйди. Сўнг, итининг ҳаракатларини зимдан кузатаркан, юрагида ўша таниш ҳис-жон олмоққа ташналик туйғуси қайта бош кўтарганини сездди. Даҳшатли жағлари шакирлаб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Аммо ит олисда, ёнида эса одамлар... У ноилож қайта жойига чўкди.

Занжирбанд этилган мурғак жонивор қишлоқ итлари томонидан эрмакка эмас, бўри зотидан бўлгани учун бешафқат таланарди. Қалин тахталардан қўполдан-қўпол ясалган ини ва жонсарак бола — Сафар жонига оро қирмаганида, у аллақачон итлар чангалида жон таслим қилган бўларди. Қизик жиҳати, итлар унга очикда ҳужум қилишар, инига эса бирортаси бош суқолмасди. Бола ҳовлида пайдо бўлишни билан ҳаммаси тумтарақай қочарди.

Барча қишлоқ уйлари қаби ҳовли гирди девор билан ўралмагани учун ит ҳам, бит ҳам бемалол кириб келаварарди. Шалпангқулоқ итини эргаштириб юрадиган Эргаш боди ғанимларининг энг ёмони эди. Ҳовли эгалари йўқ пайтларида, у итини Ёлдорга гиж-гижлар, бу етмагандек, уни инидан судраб чиқариб, биқинига аёвсиз тепкиларди. Хонадон соҳиблари келиб қолса, баҳонаси тайёр эди.

— Шу келди-ю, сизгиримнинг сути қочди, — дерди оғзидан кўлик сачратиб. — Тезда йўқотинг буни! Эмасам, ўзим йўқотаман!

— Қанақасига? — Толмас чол хайрон.

— Шунақасига! — Эргаш боди янада баланддан келишга тиришади. — Сиз уйда жондор сақлаганингиздан бери қишлоқдан ҳаловат кетди. Қўйларим см смай кўйди. Болалар кўчага чиқолмай қолди.

Толмас чол оғир одам, аммо невараси Сафар унинг ғирт тескариси эди. Қўлига тушган тошу кесак билан аввал шалпангкулок итни, сўнг эгасини сийларди. Жонни оғриган Эргаш боди тутоқиб қувларди. Бола қочарди. Қоча туриб, мўлжалга беҳато урарди. Оқибат, Эргаш боди бу хонадонни манглайи тўра холда тарк этарди. Бола ва бўриваччага нисбатан юрагида ададсиз кек сақларди. Негаки, бу ҳовлида одатдан ташқари ҳодиса юз берган, яъни хонадонда бўри сақланарди. Қўникмадан йироқ хол эса гоҳида кишида нафрат ҳиссини қўзғатади. Эргаш боди мана шу туйғу етовида Ёлдорга озор беришга тиришарди. Унинг ҳимоячисини эса кўрарга кўзи йўқ эди.

— Шопма, ҳали икковингни ҳам сйман! — дерди мавҳум оҳангда.

Эргаш бодининг кораси ўчиши билан Сафар инга сукилиб кирар, тўрда қалтираб турган Ёлдорни силаб-сийпалар, эркалаб овулар, гоҳо эса алами келиб йиғлаб ҳам оларди. Шу сабаблими Ёлдор унга қаттиқ меҳр қўйганди. Ёнидан бир қадам нари жилмаслигини истарди. Бироқ бола бекорчи эмас, унинг ўзига яраша бир талай юмушлари бор эди. Мактаб, ўт-чўп териш, қўй-қўзиларга қараш, ишқилиб, уйда қадалиб ўтириши қийин эди. Ёлдор эса унинг қайтишини ҳамини илҳақ кутарди. Овозини эшитиши билан янидан ўқдек отилиб чиқар, бўйнидаги оғир занжирини шилдиратганча ирғишлар, сўнг ер бағирлар, этигини ялар ва тагин ирғишлар, хуллас, муҳаббатини тўлалигича намойиш этишга тиришарди.

Бола унинг томоғига яхши қарарди. Ёлдор еганича еб, ортган еминларни уни тўрига кўмиб кўярди.

Ҳозирда тоғда унинг ортган емишлари сақланадиган бир неча ҳуфня жойлари мавжуд. Шулардан бири мана шу дўнглик ортидаги ўнгир. Ўн кун бурун қўлга туширган ўлжасининг қолган-қутганини ўша ўнгирга бекитиб қўйганди. Қишлоқ итлари топиб, талон-тарож қилиб кетишибди. Ёввойи табиатнинг ўзгармас, шафқатсиз қонун-қоидаларига итлар буйсунмайди. Жониворлар томонидан қаттиқ амал қилинадиган ҳудуд масаласига муносабатлари ҳам шунга яраша. Акс холда Ёлдордек бе-шафқат жониворнинг ҳудудида бемалол дайдишиб, унга тегишли насибани пок-покиза тушириб кетишмасди.

Ёлдор хафтада икки-уч бор бутун худудини айланиб чиқаркан, кишлокка ёндош сархадлар итлар томонидан бузилганини сезгач, эски аламлари янгиланиб, улардан боплаб ўчини оларди.

Сарварнинг ити Диккиқулоқ айна шу ваздан унинг қазабига дучор бўлганди.

Сарвар овга хамиша итини эргаштириб чиқарди. Ёлдор инсон хиди қатори итнинг исиниям туяркан, қазабдан қалтираб кетарди. Тажрибадан билардики, худудни инсон қавмидан асраш қийин. Аммо манови ит нима қилиб юрибди унинг мулкида? Ёқимсиз хидини бурукситиб, роса тентибди. Тағин белгисини қўйиб кетганига ўласанми. Учдарадаги букри арча танасига, сойдаги қулранг харсанг сиртига, ёнбағирликдаги синик симёғочга пешобини сочиб кетибди. Ёлдор унинг белгиси устига ўз белгисини қўяди: «Тутсам, ўлдираман! Қорангни кўрмайин бошқа!» Эртаси эса Диккиқулоқ томонидан қолдирилган қуйидаги жавобни ўқийди: «Яхши-си, ўзинг қорангни ўчир! Бу ерга келдим ва яна келаман!» Ёлдор қахрдан оташ бўлиб ёнади. Аммо яроғ тутган эгасининг олдида итга қотинишнинг ҳеч бир иложи йўқ. Натижада, у пайт пойлай бошлади ва эрта сахарларнинг бирида осонгина ниятига етди.

У дўнгликда йиғилиб ўтирган одамлар орасида ўзи хақида гап бўлаётгани ва жони гаровга қўйилаётганидан беҳабар ҳолда теваракни жимгина кузатиб ётаркан, ички бир сезги билан Маймоқнинг шу яқин атрофда ўралашиб юрганини туйди. Маймоқ олмазорга энишдан аввал Бўрижардаги бутазорга танда қўяди. У ердан тишга босгулик мева-чева қидириб, тезроқ қоронғи тушишини кутади. Қиш эрта келишини сезган айиқ зоти хамиша ошиқади. Қиш уйқусига кетиш олдидан баданидаги ёр захирасини қўлайтириш илинжида емишга зўр беради. Бунақа пайтда юхо нафсини тоғдаги мевалар билан қондириш мушкул, шунингчун мўл-кўл озика қидириб қолади. Агар анови ярамас Ёлдорнинг ғашига тегишини ҳисобга олмаса, олмазор жуда боп жой. Маймоқ ундан зигирча чўчимайди. Чўчимагани боис ҳам ҳар галги йўналишини ҳеч ўзгартирмайди. Бинобарин, бундан бўлак иложи ҳам йўқ. Негаки, одам боласига тегишли худудга доимо нусиб яқинлашмоқ ва сўнг теваракни обдан ўрганмоқ зарур. Ким бор, ким йўқ дегандай. У шу

нийтда қабрлар оралаб бораркан, чеккадаги чоғроқ қабр тепасида тўхташга мажбур бўлади. Чунки тепа ёқалаб ўтган йўлдан нарисси олмазор. Ўнг панжаси қабр устида, чап панжасини хиёл олдинга чўзганча, олмазорни диққатла кўздан кечира бошлайди. Бунақа пайтда барча жониворлар каби кўпроқ димоғига ишонади.

Кўмилган ўлжасини кавлаб еяётган жониворлар ҳаракатини кўп кузатган Ёлдор унинг бу қилиғини ўзича тушунади. Маймоқни қабрга дахл қилаяпти деб ўйлайди. Қабрда эса унинг севикли одами Сафар ётибди...

У Маймоқ билан бўладиган тунги учрашувни ўйлаб, эзгин овозда ув тортиб юборганини сезмай қолди. Қишлоқ итлари хушёр тортиб, ақиллашга тушди. Одамлар эса бу нидога эътибор ҳам беришмади.

Улар Ёлдорнинг вақт-бевақт ув тортишига кўникиб қолишганди...

• • •

Дўнгда хануз дилгир чўзилиб ётган Ёлдор итларнинг навбатдаги ақиллашидан хушёр тортди. Кулоқларини диққайтирганча қишлоқ томон тикилди. Кўрдик, қишлоқ ўртасидаги сайхонликда бир гала ит қандайдир суворий ортидан ақиллаб келмоқда. Отлиқ нотаниш шекилли, итлар унга қишлоқ чеккасигача илашиб келди. Сўнг номига бир-икки ақиллаб, эран-қарон тарқалиша бошлади.

Итларни кўрган Ёлдорнинг кўзлари ёвузона чакнади. Безовгаланиб ўткир тирноқларини ерга ботирди. Бўғиқ приллади. Қани энди манови ярамас маҳлуқларни овлоқ жойда учратса-ю, бўғзига тиш ботириб, обдан хуморидан чиқса. У ҳар бир итни ўлдирганда қасоснинг тотли бир хиссини туярди. Бироқ бу лаҳзага етилиши мушкул, негаки, итлар ҳеч қачон осонликча тутқич бермасди. Боз устига, унинг қишлоқ оралаганини сезган одамлар варанглатиб ўк узиб қоларди. Узоқдан туриб «тишлайдиган» бу яроғдан Ёлдор жуда чўчирди. У яна шуни яхши билардики, бу яроғ яйдоқ жойда хавфли, тоғда эса унинг ёмонлиги кам, истаган бир бута ёки харсанг жонига оро кириши мумкин. Эплаб яширина билсанг бўлди. Бунақа пайтда унинг хид билиш сезгиси

фавкуллода очилиб, ғаними қаерда ва қанча масофада гувранаяпти, барини билиб, англаб туради. Сездирмай узоқлашишга ҳамиша улгуради. Бошқа жониворлар сингари ваҳимага тушмайди.

Итларга қирон келтираётган бўлса-да, қишлоқда унинг жонига қасд қилувчи кимса йўқ эди. Хатто Эргаш боди ҳам бошда бу ўйдан йироқ эди. Қачонки, Ёлдор шалпангқулоқ итини ўлдириб кетгандан сўнггина, унинг мавжудлигини, шу атрофда ўралашиб юрганини ҳис қилди. Итимдан кейин навбат қўйларимга келади шекилли, бу ярамас қўрамни бўшатмагунча тинчимайдиганга ўхшайди, деган ҳаёлга борди. Бу етмагандек, Суюн чолнинг гапи ҳаммасидан ошиб тушди: «Азоб еган жондор ўша одамдан қасдини олмасдан қўймайди. Буни ҳаётда кўп кўрганман. Шунинг учун олди-ортингизга қараб юринг». Эргаш боди нописанл кулган бўлса-да, юрагига ҳадик оралаган. Унда аввалроқ ўзим тинчита қолай уни, дея енг шимариб ишга киришган.

Аммо Ёлдорни маҳв этиш осон эмасди. Эргаш боди шоҳида юрса, у баргида ҳаракатланарди. Ана шундай кунлардан бирида улар тасодифан тўқнаш келиб қолдилар. Эргаш боди бу сафар яроғсиз эди, Довонорти қишлоғини жанозага айтиб келаётганди. Ғанимлар Қилсўкмоқнинг юқори қисмида учрашдилар. Қилсўкмоқ азалдан Худо қарғаган жойлардан бири ҳисобланади. Пичокда кесилгандек тик жарлик бетидagi бу сўкмоқ Довонорти қишлоғини водий билан боғлаб турувчи ягона йўл эди. Икки отлик базўр сизарли бу йўлдан ҳали одам боласи йиқилиб ўлмаган. Унинг биринчи қурбони Эргаш боди бўлди.

Агар Эргаш боди сўкмоққа хиёл кечикиброк етиб келганида ёхуд унинг ўрнида бошқа бир кимса бўлганида, фожиа юз бермаслиги аниқ эди. Негаки, ҳавода терчиган от хиди бурқсиб, туёк товушлари эшитилган заҳотиёқ Ёлдор изига қайрилганди. Узун сўкмоқни илдам босиб ўтиб, ёнбағирликдаги арчазорга шўнғимокчи эди. Уларни қохдан туртиб чиққан қизғиш харсанг ажратиб турарди. Аввал ғанимининг хидини олдами, ё қизиқиш устун чиқдими, ҳарҳолда жадал қуйига энаётган Ёлдор бирдан тўхтади. Бошини буриб, суворийнинг харсанг ортидан чиқиб келишини кута бошлади. Сергак гортган отини қичаб келаётган Эргаш бодига кўзи туш-

гач эса, беихтиёр ириллади. Унинг ўткир нигоҳи бир зумда кўп нарсани, яъни отнинг ҳуркаётгани-ю эгасининг бепарволигини, энг муҳими, эгар қошида ярок йўқлигини илғаб улгургани. Фаними бу сафар куролсиз эди. Шунга қарамай, у, одатига ҳос, лўкиллаб қочмоққа тушди. Агар Эргаш боди ўзи ва оғига далда бериш учун «хайт!» деб қичқирмаганида, Ёлдор сўқмоқни адоқлаб, арчазорга бекинмоқчи эди.

Эргаш бодининг ҳадик тўла бу ҳайқириғи ундаги эски аламларни қўзғаб юборди. Айниқса, қуйидаги манзара бор бўйича хотирасида жонланди.

Ўша кун и ҳовли кимсасиз эди.

Ёлдор ини ёнида чўзилиб ётарди. Йўлдан ўтиб бораётган Эргаш боди эшикда кулф кўргач тўхтади. У ён-бу ён қараниб, хунук тиржаяди. Сўнг кетидан эргашиб келаётган шаллангқулоқ итини Ёлдорга гиж-гижлайди. Ити ҳамлага ўтиш ўрнига унинг чотига суқилади. Бундан унинг қаҳри келади. Фингшиётган итини бошлаб бир тепади-да, Ёлдор томон юради. Йўл-йўлакай ерда ётган калтакни қўлига олади.

Ёлдор энди улғайган, кучга тўлган. Аввалгидек инига суқилмайди. Шум ниятда ўзига яқинлашаётган фанимига иррилаганча пешвоз чиқади. Эргаш бодига худди шу нарса керак эди. Ҳали сенми менга ириллайдиган, дея қўлидаги калтакни ишга солади. Аммо тезда калтагини олдириб қўйгач, тош қидиришга тушади. Бўйнидаги занжирни узиш даражасида торткилаб, ўзига томон интилаётган Ёлдорни тошбўрон қилишдан бирор ҳузур топмагач, наридаги қўрадан узун калтак топиб чиқади. Бу орада ҳовли хангоматалаб болаларга тўлади. Ёлдор улар орасидан халоскорини беҳуда қидиради. Тийрак нигоҳли болани тополмагач, шалоқ сўзлар билан сўкинганча, ўзига калтак кўтарган фанимига ташланади. Орада бўйнини сириб турган занжирига ҳам оғиз солиб кўради...

Агар қўшни чол аралашмаганида, бу иш не натижа билан якунланиши номаълум эди. Қўшни чол Ёлдорни аяб эмас, Толмас чолнинг ҳурмати учунгина орага тушди. Эргаш бодини ҳовлидан ҳайдаб солди.

Эргаш боди сўкина-сўкина узоқлашаркан, Ёлдорнинг юрагида ўзига нисбатан қасос ўтини баттар алангалагани ва бир кун келиб, бу ўтда ўзи қуйиб адо бўли-

шидан беҳабар эди. Қайтамга ўз қилмишидан ғоят мамнун эди.

Пайт толиб, жониворга тирғалишларини кейинчалик ҳам қўймади.

Мана энди, лўкиллаб кетиб бораётган жойида кескин ортига бурилиб, вазоҳатли бир тарзда йўлига қўндаланг бўлган Ёлдорнинг қаршисида танг аҳволда қолганди. Изига қайтай деса, тор сўқмоқдан отини ортга қайтариш қийин. Боз устига, сакрамоққа шай турган йиртқич ҳар лаҳзада ҳамла қилиб қолиши мумкин. У яроғсиз чиққан ўзиниям, айни шу кунда қазоси етган қўшиқсиниям гўрига ғишт қаларкан, орада тезгина тубсиэликка кўз ташлаб олди. Пастга қуласа, тарикдай сочилиб кетишини ўйлади. Бирдан бир қуроли қўлидаги қамчисини маҳкам чангаллади, рақибининг ҳаракатларини кузатаркан, унинг нигоҳига назари тушгач, юраги орқасига тортиб кетди. Ёвузона чакнаётган бу кўзларда узок ва илҳақ кутилган лаҳзага фавқулудда етишганда пайдо бўладиган шундай бир ифода мавжуд эдики, бу ҳолат ёвузликнинг ўзидан кўра минг чандон даҳшатлироқ эди.

Эргаш бодининг тагидаги от кўркувдан титраб-қалтираб ортга тисариларди. Кўзлари олаийб, бурун катаклари керилиб кетганди. Туёқлари остидан кўчган тош қуйига учарди. Айни тобда рўпарасидаги йиртқичдан кўра, остидаги отнинг талвасаси хавфлироқ эди. У ҳар сонияда жарга қулаши мумкин эди. Худди шуни сезгандай, Ёлдор олдинга сакради. От қаттиқ кишнаганча, ўзини ортга ташлади. Юганга ёпишган эгасининг барча уринишлари бесамар кетди. Шўрлик жонивор устидаги суворийси билан жарга қулади.

Қишлоқ аҳли бу фожиадан ниманидир сезгандек эсанда, Ёлдорни айбловчи топилмади. Қилсўқмоқнинг бўлгани шу — вақт-бевақт қурбонлик талаб қилиб туради. Ҳар йили бу сўқмоқдан печталаб қўй-қўзилар йиқилиб ўлмайди дейсиз. Чўпонлар барига чидайди, юқори яйловга олиб чиқадиган бошқа йўл бўлмагач, чидамай қаёққа ҳам боришарди.

Ғаними жарга қулагандан сўнг, Ёлдор дарҳол сўқмоқни тарк этмади. Юз берган бу воқеадан хайрон бўлгандек, чўнкайган қўйи жар лабида узок туриб қолди. Сўнг ўзининг мунгли қўшиғини бошлаб юборди. Тийрақ кўзли болакайни қўмсаб, чўзиб-чўзиб ув тортди.

У болакайни ўнгида эмас, тушларида ҳам соғинарди. Яғринида унинг илиқ кафтини ҳис этиб, ғингшиб-ғингшиб қўярди ва уйғониб ўзини қўналғаларидан бирида қўрарди.

Ёлдорнинг муқим ини йўқ эди. Қўнолғалари эса сароб эди. Оёғини узатмоқ истаса, ўша қўнолғалардан бирини танлаб, баҳузур чўзиларди. Бу унга тутқунликдан одат бўлиб қолганди. Зеро, тутқунликда инидан ишончлироқ жойнинг ўзи йўқ эди. У ҳам ўзга жониворлардек, қўналғаларини сир тутарди. Чўзилмоқни истаса, аввалига обдан теваракни кузатар ва сўнгигина ором учун ястанарди. Кўзи илинганда эса, гоҳ итларга таланаётганини, гоҳ болакайнинг силаб-сийпалаётганини туш қўрарди. Қисқаси, тутқунликдаги хотиралари уни мудом тинч қўймас, доимо таъқиб этгани этган эди. Болани қўмсаган кезлари эса чўзиб ув тортар, сўнгсиз бу нидолар унинг дардли «достон»и — алам ва армонлари эди.

Ёлдор бу «достон»ни деярли ҳар тун қўйларди. У хануз икки сарҳад ўртасида — кишилиқ дунёси билан ёввойи олам ўртасида сарсону саргардон кезинарди. Қиплоқни тарқ этолмаганидек, ёввойи олам қўйнига ҳам тўла сингиб кетолмасди.

У қишлоқ итлари томонидан «кузатиб» қўйилган отлиқни лоқайд кузатаркан, у яқинлашавергач, ўзини панага тортди. Бунинг учун хиёлгина чапга сурилиш билан кифояланди, яъни совуқ шамолда чайқалиб, елкасини сийпалаётган бута новдалари орасига яхшилаб яшириниб олди. Аммо қуйидаги сўқмоқ бўйлаб хорғин одимлаётган от барибир хидини сезди. Қулоқларини динг қилиб, кетма-кет пишқирди. Тайсалланди ва бу қилиғи учун серзарда суворий томонидан аччиқ қамчи билан сийланди. Отнинг баданига теккан зарбани Ёлдор ўз танида ҳис этгандек, ёмон тиришди. Тумшуғини оёқлари орасига суқиб, инграшнамо ғингшиди. Хайтовур, суворийга Худо инсоф бериб, отни қамчилашни бас қилди. Сўқиниш билан чекланди.

Ёлдорнинг назарида, одам боласининг турган битгани шу, салга қўлига эрк беради. Тутқунликда у бунни кўп кузатган. Ўзининг ҳовлида сақланиши негадир кўпчиликка унча ёқмас ва шу боис, бобо ва неваранинг кайфияти тез-тез бузилиб турарди. Бобо одамларнинг гап-сўзларига майлилик билдирарди-ю, лекин кайсар не-

варасининг кўнглидан ўтолмасди. Шундай пайтларда гирдини ёмғир ювган супа лабига маҳзун чўкиб қоларди. Аксига олгандай, худди шу лаҳзада кўра биқинида қантариели кулбет хангиники тутиб қоларди. Қулоқни қоматга келтириб, ханграшга тушарди. Оқибат, чол бор аламини ундан оларди. Халачўп билан роса саваларди.

Лекин у бирон марта ҳам Ёлдорга қотинмаган. Уни бошқалар уришган. Шунинг учунми, милтиқ овозидан ҳам кўра, калтақдан кўпроқ чўчийди. Чўчийди-ю, бироқ қайтмайди...

• • •

Милтиқни елкага осиб, эрмак учун тоғма-тоғ санкиш бошқа-ю маълум бир жониворнинг изидан тушиш бошқалигини Сарвар биринчи кунёқ англаб етганди.

Одатда, ов кишига бир олам завқ бағишлайди. Бирор ўлжани қўлга киритсанг-киритмасанг, уззукун шу туйғу измида ҳаракатланасан. Ҳориш нелигини билмайсан. Бироқ мақсад аниқлик касб этса, бу ҳисни ортиқ туймайсан. Жонсаракланасан, пойлайсан, юрасан, қидирасан ва ўлжанг тутқич бермагани сари, фиғонинг кўкка ўрлаб, ғазаб отига миначасан. Ов ўзининг одатий сир-синоатини йўқотиб, ўта ёқимсиз бир юмушга айланганини сезасан.

Агар ўша кун Шойим йўғон билан гаров ўйнамаганида, Сарвар бу ишдан аллақачон воз кечган ва ҳатто ичган қасаминиям унутиб юборган бўларди. Аслида бариға бодилиги айбдор. Шу феъли туфайли ҳамиша йўқ ердаги ғавғолар билан бошини оғритиб юради. Ўшанда-ям қутилмаганда бодилиги хуруж қилиб қолди. Пули билан мақтангиси келди. Аммо у қутган ходиса юз бермади. Қўлидаги пулга қайрилиб қаровчи бўлмади. Сездикки, овозидаги кибр оҳанги ёкмади уларга. Бундан хижолат тортмади, қайтамга ич-ичидан истехзоли қолди. Худди бир вақтлар уйда мардикорчилик қилган талаба йигитнинг устидан қулгандай қолди.

Ўшанда талаба йигит ғалати гап қилган. «Ака, хафа бўлманг-у, шу-у, сизларда ҳайрат етишмайди. Ҳамма нарсани аниқ ўлчам ва ҳолатда кўрасизлар. Болаларингиз эртаққа, ўзингиз афсонага ишонмайсиз. Аниқлик рухни ўлдиради, афсона эса рухга чексиз парвоз бағиш-

лайди. Айни шу рух етишмайди сизда...» Сарвар истеҳзоли табассум билан чекланмаган, ўзича гап билан узиб олган: «Афсонага ишонганингдан мардикорчилик қилиб юрибсан-да!» Талаба, сизга гашириш бефойда, дегандай бошини эгган, сўнг манглайини қашлаб, янги тушаётган қўшқаватли иморатга, ховлини кенгайтириш мақсадида чопиб ташланган дарахтларга, иккинчи қаватга олиб чиқадиган нақшинкор зинапояга берилиб гул чизаётган кекса устага бир-бир боқаркан, ўйчан нигоҳини яна уй эгасига қадаган. Ачининини яширмаган. Бу ҳолатдан Сарвар ханг-манг туриб қолган. Кизик, юпун бир талаба унга ачинияптими?

Нима учун?

Бирок бу хил майда-чуйдалар устида бош қотиришга кўникмагани учун сабабини сўрамаган. Назарида, бажариш лозим бўлган юмушлари шу қадар кўп эдики, бир лаҳзага чалғиш мумкин эмасдек эди. Лекин дард дегани ёмон экан, ҳар қандай орзу ҳавасинг ва бу йўлда тинимсиз елиб-югуришларинг бир чақага қиммат экан. Худди шуни сезгандай, табиб чол гапининг лўндасини айтди-қўйди.

— Жон керак бўлса, дардга беэътибор қараманг, — деди ортиқ эзмаланмай. — Манови дамламани қанда қилмай ичиб туринг. Тоғдаги бодомзор ҳавосидан нафас олинг. Баҳор ёки ёзни кутиб турмай, ҳозирок жўнанг! Худо хоҳласа ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасиз.

Дўхтирлардан унча наф кўрмаган Сарвар табиб чолнинг айтганига қўнди. Таваккал дея тоққа келди. Келганда ҳам дардманд киши сифатида эмас, яроғию овчи ити Диккиқулоқ билан келди. Келибок шуни билдики, бу ерда қўй-қўзилар жуда арзон экан. Узок ўйлаб турмай, кишилардан бир талай жонлиқ харид қилди. Олганлари чоғроққина бир сурув бўлди. Агар томоғига жиндек яхши қаралса, ҳар бир жонлиғи шаҳарда бирга уч ташлаб турибди-да. Мана фойда қаерда!

Энди эса ўша «фойда» хавф остида қолганди. Ёлдорни айтилган муддатда тинчитмаса, сурувни қўшқўллаб Шойим йўғонга топширишига тўғри келади. Агар ютса... Аммо ҳамма бало шундаки, Ёлдор деганлари анюйи жониворлардан эмас экан. Худонинг балоси, кидирганингда йўқолиб, кидирмаганингда қаршингдан чиқиб туради, худди калака қилаётгандай.

Бу етмагандек, окшомлари Ғуччи пакана ярасига туз сепгани сепган эди. Дердики, бугун уни ўтовлисойда кўрдим. Ўша куни Сарвар Тошлисойда тентиган бўлади. Эртаси умид билан ўтовлисойга борса, Ёлдорни бутунлай бошқа бир манзилда кўришганини айтишали.

У Ғуччи пакана усталик билан қовурган этдан бир бўлагини оғзига соларкан, хуноби ошганиданми, иш-тахаси йўқолганини сезади. Шишадан ўзига ароқ қуяди.

— Эллик граммдан оширмайман дегандингиз-ку, ака, — дейди Ғуччи пакана унинг бу қилигидан ажабланиб.

— Негадир юрагим сиқилиб кетаяпти, — дейди Сарвар нафсини тийишга тирншиб. — Шаҳарда буни яшиклаб ичардик.

— Шунинг учун ҳам товга даво кидириб кеп ўтирибсиз-да...

Сарвар олдидаги ароқ тўла пиёлани истар-истамас нари суради. Ғуччи пакана худди шуни кутиб тургандай, пиёладагини лиққа ютади. Чапиллатиб эт чайнайди. Бугун сурувни яхши ўтлоқда бокканини айтиб мактанади. Эртанги режаларини билдиради. Сарварнинг эса қулоғига гап кирмайди. Унинг овқат ейишини хавасланиб кузатади. Бу темирниям ҳазм қилиб юборса керак, деб ўйлайди. Сўнг хаёли яна Ёлдорга оғиб, кайфияти баттар тундлашади. Беихтиёр шишага қўл чўзади...

Мана шундай окшомлардан бирида Ғуччи пакана Ёлдорга хиёнат қилди. Унинг айрим тунлари Қоратепага келиб туришини оғзидан гуллаб қўйди. Атай эмас, шунчаки бефаросатлик қилди. Холбуки, кишлоқ ахли буни Сарвардан сир тутишганди. У эса оғзини тўлдириб сотди. Барига Сарварнинг бўри хақидаги айрим халғомаларига ишонмаслиги сабаб бўлди. Ўзига ортиқ даражада бино қўйган бу одамнинг осмонга қараб қаҳ-қаҳ отиши Ғуччи пакананинг нафсониятига тегди. Қизишиб, андак тутак, ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани сўзлаб берди. Хар икки гапнинг бирида, биз бандалар шу жондорча эмасмиз, дея таъкидлаб турди.

Бола жон берган тунда Ғуччи пакана Толмас чолни-кида эди. Чол уни фақир ва хокисорлиги учун яхши кўрарди. Келса, иззатини қиларди.

Ўша тунда Ёлдор қаттиқ безовталанади. Ғингшийди, инграйди ва увлаб оламни бузади. Толмас чол ундан

йиртқични занжирдан бўшатишини сўрайди. Майли, кетса кетсин, дейди. Бирок занжирдан бўшатишган Ёлдор ҳеч қачон кетмайди. Ғуҷчи пакана кутгандек, тун қўйнига сингиб йўқолмайди. Тўғри бола ётган хонага кириб боради. Беморни теваараклаб ўтирганларни лол қолдириб, боланинг бош томонига ўтиб чўнқаяди. Юзига термулганча туриб қолади.

Сахарга яқин боланинг жонин узилгач, уни уйдан ҳайдаб чиқардиларми ё ўзи кетдими, Ғуҷчи пакана буни эслаёлмайди. Аммо боланинг тобути ердан кўтарилиши олдидан яна ховлида пайдо бўлади. Сомонхона девори ёнида чўнқайиб, кўзларидан дув-дув ёш тўқади. Буни Ғуҷчи пакана кўрмаган, эшитган. У икки йигитни қаватига олиб қабр қавлагани кетганди. Дафн маросими пайтида Ёлдорни мазор яқинида кўргани чин. Жонивор эзгин бир ҳолатда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини синчковлик билан кузатиб турган.

Қишлоқ ахлининг юрагини ўртаган иккинчи ходиса сал кейин юз берди. Тунроқ йўлдан ғамгин одимлашаётган одамлар ортдан эшитилган хазин нидодан ажабланиб, хушёр тортишади. Бунақа пайтда ортга, Қоратепага қайрилиб қараш таомилга тўғри келмаса-да, ҳамма изига ўгирилишга мажбур бўлади. Қарашсаки, янги қабр бошида Ёлдор кўкка тумшук чўзганча, хазин ун тортмоқта. У шу қадар мунгли ун тортадики, юракнинг бардош бермоғи қийин эди.

Одамлар орасида бошга эгик бораётган Толмас чол ортик чидаёлмайди. Ўкраб юборади. Қоратепада Ёлдор, тунроқ йўлда Толмас чол басма-бас «ув» тортмоққа тушадилар.

Ҳамма шошиб қолади.

Мижжалар ёшланади.

Толмас чолга қийин эди. Қимсасиз қолганди у. Ёлғиз ўғлидан ёлғиз ёдгор бўлгани неварасидан жудо бўлган чол айтиб-айтиб йиғлайди ҳадемай қаватингга бораман, қутгил мени, болам, болажоним, дея бўзлайди.

Ҳақиқатан у узок қутдирмади. Боланинг қирқи ўтиб-ўтмай, бу дунёни тарк этди.

Чол дафн қилинган куниям Ёлдор туни билан Қоратепада ушлаб чиқти.

Ғуҷчи пакана бунинг барига гувох эди. Ҳаммасини била туриб, Ёлдорнинг Қоратепага келиб туришини ет-

ти ёт бегонага айтиб қўйди. Сўнг эса шоша-пиша хатосини тўғрилашга уринди.

— Лекин Коратепада ўк отмайдилар. Гуноҳ бўлади!

Сарвар у тўлқинланиб хикоя қилган воқеани лоқайд эшитди. Аммо Ёлдорнинг Коратепада келиб туришини эътиборидан қочирмади. Ғуччи пакананинг кейинги гапидан эса қутуриб бақириб юборди. Ғуччи пакана хокисор, бироқ анчагина ориятли эди.

— Нимага менга бақирасиз?! — деди кўзларини чакчайтириб. — Мен сизга хизматкор эмас, укаман! Сиздан ука сифатида илтимос қилаяпман. Отманг шуни! Юраверсин ўз майлида. Тўрт-беш итти ўлдирган билан қишлоқда кучук қамайиб қолармиди. Эртан Шойим йўғоннинг олдига ўтаман. Гаровингдан кеч дейман! Ёлдор бизга бегона эмас дейман!

— Кечмаса-чи!

— Кечмаса, ўлдираман уни! — Ғуччи пакана муштини дўлайтириб, мастона чайкалади. — Аслида у одам эмас, ёшлигида гуноҳни кўп қилган дейишади. Хозир ҳам одам боласига қайишмайди. Тўғри сўзида туради, берган ваъдасини бажаради. Шунга қарамай, барибир инсон эмас у. Қачон қараманг, қовоғини осиб юради. Эртан бориб, гаровдан кеч, дейман! Кечмасанг ўлдираман дейман!

Сарвар қизлардан ҳеч омади чопмаган бу одамчанинг беҳуда чиранишларидан ичида куларкан, унинг попуғини пасайтириш учун нозик гап қилди.

— Унда мен топган қиз ҳали-бери эрга теголмас экан-да.

— Нима деганингиз бу, ака? — Ғуччи пакана хушёр тортди.

— Гапингизга қараганда, уйланиш ниятингиз йўққа ўхшайди.

— Э, йўқ, эртагаёқ уйланишга тайёрман, — Ғуччи пакананинг овози қалтираб кетади. — Мен тенгилар уч-тўрт боланинг отаси бўлди! Мен юрибман итнинг орқа оёғи бўлиб. Бу ёғига бир акалик қилинг. Бутун умидим сиздан, акажон! Бу дунёдан хотин қучмай ўтиб кетмайлик.

— Мен сизга тушунмай қолдим, — Сарвар ажабланган кили бўлади. — Бир уйланаман дейсиз, бир Шойим йўғонни ўлдираман дейсиз, қайси бирига ишонай?

— Уни ўлдириш менга не зарил, кайфда одам нималар демайди, ака.

— Унда бу йўлда Ёлдорни қурбон қиламиз.

— Қандай қилиб?

— Қоратепада отиб ўлдираамиз.

— Эл нима дейди?

— Тунда биров билиб ўтирибдими?

— Гунохдан қўрқаман, ака!

— Мен отаман, сиз шунчаки ёнимда бўласиз.

— Тунда мазордан қўрқасизми?

— Хархолда...

— Мен ҳам қўрқаман!

— Ёрнинг васлига етишмоқ учун одам ҳеч нарсадан қайтмаслиги керак.

— Тўғриси, Ёлдорга ачинаяпман! — Ғуччи пакана хомуш тортади. — Кейинги кунларда ёмон ачинаяпман.

— Гаровда ютқизсам, ким менга ачинади?

— Ҳалитдан юрагим увушиб кетаяпти лекин...

— Жононга етишсангиз, ҳаммаси эсдан чиқиб кетади.

— Қиз-қиз деб тоза жонимни олаяпсиз!

— Жон оладиган ҳурлиқода улар, — Сарвар овозига сирли тус беради. — Битта эмас, ўнта жонни тикишга арзийди.

— Шунчалик зўрми?

Сарвар бу гапга эътибор бермаган киши бўлиб, иддао қилишга ўтади:

— Сиз эса Ёлдорга ачинаман дейсиз. Биз отмасак, эрта бир кун барибир бошқа биров ўлдириб кетади.

— Шунчалик зўрми, а, ака?! — Ғуччи пакана унинг гапига эътибор бермай, баттар тиширчилайди.

— О-о! — Сарвар кўзларини юмиб, бошини сарак-сарак қилади. — Сутга чайилгандай бари. Танлаб-танлаб олаверасиз.

— Ўх-х, ўлиб қоламан ҳозир! — Ғуччи пакана қалтираб дастурхон четидаги шишани қўлига олади. — Юз грамм ичмасам, юрагим тарс ёрилиб кетади! Бари сутга чайилгандай денг?! Вой, аками-ий, сиз учун ундай жондорларнинг ўнтасини қурбон қилиб юборамиз! Сизгаям қуяйми? Озгина, кўп эмас, озгина. Эртан каватингизда бўламан. Унинг қаердан кеп, қаерга кетишини яхши биламан. Доим боланинг қабри тепасига келиб кетади.

Тўғри айтасиз, биз отмасак, барибир бошқа биров ўлдиради. Шунинг учун кўзни чирт юмамиз! Кўзни чирт юмиб... Кейин эса уни иззат-икром билан кўмамиз!

— Ха, унга аза тутамиз, — Сарвар кафти билан қаншарини қашлаган бўлиб, мийиғида илжайди.

Гуччи пакана калака бўлаётганини сезмай, бу ғанини қизғин маъқуллайди. Сўнг Ёлдор ҳақидаги гурунг яна қизларга уланиб, Сарвар йигитни энтиктирувчи ёлғон-яшиқ таассуротларга эрк беради. Гуччи пакана эса болишни кучоқлаб, туни билан ухлаёлмай чиқади.

• • •

Маймоқнинг навбатдаги ташрифи бўлмаганида, Ёлдор бугун Қоратепага энишни хаёлига ҳам келтирмаганди. Нега деганда, шусиз ҳам тапвишлари етиб ортарди. Пешинда Яшилдараорти бўрилар галасининг хидини олганидан бери, ўзини кўярга жой тополмай колганди.

Мудом кўчиб юрувчи бу тўдани эски ғаними Бўзбўри бошқаради. Шарқдан қўзғалган изғирин олиб келган бу хидни туйган Ёлдор дастлаб таажжубланади. Кейин сергак тортади. Ҳаводаги иста караб, гала аллақачон унга қарашли худудга қадам қўйгани ва лаллайиб ўтираверса, улар янада ҳадларидан ошишлари мумкинлигини фаҳмлади. У бирдан кутуриб кетади. Тирноқларини ерга ботириб, ваҳшатли ириллайди. Бу билан қаноатланмай, арча танасини тимталайди. Сўнг арча тубига пешобини сочиб, шарққа интилади.

Худуд учун кураш ҳеч қачон осон кечмаган. Худуд эгаси ё волиб, ё мағлуб бўлиши керак. Шунингдек, учинчи йўли ҳам бор. Бу — хўрлик. Аммо хўрлик билан ўлим ораси ҳаминша бир одим. Ёлдор хўрлик қурбонига айланиб, ҳаётдан эрта кўз юмган жониворларни кўп кўрган. Ўзига қолса, хўрликдан ўлим минг марта афзал. Одатда, кучи танига сиғмайдиган ёвқур жониворлар доимо икки йўлдан бирини танлайди. Улар учун учинчи йўл йўқ.

У сойлардан сакраб, арчазорлардан куюндай учиб, худудининг шарқий чегараси ҳисобланмиш тор ялангликка етиб келганда, хануз ғазабдан кутурмоқда эди. Учраган қорани бурдалаш важохатида эди. У итлар ка-

би кахрга эрк бериб, бўриларга хос викор ва совуққонликни бутунлай унутиб қўйганди. Бу яхшилик аломати эмасди. Исаки, ғазаб кучни қирқиб, ақл-идрокка панд беради. Қонли тўқнашувларда эса куч қатори, идрок ҳамиша муҳим рол ўйнайди.

Бироқ бунда Ёлдорни кўпда айблаб бўлмасди.

У тутқунликда не балоларни бошидан кечирмади. Кимлар унинг ғашига тегмади. Ўтган ҳам қотинган, қайтган ҳам. Оқибат, у итлардек серзарда махлукка айланганди. Итлардан фарқли жиҳати, кўринган қорага ириллайвермайди. Инида тинчгина ётишни ўйларди. Бироқ уни ўз ҳолига қўйишмасди. Эндигина баҳузур чўзилганда, бўйнидаги занжирнинг ташқарида қолган қисми шилдираб, кимдир уни тишга торта бошларди. У муроса илинжида аста ириллайди: «Тинчимга қўйсангчи!» Бунга жавобан эрмакталаб кимса баттар иршанглайди. Бўйнидаги тасма томоғини бўға бошлагач, у таҳдидли ириллайди: «Чиксам, чатоғингни чиқараман! Ғашимга тегма кўп!» Бу ифодани барча жониворлар, ҳатто энг калтафаҳм ит ҳам илғашни мумкин. Лекин одамзод ундаги маънони ҳеч қачон тушунмайди. Ёлдор инидан бошини чиқариши билан ура қочишинигина биларди. Баъзилари ортиқ тирғалмай, дарров кета қолади. Айримлари эса наридан туриб тошбўрон қилишга тушади. Ёлдор тумшуги, яғрини ва бикинига келиб тушаётган зарбдан чинакамига қутуради. Худди копағон итлардек олға сапчийди. Бурдалаш қасдида тўлғонади.

Бу хил қотинишлар туфайли ундаги бўриларга хос табиий викорга путур етганди. Итлардек жиззаки бир махлукка айланганди. Аммо тинч пайтларида яна аслига қайтарди. Тунлари юлдуз тўла осмонга боққанча, ҳазин ва мунгли қўшиғини бошлаб юборарди.

Бундай вақтларда у оламни унутарди. Хаёлан тоғларда эркин чопкиллаб юрарди.

Холбуки, тоғларда эмин-эркин чопкиллаб юриш унга насиб этмаган. Кўз очиб кўргани оғзи тор, тўри кенг ўнгир бўлган. Ўнгирда ўзидан бўлак яна тўртта оға-иниси бор эди. Бари бир-биридан шўх эди. Ёруғ оламга, яъни ташки дунёга биринчи бўлиб у интилган. Кўзлари қуёш нуридан қамашиб, бир зумга гаранг туриб қолган. Оламда хиллар кўплигини шунда англаган. Шабалада чайқалаётган бута новдасига, харсангтош устидан

йўрғалаб бораётган какликка лолу хайрон тикилиб турганида, каердандир онаси пайдо бўлган. Елкасидан беозор тишлаб қоронғи инига олиб кирган. Онасининг бу ҳаракатида у таҳликага ўхшаш нимадир сезган. Айрим пайтларда ота бўрида ҳам шу нарсани ҳис этиш мумкин эди. Бу эса унинг жимитдек юрагида ташки оламга нисбатан қизиқишни янада кучайтирарди. Хуллас, қуёшли оламни кўришга улгурган Ёлдор шу кундан эътиборан инда тинч ўтиролмай колди. Бир куни ўнгирдан анча узоклашиб кетди.

Оёзи қалин бута билан ихоталанган ўнгир қуюк арчазор дўнгликда жойлашганди. Дўнглик пасти тошлок сайхонлик бўлиб, сайхонликдан сўнг яна арчазор бошланарди. Арчазорда ёввойи жониворлар юришидан ҳосил бўлган чалкаш сўкмоқлар сероб эди. Ёлдор ана шундай сўкмоқлардан бирига тушиб қолиб, пилдираганча боши оққан томонга кета бошлайди. Бу камдек, у йўлда какликлардан бирига алахсийди. Каклик қулоклари диққайган бу беўхшов жониворни ҳийла ергача эргаштириб бориб, бирдан учади кетади. Ёлдор анқайганча қолаверади.

У адашиб қолганини кейин сезиб, ғингшимокқа тушади. Тумшукчасини олдинга чўзиб, таниш ва кадрдон хидларни кидиради. Онасининг илиққина қучоғини шу қадар қўмсайдики, юраги ториққанидан зорли овозда ингиллаб юборади. Худди шу пайт ўнгир тарафда нимадир кетма-кет қарсиллайди. Сўнг ўлик сукунат чўқади. Қўрқувдан ўзини арча пайига урган Ёлдор тошдек котади. Қимирласа яна нимадир юз берадигандек, хатто кўзларини очиндан хайиқади. Салдан сўнг гумбурлаган овоздан эса ўтакаси ёрилиш даражасига етади. Умида эшитмаган бу садодан тоғлар қалдираб, арча танаси титраб кетганини сезади.

Даҳшатдан арча пайига қанишган Ёлдор шу созда қанча ётди билмайди. Лекин дунёда қўрқувдан ҳам қучлироқ шундай бир нарса бор эдики, у ҳар қандай тирик жонни ҳаракатлантирмасдан қўймасди. Бунинг оти очлик эди. У очликка тоқат қилолмай, биқинган жойидан аста чиқади. Дуч келган сўкмоққа тушиб, пилдираб кета бошлайди. Бир оздан сўнг шарпани сезиб, ўзини това тош панасига олади. Бироқ шарпа — Сафар уни аллақачон пайқаб улгурганди...

Мана шу тарзда Ёлдор тоғлардан айро тушади. Одам боласининг асирига айланади. Ота-онаси ва ўнгирдаги оға-иниларининг тақдири не кечганидан беҳабар қолаверади.

Аслида воқеа бундай бўлганди. Ўнгирдаги жониворларни пайқаб қолган чўшонлар катта бўриларни отиб ташлаб, уяни портлатиб юборишганди. Қуйидарада ўралашиб юрган геологлар бир қўзи учун улардан портлатгичларини аямаган.

Шу тариқа, эсини таниб-танитай, унинг кўргани деворсиз ҳовли, ётоғи қўпол тахталардан наридан-бери ясалган кенггина ин бўлди.

У тутқунликда зохиран ўзлигини йўқотгандай эсада, ботинан аслича қолганди. Негаки, у ўз вақтида тоғларга дахшат солган кекса бўри Оқтишнинг зурриёти эди. Унга ота бўрининг куч-қудрати, зийраклиги ва ёвқур табиати мерос бўлиб ўтганди. Шунинг учун Ёлдорнинг ичида доим бир қуюн ўйнардди. Бу қуюн уни тоғу тошларга ундар, қўнглида адоксиз ва англарсиз туйғуларни уйғотарди. Ойсиз тунлари кўкка боқиб уларкан юрагида кечаётган бу хисларни тушунолмай гавранг бўларди. У кундузлари бир оз тинчланар, тунда эса бари яна қайтадан бошланарди.

У тунда бу оламга сизмай қоларди.

Ёлдор тор ялангликка итдай ғазабкор важохатда етиб келаркан, табиий идрок барибир устуворлик қилди. Қаҳрга эрк бериб, катта хатога йўл қўйганини англаб етгандай, хайратли даражада осойишталик билан тевааракни ўргана бошлади. Тўда бу ерда каттакон тўнғизни тинчитиб, изига қайтмай, қўшни ҳудудга ўтиб кетганини тезда аниқлади. Ёлдор қўшни ҳудуд эгаси Қулбет бўрини яхши танийди. Чоғроқ тўдани бошқарадиган бу жониворнинг яхши одати, ўзгалар мулкига ҳадеганда суқилавермайдди. Шунингдек, ўз ерига кадам қўйганларни аяб ўтирмайдди. Бўзбўри тўдаси эса унинг акси, тоғ қолиб, кенг даштга ҳам энишади. Доим ҳаммадан дакки еб юришади.

Ёлдор йўқолиб улгурмаган хидлар орасидан Бўзбўрининг таниш исини учратмади. Бундан чиқди, тўдани ўзга бўри бошқармоқда эканда. Кўп ўтмай у бунга тўла амин бўлди. Нотаниш тўда бошлиғи қулранг харсанг сиртига ўз белгисини қолдириб кетган экан.

Белги, одатда, турлича маънони ифодалайди. Худудга даъвогарлик, тажовузкорлик, нописандлик ва ҳатто мазахли белгиларгача бўлади. Белгисига қараб, жониворнинг неларга кодирлигини аниқлаш қийин. Аммо нописанд белги эгаси кўпинча аҳмоқ, ўнкаси йўқ жонивор бўлиб чиқади. У тахминан мана шундай белги қолдиради: «Ҳозирча шошиб турибман, лекин албатта қайтаман!» Ҳақиқатдан у қайтади. Лекин то қайтгунча худуд эгасининг конига ташна қилиб юборади.

Ёлдор харсанг сиртига бошлаб ўз жавоб белгисини қолдирган бўлса-да, бундан кўнгли тарикча таскин топмади. У яхши биладики, рақиб билан қонли тўқнашув юз бермагунча, ҳаловат топиши мушкул. Аммо ҳамма гап шундаки, у билан қачон учрашади?

Эртами ё индингами?

Балки бирор соатлардан сўнгдир?

Ғолиб бўладими ё мағлуб?

Айни шу мавҳумлик Ёлдорни кийнаб юборганди. У кун бўйи шунинг таъсирида юрди. Сўнг суюкли масканларидан бири, қишлоқ яқинидаги ўша сийрак арчали дўнгликда кўним топди.

Худуди кенг бўлса-да, у бўш вақтининг кўп қисмини мана шу дўнгликда ўтказарди. Қишлоқни қоралаб яшарди. Бўзбўри галасини довонортига қувиб, улкан худудга аллақачон эга чиққан эса-да, хануз қишлоқдан узоқлашиб кетолмасди. Қишлоққа ўз мулкидек қарама-са-да, ҳадди сиғиб уни бемалол ораларди. Ораламаган тунлари кам бўларди. Ораларкан, тутқунлик даври ўтган ҳовлига албатта бош суқиб ўтарди. Эшик ва деразалари зич ёпик кимсасиз кулба теварагини узоқ айланарди. Боланинг изларини қўмсаб, ичдан нола тортарди. Бу ерда ҳамма нарса ўз ҳолича сақланган, фақат уни ўғирлаб кетилганди. Ўғрилар бир тун эшик ва деразаларни ҳам қўпориб кетишмоқчи бўлишган, бироқ ҳовлида Ёлдорга дуч келишиб, жуфтакни ростлашган. Қишлоқда, Ёлдор туни билан кулбани қўриқлаб чиқаркан, деган гапни тарқатишган. Бу гапга кимдир ишонди, кимдир йўқ, аммо текшириб кўрувчи бирор мард топилмади. Қишлоқ итлари эса унинг шарпасини илғаши билан ин-инларига уриб кетади. Ҳатто баъзида овоз чиқаришга ярамайди.

Ёлдорнинг кишлоқ оралашидан бохабар кимсалар, унинг бу хил таширфларини фавқулодда ходиса деб билишмайди. Уларнинг бирдан-бир билганлари, Ёлдор тутқуликдан халос бўлди-ю, кишлоққа ўзга бўрилар доримай қўйди. Бирок бундан одамларни миннатдор деб бўлмасди. Улар учун Ёлдор шунчаки бир бўри ва муносабатлари ҳам шунга яраша эди «Жондор зоти ҳеч қачон кишига эл бўлмайди, хушёр турмасанг, кўзингни ўйиб кетиши мумкин». Ёлдорнинг эса бу гаплар билан иши йўқ, ёввойи олам қонунига бўйсуниб яшарди. У ёввойи оламга хуркак жонивор сифатида эмас, ёвқур бир махлуқот сифатида кириб келди. Бўзбўри унинг рафторида ўта хавфли бир рақибни кўради ва бошлаб таъзирини бериб қўйишни истайди. Бундан сал аввал бу худуднинг ҳақиқий эгаси Яссибошнинг тавбасига таян-тирганди. Яссибош бу ўлкага канжиғи Оксийна билан ҳукмронлик қиларди.

Агар Бўзбўри Оксийнага даҳл қилмаганида, Яссибош бу тизгинсиз тўдага рўбарў келиб ўтирмасди. Нарг борса, одатдагидек, ўзини кўрмаганга оларди. Негаки, Бўзбўри тўдаси бирор худуд этагини муқим тутмаган, нуқул кўчиб юрарди. Қиш чилласида даштга эниб, бу томонларда кун илмиш олдидан пайдо бўларди. Баъзи йиллари эса даштни унутиб, Довонортида кишлаб қоларди. Бу энди дашт бўриларига қандай жониворнинг етакчилиқ қилишига боғлиқ эди. Қисқаси, Бўзбўри зўрлардан «калтак еб», бундайроқларни танобини тортиб юрадиган жонивор эди. Яссибошнинг шунчаки талаб-гина қўя қолмай, уни канжиғига қўшиб, тоғнинг жанубий қисмидаги серкишлоқ худуд томонга ҳайдади. Бирок унинг бу зўравонлиги Ёлдорга ўтмади. Ёлдор хавфли рақиблигини бирпасда намойиш этиб, бутун тўдани тирқиратиб юборди. Кейинги учрашувда эса уларни бутунлай Довонортига суриб ташлади.

Ёлдор табиатан ўта зийрак ва эҳтиёткор жонивор. Синалмаган рақиб олдида ҳеч қачон хаволаниб кетмайди. Айрим кезлари туйқусдан тутиб қоладиган итларга ҳос жиззаки феълнинг ҳисобга олмаганида, қолган пайт ҳар қандай вазиятда совуққон бўлишига тиришади. Ховлиқмайди. Рақибнинг заиф жиҳатларини илғашга уринади. Биринчи бўлиб хужумга ташланмайди. Агар бунга зарурият туғилса, энг аввало тўдадаги «зўр»ларни саф-

дан чиқаришга ҳаракат қилади. Тўдада эса «зўр»лар унча кўп бўлмайди, битта ёки иккита. «Зўр» мағлубликка юз тутиши билан, қолганлари ўз-ўзидан тўзиб кетади.

У Бўзбўри тўдасини мана шу хилда пароканда қилганди.

Ҳозир эса бутун фикр-ўйи харсанг сиртига ўз белгисини қолдиришга журъат этган ўша нотаниш тўдабошида эди. У кун бўйи ҳаёлидан кетмай қолганди. Унинг Бўзбўрига нисбатан ёш ва бақувватлигини идрок этаётган бўлса-да, келбатини жонлантиролмай гаранг эди. Бунга гўё Маймоқнинг мавжудлиги ҳалақит бераётгандек эди.

Ёлдор бу томонга келаётиб, Маймоқни Чуқурларалаги бутазорда гимирлаб юрганини кўрганди. Демак, у бугун тунда яна Қоратепага ўралашади. Ёлдор унинг қай тарафга йўналишига қарабоқ, мақсадини англайдиган бўлиб қолганди. Дейлик, агар Маймоқ Сувлидара ёхуд Яшилводий бўйлаб ҳаракатланса, уни фақат юқоридаги арчазорда учратиш мумкин. Белгиларини янгилаб, ҳудудини кўздан кечириш билан банд бўлади. Негаки, арчазор ўта нотинч сарҳад — Улкан айиқ томонидан тез-тез бузилиб туради... Қўтирбулок йўналиши зирк тўла Айриирмоқ бўйларига олиб чиққандай, Туяқоя бағри ўзининг мазали ёнғоклари билан Маймоқнинг диққатини тартади. Қишлоқ томон чўзилган узундан-узун, ваҳимали Чуқурдара бўйлаб қилинган сафари эса олмазорда қорин тўйдириш билан яқунланади. Чуқурдарада турли мевалар унчалик сероб эмас, лекин тишга босгулик бирор емиш ҳамиша топилади. Агар истаса, созтупроқли ўнгирда бир оз оёқ узатиб олиши мумкин. Қолган ишларни эса тун қоронғисида бемалол эплайверди.

Ёлдор унинг бу ҳаракатини ўзича тушунади. Фақат Маймоқ аллақандай Бўзбўри эмас, ҳар тўқнашганда жуда ҳушёр бўлиш лозим. Акс ҳолда...

У Чуқурдарага туташ Бўрижарда Маймоқнинг шарпасини илғганида, тун аллақачон яримлаганди. Ёлдор аста ўрнидан қўзғалди. Ҳузур қилиб, узоқ керишди. Сўнг эса аста йўртиб, Қоратепа томон йўлга тушди.

Ёлдор хавфли хид — инсон ва яроғ исини Қоратепага етмасдан бурун сезди. Ёзда тупроғи ўйнаб ётадиган Калтаепа ёқалаб бориб, Қоратепа этагидаги тошлоқда тўхтаркан, димоғига чалинган бу хиддан яғрин тукларни хурпайганча туриб қолди. Аммо изига қайтмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Қайтага тошлар орасига чўзилиб ётиб олди. Тумшуғини олдинга чўзганча, теваракни обдан ўрганишга киришди. Ва бир оздан сўнг Қоратепанинг олмазорга туташ қисмида ажал яширинлигини тўла англаб етди. Милтиқ иси — ажалдан дарак. Тоғда ундан чўчимайдиган жон зотининг ўзи йўқ. Ҳатто Маймоқдек кучли, анчайин сурбет жонивор ҳам яроғ хидини илғаши билан ювош тортиб, йўрғалаганча қорасини ўчиради. Харҳолда милтиқ тутган кимсадан доимо узоқроқ юриш маъқуллигини тоғдаги барча жониворлар яхши билади.

Ажал хидининг кутилмаганда Қоратепада пайдо бўлиши дастлаб Ёлдорни чўчитди, сўнг таажжублантирди. Кейин эса қизиқтириб қўйди. Ахир шу пайтгача Қоратепада бу хидга ҳеч рўбарў келмаганди-да. Бу сирнинг тагига етмоқ учун у кутишга қарор қилди. Биладик, одам боласининг бардоши узоққа чўзилмайди. Халемай ўзидан огоҳ этади.

У тутқунликда одамзоднинг феълини хийла ўрганганди. Уни ўзига даҳшатли ғаним деб билмасди. Лекин яроғнинг йўриғи бўлак. Яроғ тутган одам... Эсласа, хануз танаси тиришади.

Толмас чолнинг ён қўшниси Улаш бир куни унга дабдурустдан милтиқ ўкталиб қолди. Кайфининг зўрлигидан зўрға оёқда турганлиги боис, бириинчи отган ўқи тупроқни тўзғитиб юборди. Иккинчиси катакнинг чекка тахтасини учириб юборди. Учинчи ўқни узишга улгурмади. Эшакда аллақасердан келиб қолган Толмас чол унинг қўлидан милтиқни тортиб олди. Қулоқ чаккасига ўхшатиб бир тарсаки туширди.

— Э, ичмай ўл! — деб сўқди.

— Ичаман! — деди Улаш ёш боладай ҳиқиллаб.

Шунингиз бор экан, ичаман ва яна ичаман!

— Бунинг сенга нима оғирлиги тушаяпти, аҳмоқ?

— Тунда ушлаб кайфимни қочиряпти.

Аслида эса гап бутунлай бошқа томонда эди. Ҳамиша ширакайф юрадиган бу банда бир кунмас бир кун Ёлдорга ем бўлишдан чўчирди. Унинг нимаси кўп, ичиши ва дуч келган ерда думалаб қолиши кўп. У мастликда Ёлдорнинг ёнида чўзилиб қолишидан кўрқарди. Икки бор бўлган. Икки сафар ҳам кўзини очиб, бошида Ёлдорни кўрган. Йирткичнинг нигоҳида қахр ва қизиқишга қоришиқ ғалати бир жиддиятни пайкаган. Кўркувдан иштонини хўллаб, ундан нари қочаркан, бўриларнинг кўз қарашлари итларникидан тубдан фарқ қилишини ўшанда билган.

У йўқ ердаги гаплар билан жониворга тирғалиб ўтирмаган. Шарпта милтиққа ёпиша қолган...

Ўшанда тасодиф туфайли мукаррар бир ўлимни четлашга муяссар бўлган Ёлдор яроғ ва ўқ-дори ҳидини бир умрга эслаб қолган. Кейинчалик эса ўзининг мунгли кўшиғи билан Улашни сўнгги манзилга узатиб қўйган.

У ҳеч вақт бу қадар хазин қуйламаганди.

Ёлдор қалин қор кечиб тўйдан қайтаётган Улашни бошда ириллаб қаршилаган. Аммо Улаш, кайфи зўрлигидан, уни пайқамаган. Чолнинг ҳовлисини кесиб ўтаётган, унда сал нарида гурсиллаб қулаган. Йиқиларкан, ўрнидан қайтиб қўзғалмаган. Гупиллаб ёғаётган қор бир зумда уни кўздан бекитган. Ана шундагина Ёлдор одатдан ташқари нимадир юз берганини ичдан ҳис қилган ва увлашга тушган. Бироқ тунда унинг ноласига эътибор берувчи кимса топилмаган.

Эртаси тушдан сўнг Улашнинг музлаб қолган жасадини қор тагидан топганлар, дастлаб Ёлдордан шубхаланишган. Мурда танасида тиш изларини кўришмагачгина, совукда котиб қолганини фахмлашган. Бироқ юз берган бу фожиадан бутунлай эсини йўқотган Улашнинг шаллақи хотини эрининг ўлимига Ёлдорни айбдор деб билган ва қарғаниб кишлоқни бошига кўтарган.

Бу воқеадан Ёлдорнинг андак англагани шу бўлдики, итлар кўринган қорага ақиллагандай, одам боласиям йўқ-бор нарсага тирғалаверар экан. Агар эси бутун тўртбеш йнгит Толмас чолнинг тарафини олмаганда, Ёлдорнинг ҳолига маймунлар йнглаши аниқ эди. Мурда бир четда қолиб, оломон унга ҳезланган. Бунинг бошида Эр-

гаш боди турган. Качонки, йигитлардан бири, агар ҳадеб сакраверсангиз, Томлисойдан сигир ўғирлаганингизни ҳаммага айтаман, дея шипшигандан сўнггина уни ўчган.

Ўша тун одамларнинг ғала-ғовуридан каттиқ юрак олдириб қўйган Ёлдор кишлоқ оралаган жинсдошларини жуда яқиндан кўрган. Кутқаринглар мени, дея зорли ғингшиган. Яссибош килт этмаган, ҳадик ва адоватла безрайиб тураверган. Аммо урғочи бўри Оксийна негадир анча ройиш билдирган, ҳатто берироқ келишга журъат этган. Ёлдорга, унинг бўйнидаги занжирга, қўнқайган катакка хайрон-хайрон боққан. Агар халакит беришмаганда, келиб искаланишим мумкин эди. Бирок тўсатдан кулба эшигини очган Толмас чол барча ишнинг белига тепган. Уларни чўчитиб юборган.

Шундан кейин, орадан анча вақт ўтиб, улар Қоратоғнинг белида қайта учрашдилар. Аммо энди Ёлдор бир пайтлар зорли-зорли ғингшиган чорасиз тутқун эмас, Бўзбўри галасини кувиб, улкан ҳудудга эга чиққан, янада аниқроғи, узок кутилган озодликдан маст юрган ёвқур бир жонивор эди.

Ўша куни у ҳеч бир сабабсиз, Яссибошнинг таппа босиб талаган. Холбуки, Яссибош ортикча бирор ҳаракат қилмаганди. Бор-йўқ айби, Қорағоғ ёкалаб кета-кета, Бўзбўрига бой берган кадрдон ҳудуди сарҳадида бир зумга тўхтагани ва билиб-билмай салгина ичкарилагани эди. У ғуссага берилиб, Ёлдорнинг пайдо бўлганини пайқамай колганди.

Оксийнанинг назарида, шу куни Ёлдор кучи ва келбатига яраша иш тутмади. Яссибошдек ўртамиёна жониворга бу даражада қутуриб ташланиш шарт эмасди. Биргина дўқнинг ўзи кифоя эди. Яссибош ўлақолса у билан ёқалашиб ўтирмас, дархол қорасини ўчирарди. Негаки, шусиз ҳам унинг аҳволи анча хароб, қўймичини ялаб ўтган ўқдан каттиқ азият чекиб юрганди.

Оксийна арча ёнида ёўдайиб колган Ёлдорга қарай-қарай, Яссибошнинг ортидан лўкиллаб бораркан, бирдан уни таниб колди. Ия, бу тутқундаги бўри-ку! Зўрликка зўракан-у, лекин жуда тезоб ва бесодоб экан. Бу борада Оксийна ҳақ эди. Ҳали-хануз ёввойи оламга тўла сингишиб кетолмаган Ёлдор, тез-тез қуюшқондан чикиб, «тарбиясиз»лигини бот-бот намойиш этиб турар-

ди. Акс холда Бўзбўридек жиддий ракибни совуққонлик билан енга билган Ёлдордек жонивор аллақандай Ясси-бошни итдай талаб ўтирармиди. Бу эса унинг тутқунлик асоратларидан хали тўла қутула олмаганидан дарак берарди.

Эндиликда Ёлдор бу нохуш одатлардан деярли соқит бўлган, ўтмишидан эса сабр-тоқатнигина ўзига мерос қилиб олганди. Шунинг учун ҳам тошлар орасига беҳузур жойлашиб, Қоратепада яширинган сирни тагига етиш илинжида эди. Бу юмушга бутун диққатини қаратганиданми, Маймоқнинг Қоратепада етиб келганини пайқамай қолди. Пайқаган вақтда эса, Маймоқ тумшуғини олдинга чўзганча хаводан хид олаётганди. Ана, у хавфни дарров илғади. Бир зум ханг-манг бўлиб тургандан сўнг, тезгина изига қайрилди-да, ортига қарамай, жадал жўнаб қолди.

Маймоқнинг қораси ўчгач, Ёлдор енгил тортди. Хайрият, бугун у билан ёқалашиб юрмайдиган бўлди. У яна Қоратепа томонга ўтирилди. Бир муддатдан сўнг хаводаги хиднинг тебранганини сизди. Кўп ўтмай Қоратепадан тошлок тарафга қайрилган йўлда икки кўланкани кўрди. Йўл тошлоқни ёнлаб келиб ясси тепаликка ўрларди.

Ёлдор чекинмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Худди бир пайтлар ини тўрига биқингандай, ерга янада маҳкам қапишди. У ўз тажрибасидан шуни яхши билардики, одам боласи хид олмайди, ҳаракатсиз қораниям илғашни кийин. Шу боис, у ортикча таҳликага тушмай, кўланкаларни кузатишда давом этди.

— Буйтиблар сарсон юргандан кўра, қопқон қўйган маъқул, ака, — дерди кўланкалардан бири — Ғуччи пакана совуқдан тишлари тақиллаб. — Қайтамга уйқудан қолдик.

— Келади дегансиз... — дерди Сарвар норози тўнғиллаб. — Қор ёғиб берса зўр бўларди-да, изидан бирпасда топардим.

— Изига тушганингиз билан... — Ғуччи пакана чайналди. — Лекин хавода қорнинг захри бор. Совуқни қаранг! Тешиб юборай дейди.

Улар гангур-гунгур сўзлашганча Ясситепа ортида кўздан ғойиб бўлишди. Ёлдорни ташвишга солган ажал хидиниям ўзлари билан бирга олиб кетишди.

У ўрнидан қўзғалишга ошиқмади. Узала тушиб ётган жойида бақувват панжаларини олдинга чўзиб, обдан керишди. Сўнг илдам оёққа қалкиб, Қоратепа томон йўналди. Таниш сўқмоқдан қабрлар оралаб бораркан, йўлда Маймоқнинг эски тезагига дуч келиб, аста ирил-лаб қўйди.

Боланинг дўппайган қабрига етганда, бутунлай хотиржам тортганди. Бироқ хотиржамлиги тезда таажжуб билан алмашинди. Бояги кимсалар ҳиди қабрнинг шундоқкина биқниига ўтириб қолганди. Аччиқ изғирин уни ўчиришга улгурмаганди.

Ёлдор қабр теварагини норози айланаркан, ўша таниш ғусса — айрилиқ хисси яна юрагини чулғаб олди. Инграиб гингшиди. Бу хил гингшиши қўпинча маҳзун нолага айланиб кетарди.

Ҳозир ҳам шундай бўлди.

* * *

— Ана келди, ака!

Эндигина ўринга чўзилган Ғуччи пакана устидаги кўрпани улоқтириб ташлаб, туриб ўтирди. Сўнг гапи тўғри чиққанидан хурсанд бўлгандай, қўшиб қўйди:

— Айтдим-ку, келади деб!

— Балки итдир, — Сарвар ишюнқирамай, дераза ортидаги қоронғиликка тикилди. — Баъзан итлар ҳам мана шундай овоз чиқаради.

— Жондорнинг овозини итниқидан фарқлаёлмай ўлибманми, ака!

— Аниқ шу деб ўйлайсизми?

— Эмасамчи! — Ғуччи пакана унга норозиланиб қараб қўяди. — У боракан, бу томонларга бошқа жондор дориёлмайди. Дориб ҳам кўрсин! Аммо-лекин ёмон вафодор чикди бу! Қаранг, ҳалиям боланинг дардида куйиб юрибди. Овози юракни эзади! Ўлдиришга одамнинг қўлиям бормади. Балки... а, ака?! Нима дейсиз?

— Айтдим-ку, анову турки созуқ аканг гаровдан воз кечса, унга ортик хусуматим йўқ, деб.

— Йў-ўқ, у гаровдан воз кечмайди.

— Унда қандай йўл билан бўлмасин уни тинчитишимиз керак.

— Шойим йўғонними?

— Уф-ф...

— Тушундим, ака, тушундим, — Ғуччи пакананинг боши шалвираб тушди. — Эртан ўзим сизга қопкон топиб бераман. Узункулнинг бевасида бир талайи бор. Эридан қолган. Ота томондан озгина қариндошлигимиз бор, йўқ демаса керак. Аммо-лекин сизни акам демаганимда, Ёлдорнинг яқинига йўлатмасдим. Бой бўлганимда, унинг хунини ўзим сотиб олардим. Афсус, қўлим калта-да.

Бу гаплар Сарварга малол келса-да, қилт этмади. Негаки, Ғуччи пакана керакли одам. Аразлаб кетса, қўйлари қаровсиз қолади. Қишлоқ одамларининг териси юпқалигини келган кунийёқ билган. Содда кўринишса-да, гап кўтаришлари қийин. Бу ҳол Ғуччи паканага ҳам бегона эмас. Шунинг учун доим яхши гапиришга тиришади, йўқ сздаги қизларни ўйлаб топади. Ғуччи пакана барига ишонади. Сарвар эса ичдан кулади: «Сулувга ҳавасинг кетмай ўл, аввал ўзингга бундай қарасанг-чи!» Бироқ Ғуччи паканани унчалик овсар деб бўлмади, минг ҳаяжонга тушмасин, баъзан хижолатдан манглай қашлаб дейди:

— Бу... айтган қизларингизни бари бўйчан экан, шу... ўзимизга ўхшаган майдароғи йўқми, а, ака?

— Бор, — дейди Сарвар ишонч билан. — Турли сўрти, турли маркасидан бор. Танлаб-танлаб олаверасиз. Сиз фақат чорвага яхши қарасангиз бўлди.

— Бундан сира ғам еманг, ака. — Ғуччи пакана дағал қафтларини олдинга чўзади. — Менинг қўлларим баракали! Менинг қўлимда қўйларингиз тез семиради.

— Яшанг, укам, яшанг!

— Шаҳарга тушган кезларим, йўл бўйидаги чойхонада ўтириб, қизларни томоша қиламан. — Ғуччи пакана негадир андак маъюсланади. — Кўзимни куйдириб, ҳар қизлар ўтади, ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа, нима еб, нима ичаётганимни ҳам билмай қоламан. Шундай пайтда мени майда қилиб туккан энамдан ёмон ҳафа бўл кетаман. Тугиб нима қилардингиз дейман... ичимда.

— Онадан ҳафа бўлиш яхши эмас. — Сарвар норози қош чимирган бўлади. — Бу ишда онанинг ҳеч бир айби йўқ. Иккинчидан, бўй-бастга бу ерда қарашаркан, шаҳарда бунинг унча аҳамияти йўқ. Муҳими, юрак тоза бўлиши керак.

— Тоза-тоза! — Ғуччи пакана ошиғич эътироф этади. — Юрак топ-тоза! Лекин бизди кишлок одамларининг юрак билан унча ишлари йўқ. Шунисига куяман мен. Тунов йили майдароқ бир қизга оғиз солдим. Нима дебди денг?

— Нима дебди?

— Э, айтгилиги йўқ, ака.

— Айттинг-айтинг.

— Паканага теккинча, итга тегаман дебди.

— Бўшлик қипсиз-да.

— Тегмайман деса, зўрламайсиз-ку.

— Гохида зўрлаш ҳам керак.

— Кейин мени хели-хишти тинч қўяр...

Сарварнинг унга раҳми келади. Яхшилик қилиб, бирорта қари қизга уйлантириб қўйсамми дейди. Бирок бундан ўзига ҳеч бир наф етмаслигини ўйлаб, тезда фикридан қайтади. У нафи йўқ юмушни жинидан ёмон қўради. Ғуччи пакана эса ҳозирча арзон ишчи кучи сифатида керак. Эртага уни ҳатто эслаб ҳам ўтирмайди. Ваъдалар нима, қуруқ сўз, айтилиши билан кетади ҳавога сингиб. Уни на тутиб бўлади, на бошқа қилиб.

Шунга қарамай, Ғуччи пакананинг ўта хокисорлигига баъзида унинг жуда ҳаваси келади. Қўзига у муаммосиз одам бўлиб кўринади. У чўпчакларга ишонади, барча нарсадан фақат яхшилик қилиради. Ҳатто қўшнисининг сиғири туғсаям ўзида йўқ қувонади. Сарварга эса бу хислар ёт. Қўнгли ҳамиша нимадандир дилгир. Пули кўпнинг ташвиши мўл, дея ўзини овутмоққа уринса-да, чин дилдан қувона билмаслигидан гохида ҳуноб бўлиб кетади. Ўшанда негадир ҳамиша мардикор йигитни эслайди. Унинг аччиқ гапларидан маъно кидиради. Эсида, курдираётган иморатига ҳамманинг ҳаваси келган, ҳамма мактаган, фақат угинагина бузмаган. ўткинчи ҳавас қуллари, дея ғудранган. Охири у мардикор йигитни ҳайдаб солган. Пулидан сиқиб, жаҳлини чиқармоқчи бўлган. Аммо у ғазабланмаган, қуллардан хафа бўлиш йўқ, дея кетган-борган. Кейин эшитса, у шоир экан. Шеърларидан ўқиб, уста шўрликни кўп ҳуноб қилар экан.

«Кул» дея, у нимани назарда тутган, бу нарса Сарвар учун ҳануз қоронғи. Буни, кўпунинг бодилиги, деб ўйлайди.

У Ғуччи пакананинг хуррагига кулоқ тутиб, корон-филик кўйнига тикилиб ётаркан, дилгирлик сабабини дарддан кидиради. Шу дарди туфайли тоғу тошлар орасида сарсон юрганию турки совук Шойим йўғонга дуч келганини ўйлади. Бу ёққа келишни маслахат берган табиб чолнинг гўрига энди вишт қалай бошлаганида, касали борган сари камроқ безовта қилаётгани ёдига тушиб қолди. Буни қарангки, Ёлдор билан андармон бўлиб, дардиниям эсидан чиқариб юборибди. Наҳотки тузалапти?! Агар ўртада сурув масаласи кўндаланг турмаганида, шу тобда ўзини канчалик бахтиёр хис этарди-я! Минг афсуски, сурувдан айрилиб қолиш эҳтимоли, ундаги бу туйғу юзига соя ташлаб турарди.

У ётган жойида безовта тўлғонди. Йўқ, сурувни бермоқ, жон бермоқдан юз қарра ёмон. Қандай бўлмасин Ёлдорни тинчитиши лозим. Акс ҳолда бир умр қуйиб ўтади. Мол аччиғи — жон аччиғи деб бекорга айтишмаган.

• • •

Кўшни худуд бўрилари мулкига дахл қилганидан бери Ёлдор тинчини йўқотганди. Бурун бутун худудини уч-тўрт кунда бир, жуда нари борса, ҳафтада икки бор айланиб чиқадиган жонивор Қоратепадан қайтиши билан шу юмушга уннади.

У худудини айланиб, зарур жойлардаги белгиларни янгилаб чиқаркан, кўшни тўда қайта бош сукмаганини сезди. Аммо бундан унинг кўнгли тинчиб қолмади. Негаки, тўдабоши шунчаки жиғига тегмоқ истаса, бу қилиғини такрор намоиш этарди. Тоғда бу хил ҳодисалар кўл учрайди. Айрим қитмир жониворлар худуд эгасининг кўзига ташланмасдан чегарани бузиб юради. Бироқ кучига ишонган тўда кўпда қитмирликни ўзига эл кўрмайди. Демак, нописанд белги қолдиришга ҳадди сиққан етакчи бўри қандайдир шумликни ўйлаган.

Ёлдор Сўкиркаюда узоқ туриб қолди. Теваракдан кўз узмай, димоғига чалинган ҳар бир хилни илғашга, ўрганишга тиришди. Ёлғизлиги қор қилгандай, негалир аламли ёнгишиди. Яқинда ўзига ройиш билдириб, ғалати қийшанглаб кетган Оксийнани қўмсаётганини сезиб, бундан ғоят ажабланди. Чунки бу туйғу унга ёт эди. Илгари ўзга жонзодни ҳеч ўйламаганди.

У рухида қандайдир ўзгарниш юз бераётганини хис этиб, дардманд охангда увлаб юборди. Аммо бу йўқлов эмасди. Юраги тубидан ихтиёрсиз ҳолатда юзага калкиётган туйғуларни идрок этмоққа ожиз қолган жоннинг фӣғони эди.

У Оксийнани ўн кунча бурун яна учратганди. Мулкининг шимоли-шаркий қисмидаги Кўксув бўйларини кўздан кечираётиб, яшин урган арча ёнида тўхтаганди. Кўксув жониворларнинг серкатнов жойи бўлиб, ўтган-кайтган ҳайвонлар арча танасида ўз белгиларини қолдириб кетарди. Ёлдор ўз белгисини янгилашдан аввал арча теварагини гир айланиб ҳид олар, яъни нима келиб, нима кетганини обдон ўрганарди. У эндигина шу юмушга уннаганида қўшни ҳудуддаги зирк буталари орасидан қандайдир жониворнинг ўзига тикилиб турганини пайкади. Шамол тескари эсиб, ис олмоқнинг имкони йўқлигидан унинг ғаши келди. Ўша томонга хушёр бокди. Кўзи иллагани Яссибош бўлди.

Танидан дарди ариб, қайта кучга тўлган Яссибошнинг нигоҳи тўла адоват бўлса-да, нимадандир хануз иккиланаётгани шундоққина сезилиб турарди. Чамаси бетлашишга журъати етмаётган эди. Бирок ҳудуд уники, ортиқ сусткашлик ҳамиша ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Худди шуни сезгандай, у буталар орасидан чиқиб, тошлоқ майдонга келиб чўнқайди. Бу томонга фақат ўлигимнигина босиб ўтасан дегандай, гўдайиб туриб олди. Бу билан, яъниким, вазиятни тўғри баҳолай олмаганидан, у жиддий хатога йўл қўйган. Ғанимга элдан бурун рўбарў келганди. Холбуки, Ёлдор томондан ҳозирча ҳеч бир ортиқча ҳатти-ҳаракат сезилмасди. Лекин вазият шу қадар калтис эдики, учқундан аланга чиқиб кетиши ҳеч гап эмасди. Бунинг учун Яссибошнинг биргина таҳдиди, ириллаши кифоя эди. Ўз навбатида, Яссибошни ҳам кўпда айблаб бўлмасди. У ҳудуд талашишлардан шу қадар юрак олдириб қўйгандики, оқибат, қўрққан олдин мушт кўтарар қабилида аввалроқ ўзи майдонга чиқиб қўя қолганди.

Яссибошнинг бахтига Ёлдор уни менсимади. Викорли бир қараш билан чекланиб, арча танасида қолдирилган белгиларни «ўқиш»га тутинди.

Айни шу пайтда оқиш харсанг ортидан пайдо бўлган Оксийнага Ёлдорнинг бу сокинлиги жуда ёкиб кетди. У

илгариги жиззаки йиртқичга сира ўхшамасди. Улғайиб, янада хайбатли тус олибди. Ҳаракатлари шу қадар ўзига ярашардики, Оксийна бир зум махлиё туриб қолди. Кейин тумшуғи билан Яссибошни турткилаб пари хайдай бошлади. Орада Ёлдорга киши билмас қийшанглаб қараб қўйди.

Оксийнанинг қийшанглашлари Ёлдорнинг назаридан четда қолмади. Бироқ бу нарсга арча танасига белги қўйишига ҳалақит бермади. Бундан Оксийна каттиқ оғринди. Алаmidан увлаб юборай деди. Йўлига тихирлик қилиб, майдонни тарк этишга ошиқмаётган Яссибошнинг яғринидан фарчча тишлаб, уни олдига солиб хайдади. Бутазорга шўнғий-шўнғий бирровгина ортига ўгирилди. Ёлдор унинг кўзларида жамланган араз, нафрат ва меҳрнинг қоришиқ ифодасини кўриб, хайрати баттар ошди.

Агар Маймоқнинг ўкириги ҳалақит бермаганида, Ёлдор англарсиз туйғулар исканжасида қанча турарди, Худо билади. Айикнинг таҳликали бўкириши унинг ҳаёлини тарикдай сочиб юборди.

У сергак тортиди.

Маймоқнинг овози Сўқирқоя ортидаги сойликдан келарди. Ўкиригида ғазабдан кўра қўрқув ва ночорлик оҳанги кучлироқ эди.

Ёлдор воқеани тез фахмлади ва аста ириллаб қўйди.

Шу кунларда Маймоқнинг аҳволи анча чаток эди. Унинг худудига Улкан айик тажовуз қилмоқда эди. Бир ҳафтадирки, улар мушук-сичкон ўйнашарди. Маймоқ заифлиги боис, ғанимига қарши чиқишга журъати етмай, пўписадан нарига ўтмас, ўз навбатида, Қояли-тоғлар водийсининг ҳукмдори бўлмиш Улкан айик бу худудни тўла эгаллашга унчалик ошиқмас, гўё Маймоқнинг силласини қуритмоққа аҳд қилгандай, ҳозирча дам-бадам пайдо бўлиш билан чекланмоқда эди.

Ёлдор ҳадик ва кизиқиш билан сойликка энаркан, кизик манзаранинг устидан чиқди. Улкан айик муюлишдаги қуюқ бутазорда бамайлихотир қавшаниб юрар, Маймоқ эса анча берида, ҳар лаҳзада қочмоққа шай ҳолда, ўкириб турарди. Афтидан, унинг бўкиришлари Улкан айикка чивин чаққанчалик таъсир этмаётган эди.

Унинг ҳаракати Ёлдорнинг ҳам ғанига тегди. У худди шу сойликда Бўзбўри билан каттиқ олишганди. Бу

воқеа эсига тушдими ё эғалик хисси устуворлик килдими, ириллаб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Таҳдиддан йироқ, шунчаки қизғаниш хисси остидаги нидо эди бу. Аммо бу нарса Улкан айикка ғалати таъсир қилди. У ханг-манг бўлиб теваракка кўз солди ва кўрдик, аллақандай бир бўри Маймоқнинг ёнини олиб, ириллаб турибди. Бу эса жониворлар ҳаётида камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди. Худуд, одатда, ҳамжинс хайвонлар ўртасида талап бўлади. Бошқа турдаги жониворлар бу можарога аралашмайди.

Агар бу ҳол Қоялитоғлар водийсида юз берганида, Улкан айик қазабдан қутурган, уларга ташланган, тутса тириклайин еб-ютган бўларди. Аммо у бегона ҳудудда, ёввойи жониворлар ичдан буйсунадиган қонун — ҳақлик ва ноҳақлик туйғуси нэмида эди. Бир оз иккиланишдан сўнг, ноҳақлигини сезиш туйғуси барибир устунлик қилди. У ўкираётган Маймоғу, ириллаётган Ёлдорга таажжубла бир-бир боқиб, ошиқмай бутазорни тарк эта бошлади. Бундан ботирланган Маймоқ бир неча одим илгарилади. Ундан ортиғига ботинолмади. Ғанимини ўчакиштириб қўйишдан кўрқди.

Ёлдор эса Улкан айик кетиши билан тинчланди. Маймоқ томонга қараб қўйишнинг лозим топпай, ёнбағирлик бўйлаб йўртиб кетди. Шунингдек, Маймоқ ҳам унга эътибор бериб ўтирмади. Нега деганда, юзага келган бу ҳодиса иттифоклик белгиси эмасди. Ҳар қайсиси ўзини мулк эгаси сифатида биллиб, қўлларидан келганча уни ҳимоя қилишга тиришганди, ҳолос.

Ёлдор Сарвар томонидан қўйилган биринчи қопқонга Ичаксойда рўбарў келди. У хатарнинг мавжудлигини яқинлашмаск исидан сезганди. Бирок бу нарса олға юришга монелик қилмади. Қопқон ингичка сўқмоққа ўта нўноқлик билан ўрнатилган экан. Устига озгина хас сочилган нам тупроқ остида темир, хўрак ва одам иси гупуриб турарди.

У чўнкайган қўйи, хавфли майдончани обдан кўздан кечирди. Ора-орада теваракка назар солишнинг унутмади. Кейин ажал билан ўйнашгиси келгандай, қопқон тепасидан сакраб ўтди. Сўнг яна ортга сапчиди. Бу қилиғи ўзига ёққандай, бирпас котиб турди-да, тўсатдан шартта ортига ўгирилиб, орқа панжалари қопқон устига тош ва тупроқ соча бошлади. Кутгани бўлди. Тупроқ ва

хасларни тўзғитиб, қопқон қисқичлари қарсиллаб ёпилди. Бундан ўзи ҳам чўчиб кетди.

У қопқонга илк бор тутқунликдан халос топган кунлари дуч келганди. Бўриқалла тизмасига туташ водийда тўнғиз боласига кўзи тушганида, ич-ичидан яйраб кетади. Тўнғиз боласи чийиллар, ҳар ён талпинар, лекин ҳеч нари кетолмасди. Бу сиюатдан аввалига у ҳайрон бўлади. Сўнг тумшук ялаб, олдинга интилади. Аммо чакалакзордан чиқишга улгурмай, қарши томондан келаётган овчига назари тушади. Чакалакзорда қолиб, воқеанинг давомини кузатади.

Афтини малла соқол қоплаган овчи ишни чўзиб ўтирмайди. Тутқундаги жониворни отиб ўлдиради-да, қопқонни қайта ўрнатиб кетади.

Овчи арчалар орасида кўздан ғойиб бўлгач, Ёлдор бекинган жойидан чиқади. Темир ва яна алламбалолар хиди муаллақ туриб қолган жойга аста яқинлашади. У чўнқайиб искаланади, ербағирлаб ётиб искаланади, у ён-бу ён юриб искаланади. Одамзоддан хайиқмайдиган жонивор темир исидан чўчийди. Димоғини китиклаётган хўракнинг хушбўй хиди ортида қандайдир хатар яширинганини сезади. Нималигини англаёлмай, боши қотади.

Агар шу тобда узоқдан эшак минган чол кўринмаганда, Ёлдорнинг қопқонга тушиши аниқ эди. Хўракнинг хушбўй хиди бугун фикр-зикрини ўғирлаб кўйганди. Бахтига чол келиб қолиб, у тағин чакалакзорга биқинишга мажбур бўлди. Чолнинг бўшангина ити хидни сезиб, олдинга ўтади. Искаланиб қопқонга яқинлашади ва тўсатдан вангиллаб юборади. Воқеани фахмлаган чол сўкина-сўкина эшакдан тушади, сўкина-сўкина итни қопқондан бўшатаяди, сўкина-сўкина уни бир четга улоқтиради, сўнг сўкина-сўкина оқсоқ итини эргаштириб кетади.

Ёлдор ерда занжири чуваланиб ётган қопқонни келиб ҳидлайди ва тилсиз бу ёвни хотирасига маҳкам михлаб олади. Темир ва хўракнинг омукта хиди — хатар! Кейинчалик жуда усталлик билан ўрнатилган қопқонларни ҳам осонгина аниқлайдиган бўлди. Яйдоқ ва овлоқ жойларда емиш бежиз ётмаслигини ва бу ҳид ортида албатта бирор хавф яширинганлигини фахмлаб ётди. Кўпинча, агар хафсала қилса, тош ва тупроқ сочиб,

қопқонни зарарсизлантириб кетар, баъзан эса уни четлаб ўтарди.

У навбатдаги қопқонга Қоратена яқинида дуч келди. Бу қопқон Ғуччи нақананинг қутқуси билан қўйилганди.

Ёлдорнинг Қоратепага келишига ҳапуз тўла ишонмаган бўлса-да, Сарвар Ғуччининг райини қайтаролмаган, қопқонлардан бирини шу ерга жойлаштирганди. Қолганларини эса ўз билгича, лекин Ёлдор юрадиган сўқмоқларни тусмоллаб қўйиб чиққанди.

Ёлдор бу қопқонга тегмади. Уни четлаб ўтди. Олмазорда шовур сезиб, қабрлар орасидан ўша томонга мўралади. Суюн чол невараси билан олма териб юрган экан.

У Қоратенада қўп хаяламай, Ялантош орқали кунботар томон юрди. Худуднинг шимоли-ғарбий қисмидаги асосий «устун»лардан бири бўлмиш қайрағоч ёнида тўхтади. Унда қолдирилган хидларни обдан искаб ўрганди. Қандайдир аҳмоқ буқа дарахт танасига роса ишқаланибди. У бундан қўпда ранжиб турмай, белгисини янгилади-да, нари бориб чўнқайди. Тоғларга боқди. Беридаги чўққиларга ҳам қор тушганини кўрди.

У ҳаводаги қор хиди қаторида, юрагида тагин ўша ғалати хисни туйди. Ўзига араз, нафрат ва меҳр билан қараб кетган Оксийнани яна қўмсай бошлади. Қизик, илгари бу хил туйғуларни сезмасди. Дастлаб оғодликдан бошқасини ўйламасди. Сўнг эркинликдан сармаст юрди. Кейин худуд масаласи билан андармон бўлди. Агар қўшни тўданинг бебошлигини ўйламаса, кунлари бинойидек ўтмоқда эди.

Бироқ кутилмаганда, мана тушунуксиз туйғулар уни кийноққа сола бошлади. Тотли, ўз навбатида, мавҳум бу хисларнинг нелигини англашга қурби етмай, у аста келиб қайрағоч пойига чўзилди. Қуйидаги илонизи сўқмоқдан кетиб бораётган эшакли чолга ҳардамхаёл тикилди. Бу бир пайтлар уни қопқонга тушишидан асраб қолган ўша чол эди.

У эшаклига эргашган бўшанг итга жиддий боқаркан, илк бор юрагида таниш тажовузни хис этмади. Авваллари ит зотини кўрса, бутун вужуди интиком ўтидан ловуллайдиган жониворнинг, бу сафар, бирор туки қилт этмади. У хануз тушунуксиз туйғулар гирдобида эди.

Ёлдор бу ерда узок турмай, Эгрисойни коралаб йўлга тушди. Эгрисойда тўнғизларнинг катта оиласи яшарди. У аллақачон уларни кўз остига олиб кўйганди. Агар ови бароридан келмаса, Қизилкия ёкалаб Дўнгқояга ўтади. Коя ўнгирларидан бирида ғамламаси бор.

У бир маромда йўртиб бораркан, Учбурундаги ёввойи дўланазорда Маймоқни кўрди. У мевасиз бута тагида ниманидир иштаха билан чайнади. Ёлдор одатига хос, аста ириллади. Маймоқ эса унга эътибор ҳам бермади.

* * *

Қўйган қопқонларидан бирор наф чиқавермагач, Сарвар чинакамига ташвишга тушиб қолди. Ғуччи пақанининг қаровидан, унинг таъбири билан айтганда, йилтиллаб семира бошлаган қўйлари ортиқ уни қувонтирмай қўйди. Уларга омонат сифатида қарай бошлади. Аслида ҳам шу. Агар Ёлдорни тинчитмаса, бир неча кундан сўнг сурув Шойим йўғоннинг ихтиёрига ўтади. Қани энди, одам ёллаш мумкин бўлса-ю бу бош оғриқдан тезроқ қутула қолса. Аммо шарт бўйича бу мумкин эмас. Шойим йўғон ҳатто қопқонга қариши чиқиб ўтирибди.

— Қопқонга келишмаганмиз, — деди бугун эрта-лаб. — Ғирром ўйинни бас қилинг!

— Қанақасига ғирром? — Сарвар йўқ ердаги бу даъводан хайрон бўлди. — Нима қиламан, қандай қўлга тушираман, нима фарқи бор сизга?

— Жудаям фарқи бор-да! — Шойим йўғон унга тешиб юборар даражада ўқрайиб тикилди. — Жондор бўлса-да, у йигитдай бир гап! Биз уни йигит деб биламиз. Йигит билан йигитдай гаплашинг! Ҳали қопқон кўясиз, ҳали анову пақанани эргаштириб чиқасиз. Баридан бохабармиз. Ғирром ўйинни бас қилинг! Йўғасам ёмон ҳафалашиб қоламиз.

У дераза ёнида шу гапларни эслаб ўтираркан, тунд осмонга умидвор тикилди. Қани энди, бир энликкина қор ёғиб берса-ю, Ёлдорнинг изига тушиш имконияти туғилса.

Овда из олиб, ўлжани қўлга туширишни у амалдор оғайнисидан ўрганганди. Овга ишқибозликниям шу жўрасидан юктирган. Қиш-қировли кунларда амалдор

оғайниси ваҳимали хорижий машинасида гуриллаб келарди-да, уни овга олиб кетарди. Сарвар бошда овни шунчаки оворагарчилик деб ўйларди. Аммо нафи кўп тегадиган амалдор оғайнисининг гапини ҳеч икки қилолмасди. Иккинчидан эса, ов баҳонасида яхшигина машаққатга берилишарди. Амалдор минган машинанинг юкхонасидан жондан бўлак ҳамма нарсани топиларди. Бу нознеъматлар дала-даштда, қорда, гулхан теварагида негадир бошқача татирди.

Амалдор жўраси, унинг ўйлашича, пишкириб, гулдираб, гумбурлаб яшарди. Бўйи нақ икки метр, кучи гавдасига мос, агар чинакамига истаса, ҳар қандай қўйни бир ўтиришда еб тугатадиган азамат йигит эди. Сиздан ажал ҳам ҳайикса керак, дерди баъзида Сарвар унинг келбатиغا ҳавасланиб боқиб. Бироқ ажал деганлари қўтосдай бақувват бу йигитдан ҳеч ҳам ҳайикмас экан, бир ўтиришда сездирмайгина жонини олиб қўйди. Бу холдан ҳамма ҳайрон. Кимдир у деди, кимдир бу, орада девдай бир йигит ўлди-кетди.

Сарварга ундан овчилик мерос бўлиб қолди. У овчиликнинг ўзига хос сир-синоатларини тўла ўзлаштиролмаган эса-да, обдон завқини тотишга улгурганди. Шундан бери у овни қанда қилмайди.

Амалдор оғайниси, бу даштда кимирлаган жон борки, бари бизники, дейишни яхши кўрарди. Улар шаҳарчанинг кунботиш томонидаги уфққа туташ сарҳадсиз чўлнинг яёв ва машинада қадамба-қадам кезиб чиқишган. Овнинг ҳадисини олган жўраси қордаги изларни беҳато аниқларди. Изга қараб ёввойи жониворнинг қачон ва қай пайтда ўтганлигини адашмай айтарди. Ўлжасининг мазали қисмини даштнинг ўзидаёқ қабоб қилишга тушарди. У гоҳида овчи итларини ишга солса, гоҳида йирик жониворларни машинада қувлаб отарди. Ўлжасининг кетидан тушганда, у бутунлай ўзгарарди, яъни ёввойи бир овозда бўқирар, сўкина ва бундан ғоят ҳузурланарди. Итларни эса жуда ёқтирарди. Яхшилари-ни эринмай овга ўргатарди. Ёлдор томонидан ўлдириб кетилган Диккиқулоқ унинг энг яхши кўрган итларидан бири эди. Сарвар уни, жўрамдан эсдалик деб, ўзига олганди. Оғайнисининг ўлиmidан сўнг, даштма-дашт изғишни бас қилган бўлсада, Қамишқўлга таңда қўйганди. Ўрдақ ови билан шуғулланарди. Ҳатто бир марта

чўлоқ бўрини отган. Аммо Ёлдор деганлари у билган ва тасаввур этган бўриларга ҳеч ўхшамасди. Унинг қилиқларидан хайратда эди. Одатда тирик бўрини кўриш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Улар имкони борича кўзга тапланмасликка уринишади. Ёлдорни эса неча бор кишлоқ яқинида, дўнгда, булоқ бўйида ва ҳатто кўраси ёнида учратди. Яроғини кўлига олгунча бўлмай, арвоқдай кўздан йўколади. Бироқ узоқлаб ҳам кетмайди. Қоратепада бўридан ташқари, айик изига дуч келганда, ханг-манг туриб қолган. Аммо хайратини бировга айтолмаган. Негаки, кишлоқ одамлари жуда ғалати, улар ўз хис-туйғуларини ҳеч қачон ошкор этишмайди, нари борса, шунинг нимасига бунча ҳовлиқасан, деган оҳангда, тоғда яшаймиз-да, деб қўя қолишади.

Фақат Ғуччи паканагина уларга ўхшамайди. Ичидаги ташида. Соддалиги боис, кишлоқда унчалик обрўйи йўқ. Бироқ дўстга итдай содиқ.

— Ака, бугун милтиқни менга берсангиз, — деб қолди эрталаб даб-дурустан. — Шойим йўғонга берадиган қўйимиз йўқ! Мен унга қўй тугул, қўйнинг қумоғини ҳам раво кўрмайман!

— Намунча ёмон кўрмасангиз уни.

— Мен уни ёмон кўрмайман, мен... — Ғуччи пакана гапнинг у ёғини айтишга ийманади. Қизариб бош қашлайди-да, сўнг дейди: — Сурув қўлдан кетмасин дейман-да. Ахир сиз акамсиз, куяди-да одам.

— Ростдан куясизми?

— Эмасам-чи!

— Милтиқни нега сўраб қолдингиз? Ё Шойим йўғонни...

— Э, йўқ, — дея Ғуччи пакана унинг гапини бўлади. — Ёлдор учраса, отмоқчиман. Менга учраб туради-да у.

— Қўйларга эҳтиёт бўлинг.

— У қўйларга тегмайди деганман-ку.

— Мен уни тушунмайман.

— Уни ҳеч ким тушунмайди.

— Қани энди, бир энликкина қор ёғиб берса...

— Мен ҳам шунга илҳақман.

Сарвар шуларни эслаб, тунд осмонга, ёнбағирликдаги арчазорга дилгир тикилади. Ғўлдираб сўкинади. Нега деганда, у эрталабдан бери гаранг. Ўтириб ўтиролмайди, туриб туролмайди. Яроғини кўтариб чиқишдан

эса бирор маъни йўқ. Тогда Ёлдорни кидириш, пичан гарамидан игна излашдек бир гап эканига аллақачон ақли етган. Шунингчун қорни интиқ кутмоқда эди. Ҳаво эса юракни сиқар даражада тунд, ёғиб ёғмасди, очилиб очилмасди.

У дераза ёнида қанча турди, билмайди. Орада печкага ўтин ташлади. Милтигини қайта тозалади. Сўнг жойига чўкиб, Ёлдорни қаердан кидиришни ўйлай бошлади. Кейин бирдан кўзларига ишонмай деразага ёпишди. Йўқ, кўзлари алдамаган, ташқарида қор ўчқунламоқда эди.

У қувончдан бакириб юборди. Худди амалдор оғайнисидек бор овозда хайкирди. Кейин қўлларини беўхшов саланглатганча, ўйинга тушиб кетди.

— Кунинг битди, Ёлдор! Кунгинанг битди!

• • •

Ёлдор туни билан ёғиб чиққан қорни мамнун қаришлади. Қорли ҳаво ичида димланиб ётган ланжликни қувиб, ғайрат қуянини солгандек, у янада тетикланди. Қор кечиб дайиди. Қор кечгани сари ғайрати жўшаётганини сезди.

Одатдагидек, у кишлоқдан унча узоқлашиб кетмаганди. Сахарга яқин тинган қор устида из қолдириб, кишлоққа энди. Негадир чолнинг кимсасиз кулбасига бош суққиси келди. Эшик ва деразаларни бир-бир искаб чиқди. Ошхонага кириб чиқишнинг унутмади. Бўм-бўш кўра ёнида бир зум чўнкайиб турди-да, сўнг кишлоқ итларининг юрагига қутқу солиб, яна изига қайтди. Бу сафар итлар уни ортқ қизиқтирмади. У хануз англариш туйғу гирдобиди эди.

У булоқ бўйига етганда, ичдан нимадир уни тоғлар томонга чорлаётганини ҳис этди. Нима? Қувончми ё ташвишми? Бу хил ҳисни илгариям икки-уч бор туйган. Ҳудудига бегоналар оғалаганини аввалдан сезган ва ҳамиша ҳақ бўлиб чиққан. Аммо бу сафарги ҳислар тўфонлироқ эди. Бугун ҳаётида нимадир содир бўлиши мумкиндек эди.

У Ўчқизилда шўмшайиб турган Маймоққа дуч келди. Қор тоққа эмас, Маймоқнинг ичига ёққанди. Танасига ёғ захирасини тўла ғамлашга улгурмаган Маймоқ жуда ғамгин эди. Ҳадемай қиш уйқусига кетиши лозим

бўлган бу жонивор захиранинг камлиги ўзини не куйларга солишини яхши биларди. Одатда, очиккан жонивор муддатдан илгари уйғониб кетади. Уйғонганда, кўкламга хали узок, тоғ эса қалин қор кўрпаси остида мудраётган бўлади. Окибат, у егулик тополмай ҳафта-лаб оч юради. Уйқуга тўла қонмагани учун қарахтлик қонига ташина қилиб юборади. Бирор ўнгирда ғужанак тушиб олиб, панжаларини сўради. Аммо танасида ортиқча ёғ йўк, нафси қонмай аламнак ўкиради. Мўриларидан тутун ўрлаб турган қишлоққа умидвор боқади. Қишлоққа энса нимадир топишини ва шунингдек, жонидан айрилиб қолиши мумкинлигиниям билади. Шу боис, қишлоққа энишдан тийилиб, тоғлар оралайди. Кўклам келишини зор-интизор кутади. Нишабликларда майсалар ниш уриши билан унинг қуни туға бошлайди. Бироқ бунгача неча ҳафталаб очлик азобини бошидан кечириши керак. Бунақа пайтларда у ҳар қандай ўлаксадан тап тортмайди. Аммо тоғда ўлаксалар ҳаминиша ҳам топилавермайди.

Ёлдор муюлишда пайдо бўлганида, у ғоят эзгин ҳолатда мунғайиб ўтирарди. Ахир эзилмай бўладими, қуни кеча кўзларини яшнатиб турган мевалардан асар йўк, бари қор тагида қолган. Қорни эса эрталабдан таталамоқда. У аламдан Ёлдорга қараб аста ўкиради. Ёлдор эса унинг замзамасига эътибор ҳам бермади. Қор кечиб, қиялик бўйлаб йўлда давом этди.

Ёлдорнинг қадам ранжида қилиши Маймоқ учун фойдадан холи бўлмади. Кимсасиз туюлган тоғда тирик жонни учратиш унинг эсига ҳаракат қилиш лозимлигини туширди. Негаки, тоғ хиссиз, тоғ шафқатсиз — агар ҳаракатдан эринсанг, унинг қучоғида яшашнинг қийин, тирик қолишинг гумон. Ланжлик ва ҳафсаласизлик ортидан ҳаминиша ўлим пойлаб туради.

У қордан эгилган буталарни силкилаб, емиш қидиришига тушди.

Ҳозирча қорин ташвишидан холи бўлган Ёлдор эса қорда из қолдириб, тобора илгариларкан, қияликда бир зум тўхтади. Чўнкайиб теваракни зимдан қузатди. Сўнг ошикмай яна йўлда давом этди.

Унинг навбатдаги қўним топган манзили Қилсўқмоқдан беридаги Кенг сўқмоқ бўлди. Бу сўқмоқ Довон-ортига олиб борадиган ягона йўлнинг бошланиш қисми

хисобланиб, Қилсўқмоқдан уни арчазор қиялик ажратиб туради. У Кенгсўқмоқ деб номланса-да, аслида сийрак арчали, узун ва энлик сайхонлик эди. Сайхонликининг бир ёнида нураган қоя, иккинчи ёни эса қияланиб бориб, чоғроқ водийга бориб туташарди. Водийдан нарисни майда тизмалар бўлиб, гўзал манзара ҳосил қиларди.

Ёлдор қаршисида юз очган бу манзарага — қор қўнган арчаларга, мўъжаз водийга, бир-бирига уланиб кетган тоғ тизмаларига аста боқаркан, юрагини ҳапқиртирган хиснинг бонсини англагандай бўлди. Муздек ҳавода қўшни тўданинг ожиз хидини илғади. Илғаши билан яғрин туклари тикрайиб, важоҳатли ириллади. Олдинги панжаларини қорга ботириб, тишларини даҳшатли тарзда шақирлатди. Лекин ўтган галгидек ҳовлиқмади. Қайтамга вазиятни янада аниқроқ ўрганишга уринди. Шамол олиб келаётган ҳидга қараганда, тўда Қилсўқмоқдан нарида ҳаракатланмоқда. Агар улар бу томонни кўзлаган бўлса, фақат мана шу йўналишдангина келиши мумкин. Шу тобда унинг димоғига ўзга бир хид чалинмаганда, Ёлдор ортиқ сабр қилолмас, ўпкасини қўлтиқламаса-да, ҳар холда аллақачон тўда сари юрган бўларди.

У Оксийнанинг заиф, ўта заиф исини бирдан таниди. Тоқатсизланиб, бекистиёр ғингшиб юборди. Бироқ бу хид димоғига қандай чалинган бўлса, шундай тез йўқолди. Бундан унинг юраги алланечук гушуриб кетди. Совуқ ҳавони ютақиб хидлади. Заиф хид яна ўзидан дарак бергач, у Оксийнанинг манзилини аниқлашга ҳаракат қилди. Қаршисидаги тоғ тизмаларига, чоғроқ водийга, арчазорларга илҳақ тикилди. Оксийнани кўринишга ошиқаркан, унинг ҳамроҳи Ясибош хакида ўйлаб ҳам кўрмади. Дарвоқе, ҳаёда унинг иси сезилмас, демак, Оксийна бу томонга ёлғиз йўл тортган. Ёлдор урғочи бўрининг сўнгги учрашувдаги араз, пафрат ва меҳрга тўла ғалати қарашини эсларкан, келбатиغا ярашмаган бир оҳангда ангиллаб юборди. Ички ҳисга буйсуниб, ўша томонга қанот чиқариб учгиси келди. Бироқ бунинг сира иложи йўқлигини тезда англаб, базўр ўзини босди.

У икки ўт ўртасида қолганди. Оксийнага пешвоз юрай деса, бу ёқда ғаним тўда. Ғаним тўдага қарши боради деса, у ёқда Оксийна. Назарида, у бери келишга ботинолмай, арчалар орасида ўзини интиқ кутаётгандек

эди. Охири, ганим тўдага нисбатан нафрати Оксийлага бўлган интилишидан устун чиқди. У шу ерда қолиб, тўдани кутишга аҳд қилди, ҳам Оксийнанинг кўз ўнгида бўлади, ҳам ортиқча ҳаракатлардан қутулади. Салдан сўнг, Оксийнани йўқ-бор нарсалардан қизғана бошлади. Бу энди унинг учун янги ва нотаниш туйғу эди. Нелигини ҳали тўла идрок этолмаган бўлса-да, азоби каттиқлигини сезди. Бир жойда тик туrolмай, арчани айланди, ҳарсангга бориб суйкалди. Сўнг ербағирлаб ётиб, тумшугини қорга тикди. Қор тагидан бир нима топгандай, дахшатли тарзда приллади. Ўнг панжаси билан қулоғини тимдалади. Кейин ўрнидан сапчиб туриб, сайхонлик бўйлаб қутуриб югургиси келди.

Аммо бунга улгурмади. Қиялик бошида тўсатдан пайдо бўлган Сарвар унинг ички тўлғанишларига ҳалал берди. Овчинин кўрган Ёлдор Оксийнани унутди. Қорга узала тушиб ётган ҳолида унга ноҳуш тикилиб қолди. Негаки, ўзи томон аллақандай тўда эмас, ҳақиқий хавф яқинлашиб келмоқда эди. Ундан фақат қочиб қутулмоқ мумкин. Бироқ у қочмади. Оралиқ масофа узок, қочишга эса бемалол улгуради.

Ана одам боласи қияликнинг ярмини босиб ўтди. Ҳадемай сайхонликка етади. Ёлдор ноилож кетмоққа тараддулланаркан, овчининг хато йўлдан келаётганини сезиб қолди.

Яроқ тутган одам у қолдирган издан юрмай, йўлни қисқартириш ниятида қиялик билан сайхонлик ўртасидаги дўнгликни кесиб келарди. Дўнглик четида тўпланган қор ҳамини кўзни алдайди. Еввойи жониворлар бу хил хатарни тез англайди. Аммо одам боласи бу хусусиятдан йироқ. Ана у хавfli нишабликка тобора яқинлашмоқда. Қуйида эса водийга туташ қияликнинг тепа қисмида ўрага ўхшаш катта чуқурлик оғиз очиб турибди. Тушган жоннинг чиқиши жуда қийин.

Кетмоқ ўйида бўлган Ёлдор қайта жойига чўкиб, овчининг хатти-ҳаракатларини жиддий ва синовчан кузата бошлади. Ва худди у кутган ходиса юз берди. Қор кўчиб, одам боласи чинкирганча ўра томон шўнғиб кетди.

Ёлдор ётган жойидан туриб, баҳузур чўнкайиб ўтириб олди. «Қопқон», яъни ўрага тушган одам боласига ортиқ қайрилиб ҳам қарамади. Зеро, усиз ҳам ташвиши етиб ортарди...

Сарвар чап оёғи синганини кейин, қор остидан бир амаллаб чиқиб олганидан сўнг сезди. Аъзониң синиши қизиқ бўларкан, дўмбирадай шилиб, измингга буйсунмай қўяркан.

Бошда, каттик қўр ққан эмасми, эс-хушини жамлаши қийин кечди. Кейин ўзига келиб, ўрасимон кенг чуқурликда ётганини англади. Қор зарраларидан оқарган деворлари хийла баланд, арконсиз чиқишнинг иложи йўқлиги аниқ эди. У ётган жойдан Ёлдор чўнқайиб ўтирган сайхонликнинг бир қисми ва нураган қоя кўзга ташланиб турарди.

Ёлдорга нигоҳи тушиши билан у бирдан милтиғини эслаб қолди. Аммо яроғи ҳеч қаерда кўринмас, чамаси қор тагида қолиб кетганди. У қалдини ростлашга уринди, чап оёғи булга изн бермай, оғриқдан инграб юборди. Йигит оғриқдан ҳам кўра, аламдан кўпроқ инграмоқда эди. Нега деганда, гаровда ютқизгани энди кундай равшан. Синган оёқ билан бир иш қилиб бўлмаганидан сўнг, не хасратда йиғнаган қўйларини Шойим йўғонга қўшқўллаб топширишга мажбур-да.

У қорни чангаллаб ингради, сўкиниб ингради, тутқиб ингради. Бу изтиробли ҳолати кўзи бот Ёлдорга тушмагунча давом этди. Хайбатли тарзда чўнқайиб турган йиртқичга ғазабла боқаркан, бирдан жони омонатлигини пайқаб қолди. Сурувни бир зумга унутди. Қишқировли кунларда бўриларга ем бўлган кишилар ҳақидаги хикоялар эсига тушиб, даҳшатдан қалтираб кетди. Бу етмагандек, милтиғини ҳам йўқотиб ўтирибди.

У ёрдам сўраб бакирмоқчи бўлди. Бироқ кимсасиз бу тоғу тошларда бакиришдан бирон наф йўқлигини англаб, ўзини тийди. Кетига силжиб, тошдеворга суянаркан, ёнидан пичоғини чиқарди. Негадир, унинг у ёқ-бу ёғига қараб қўйди. Тиғиши кўздан кечирди. Ҳарнечук, пичоқ анча далда бўлди. Ёлдорга, қорнингни ёрман сени, дегандай боқди. Ёлдорнинг эса у билан иши йўқ, худди ов олдидан шерикларини кутаётгандек, шимолий-шарқий томонга тикилиб қолган, бир-икки бош бурганини ҳисобга олмаганда, Сарвар тарафга қия ҳам бокмаётганди. Бундан Сарварнинг кўнглига келгани шу бўлди: «Булар мени галалашиб емоқчи!» Шунда ўзи

учун қолқонга айланган «ўра» деворлари жуда паст туюлди. Ингоҳи билан йўқолган яроғини яна қидира бошлади. Бу ишда Ғуччи паканани айбдор деб билди. Йўл олдидан ҳар хил ноҳуш гаплар қилмаганида, бу фалокат йўқ эди, дея унинг етти пуштини қолдирмай, бир-бир сўкиб чиқди. Илойим, хотинсиз ўтгин, деб ич-ичидан янди.

Сарвар ўлгудек иримчи эди. Овга жўнаркан, ортига қайрилиб қарамас, аёлининг кузатишига эса сира изн бермасди. Аёл кишининг «Вақтлироқ қайтинг», «Шу бугунча бормай қўя қолинг», «Хавонинг авзоёи ёмонку» деганга ўхшаш гаплари овчига фақат омадсизлик келтиради деб ўйларди. Шунинг учун ҳам овга ҳамиша ими-жимида жўнаб қоларди.

Бугун эса бунинг имконияти бўлмади. Ишчан бир киёфада овга ҳозирлик кўраркан, қўрада тимирскиланиб юрган Ғуччи пакана кутилмаганда қошида пайдо бўлди.

— Ака, негадир кўнглим нотинч, — деди энгил-бошига илашган хас-хашакларни қокиб-сукиб. — Сизга ҳамроҳ бўлсамми дейман...

Сарвар ғазабдан додлаб юбораёзганди: «Миянг қурсин сен эшакни! Бефаросат махлук! Ов олдидан ҳам шундай дейдими киши! Э, ноҳушланган ўша кўнглингга минг лаънат! Худо фаросат улашаётганда, қайси гўрда лаллайиб юрган эдинг? Башаранг курсин, ахмоқ! Пакана!»

Аммо тилида бутунлай бошқа сўзларни айтди.

— Сиз ишингизни қилинг, укам, — деди ҳар бир сўзни тишлари орасидан ситиб. — Ишдан қолманг. Ахир қўйларга қимдир қараши керак-ку.

— Ишни қип бўлдим, ака, — деди Ғуччи пакана унинг туси ўзгариб кетганидан ажабланиб. — Бу хавода суруви ташқарига хайдамаган маъкул. Емишини бердим, сувини бердим. Қўлим бўш энди.

— Яхшиси, сиз уйда қолинг. — Сарвар уни жеркиб ташлашдан базўр ўзини тийди. — Бирга юрганимизни кўрса, Шойим йўғонга Худо беради. Ғирромлик қилаяпсанлар деб бошимизни қотиради сўнг.

— Укасининг қорнига унинг, гапираверади-да!

— У шунчаки гапириб қўймайди...

— Сиз кетсангиз, уйда ўтиришим кийин бўлади-да, ака. — Ғуччи пакана жаҳлланди. — Тоғ ҳавоси билан ўйнашганларнинг холи не кечганини яхши биламан. Тоғ ёмон, у билан ҳазиллашиб бўлмайди. Ўтган йили иккитасининг жасадини қор тагидан мана шу қўлларим билан ўзим кавлаб олганман. Таращадай қотиб қолишган экан. Бундай ҳавода баланд-пастни биладиган одам билан юрганингиз маъқул дейман-да.

Сарвар унинг башарасига милтиқ қўндоғи билан туширишдан зўр-базўр тийилса-да, тилини тишламоққа ўзида ортиқ куч топмади. Оғзидан кўпик сачратиб бакиришга тушди:

— Ов олдидан шу гапларни айтишингиз шартмиди! Қанақа одамсиз ўзи, а?! Иримим бор деб, сизга юз марта айтганман-ку ахир! Одам деганам шунчалик пандавоки бўладими. Э-э, одам бўлмай ўлинг!

— Кўнглим нотинчланса не қилай, — Ғуччи пакана ёш боладай қунишиб олди. — Биздан хато ўтган бўлса, кечиришг, ака.

— Э, акаламай кетинг!

— Барибир кўнглим нотинч, ака.

— Яна гапирасиз-а!

— Мана, гапирмадик, — Ғуччи пакана аразлаб қўра томон кетди.

Сарвар елкасини тошдеворга тираб, Ғуччи паканани чангитиб сўкишда давом этаркан, ўз навбатида, уни ўзи билан эргаштириб чикмаганидан ўкина бошлади. Бу ёнига нима қиларини билмай боши гаранг эди. Ёлдорнинг шундоққина қаршисида, милтиқ ўқи етар-етмас масофада гўлдайиб туриши эса аламини кўзғамокда эди. Қизик, у на қочди, на бекинди. Нега қочмади экан? Илгари шарпасини илғаши билан жуфтагини ростлаб қоларди-ку. Ё ночор аҳволдалигини, энди қўлидан бирор иш келмаслигини фаҳмлаб етдимикан? Унда бу бўри эмас, инс-жинсларнинг биродари экан-да. Туришини қара! Бекорга турмаганлиги аниқ, шерикларини қутаяпти у. Аммо осонликча жон берадиган аҳмоқ йўк! Устимга сакраши билан қорнига пичоқ тикаман! Тиқиб-тиқиб оламан!

Сарвар қўлидаги пичоқни ҳавода сирмаб, йўқ ганимига зарба берган бўлди. Аммо Ёлдорнинг нечун сукутдалигини, шериги кўмагига муҳтож жонивор бу тарзда

жим турмай, увлаб овоз бериши лозимлиги хакида ўйлаб ҳам кўрмади. Хақиқий овчи эмаслиги, бу борада ҳам панд бермоқда эди. У жониворлар хакида деярли ҳеч нарса билмасди. Билишгаём уринмасди. Жониворларга ўлжа сифатидагина қарарди. Бу иллатни марҳум амалдор жўрасидан юктирганди. Жўраси чаток эди, осмондагини отиб, ердагини қокиб, сувдагини тутиб ейман, дерди, бу ишда менга ҳеч ким монелик қилолмайди, дея чиранарди.

Аммо унинг амали-ю важоҳатидан зиғирча чўчимай, қаршилиқ қилувчилар хамиша топиларди. Шулардан бири қилдаям даштда ўтов тикиб ўтирадиган Бойбўри чол эди. Чўлда уларнинг машинаси кўриниши билан отланиб чиқарди. Йўлларига кўндаланг бўлишга тиришарди.

— Шу одамни ҳеч тушунмайман, — дерди жўраси, тўхта, дея қамчи силкиб келаётган чолни осонгина четлаб ўтаркан. — Даштни топтаб ташладинг, жондор зотининг уруғини қуритдинг дея, тирғалгани тирғалган. Чўл кенг бўлса, қанақасига биз уни топташимиз мумкин, а?

Сарвар теваракка лоқайд боқаркан, ўзлари қолдирган сон-саноксиз машина изларини кўрса-да, ўзини кўрмасликка олади. Оғайнисининг кўнгли учунгина қайсар чолни сўккан бўлади. Сирасини айтганда, чўлда итдай изғиш унга умуман ёқмайди. У пистирмада ётиб, ов қилишни хуш кўради. Аммо бу ҳақда жўрасига чурқ этмайди. Оғайниси эса унинг акси, кенгликда бамисоли бўрондай қутуради. Машина ғилдираклари остида топталган гиёҳларга ичи ачиган одамлар устидан ошқора кулади.

— Бугунги кунинг нақл, эртанги кунинг эса омонат, — дейди ёлғиз қолишгач. — Анови аҳмоқлар эса аллақандай келажакнинг ташвишини қилишади. Эртани ўйланг эмиш, замин топталмасин деб ота-боболаримиз дуч келган ерда эмас, маълум жойда кўпқари чопганмиш. Ғалати-ғалати гапларни топишади-я улар. Қайси гўрлардан кавлаб топишаркан бунақа гапларни, а? Қўйиб берсанг, бутун чўлга хўжайинлик қилишмоқчи бўлишади.

У қанчалик осмондан келмасин, қайсар чолдан хиёл бўлса-да хайиқади. Буни билдирмасликка тиришади.

Тиришган сайин ҳадикланиши баттар сезилади. Бундай пайтларда Сарвар уни макташга тушади.

— Бу даштнинг хўжайини улар эмас, сиз, — дейди гулханга ўтин ташлаб. — Бунинг бари кўролмасликдан.

— Шунинг айтинг.

— Агар сезган бўлсангиз, улардан ер иси келади, сиздан эса ҳаётнинг хиди гуркурайди, — Сарвар тилига келган бу ташбеҳдан руҳланиб кетади. — Сиздан ҳатто ўлим кўрқади. Бу келбатингиз билан, минг йил десам ёлғон бўлар, икки юз йил яшашингиз аниқ.

— Икки юз йил кўп, зерикиб ўламан, — дейди жўраси тутундан ачишган кўзларини ишқалаб, мактовдан мамнун бўлганини яширмаган ҳолда. — Зерикмаслигим учун қариганимдаям овни қанда қилмаслигим керак. Бизга юз йилиям етиб ортади.

Сарвар унинг келбатига ҳавасланиб боқади. Икки юз йил бўлмаса-да, юз эллик йил яшаши аниқ бунинг, деб ўйлайди. Аммо кейинчалик бу башорати нотўғри чиққанида, у довдираб қолди. Инсон ҳаёти киприкдаги кўз ёшидай омонатлигини англаб етгандай бўлди. Ажал деганлари одамзоднинг на келбатидан ҳайиқаркан, на амалидан. Лозим топган куни жонини олиб қўяркан.

Мана энди ажалнинг совуқ панжаси унинг ёқасида. У ё бўриларга ем бўлади, ё совукдан тарашадай қотади. Дарвоқе, совуқ ҳалитдан ўз зағғига олмоқда. Бу ёқда оёғи азоб бермоқда. У бўрини ўйлабди-ю, совуқни ҳаёлига ҳам келтирмабди. Ахир тоғда тунги совуқ бўридан дахшатлироқ-ку. Оёғи синмаганида бир нави эди, «қолқон»дан чиқишга уриниб кўрарди. Айтганча, Ёлдор бир уни деб шу ўрага тушармикан? У деворларга синчков боқди. Йўқ, тушолмаса керак. Яна ким билади. Қорни очган йирткичлар ҳеч балодан тап тортмайди дейишади-ку.

У ўзи сезмаган ҳолда инграб юборди.

Ёлдор унинг овозини эшитгандай, ялт этиб қаради-ю, яна олдинги ҳолатига қайтди. Ниманидир кутаётганлиги бутун вужудидан аниқ сезилиб турарди. Буни ўзича англаган Сарвар бот ингради.

Ўлимга юзма-юз келиш нақадар нохушлигини у илк бор ҳис қилмоқда эди. Шу пайтгача даштда қанчадан-қанча жониворларнинг жонига зомин бўлмади. Қувлаб отди, пойлаб отди, суюниб-суюниб, кулиб-кулиб отди.

Овнинг завқини обдон тотди. Токка келиб ҳам тек турмади, касалман деб ўтирмади. Яроқ кўтариб ўрга чиқди, кирга чиқди. Кейин итимнинг хуни дея, Ёлдорнинг кетидан тушди. Сўнг эса, унинг жони эвазига қўлига тегиши мумкин бўлган сурувни дея, тиним нима, билмади. Охири етган манзили шу — ўрасимон кенг чуқурлик уни ўз бағрига олди. Инграшдан бошқасига ярамай ўтирибди.

У яраланган жониворларнинг мунгли нигоҳларига кўп бор дуч келган. Уларнинг жон талвасасида тўлғо-нишларини кўп кузатган. Сўнг ўзича раҳм қилиб, ничоғини ишга солган, гоҳида бир ўк билан тинчитган. Бундай пайтларда жўраси уни мақтарди. У эса мақтовдан масрур тортарди. Уста овчилардек теваракка мағрур боқарди. Шунда бутун чўл ёлғиз ўзига дахлдордек туюларди.

— Боласи, лекин семизгина экан, — дерди кейин, бундан зўр кабоб чиқади, деган охангда.

— Онасининг қочиб қутулгани чин бўлсин, — дерди жўраси мамнун қах-қах отиб. — Лекин кейинги сафар албатта жонини суғуриб оламин.

Улар жон олмоққа моҳир, лекин ўша жоннинг азоб-ланишини, уволни ҳис этмоққа ожиз эдилар. Бу тўғридаги гап-сўзлар дўстлар учун чўпчак туюларди. Чўпчанингизни бошқа бировларга бориб айтинг, дейишарди Бойбўри чолга ўхшаганларга. Аммо қайсар чол сира бўш келмасди, шошмай турларинг, уволи тутади хали буларнинг, дерди тутокиб.

Ўртада олов, ҳавода кабоб ҳиди аңқиган, нарида эса вайсақи отлик чол. Жўраси кўпда парво қилмасди. Лекин Сарварнинг ичи тор эди. Осмонга кетма-кет ўк узиб, отлик чолни ҳайдаб соларди. Сўнг ортидан сўкиб-сўкиб қоларди.

Энди ўйлаб кўрса, Бойбўри чол ҳаққа ўхшайди. Жўраси эрта ўлим топди. Ўзи эса қимсасиз тоғу тошда ажалга рўнару келиб ўтирибди. Бокишлари мунгли, кўзлари ёшли... Уйда болалари кутаяпти, хотинининг фикр-хаёли унда. Ҳашаматли иморатнинг чап қаноти хали битмаган, кичик ўғли хали суннат қилинмаган. Келаси баҳорда тўй қилмоқчи эди. Қўшниси Зиёд қалдан ўтказиб зиёфат бермоқчи эди. Нахотки, энди ҳаммаси сабил қолса?! Ҳаётининг интихоси бу қадар аянчли —

сўнги кўним топган манзили мана шу ўрасимон чуқурлик бўлса!

У ич-ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини босиш учун тишларини маҳкам сикди. Йиғиси инграшга қоришиб, хунук бир сас касб этди.

• • •

Ёлдорнинг эса у билан мутлақо иши йўқ эди.

«Ўра»даги одам боласи сичқондек безисн, ахволи ўта хароблигини инграшиданок сезганди.

Одатда, зийрак жониворлар сасга қарабоқ, ҳолат ва вазиятни тез илғайдилар. Шунинг учун ҳам овлоқ жойда бўрига рўпарў келган тоғликлар овоз чиқармасликка уринадилар. Нега деганда, бўри зоти овозингданок кимлигинг ва нималарга кодирлигининг тез фаҳмлайди. Табиийки, бу хусусият Ёлдорга ҳам бегона эмасди. У чуқурликдаги одам боласининг инграшинигина эмас, бир чақирим наридаги арча новдасидан тўкилган қор саниниям сезиб, билиб турарди.

Ҳозир унинг бутун диққати шимоли-шарқий томондан бостириб келаётган ғаним тўлада эди. Ошиқмайроқ илгарилаётган ғаланинг жирканч хидини баралла туймоқда эди. Ўз навбатида, қаршисидаги чорроқ водий тарафдан Оксийнанинг дарагини сезмоқда эди. Ёлдор гоҳ йўқолиб, гоҳ пайдо бўлаётган бу хиддан Оксийнанинг нозини пайкаб турарди. Бироқ у безбетларча босиб келаётган тўда билан ора очди қилмай, Оксийнага пешвоз юролмасди. Бир гап билан айтганда, худуди хавф остида турганда, кўнглига «ёр» сиғармиди.

У юз бериши муқаррар бўлган тўкнашувга жиддий ҳозирлик кўра бошлади.

Хавф жуда узок куттирмади.

Тоғда аччиқ изғирин кучайган бир паллада сайхонлиқнинг нариги бошидаги харсанг ортидан беш-олти чоғли бўри, ошиқмай, бирин-кетин чикиб келди. Тўдани Сариктўш деган арлоши бўри бошқарарди. Сариктўш у қадар жуссадор бўлмаса-да, табиатан анча чайир жонивор эди. Тезоб ва бир оз тажапчилиги хатти-ҳаракатидан сезилиб турарди.

Унинг кўзи Ёлдорга тушгач, харсангдан беридаги текис майдончага келиб чўнкайди. Шериклари уни тева-раклашди.

Туда кенгаша бошлади.

Агар галада она бўри Окманглай бўлмаганида, кенгаш узокка чўзилмасди. Қизиққонлик килаётган ёш бўриларни Сариктўш эмас, Окманглай босди. Кўп балоларни бошидан кечирган бу кекса йирткич қаршисида қандай жонивор турганини яхши биларди. У Ёлдорда бир вақтлар бу тоғларда дахшат солиб яшаган Оқтишнинг тимсолини кўрганди. Аммо буни бошқаларга уқтириш бефойда эди. Бўри зоти ўтмиш билан эмас, бугуни билан яшайди. Кўз олдидаги нарсалар билан ҳисоблашади. Ўтмишда яшаб ўтган аллақандай Оқтиш билан уларнинг неча пуллик ишлари бор. Ғўдайган манови аҳмоқнинг бошлаб адабини бериш керак-да, йўлларида давом этишлари керак, тамом-вассалом.

Кекса бўри яна бир нарсани ҳис қилганди. Бутун вужудидан куч ёғилиб турган Ёлдор ҳар қандай урғочи бўри орзулайдиган жонивор эди. Ўзидан соғлом зурриёт қолдиришни истаган она бўрилар унга безътибор қараёлмасди. Аслида водий томондан яқинлашаётган Оксийнанинг дарди ҳам шу эди. Яссибош ўққа учиб ўлгандан сўнг, кўнглида аллақачон туғилган майлни амалга ошириш учун Ёлдорни истаб қолганди. Фақат яқин келмокка юраги чопмай, арчалар орасида сандироклаб, ўзинча нозланиб юрарди. У Ёлдор ўзини бирпасда топиб олишнинг яхши биларди. Ўшанда корга ётиб эркаланмокчи, қочган бўлиб, қуйдирмокчи эди. Аммо у кутган дақиқа чўзилгандан чўзилтиб, Ёлдор жойидан қўзғолай демас, гўё қоя пойида музлаб қолгандек эди.

Кекса она бўри Окманглай эса Ёлдорга мойиллик истаб эмас, қандайдир ички бир меҳр билан боқаркан, гўзал ва навкирон бу вужудга зиён етказишларини хохламади. Шу лаҳзада мураккаб, сирли, қудратли бир сезги она бўри юрагида тўлқин ура бошлаганди. У Ёлдордаги ўзига ҳосликни оналик туйғуси билан илғашга улгурганди. Ёлдор каби жониворлар табиатнинг эҳсоли ҳисобланади. Бўрилар наслининг давомийлигини таъминлайдиган зурриётлар асосан маъна шу хил жониворлардан тарқалади. Акс ҳолда зот майдалашиб, хапаклашиб, бора-бора йўқликка юз тутиши мумкин. Қисқаси, соғлом ва кучли вужуд мудом тебранишда бўлган ҳаётний мувозанатни бир маромда тутиб туришга хизмат қилади. Табиат эса бу ҳақиқатни илғай билиши

туйғусини деярли барча она бўрилар идроки ва юрагига жойлаган ва бу сезги фавқулодда ҳоллардагина юзага қалкийди. Бироқ арлони бўрилар бу хисдан йироқ, қайтамга улар «зўр»ни тезроқ гумдон этиш пайида бўлишади ёхуд унга бир умр бўйсуниб юришади. Ҳарҳолда арлони бўрилар ўзидан зўрроқларни унчалик ёктиришмайди. Имкон туғилиши билан қарши чиқишга уринишади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда жанг тақдирини урғочи бўрилар ҳал этади. Ортиқча ва заруратсиз зиёну шикастдан тўдани омон сақлашга тиришадилар. Айрим ҳолларда бунинг акси ҳам бўлади. Бу энди она бўрининг кайфияти ва фаросати, шувингдек, тўдада тутган ўрнига боғлиқ.

Кекса бўрининг тўдадаги мавқеи ҳавас қиларли даражада эмасди. Бўзбўри нобуд бўлганидан сўнг парокандалик юзага келиб, тўда иккига бўлиниб кетган. Сариктўш шу кичик тўдани зўрға бошқарарди. Ёш бўрилар бўйсунини истамагани туфайли ўртада тез-тез низо чиқиб турарди. Сариктўш тезоб ва анчагина фаросатсиз эди. Акс ҳолда бир вақтлар Бўзбўридек кучли бўрини осонгина енгган рақибига нисбатан озгина андиша сақлаган, тўқнашмасликнинг чорасини қидирган бўларди. У эса тезроқ Ёлдорни бир ёқлик қилиб, йўлда давом этишни ўйларди. Қолганлариям шу истакда ёнарди. Ёлдорнинг виқорли хезланиб туриши уларнинг ёмон гашига тегмоқда эди. Айниқса, иккита ёш бўрининг тоқат қилишлари жуда қийин кечмоқда эди. Тўдабошини сустқашликда айблаб, ириллаб-ириллаб қўйишмоқда эди.

Аслида тўда Ёлдор билан тўқнашгани эмас, узок, жуда узокдаги даштни қоралаб йўлга чиқишганди. Улар бу ҳудуд орқали ўртатокка етиш ва сўнг Қуратор ёқалаб бориб, Бургутқўнмас қояси биқинидаги тор сўқмоқдан Яланғқирга ўтиб, адирлик оралаб даштга тушишни мўлжаллашганди. Дашт бўрилари билан юз бериши мумкин бўлган олишувларни ҳисобга олмаса, у томонларда қонлари ёмон ўтмайди.

Агар тўданинг изми Окманглайнинг ихтиёрида бўлганида, Ёлдорнинг авзойини кўрибоқ, изига қайтган, галани Узундарага бошлаб, Чўнтоғни қора тортарди. Бу йўналиш узок бўлса-да, хавфсиз эди. Бироқ уни тингловчи йўқ, ёш бўрилар қонли жанг ҳуморида ти-

пирчилашарди. Бир хамла билан Ёлдорни махв этиш иштиёқида ёнишарди. Одатда, йўлда учраган хар қандай ров мана шу тарзда тез бартараф этилади. Ортиқча пачакилашиб ўтирилмайди. Уларнинг назарида, кенгаш жуда узок чўзилгандай эди.

Оқманглай тўдадаги озгина мавкеидан фойдаланиб, сўнгги чорани ишга солди. Уларни рақибга қарши яккама-якка жангга чорлади. Сариктўшнинг гарданига суйкалиб, қор тўзғитиб кетма-кет ириллади, яъни, силар қўрқсаларинг ўзим майдонга тушаман, деган бўлди. Турган гап, яккама-якка жанг хамиша тўдабошининг зиммасига тушади. Бундан у бўйин товлаёлмайди. Акс холда тўда унга ортиқ буйсунмай қўяди.

Тўданинг кучига ишониб, ўзича замзама қилаётган Сариктўш қийин аҳволда қолди. Ёлғиз ўзининг рақибга қарши туриши анча мушкулга ўхшайди. Вакт йўқотмай, иссиғида ҳужумга ўтиши зарур эди. У бошлаб берарди, шериклари эса охирига етказарди. Қўлчилик барибир қўлчилик-да. У бу усулдан хамиша усталик билан фойдаланиб келарди. Агар кекса она бўри ишини бузмаганида, бир хамладаёқ Ёлдорни йўлдан олиб ташлашган бўларди. Энди қалтис бу вазифа ёлғиз унинг зиммасига тушиб турибди. У бир зум тараддудланиб қолди. Аммо узок хаяллаб ҳам бўлмасди. У ёш ҳамрохларининг ўткир ва синовчан нигохларини бутун вужудида ҳис этаркан, ноилож жангга ҳозирлик кўра бошлади.

У ҳўжакўрсинга жағларини кенг очиб эснади. Белини букиб узок керинди. Ва сўнг ваҳшатли ириллаб, аста рақибни сари юра бошлади. Қолган шериклари эран-қаран унга эргашдилар.

• • •

Сарварни уйқу элита бошлади. Ёқимли бу мудроқ музлаш аломати эканини у яхши биларди. Агар вақтида эс-ҳушини йиғиб олмаса, бу уйқу мангуликка айланиши мумкин. Бунинг учун эса ҳаракат зарур.

У аввал қўлларини кимирлатди. Сўнг танасини. Кесакка айланган чап оёғида кучли оғрик қўзғалиб, у додлаб юборди. Жони азобланса-да, хар холда уйқуси ариди. Лекин қачонгача? Пешонасида музлаб ўлиш бор экан, кочиб қаёққа ҳам боради? Бундан кўра анови лаъ-

натига см бўлгани афзал эмасмиди! Ёлдор эса уни гўё емоқдан ор қилгандай, ҳатто қайрилиб қарай демасди. Худди музлаб қолгандай, қилт этмасди.

Э гўлдаймай ўл!

Аслида улар аллақачон бир-бирларига кўникиб бўлишганди. Ёлдор учун у йўқдек, Сарвар ҳам унга ортиқ ғаним кўзи билан қарамай қўйганди. Бошдаги хаёллар уни энди таажжубга солмоқда эди. Шу пайтгача у бўри деганда йиртқич ва тажовузкор махлуқни кўз олдига келтирарди. Унинг ириллаб чуқур атрофини айланишини ва пайт пойлаб, устига сакрашини кутган эди. Ахир у ўз оёғи билан «қопқон»га тушганди-да. Қопқондаги жониворни инсон бирпасда саранжом қилганидек, у Ёлдордан ҳам шуни кутганди. Ёлдор эса лоақал жойидан жилишни лозим топмади. Ваҳимада қолган Сарвар, шерикларини кутаяпти, деган ўйга борганди. Бирок хануз шерикларидан дарак йўқ, ёлғиз ўзи қўққайиб турибди.

Нимани кутаяпти ўзи бу?

Бирок бу саволга жавоб топишга унинг ақли ожизлик қиларди.

Сарвар ўзини зўр овчи ҳисобласа-да, бўрилар ҳақида билганлари одамлардан эшитган турли ривоятлару афсоналар эди, ҳолос. Эмишки, бўри оч қолса, ҳатто томни тешармиш, яна эмишки, агар у қасдланса, ўчини олмасдан қўймасмиш. Томни тешган жониворга у ётган чуқурга тушиш нима бўлти. Енгилгина бир сакраса бўлди-да.

Ўзи қасдлангани учунми, Ёлдорни ҳам қасдда юрибди деб ўйлаганди. Пичоғини яланғочлаб, турли ҳаракатларни машқ қилгани шундан эди. Қайтамга, ўрта ерда қўлининг музлагани қолди. Охири у пичоғини қорга санчиб, қух-қухлаб, қафтларини иситишга тушди. Орада чуқурнинг нишаброк бўлиб кўринган девори томон силжиб, ундан чиқишни ўйлади. Оқибат, барча уринишлари беҳудалигини, ярадор оёғи билан юқорига тирмашиб бўлмаслигини англаб, судралиб яна жойига қайтди. Ёлдорни кўриб туришни истади. У ғанимининг ҳаракатларидан огоҳ бўлиш учун эмас, ёлғизликдан кўрқди. Ҳарҳолда Ёлдор тирик жон, юрагига далда бериб туради. Акс ҳолда қор бўлган бу тоғу тошлар ўзини ютиб юборадигандек эди.

У бу тоғлар қаршисида ўзини қум заррасидан ҳам майда хис қилмоқда эди. Холбуки, бир неча соат бурун бу дунёга сиғмайдигандек эди. Орзу ўйлари ҳам бисёр эди. Гаровда ютқазиб қўйиши ўлим билан тенгдек эди. Энди эса бунинг бариси ўз аҳамиятини йўқотган, жонидан ўзгаси кўзига кўринмасди.

Сўнгги онларда уни икки бор уйқу элитди. Теварагидан кетмай, аста айланишаётган ажал шарпаси ғоят маккорлик билан ўлим тўрини ташлашга уринаётганини сезиб турарди. Унга ҳар гал чап бериш қийинлигини, агар шу созда миқ этмай ўтираверса, ажал осонгина ўз ниятига етишини яхши биларди. Йигитни, айнаи дамда у махрум бўлган, ҳаракатгина куткариб қолиши мумкин эди. Бир сафар чўлда шу йўл билангина омон қолишганини у хануз эслайди.

Ов пайтида машиналари чўл ўртасида бузилиб қолганида, амалдор жўраси кўп ўйлаб турмай, йўл тадоригини кўра бошлаган.

— Машина-чи? — деган у жўрасига эргашишни ҳам, эргашмасликини ҳам билмай. — Машина қолаверадими?

— Унга ит ҳам тегмайди, — деган жўраси. — Бу ерларга ҳафта-ўн кундаям биров оёқ босмайди.

— Ҳархолда...

— Машина жондан азият эмас-ку, биродар, — жўраси аччиқ ҳақиқатни айтишга жазм қилди. — Агар бу ерда қолсак, машинадангина эмас, жондан айриламиз. Машинани ёқиб ҳам бу балодан қутулишимиз қийин. Бизни фақат ҳаракат куткаради. Чўпонлар қўнолғасига етиб олсак марра бизники. Акс ҳолда жонингиздан умид узаверинг!

Улар туфланган тупук ерга тушмай яхлайдиган совуқда йўлга тушишган. Сарвар юра-юра ғалати бир сархушликни хис қила бошлаган, уйқу тортаётганини сезган. Жўрасининг хай-хайлашлари ортик қулоғига кирмай қўйган. Шунда кутилмаганда қўймичига кучли тепки келиб тушган.

— Агар яна мудрасангиз, қўндок билан ураман! — деган жўраси узр сўраш ўрнига дағдаға қилиб. — Ухламанг! Уйқу — ўлим! Сабр қилсангиз, ҳадемай чўпонлар қўнолғасига етамиз.

Жўраси милтиқ қўноғи билан урмаган-у, лекин йўл бўйи яна уч бор ўхшатиб тепган. Жахлини қўзитиш

учун хунук сўзлар билан сўккан. Хафа бўлишга эса унинг холи етмаган, тепкилар кучсиз, нордон сўзлар таъсирсиз, оппоқ кор босган чўл чексиз туюлган. Кейин эса, оғайнисидан анчагина ўпкаланиб юрган, ўшанда мени ёмон тепгансиз, деб. Жўраси музлаб ўлишнинг сирасорини яхшилаб тушунтиришга мажбур бўлган. Унинг айтганлари мана энди часкотаяпти. Бирок харакатсиз одамга бу вақтинчалик чора эканини ҳам фахмлаб турарди. Имкони борича уйку тўрига илинмасликка тиришарди.

Ўшанда оғайнисидан хар тепки еганда, у ўксик ўйларга берилган. Нега мен бунга дум бўлиб юрибман ўзи, деб ўйлаган. Амалигаям, ўзигаям тупураман деган. Тупуришга курби етмаслигини сезгач эса, негадир талаба йигитни эслаган. Унинг аччиқ сўзларида қандайдир ҳақиқат мавжудлигини хис қилгандай бўлган. Лекин нелигини англаёлмаган. Англашга эринган. Навбатдаги тепки тушиб қолмаслиги учун йўрғалашга уринган. Кейин гаплашаман сен билан, дея ўзини тинчлантиришга ҳаракат қилган. Ана шунда қарахт шуури катидан талаба йигитнинг истехзоли чехраси қалқиб чиқкан: «Бекорга чиранаянсиз!» деган. Қутуриб сўкинмокчи бўлганида, у кумга сингандек кўздан йўқолган. Ортидан турткилаб келаётган жўраси эса буни ўзича тушунган.

— Сўкининг, сўкинавсеринг! Фақат ухламанг! — деган. — Онадан сўкинасизми, отадан сўкинасизми, мутлақ хафа бўлиш йўк. Лекин ухламанг, илтимос!

— Сизни сўкаётганим йўк. — У хушёр тортишга уринади. — Сизни сўкиб ўлибманми! Ахир сиз... Сизни сўкиб бўладими!

— Йўк, сўкинавсеринг.

Тун пардаси чулғай бошлаган дашт қаъридан яна талаба йигит тиржайиб чиқади: «Айтдим-ку, бекорга чиранманг кўп деб! Сўколмайсиз! Чунки сиз одамларни табақалаштириб, шунга қараб муомала қиладиган пасткаш бир кимсасиз. Эрта бир кун бу амалдан кетса, хол сўрашга ярамайдиган бандасиз! Яна айтайми кимлигингизни?...» Сарвар қўлини тўлғаб, уни ўзидан нари хайдамокчи бўлади. Аммо елкасига келиб тушган турткидан мункиб кетади. Қаддини базўр тиклаб, қаршисида тагин

совук даштни кўради. Даштнинг узок бир бурчида липиллаётган чирокка кўзи тушади.

— Энди ўлмаймиз! — дейди хикиллаб.

— Ўлишингизга йўл ҳам қўймаймиз-да! — дейди жўраси шодон ва толғин овозда. — Ухласангиз, яна туртаман!

Буни қарангки, совук даштда нашига теккан талаба йигит бу ерда ҳам уни тинчига қўймаётган эди. Истеҳзоли қулимсираганча нукул ухлашга ундарди.

— Ухланг-ухланг! Бахузур ухлайверинг!

Мудрай бошлаган Сарвар тўнғиган лабларини базўр қимирлатади.

— Мумкин эмас, ухласам — ўламан.

— Бу билан дунё ҳеч нарсаси йўқотмайди, ухлайверинг!

— Биламан, қўйнингда тошинг бор.

— Менда тош нима қилади.

— Унда нега мени ёқтирмайсан?

— Дунёқарашингиз жуда кир-да...

— Лекин мен ҳам сени ёмон кўраман!

— Сиз ўзингиздан бўлак, ҳеч кимни яхши кўрмайсиз.

— Тўғри топдинг лекин.

— Шунинг учун ҳам ухланг деяпманда.

— Тонг отсин, сен билан кейин гаплашаман!

— Сизни тонгингиз отармикан?

— Бунча тилинг захар-а?

— Бўларим шу.

— Таъзирингни бермасимдан, қорангни ўчир!

— Сиз эса, ухланг.

— Э, йўқол!

Сарвар мункиб, уйғониб кетади.

Кўзларини очиб, дўнгда бир гала қорани кўради. Қарасаки, бир тўда бўри. Умри бино бўлиб, бунча бўрини бир ерда йиғин холда учратмаганди. Аммо юрагида кўркув туйғусини ҳис қилмади. Ахир тўнғиб ўлдинг нима-ю буларга ем бўлдинг нима — бари бир гўр эмасми. У парида ях қотган корга санчиб қўйилган пичоғига кўз кирини ташлаб қўяди. Лекин уни қўлига олишга интилмайди. Бошини деворга суяганча, юқорига лоқайд тикилади.

Бир оздан сўнг дўнгдаги воксани, яъни Ёлдор ғаним тўдага қарши тини қайраб турганини секин-аста фаҳмлай бошлайди. Ёлдорнинг ҳолати жуда бежо эди. Яғрин тукларини хурлайтирганча, қоя янглиғ қотиб турарди. Ғаним томон эса бу «қоя»га урилиб, чилпарчин бўлишдан чўчиётгандек эди.

Охири улардан бирининг сабри тугади шекилли, тўдадан ажралиб чиқди. «Қоя»га бирдан ташланмай, ириллаганча унинг атрофини айлана бошлади. «Қоя» — Ёлдор, бошини бир оз бурганини демаса, қилт этмай турарверди. Чамаси, унинг назари тараддудланаётган бошқа бўриларда эди. Теварагини айланаётган йиртқични унча писанд қилмаётгандек эди. Шунда Ёлдордан сал нарида чўнқайишган бўрилар сафидан яна бири олдинга интилди. Аммо у кутилмаганда иккинчи бир бўри томонидан қайириб ташланди.

Кўз ўнгида юз бераётган бу манзара Сарварга жуда қизиқ туюлди. Хаяжонданми, танига қон югуриб, жиндек исигандек бўлди. Бу орада хануз ириллаб айланаётган йиртқич тўсатдан Ёлдорга ташланиб қолди. Ўртада олатасир олинув бошланди. Итларнинг ўзаро талашганини кўп бор кўрган Сарварнинг Ёлдорга раҳми келди. Негаки, одатда, бегона ит бошқа итлар томонидан жамлиқда аёвсизларча таланади.

Бирок у қутган ҳодиса юз бермади. Дўнгда саф тортганча олинувни кузатаётган бўрилардан бирортаси жангга аралашмади.

Сарвар гаажжубдан донг қотди ва хаёлига келгани шу бўлди: «Э, тавба! Жондорлар йигитларча уришаркан-ку!» Унинг синчков шигоҳи манглайида қашқаси бор жониворнинг ҳаракатларини назардан қочирмади. Оқманглайли бу йиртқич жангни кузатишдан кўра, кўпроқ сафдаги бошқа бўриларга кўз-қулок бўлиб турарди. Ана, у яна бир шеригини ортга хайдади.

Бу иккиси эса қорни тўзғитиб, бешафқат олишарди. Ғаним зўр, Ёлдор эса ундан-да кучлироқ эканлиги тезда аёнлана бошлади. Ғаним тўсатдан ангиллаб юборди. Ёлдор навбатдаги ҳамлага ҳозирлангунча бўлмай, у думинин қисганча қочиб қолди. Шериклари унга эргашиди.

Тўда майдонда Ёлдорни ёлғиз қолдириб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Ёлдор дўнгда бир оз чўнкайиб ўтирди. Тумшугини чўзиб хид олди. Қор босган водийга узоқ тикилиб қолди. Сўнг ошикмай изига қайта бошлади. «Ўра» ёнидан ўтаётганда, андак тўхтади. Сарварга шунчаки бир кўз ташлаб, яна йўлида давом этди.

Бу вақтга келиб Сарвар бўри зотидан умуман чўчимай қўйганди. Ёлдор хақидаги дастлабки ўйлари энди унга жуда кулгинли туюлмоқда эди. Аммо унинг кулмокка чоғи йўқ, бўрилар олишуви пайтида хаяжондан хиёл қизиган вужуди тағин совқота бошлаганди. У Ёлдорнинг ўрнида ити бўлмаганидан ўкинди. Агар Диккиқулоқ тирик юрганида, уни бу ҳолга ташлаб қўймаган, аллақачон қишлоқдан одамларни бошлаб келган бўларди. Диккиқулоқнинг қотили эса унга шунчаки бир қараб ўтди-кетди. Бирок у негадир Ёлдорга нисбатан ғазаб ҳис қилмади.

Юқорида музлаган қорнинг қисирлаши эшитилганда, тағин унинг кўзи илина бошлаганди. Ўлимга чорловчи бу уйқу шу қадар ширин эдики, ортиқ кўз очишни истамай турганида, Ғуччи пакананинг овози эшитилди.

— Ия, ака, нима ётиш бу?!

Сарвар кўзларини очиб, «ўра» оғзида анграйиб, ҳам қувониб турган Ғуччи паканани кўрди.

— Изингизни олиб келаяпман, — деди у «ўра»га тушмоқ учун қулай жой килириб. — Кўнглим сезгани бўпти-да. Ёмон йиқилмадингизми ишқилиб? Ҳозир олдингизга тушаман.

— Тушманг! — Сарвар жонланиб, кўли билан, тўхта, дегандай ишора қилди. — Туша кўрманг! Барибир фойдаси йўқ. Оёқни синдириб олганман. Арқон керак.

Бу гапдан сўнг Ғуччи пакана чуқур оғзида бир зум серрайганча туриб қолди. Негадир у ён-бу ён қаранди. Кейин сўрагани шу бўлди.

— Э, милтиқ қапи?

Сарвар шу тобда кўзига ҳар қандай туғишганидан зиёда бўлиб кўринаётган йигитга жилмайиб қарап билан чекланди.

— Тушунарли, — деди Ғуччи пакана ҳеч нарсани тушунмаган бўлса-да. — Ҳозир одам бошлаб келаман. Арқон ҳам олиб келаман. Эмасам, кетдим мен.

У қасир-қусур қор босганча тезда кўздан йўқолди.

Сарвар тошдеворга беҳол суянди. Негадир йиғлагиси келди. Кувончданими ё ғамданми, ҳар ҳолда ич-ичидан нимадир тўлқин уриб келмоқда эди.

У жилмайган кўйн йиғлай бошлади.

• • •

У Ғуччи пакана бутун қишлоқни бошлаб келади деб сира ўйламаганди. Қишлоқда эркак борки, деярли бари келганди.

Эпчил йигитлар арқонга осилиб, осилмай чуқурга туша бошладилар. Турган гап, Ғуччи пакана ҳаммадан кўра кўпроқ жон куйдирарди. Бакириб-чакириб йўл-йўриқ кўрсатишга тиришарди.

— Шунча одамни овора қилишингиз шартмиди? — Сарвар хижолат тортганини яширолмади. — Қишини уятга қўйдингизда.

— Э, нимаси уят буинг! — Ғуччи пакана ўктам овозда шанғиллади. — Одам одамга шундай пайтда қайишмаса, қай пайтда қайишади. Мен бировга юр демадим, овоза қилдим. Аммо лекин Ботир ака билан Султон акага юринг деганим рост. Бошқаларнинг ўзлари келишди. Элчилик-да, элчилик! Элдан айланай! И-и, оғрияптими?

— Йигитлар, эҳтиёт бўлинглар! Зокир, сен пастдан тут! Жуда имилладингда, Абдурайим! Ҳа, шундай. Баракалла! Арқонни қориндан эмас, қўлтиқ тагидан сол, шунда тортиб олиш осонроқ бўлади.

У Шойим йўғонга «ўра» оғзидан рўпарў бўлди. Шойим йўғоннинг кўзларидан тўнглик ариган, бошқалар каби ҳамдардлик билан бокиб турарди. Йигитлар кўкрагини сириб турган арқонни еча бошлаганида, у Шойим йўғонга юзланди. Ҳеч бир ички изтиробсиз деди:

— Ака, сиз ютдингиз.

Аммо Шойим йўғон у қутганчалик кувонмади, ирғишламади. Қарашлари бир оз тўндлашди-ю, лекин ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Оғзидан ошпоқ ҳовур чиқариб, муштумига йўталди. Кейин бирдан эсига тушгандай, ошиғич бир ҳаракатла устидан калин пўстинини

ечди-да, совуқдан қалтирай бошлаган Сарварнинг елка-сига ташлади.

— Бир нима дегандай бўлдингизми? — деди сўнг хардамхаёл оҳангда.

— Гаров...

— Эсдан чиқаринг!

— Ахир...

— Кун майда гап буманг!

— Лабз...

— Сурув меникими?

— Сизники.

— Унда мен уни омон қолган жонингизга сийлов қилдим. Катгазанглик қилмаганингизда шу балолар йўқ эди. Бундан сўнг давлатингиз билан мактанманг! Агар жуда ошиб-тошиб кетган бўлсангиз, ярмини, ана, пака-нага беринг. Куймайсиз. Жонингизни омон сақлаб қол-ган шу-да.

Одамлар орасидан Ғуччи пакананинг порози овози эшитилади.

— Ака, менинг отим бор!

— Уэр, Ғуччи ака, — Шойим йўғон кулади. — Тил қурғур бесуюклик кипти. Минг бор узр.

— Сизга одамни калака қилиш бўлса... — Ғуччи па-кана тўнғиллай-тўнғиллай унинг узрини қабул қила-ди. — Бундан сўнг эшитмай, каттиқ хафа бўламан.

Қор устига ёзилган чакмонга авайлаб ётқизилган Сарварнинг кўзи наридаги нураган қояга тушаркан, унинг пойида содир бўлган бугунги воқеани эслади. На-зарида, Ёлдор уни бошқа бўрилардан химоя қилгандек туюлди. Ёлдор қувиб солмаганида, улар мени тирик қўймасди, деган хаёлга борди. Бу ўй илгарироқ миясига келмаганидан ўқинди.

— Ака! — деди Шойим йўғонни ёнига имларкан, овози тояланиб. — Шу... Ёлдорга тегмасак! Оддий жон-дор десам, зўр йигит экан у! Қўйинг, ўз майлида юра-версин!

— Бизам шу ўйдамыз, — деди Шойим йўғон нима-нидир англагандай. — Майли, ўз эркида юраверсин.

Ўша куни оқшом Ғуччи пакана янги гап топиб келди.

Бу пайтда Сарвар иссиқ хонада, печкада гуриллаб ёнаётган ўтга хаёлчан термулганча, одамларнинг ғамхўрлигидан эркаланиб ётарди. Тахтакачланган оёри қўшни кампир қўйиб берган курси устида, кандайдир гиёҳ қўшиб дамланган чойдан майда хўплаб, ғарк терга тушганча, том маънода, эркаланиб ётарди.

— Ёлдор ўзига шерик топиб олибди, — деди Ғуччи пакана эшикдан кира-кира. — Иккиси Зарангбетда қувлашиб юрибди. Менимча, топгани қанжиқ, ўзини тутиши бошқачароқ...

— Яқинда сизам қувлашиб қоласиз, Ғуччивой, — деди бунга жавобан Сарвар акаларга хос салмоқли оҳангда. — Етар шунча вақт эркин юрганингиз.

— Нима деганингиз бу, ака?

— Сизни уйлантирамин деганимиз бу.

— Э, одамни уялтирманг қўп!

Қўшни кампир лаганда овқат кўтариб кирганида, улар шовкинлашганча, режа тузишар, уларнинг кайфиятидан андоза олгандек, печкадаги ўт шўхчан чирсиллар, ташқарида эса тунги бўрон қўзғалганди.

У худди оч бўридай ув тортарди.

ЕТИМ ҚОЛГАН ГУЛЛАР

Қайноқ гармсел хар кутурганда, шаҳарча қуюқ тўзон ичида қолади.

У бийдек даштнинг қоқ киндигида бўй ростлаган бу шаҳарчани ер юзидан супуриб ташламоққа аҳд қилгандек, тўлғониб, юлқиниб, қуюқ уюриб эсади. Сўнг шиддати андак сусайгандек бўлади-да, тагин янгидан куч олиб, қўп қаватли қизғиш ғиштин уйлар-у, кўкка найздек санчилган қувуридан куну тун кўкиш-қорамтир тунун аримайдиган корхонанинг катта-кичик, баланд-паст биноларини қайноқ нафаси билан ялаб, шаҳар кўчалари бўйлаб оч бўридай изғиркан, ўткинчиларнинг юзи-кўзига қум сочгани етмагандек, қандайдир мўъжиза билан омон қолган йўл бўйидаги яккам-дуккам дарахтларга ёпирилади, улар вужудидаги охирги намликни сўриб олиш пайида қуйиб-пишади.

Гармсел азалдан яшил рангни ёмон кўради.

Дашт сап-сарик.

Шаҳарча ҳам шу тусда.

Дарахтлар эса яшил доғдек жуда хунук кўринади кўзига.

Яшил рангга эса, синглиси — сарин ел ўч. У кўкламда уйғониб, саратонгача даштда жавлон ураркан, борлиққа баҳор нафасини уфуради. Бу пайтда қайноқ гармсел кирнинг гадой топмас бирор ўнгирида биқиниб ётади. Хаво қизиб, сарин ел олисдаги тоғлар бағридаги арчазорга чекиниш билан гармселга жон киради. Тушов узган айғирдек ирғишлайди. Майсаларни қуришиб, чечакларни қақшатиб, шундай қутурадики, унинг ўтли нафасидан яшил борлик сарғиш тус олади. Кўча бўйларидаги арикчалар қуриб, ўт-ўлаплар хас-хашакка айланади. Қисқаси, акаси — қуз шамоли қўзғалгунга қадар,

у даштда танҳо ҳукмрон — яшил тусда неки бор, бари-
ни қуритиб, мавҳ этмоққа уринади.

Ҳар йили шу ҳол, шу ахвол.

Бироқ бу сафар шундай бир синоат юз бердики,
тонгданок ер-қуққа оташ пуркаб келаётган гармсел хай-
ратдан бир лаҳза донг қотди. Қайноқ нафаси ичига
уриб, бир қалқиб тушди. Сўнг кўзларига ишонмай, ай-
ланиб-ўргилиб бокди.

Йўқ, кўзлари алдамаган.

Шаҳарчага кираверишдаги тўрт қаватли бинонинг
чап қанотида, оппоқ ҳарир парда тутилган энг куйи де-
раза тагидаги кафтдек ерда бир неча тўп атиргул чаман-
дай очилиб турарди.

Қип-қизил!

Шаҳарчага хос бўлмаган ҳол эди бу.

Сарин елнинг эркаси бўлмиш бу гуллар, ўзларига не
бало кўз тикиб турганидан мутлақо беҳабар, тонг нурла-
рини ҳушнид қаршиламоқда эди. Гармсел уларнинг бу
навозишидан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Қайноқ нафас уфу-
риб кулди. Окибат, кечга томон атиргул япроқлари
шалвираб тушди.

У тантана қилди.

Аммо эртаси гулларни тийрак ҳолда кўриб, тааж-
жубдан гармселнинг эси оғиб қолаёзди. Бу жумбоқнинг
тагига етмоқ ниятида, чир айланаркан, тунда ва тонгда
гуллар суғорилганини пайқади. Билдики, атиргуллар
даштдаги ҳимоясиз чечак эмас, меҳрибони бор улар-
нинг.

Қайноқ гармсел шундагина илк бор киши хонасига
мўраламоқ истагини туйди. Оппоқ тўшакда пиш-пиш
ухлаётган қизчаси тепасида ҳаёлчан ўтирган хушрўй
жувонга кўзи тушди. Негадир ғамгин эди у. Шаҳарчага
бегона, гармсел илгари уни ҳеч учратмаган. Ётлиги —
шаҳарча аҳлига хос лоқайдлик йўқ эди чехрасида. Ту-
риниш-турмушидан нафосатга мойиллиги сезилиб турарди.
Ҳаётга ташна, ўз навбатида, ғоят маъюс эди.

У гоҳ жувонга, гоҳ сув тўла стаканга солиб қўйил-
ган бир дона атиргулга, гоҳ ҳарир парданинг бежирим
бурмаларига, гоҳ тўшакда беғам, беташвиш ухлаётган
қизалоқнинг лўппи юзларига ўшшайиб тикиларкан, бир-
дан ғазабла ичкарига интилди. Аммо унинг бу ҳаракати
дераза ойналарига беҳуда бош уриш билан чекланди.

Кейин беихтиёр жувошнинг хаёлига эргашди. Шу пайтгача ўзини энг тезкор деб биларди. Ахир дашт бағрини қовжиратиб, қир тўшини қақшатиб, шаҳарчани тўзонга буркаш унинг учун бир лахзалик иш эди-да. Бунни қарангки, жувошнинг хаёли ундан учқур чиқиб қолди.

У қизчаси бошида қолган жувошнинг хаёлига эргашиб, унга зўр-базўр етишиб елди. Хаёл уни кўм-кўк водий бағридаги ям-яшил қишлоққа бошлаб келди. Бирок бу ерда унинг шашти пасайди. Негаки, бу ўлка катта синглиси — майин шабада тасарруфида эди. Синглиси бўлик бошоқлар бошини сийпаб, кўм-кўк дарахтлар япроғини ўйнаб, бу томонга йўл йўқлигини назокат ила англатди.

Кўз ўнгида ястанган ям-яшил манзарадан ториккан гармсел синглисидан жувошнинг кимлигини сўради. Деразаси тагига гул экиб, ёмон ғашига тегаётганидан нолиди.

Майин шабада дарахт япроқларини эркалаб, арик бўйидаги майсалар бошини силаб, маъюстоб бир ҳолатда қишлоқ ҳовлиларидан бирига имо килди.

Гармселнинг оловкор кўзлари ўткир эди. У ҳовлида ивирсиб юрган қандайдир бир йигитни кўрди. Унинг дидсиэ ва хиссиэлигини бир қарашдаёқ илғади. Аммо бундан бирор ёмон маъно топмади. Ахир ўз ҳудудидаги шаҳарчада бу хил кимсалар қанча. Шу бонс, синглисининг маъюс тортишидан ўзгача кулди. Фаҳмлагани шу бўлдики, жувош ўз хонадонига сиғмай, қишлоғидан бош олиб кетган. Унга қолса, жувош дунёнинг нариги чеккасига улоғиб кетмайдими. Неча пуллик иши бор бу билан унинг. Ёқмаётгани, дераза тагидаги атиргулларга нисбатан бўлакча меҳри эди.

Ўша атиргулларни қовжиратмаса, кўнгли сира жойига тушмаслигини бот сезган гармсел, синглисига хайрмаъзурни пасия этиб, шиддатла изига қайтди. Қир бетидан ялаб, яйдоқ даштдан супуриб олган тўзонни шаҳарча устига сочаркан, дераза тагидаги гулларга шу қадар ғазаб билан ташландики, унинг бу бемисл қаҳридан дала чечаклари зумда қовжираб тушган бўларди. Атиргуллар эса пинак бузмади. Бунга сари, гармселнинг жувошга нисбатан адовати орта борди. Негаки, жувошнинг қарови бўлмаганида, атиргул деганлари бир кундан ор-

тиғига бардош беролмасди-да. Бундан ҳам ёмонн, жазирама иссиқ туфайли ланжлик балосига йўлиққан шаҳарча аҳли жувондан ибрат олгудек бўлса, шаҳарча гулга тўлиб, бу ҳудуд ўз-ўзидан синглиси майин шабада тасарруфига ўтиб кетиши мумкин.

Бунга эса чидаши кийин.

Гармсел ҳадик оғушида шаҳарчани бир айланиб чиқди. Йўқ, хавотирли ҳеч нарса илғамадн. Деразаларини қалин пардалар билан тўсиб олган шаҳар аҳли ўпа-ўпа ланж ва мудроқ ҳолатда эди.

Ҳатто итлар қимир этмас, қушлар канот кокай демасди.

Бутун борлик жазирама иссиқ измида, ёлғиз атиргулларгина оловдай яшнаб турарди.

Кейинги тонгда даштдан қувват олиб, шаҳарчага ошиқаркан, одатдагидек, кўчаларда изғиб, бинолар сиртини ялаб-юлқадн. Узун қувурдан бурксиётган тутунни тўзонга кориштирди. Чангга беланган кўримсиз дарахтлар юрагига ваҳима солиб ўтди. Қаровсиз болалар майдончасида қуюн кўтариб, бамисоли илондай эшилиб, тўлғаниб, беармон ўйнади.

Ва сўнг бирдан яна атиргулларни эслаб қолди.

Улар томон ошиқди.

Бинони ёнлаб ўтаётганида, тўртинчи қават деразаларининг биридан ўғринча улоқтирилган чиқиндилар гармселнинг канотига илашди. Гармсел бир юлқиниб, уларни чор-тарафга сочиб юборди. Қоғоз парчалари, пийёз қобиклари хавода ўйнаб, гўшт ва балиқдан бўшаган консерва банкалари ерда думалаб кетди.

Бу хил чиқинди иткитишлар гармселга таниш ҳолат бўлгани сабабли, у бундан ажабланиб турмади. Аммо атиргул пуштасига тўкиб кетилган аҳлат уюмига таасуфла тикилиб турган жувонга кўли тушгач, юз берган бу воқеадан ўзида йўқ қувониб кетди. Ғайрати жўш уриб, гулларга ёпишганди, чиқинди уюмидан бадбўй хид таралди. Жувон оғзи-бурнини тўсганича ортга чекинди. Сўнг уйдан челақ ва супурги олиб чиқиб, чиқиндиларни супуриб-сидираркан, орада қаддини тиклаб, зич ёпиқ деразаларга бир-бир кўз ташлаб чиқди.

Жувон, буни биров атай тўккан, деган гумонга борганди. Гармсел унинг бу ўйидан кулди. Биладики, жувонга бировнинг қасди йўқ. Шунчаки эринчоқ қўшнила-

ридан бири наридаги тўкиндихонага боришга эриниб, челагини гуллар тагига ағдариб кета қолган.

Пана-да, биров кўрмайди.

Ўша кундан эътиборан, у деярли ҳар тонг жувонни атиргуллар ёнида ғамнок ҳолда учратадиган бўлди. Ва карамасданок англардики, яна кимдир гул пуштасига чиқинди тўла челагини ағдариб кетган. Атиргулларни қовжиратиб, суюкли туси, сарғиш ранг қатига сингдиrolмаслигига аллақачон фаҳми етган гармселга бу жуда қўл келди. Эндиликда у аламини жувоннинг изтиробга тўла нигоҳини томоша қилиш эвазига босадиган бўлди.

Жувоннинг аламнак кўзлари эса ҳар сафар катор деразалар бўйлаб беҳуда кезинарди. Ўнлаб хонадонлардан иборат бу уйдан айбдорни топмоқ маҳол эди. Охири у ҳайбатидан от хуркадиган қўшниларидан бирига дил ёрмоққа мажбур бўлди.

Хозиргина муюлишдаги насткамгина смакхонадан еб-ичиб чиққан кимса жуда бепарво эди. У тишини кавлай-кавлай, бир гулларга, бир жувонга тикиларкан, на гулнинг бўйини сезди, на жувоннинг дардини илғади. Қайноқ хавода нафас олмоқнинг ўзи душвор бўлиб турганида, қулоғига гап кирармиди. Кимса ҳиссиёз нигоҳини қайта гулларга тикаркан, кисталиб турган эмасми, туйган бирдан-бир истаги шу бўлди: «Енгиллашиб олмоққа зап пана жой экан-да лекин...» Сўнг тушга яқин зиёфатга айтилганини, унчага бир зумгина мизғиб олиши лозимлигини ўйлади. Унинг бу қадар боқибегамлиги гармсел томонидан қайноқ «ўпич» ила тақдирланди. Бундан бестоқатланган кимса ўзини салқин йўлакка урди.

Гармсел эса тинмай қутуришда давом этарди. Шаҳарчани тўзонга буркаб, беармон чарх урарди. Борлиқ ёлғиз унинг измида эди.

Фақат атиргулларгина...

У навбатдаги тонгларнинг бирида шаҳарча чеккасида кизчасини етаклаган жувонга дуч келди. Ажабланиб, шаҳарчани бир қур айланаркан, атиргуллар ноласидан, жувон шаҳарчали бутунлай тарк этаётганини пайқайди. Бу хил нолаларни сезмоққа инсон боласи ожиз. Гармсел эса ҳар балони англарди. Жазирама иссиқдан инграшаётган дарахтлар оҳини, қақраган ариқлар зорини, яшил

майсалар фарёдини, қисқаси, ҳамма нарсани англарди, фахмларди.

У тантанавор қаҳ-қаҳ урганча дастлаб жувонга ёпишди. Этагидан тортқилаб, юзи-кўзига кум сочиб, обдон аламини олди. Сўнг эгасиз қолган атиргуллар томон елди. Гулларни тортқилаб, тагидаги чиқиндиларни чор-тарафга сочқилаб ўйнамокни бошлади.

Шу пайт эшикда ахлат тўла челақ кўтарган бир йигитча пайдо бўлди. У эринчок ҳаракатла эшикдан берида тўхтаркан, челагини ерга қўйиб, сигарет тутатди. Сўнг кенг майдонда бир-бирларини қувлашиб ўйнаётган майда куюнларга, тўқиндихона теварагида ўралашаётган итларга, тошйўлакни деярли тўсиб қўйган пачоқ машинага бирин-сирин боқаркан, кир оламга кўниккан лоқайд нигоҳи гармсел исканжасида тўлғанаётган атиргулларни четлаб ўтмади. Шу орада бир зумга узилган кўзлари қайта гулларга қадаларкан, бу сафар хийла узокрок тикилиб қолди. Четдан қараганда, у гулларга махлиёдек эди. Аслида эса, у гулларни эмас, пуштасига тўкиб кетилган чиқиндиларни кўриб турарди.

У наридаги тўқиндихонага ўпшаёйибгина қараб қўйди-да, сўнг челагини кўтарганча, гуллар томон зипиллади.

Қайноқ гармсел эса ҳануз тинмай қаҳ-қаҳ урар, у ҳар қаҳ-қаҳ урганда, кўкдан тўзон ёғилиб, ердан чанг кўтариларди...

КЕКСА ТУТ

Тепки зарбидан кекса тут дарахти қаттиқ сесканди. Бу хил зарбларга кўниккан бўлса-да, бунисига чидаши хийла оғир кечди. Кекса танаси ич-ичидан зириллаб кетди. Шунга карамай, сир бермасликка тиришди. Ички ингрофини еллар тортқилаб ўйнаётган япроқлари шовурни остига қўмиб, қаққини ёз тутишга уринди.

Уни Ашур узуннинг тўнғич ўғли тепган эди. Йигит укаларини бошлаб томорқа адоғидаги даладан қайтаркан, тутқич бермаган рақиблари Ёвқошнинг аламини кекса тутдан олган, яъни ховурини босганди. Ҳамиша шу — қўшнилари ёкалашади-ю, балога тут қолади.

Жанжал якунида мағлуб ҳам, ғолиб ҳам уни тешиклаб ўтади.

Шу боис, у навбатдаги кутилаётган зарбалар дахшати-дан япроқларигача калтирамоққа тушганди. Аммо кутилган зарба бўлмади. Акаси изидан келаётган қошлари тутали, қоратур йнгитча тутга етиб-етмай, ортига ўгирилди. Қонга тўлган кўзларини аланг-жалаңг қилиб, оқшом пардасига чулғанаётган даладан отасини қидирди.

Ота-Ашур узун томорқа адоғидаги дўнгда хануз ўзига келолмай, харсиллаб ўтирарди. Қизик устида югуришга югуриб қўйиб, энди нафасини ростлаёлмай халак эди.

У ўғлининг караб туришидан уялди. Қўлидаги суйилга таяниб, ўрнидан кўзгалди. Ўзини тетик кўрсатишга тиришиб, даладан Ёвқошни кидирган киши бўлди. Билади, даланинг қайси бир бурчида бикиниб ўтирган ракиби ҳали-бери қорасини кўрсатмайди. Бу томон тўла-тўқис ховуридан тушмагунча бекинган жойидан чиқмайди. Хар сафар шу ахвол — Ёвқош осонгина қочиб кутилаверади, Ашур узуннинг алами ичида қолаверади. Қани энди, маана шу суйил билан бошига боплаб бир туширса, тагига босиб, обдон пиймаласа. Бир пайтлар олдинга солиб қувлардинг, энди холинг қалай, дея юзи-кўзига аямай мушт туширса! Бирок Ёвқош деганлари кийикдан чакқон, ҳеч туткич бермайди. Уни ҳатто ўғиллари қувиб столмайди. Ё кўрққан одам эпчил келармикан? Бир вақтлар ўзи ҳам Ёвқошга туткич бермасди. Ўғиллари гўдак эди, у қўшнисининг олдига тушиб қочиб юрарди. Энди эса...

Ёвқошдан қочиб юрган даврларини эслаб, Ашур узуннинг ғазаби баттар қайнайди. Қўлидаги силлик суйилни маҳкам чапгаллаб, яна бир сидра далани кўздан кечиради. Даштда жон асари сезилмагач, аста йўлга тушади. Катта ўғли ховлига етган, иккинчиси тут тагида сўншайиб, хануз кутиб турар, ундан кейингиси, қоқилиб тушган шекилли, анча берида оқсоқланиб борарди.

Ашур узун ўғлининг оқсоқланишига аҳамият бермади. Унинг диққатини энг кейинда пилдираб бораётган кенжа ўғли тортганди. Кенжаси яқинда еттига тўлган бўлиб, бугунгидек қув-қувга биринчи бор аралашуви эди. Ашур узун ўғлини мамнун кузатаркан, хунук ишшайди: «Хе, отасининг ули, бўш кемайсан!»

Отанинг дўнгдан эна бошлаганини кўрган иккинчи ўғил йўлида давом этаркан, тут ёнидан ўтаётганида, худди жин теккандек, бирдан дарахтга ташланиб қолди. Кафтининг кирраси билан унинг ғадир-будир танасига бир неча бор зарба берди. Тугни Ёвқошнинг ўрнида қиёс этиб, ўзича хуморини босган бўлди.

Кекса тут бу гал зарбдан эмас, йигитчанинг юрагидаги тўла ададсиз кек ва адоватдан қалтираб кетди. Тавба, одам боласи бу қадар ғазабу нафратни қандай қилиб кўнглига сиғдира оларкан? Юраги тарс ёрилиб кетмаганини бунинг!

Йигитча тутдан узоклашаркан, сўқмоқда ётган муштадай кесакни ҳам тинч қўймади. Куч билан уни қўшни томорқа томонга тепиб юборди. Навбатдаги тепкисидан эса сўқмоқ бўйидаги гулхайри қоқ белидан чирт узилиб тушди. Йигитча бу ишидан жуда мамнун бўлди. Тепмоққа нарса кидириб, теваракка аланглади. Кўзи шудгордан наридаги беданояда қантариёғли турган Ёвқошнинг эшагига тушиб, бир хаёли уни азобламоқ истади. Бироқ шудгор кечиб юришдан эринди.

Аслида бугунги жанжал мана шу шудгор туфайли келиб чиққанди. Ёвқош бугдойдан бўшаган ерини хайдатаркан, ёввойи ўт илдизларини териб, сўқмоқ ёқасига уйганди. Икки томорқа ўртасидан ўтган сўқмоқ умумий хисобланса-да, бу нарса Ашур узуннинг нафсониятига тегади: «Ол! — дейди эски адовати кўнглида ёмирлаб. — Йўкот бунни еримдан!» Табиий, Ёвқош ҳам бўш келмайди: «Қачондан бери сўқмоқ сенинг еринг бўп қолди?!» Иккиси ҳам эшакдан баттар қайсар эмасми, одатдагидек, муросадан кўра, тепишмокни маъқул кўрадилар. Аммо Ашур узун кўлчилик, Ёвқош ичида ўғил туғиб бермаган хотинини лаънатлаб, тағин қочмоққа тушганди...

Кекса тутнинг хадиги энди оксоқланиб келаётган йигитчага қаратилганди. Бир оздан сўнг унинг ўзи билан ўзи оворалигини сезгач, хиёл енгил тортди. Холбуки жангариликда бу йигитча акаларидан сира қолишмасди. Уларга таассуб қилиб, тутга кўп азоб берарди. Бу хил юмушдан энг кейинда пилдираб келаётган кенжа ўғилгина мустасно эди. У тутга осилиб ўйнамоқни хуш кўрарди. Азалдан болаларни яхши кўрадиган тутга унинг танасига тирмашишлари жуда ёқарди.

Ҳозир ҳам у шуни жуда истамоқда эди. Негаки, акаларининг кек ва адоватидан карахтланган вужудига боланинг эркаланишлари бамисоли малҳамдек татирдида. Аммо бола хали олисда, то у етиб келгунга қадар кекса тут йигитчалар томонидан қолдирилган адоватли хислардан япроқларигача титраб турмоққа маҳкум эди.

Кекса тут барча дарахтлар каби ўзга туйғуларга жуда сезгир эди. Танасига теккан бармоқларданок қўл эгасининг кайфиятини дарҳол уқиб оларди. У меҳрдан яйрарди, қаҳрдан қалтирарди. Бирок энг ёмони шунда эдики, унинг бу ҳолатини одам боласи пайқамасди. Кишилар учун у шунчаки бир тут эди. Пилла қурти учун йилда бир новдаларини чала-чулпа кесиб олишларини демаса, қолган пайт у билан бировнинг иши йўқ эди. Дарвоқе, тут ўз меваси билан болаларни сийламоқни ёқтирарди. Кесилмай қолган новдаларида ёқутдай товланувчи меваларига болаларнинг оғзи текканда, у ғалати бир туйғудан сармаст бўларди. Нечун қуёш остида яшаяпти, заминдан нечун қувват олаёпти, бу вақтда тириклик қарзини узаётгандек хис қиларди ўзини.

Кекса тут илдиз отган бу замин қадимда яйдоқ даштнинг бир қисми эди. Даштнинг бу бўлагига Восиқ полвон эғалик қилганида, кишлоқ ҳозиргидан юз баравар кичик, ер дегани бисёр эди. Восиқ полвон ўзини қора тортиб келган жонажон дўсти Бакир полвонга ерининг ярмини ҳадя этаркан, тут икки ер ўртасида белги бўлиб қолади.

У пайтда дўстлар эндигина уйланишган, ягона ширин орзулари бир этак полвон ўғил кўриш эди. Бирок бандасининг истаги эмас, худонинг буюргани бўлади дегандек, тўнғичларида полвонлик сиёғи сезилмайди. Буни пайқаган Восиқ полвоннинг қовоғи осилади. Бакир полвон уни, ундан ҳам кўра ўзини юпатмоқ ўйида дейди: «Суягини қотириб, қора меҳнатга солсак одам бўлишар, жўра». Восиқ полвон кенг кўксини сийпалаб, чуқур хўрсилади: «Бўлар бола бошидан деганлар, дўстим. Булардан полвон чикмайди». Шунга қарамай, уларнинг умидлари катта эди, беллари тўла бола, хали қанча ўғил кўришади. Бирок яна ўғил кўриш дўстларга насиб этмади. Айни қишда Бакир полвоннинг ота юрти, тоғ қишлоқларидан бирига тўйга отланишиб, йўлда қор кўчкиси остида қоладилар...

Шундай килиб, дўстлар сўнгги нафасларигача ахил қолдилар. Турган гап, улар болаларининг ҳам шундай бўлишларини исташарди. Бирок куз оқшомларидан бирида Восиқ полвондан жиддий бир хато ўтганди. Одатдагидек, тўрда хирмондай бўлиб ёнбошлаб ётаркан, оғзидан шу гап чиқиб кетади: «Бакир полвоннинг ери асли бизники, ошначилигим хурмати ҳадя этганман мен унга...» Восиқ полвон бу гапни не мақсадда айтди, буниси қоронғи-ю, ҳар ҳолда овозида зигирча ғайирлик йўқ эди. Аммо бу гапни пойгакроқла, кигиз устида ўйнаб ўтирган тор манглайли бола — Ашур узун қулоғига куйиб олганди. Орадан сал ўтиб, тенгқури Ёвқошга писанда қилади: «Биласанми, силарни ерларинг асли бизники...» Ёвқош тушмагур дадилгина бола эмасми, бош бармоғини бошқа бармоқлари орасига жойлаб, унинг бурнига такайди: «Шу гапингга мановуни ебсан!»

Тут икки ўртада дўстлик рамзи сифатида қад ростлаб турарди. Жазирама кунлари полвон жўраларнинг тушги чойхўрлиги унинг кўланкаси остида кечарди. Бирок ўғиллари бу удумни давом эттирмадилар. «Ер» дея ёвлашдилар. Аслида Ашур узунга ернинг ҳеч кераги йўқ эди. Табиатан майда ва худбинлиги боис, қачонлардир отасига тегишли бўлган ерга ўзгаларнинг эгалик қилишларини ҳеч ҳазм қилолмасди. Бу борада Восиқ полвон адашмаганди. Полвонлик сиёғи йўқ бу йигитлар майдалиқдан ташқари, жуда жоҳил эдилар. Ашур узун кенг бағирли бўлолмаганидек, Ёвқош ҳам ориятни ошна тутмади, яъни, шу ерга сен тўй, дея бошқа ерда томир отмади. Холбуки, у пайтларда ер қаҳат эмасди. «Ерни сенга берганимдан кўра ўлганим яхши», дея тирашишда давом этди.

Уларнинг илк тўқнашувлари Ашур узун ўғил кўрган йили юз беради: «Бола-чақамга ер керак, бўшат томоркамни», дейди у. Ёвқош одатдагидек мазахлаб, қоғоз кўрсат, дейди. Ашур узун бу сафар ўзини тутолмай қолади ва униш юзига тарсаки туширади. Шундан сўнг Ёвқошга худо беради... Унга бас келмоқнинг эвни тополмаган Ашур узун шармандаларча қочмоққа тушади. Ёвқош қувлайди. У қочади. Бу воқеа келинчакларнинг кўз ўнгида содир бўлади. Бошда улар роса оҳ-воҳ кўтаришади. Кейин эса бинойидек кўникиб кетишади.

Нега деганда, эрлари хафтада бир қувлашмаса, еганлари ичига тушмайдиган даражага етадилар-да.

Одатда ғиди-бидини Ашур узун бошлайди. Қўшнисининг меҳнати эвазига гуллаб-яшнаб турган ерга қарагани сайин ичидан алами тошиб келаверади: «Отамнинг ери бу!..» Бу ёғи эса жуда тез. Жанжал ҳамиша Ашур узуннинг шаталоқ отиб қочиши-ю Ёвқошнинг қувлаши билан якунланади. Энг қизиги, бу масалани қонун йўли билан ҳал этмоқни бирортасиям ўйламасди. Бироқ ўртадаги адоват шу қадар кучли эдики, бир-бирларига кўзлари тушишлари ҳамон қўллари беихтиёр кичишиб кетаверарди.

Ховлида жанжал қўпиши билан кекса тут киш чилласида кунботишдан эсадиган аччиқ изғиринни хис қилгандай бўлади. Фақат бу изғирин кунботишдан эмас, ховлидан, янада аниқроғи, икки қўшнисининг вужудидан уфуради. Киш изғиринига тоқат қилмоқ мумкин, аммо уларнинг вужудларидан уфурган кек ва адоватга бардош бермоқ душвор эди. Кекса тутнинг назарида, катталар адоват учунгина яшаётгандек туюларди. Ва шунинг учун ҳам у болаларни ёктирарди. Катталардан эса кўркарди. Новдаларини кесинганда чидарди-да, бироқ юраги ғазабга тўла кимсанинг қафти танасига тегса, даҳшатдан қалтирарди. Бу етмагандек, қўшнилари қувлашгандаям, қайтишгандаям унинг тагидан ўтишарди. Қайтишаётиб, албатта, уни тепиб ўтишади, туткич бермаган ғанимининг аламини ундан олишади. Шўрлик тут бу «тепки»лардан ўзига келиб улгурмай, томорқа адоғида мағлуб томон пайдо бўлади-да, аста келиб, унга суянади. Кекса тут ундаги чексиз аламини хис этиб, бечорага ичи ачиб кетади.

Бошида Ашур узун унинг раҳмини келтирарди. У Ёвқошдан бир амаллаб қочиб қутуларкан, қайтишда тутнинг ёнида тўхтарди. Тутга елка тираб, қўшнисининг уйига қаҳр ва алам билан тикиларди. Ундан қандай қилиб ўч олишни ўйларди. Шунда отаси Восиқ полвоннинг кучи ўзида йўқлигидан ўқинарди. Мўъжиза юз бериб, отасидек кучли бўлса, у давраларга тушиблар ўтирмасди. Қишлоғи ори учун ўзга юрт полвонлари билан бел тутишиб ҳам юрмасди. Қиладиган бирдан-бир иши, Ёвқошни ерга босиб, кучукваччадай мижиклаш эди. У Ёвқошни шу даражада ёмон кўрардики, наздида,

ундан бошлаб ўч олиш учунгина бу ёруғ оламда яшаётгандек эди: «Ярамасни тагимга босиб, бир аламиндан чиқмасам, армонда кетаман!» дёб ўйларди.

Кекса тут унинг кўнглидагини хис этиб тураркан, яшил япроқларини силкиб, қуёш нурунинг нечоғли чароғонлиги-ю, она заминнинг қанчалик илиқлиги ҳақида шивирлаб, шунинг ўзи улкан бахт эканлигини уктиришга беҳуда уринарди. Ва ҳар сафар дилидагини бадаларга англатолмаганидан ичидан дарз кетиб борарди.

Бу орада Ашурнинг ўвиллари улғайиб, вазият тубдан ўзгарди. Энди мағлуб сифатида Ашурнинг ўрнини Ёвқош эгаллади. Ёвқош ота-болаларининг олдига тушиб қочаркан, қайтишда худди Ашур узундек тутга суянади. Тер босган манглайини унинг ғадир-будир танасига тираб, кўзларини намлайди, ўзига ўйил бермаган худодан нолийди. Кекса тут тагин борлиқнинг улуғворлиги-ю, ҳавонинг мусаффолиги хусусида пичирлаб, гўзалликни уктириш ила унинг кўнглига меҳр ийдирмоқчи бўлади. Бирок Ёвқошнинг тошқотган кўнгли меҳрни илғамайди. Адоватга тўла юраги бу хил нарсаларни чучмал хис этиб туфлаб таппаверади.

Бунака пайтда, гоҳо кекса тутнинг томирига муз югургандек бўлади. Шу соада қуриб қўя қолгиси келади. Бирок борлиқ унинг ўлмоғига қўймайди. Аламзада кўланка ёнидан узоқлашини билан шохига қушлар келиб қўнади. Майин ел япроқларини торткилаб ўйнайди. Шунда у офтоб нурларининг оромбахшлигини-ю, замин бағрининг илиқлигини қайта сезади. Енгил керишиб, те-варакка масъуд назар солади. Узоқдаги тутларга ел орқали салом йўллашни унутмаган ҳолда арғимчोक учадиган қизларни илҳақ кутади. Қизлар арғимчोक учганда, у жуда-жуда яйрайди. Арғимчोक таппанган йўғон шохини мастона чайқаб, қизларга қўшилиб яйрайди, кийкиради, яъники, япроқларини шўхчан силкилайди.

Қизларнинг арғимчोक учинилари ҳовлида Ашур узуннинг қораси пайдо бўлгунга қадар давом этади. Қизлар Ёвқошники, Ашур узунни пайкаши билан улар тутни ошиғиб тарк этишади. Гоҳида арғимчокни унутиб қолдиришади. Унутилган аркон Ашур узун томонидан пичокда бўлакланиб, қўшни ерга улоктирилади.

Кекса тутни Ашур узуннинг арконни бурдалаш пайтидаги вазоҳати дахшатга солади. Бу кезде Ашур узун-

нинг вужудидан шундай бир ёвуз қувват тараладики, тут бу қувват таъсиринигина эмас, рангиниям илғайди. Қорамтир тусдаги бу кўланка хунук тебраниб, теваракка ёйилганда, қуёш тафти сўғиқ, замин бағри ҳароратсиз туюлиб, у қарахт ҳолатга киради. Янада аниқроғи, худди биров чоғмоқ ниятида болта кўтариб келгандай, кўрқувдан ўзини йўкотади.

Бугун Ашур узун сўқмоқдаги ёввойи илдизларни кўшни томорқага улоқтирмоққа тушганда, кекса тут қушлар чуғуридан маст эди. Кечки ётоққа ҳозирлик кўраётган хуркак чумчуқлар таласини кифтида эркалаб, уларнинг шовуридан хузур килаётганди. Ашур узуннинг ҳаракатидан чумчуқлар хуркиб қочгач, ёлғиз қолган тут воқсанинг давомини кузатмоққа тушади. Ашур узун ёввойи илдизларни улоқтириш билан чекланиб қолмай, ҳовлисида кетмондаста йўниб ўтирган Ёвқошнинг тепасига бостириб боради. Қисқагина олишувда кўшнисининг қўли баланд келиб, Ашур узун ерга чўзиларкан, бўғизланган букадай бўкириб, ўғилларини кўмакка чакиради. Ўғиллари уйдан милтиқнинг ўқидай отилиб чиқишади. Ёвқош ер хидлаб ётган Ашур узуннинг кетига бир тепиб, оёғини қўлига олади...

Кўриб кетган кекса тут Ашур узунининг тўғич ўғли тепкисидан ўзига келганида, қув-қув аллақачон ниҳоясига етган, Ёвқошни қувлаб етолмаган «кўшин» пароканда бир ахволда изига қайтмоқда эди. У танасига қотиниб ўтаётган йигитлардан таралаётган қора қувват — ададсиз кек, чексиз адоватдан жонсаракланиб, теваракка аланглаганида, қуёш аллақачон пинакка кетган, уни тарк этган қушлар чуғури узоқдаги дарахтлар томонидан келар, шунингдек, қақилдоқ кизлардан ҳам умид йўқ. Унинг бирдан-бир умиди Ашур узуннинг кенжа ўғлидан эди. Катталарнинг жанжали туфайли юзага келган танидаги оғриққа, одатдагидек, боланинг маъсумлиги малҳам бўлиши мумкин эди.

Кекса тут оксоқланаётган акаси изидан пилдираб келаётган болага илҳак боқаркан, куни кеча уни шохлари орасига олиб эркалаганини эслади. Ёвқошнинг кизлари бир шохда арғимчोक учиб, иккинчисига болакай ўйнаганди. Тут кеча жуда бахтиёр эди. У бу хил шўхчан дамларда катталарнинг жоҳиллигини ортик ўйламай кўяди. Ёшлар билан андармон бўлади. Ёнида уларнинг

узокрок қилишини истайди. Бироқ ховлида катталар пайдо бўлиши билан улар тумтарақай бўлиб кетадилар. Кекса тут бўш кучоғини керганича қолаверади. Факат болагина катталарнинг измига кўпда бўйсунавермайди. Тут шохлари орасига жойлашиб ўтириб оларкан, уни гоҳ от, гоҳ машина, гоҳ эса тайёрага киёс этиб, берилиб ўйнашда давом этади.

Бу орада бола арикчадан чакқон сакраб, оксоқ акасини кувиб ўтди. Бу ёни кўп қолмади, яна бир неча сониядан сўнг у тутнинг бағрига сингади. Кекса тут ҳадемай юз берадиган таниш бу лаззатдан хузувланиб, сархуш тортаркан, кутилмаганда қаттиқ сесканди. Бола худди акаларидек тутни тепганди. Кекса тут тепкидан эмас, тепкини юзага келтирган сабаб-адоватдан сесканди. Тавба, қачон улгура қолди экан? Ахир бир соатгина бурун унда беғуборликдан ўзга тўйғу йўқ эди-ку. Наҳотки, катталар оғриган бу иллат шу қадар юқумли бўлса?

Кекса тут бу саволларга жавоб тополмай анг-танг тураркан, боланинг иккинчи тепкисини кўтармоққа бардош етмади ва нолакор фирчиллаганча гурсиллаб ағдарилиб тушди...

ТУНГИ МЕҲМОН

У қишлоқнинг чеккасидаги кулбада жияни билан туради. Ота-онаси ўтган йили олдинма-кейин қазо қилишган. Ёлғиз қолиб, кенг ва катта ховли ютадигандек туюлавергач, қўшини қишлоқда турувчи синглисининг кизини сўраб олганди.

Хар ҳолда кўнгилга таянч-да!

Синглиси соғинган кезлари кизини олиб кетади. Уч-тўрт кун бағрида саклаб, ўзи айтмишли, обдон дийдорига тўйгач, ноилож яна қўйиб кетади. Келганида бир гапни таъкидлашга ҳеч қанда қилмайди: «Тезроқ эрга тексангиз яхши бўлармиди, опа!» Қизиқ, ота-онаси тириклигида, у бу ҳақда сира оғиз очмасди. Яхшиям сиз борсиз, эмасам, қарияларнинг аҳволи не кечарди, дерди нуқул уни алқаб. Энди эса... У гоҳида синглисининг афтига синчков тикилади, наҳотки, бахтимни ўйлаётган бўлса?! Йўқ, унинг бахти билан синглисининг мутлақо

иши йўқ. Ҳамма гап қизи важидан. Шунда унинг зардаси қайнайди: «Олиб кетавер қизингни! Ёлғизликдан ўлиб қолмасман!» Синглиси дарров хушёр тортади. Вой, нега унақа дейсиз, бахтингизни ўйлайманда, опа-жон, бахтингизни, дея бир дунё чучмал гапларни қалаштириб ташлайди. У бундан багтар гижиниб, беихтиёр бурчакдаги кўзгуга кўз ташлайди. Кўзгудан ўзига алампок боқиб турган аёлнинг бўлиқ ва кўркам қоматини илғамайди, хали оқ оралашга улгурмаган куюқ, тим кора, узун сочларининг гўзаллигини пайқамайди, юзидаги хунук чечак изларининг кўради, холос. Бу рухсори билан ўзини ҳеч ким хотишликка олмаслигини ичидан қайта ҳис этади. Синглиси эса буни била туриб ярасига туз сепгани сепган. Қизини опасиникига ташлаб кетишга кўзи қиймаганидан уни бирор чўлоккамни, кўргами тегишига жуда-жуда рози. Бироқ қани ўша чўлок ёки кўр?! Худо деб, ўша банданинг ёқасини оқартириб, ўчоғини ёқиб ўтирмасмиди.

Кўнглидан, ини ота, сингил эса она бўлолмас эканда, деган аламли ўй ўтаркан, кўзгунини уриб синдиргиси келади. Базўр ўзини босади. Бу қўтир дунёда кимга нимани исботламоқчи ўзи? Кучи кўзгу юзига рўмол ташлаб қўйишга этади. Бироқ жияни дарров сидириб ташлайди. Муштдек боши билан кўзгу олдида бунча ўралашмаса бу тирмизак!

Бугун иккинчи кундирки у ёлғиз.

Одатдагидек, уйқуси келмай, анчагина тўлғаниб ётди.

Кўзи эндигина илинган экан, бирдан ховлида нимадир дупурлаб қолди. Чамаси, кимдир девор оғиб тушгандай бўлди. Ҳақиқатдан ҳам салдан сўнг дахлиз эшиги тирмалашиб, аста ғийқиллаб очилди.

У хаёл билан бўлиб, эшикни тамбалашни унутганини эслади. Кейинги вақтда анча хардамхаёл тортиб қолганидан ич-ичидан гижинди. Меровсирамай ўл, дея ўзини янишга ҳам улгурди. Сўнгра хамиша тунлари ёнида олиб ётадиган кўшоғиз милтиғини қўлига олиб, сакраб ўрнидан турди. Отасидан қолган бу яроғни ҳудуд нозирга бериб юбормаганидан илк бор чинакамига суюлди.

Қутилмаган «мехмон» милтиққа рўпару келишнинг кутмаган шекилли, қоронғидан кўрқув тўла шикаста овоз эшитилди.

— Отма... отма, Чаманой! Илойим, болагинангни кўтарай, отмагин!

Тунги чирок нуридан хира ёритилган хона ўртасида милтиқ ўқталиб турган аёл очик эшикдан қоронғи даҳлизга беҳуда тикиларкан, овоз эгасини дабдурустдан танимади.

— Кимсиз?! — деди милтиқ милини ўша томонга тўғрилаб.

— Бу мен... Қиличбекман!

— Қиличбек?! — Аёл ҳар қанча ажабланса-да, ҳолатини ўзгартирмади. — Ярим тунда нима қилиб юрибсиз бу ерда?!

— Қочдим, Чаманой, қочдим! Жохил ва нодонлар тўдаси мени дўппосламокчи эди, жонимни олиб қочдим! Уйингга... бекингани кирдим.

— Бекингани менинг уйимдан бўлак жой қуриб қолганмиди?

— Ёзда уйинг ортидаги тўқайзорда жон сақлардим. — Кимса чуқур хўрсинди. — Ҳозир ҳаво салқин... Тўғриси, бу гап негадир шошиб қолдим. Ана, ортимдан қувлаб келишаяпти.

Узоқдан эшитилаётган қадам товушлари, дупурлаб, тобора яқинлашмоқда эди. Ҳозир улар уйга бостириб киришадигандек, аёлниң юраги орқасига тортиб кетди. Тунда ёлғиз эркак билан кўришса, нима деб ўйлашади? Эртан кишлоқда қандай бош кўтариб юради? Бу қунидан ўлгани дуруст эмасми кейин!

Хайтовур таъқибчилар дарвоза ёнида тўхташмади, дупурлашганча тўқайзор томонга ўтиб кетишди.

Бутун диққат-эътибори ташқарида бўлган аёл хануз кўриниш беришни истамаётган даҳлиздаги кимсани бир зумга унутди. Кишлоқ адоғи катта йўлгача қалин тўқайзор. Тунда тўқайзордан бировни кидириб топиш пичап ғарамидан игна излашдек бир гап. Таъқибчилар ҳақиқатдан ғирт нодонга ўхшайди.

Даҳлиздаги кимса шивирлаб ўзидан дарак берди.

— Ана, қайтиб кетишаяпти.

— Унда сиз ҳам секин чиқиб кета қолинг!

— Шу салқинда қаёққа бораман?

— Қаёққа боришингизни мен қайдан билай! — Аёлниң жаҳли қўзиди. — Нима, мени гапга қолдириб ўлдирмоқчимисиз! Қани, жўнанг!

— Шу кеча дахлизингда гунаб колай, Чаманой.
— Тушингизни сувга айтинг! — Аёл овозини хиёл баландлатди. — Отаман лскин!

— Отма, Чаманой!

Орага бир сония жимлик чўкди.

Бир пайт «мехмон» сўраб қолди.

— Милтигинг ўзи... ўқланганми, Чаманой?

Аёл жавоб қайтармокни лозим топмади. Қўлидаги яроқни жонлироқ тутиш билан чекланди. Қани энди, Қиличбек деганлари тезроқ қорасини ўчирса-ю, иссиқ ўрнига шўнғий қолса. Оқшом печка ёқилганига қарамай, хона анча совук эди. У ўрта эшикни қуриб бераман деб, хануз сўзининг устидан чиқмаётган қўшни эркакни ичида янаркан, алининг ўчини валидан олгандай, тахлидли оҳангда деди:

— Агар чиқиб кетмасангиз, ҳозир нақ манглайингиздан отаман!

— Биладан.

— Қаердан биласиз?

— Қўлингга яроқ тутибсанми, демак, отасан-да.

— Ҳозир ҳазилнинг ўрни эмас, ака!

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ, — деди кимса ёрувга чиқишни хаёлига ҳам келтирмай. — Улардан қалтак егандан кўра, сенинг қўлингга ўлганим яхшироқда.

— Хушомадга бало борми!

— Отанг қадрдоним, энанг меҳрибоним эди, — қоронғидаги кимсанинг овози тўлқинланиб, ниманидир эслагандай бир муддат жим қолди-да, сўнг махзун оҳангда яна гапда давом этди: — Қўлингдан неча марталаб чой ичганман, ота-онанг тириклигида. Кимлигингни яхши биламан, Чаманой! Бугун нимагадир оёғим шу томонга тортди. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Тўқайзордан кўра, инсон меҳрини истадим шекилли. Сенга нисбатан хаёлимда ёмон ўй йўқ. Тузингни тотганман ахир, Чаманой! Ёмон хаёлга бориб ўлибманми! Сен баҳузур ухлайвер, мен... бирпасдан сўнг чиқиб кетаман. Каттол душмандай менга бундай тикилма, Чаманой! Кўзинг тешиб юборай деяпти!

Ота-онаси эслатилган Чаманойнинг кўзларида ёш айлана бошлади. Қўлидаги яроғини беихтиёр пастга тушираркан, қутилмаганда ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Жоним отам, жоним энам, нсчун мени эрта ташлаб кет-

динглар! Сизлар тирик бўлганда, буйтиб милтик кучиб ётармидим! Мусичадек шу беэиён одамдан хуркиб ўтирармидим! Уни дахлизда тутмай, олдига бир пиёла ис-сиккина чой қўямасмидим! Бу не кўргуликки одам бола-сига ярок ўкталяпман!

— Йиғлама, Чаманой! — деди хануз кўриниш бе-ришга ботинолмаётган «меҳмон» йиғламсираган овоз-да. — Ҳозир чикиб кетаман. Совукда котиб ёки анову жоҳилларнинг калтагидан ўлсам ҳам майли! Фақат сен йиғлама! Йиғласанг, кетишим қийин бўлади.

Аммо аёлнинг қулоғига гап кирмасди. Ота-онасини қўмсаб йиғида давом этди. Йиғлай-йиғлай ухлаб қолди.

У тонгда хуррак овозидан уйғониб кетди. Бошда хайрон бўлди, сўнг кўрқди. Қоронғи шифтга, тонг ёғду-сидан ёришган деразага аланг-жалаңг боқиш баробарида ёнидаги милтикка қўл чўзди. Бармоклари муздек совук ярокка теккачгина, тундаги воқеа эсига тушди. Кўнгли андак хотиржам тортиб, кўрпа остидан сирғалиб чикди. Бўйинини чўзиб, дахлизга мўралади. Яланг шолча устида совуқдан ғужанак бўлиб ётган кимсани кўрди. Аввалига қаҳри қўзиди, сўнг раҳми келди. Кишилар турмасдан, тезроқ жўнай қолинг дея, турткилаб уйғотмоқчи бўлган жойида, негадир фикридан қайтди. Уйғотишга кўзи қиймади. Тахмондан кўрпа олиб, авайлаб устига ёпти. Кейин кундалик юмушига уннади.

Ҳовлида иш дегани сероб эди. Қўрадаги молларга қараш, соғиш, тагини тозалаш каби майда-чуйда ишлар-нинг ўзиям унинг кўп вақтини оларди. Ота-онасининг ўлиmidан сўнг иш аёлнинг ягона халоскори бўлиб қол-ганди. Қўли юмушда кезлари жудоликниям, ёлғизлик-ниям унутади. Тунларини ҳам тек ўтирмасди. Жун титиб, ил йигиради. Кўрпа ва кўрпача кавийди. Ошпоқ со-чиклар четига эрмакка кашталар чатийди. Синглиси эса хайрон, ёлғиз бошингизга шунча давлат не чикора, дей-ди. Унинг очкўз нигоҳи аёлнинг ғашини келтиради: «Эримни бой қилмоқчиман», дейди. Синглиси унинг мо-лу давлатини йўқ эрдан қизғанади. Илондай тўлғониб алланималар дейди. Мерос талашиб жанжал кўтаргиси келади-ю, лекин опасидан хайиқади. Кучи ичдан номаъ-лум поччасини қарғашга етади, холос.

Аёл иш билан бўлиб, тундаги воқеани ҳам, дахлизда уйқуни ураётган кимсани ҳам унутган экан, ўчоқка ўтин

калаётганда бирдан эсига тушиб қолди. Шошиб уй томон юрди. Бирок дахлизда ҳеч ким йўқ, қалин кўрпа бир четга чиройли қилиб тахлаб қўйилганди.

Аёлнинг кўнглида хижолатга ўхшаш нимадир уйғонди. Юрагинг ёрилмай, одамга ўхшаб кутиб олсанг ўлармидинг! Акадай бир одам эди-ку у сенга! Яқинда томингни ёпиб берган... Эсида, ўшанда Қиличбек деганлари харчанд зўрласа-да, пулга унамаган, лекин бурчакдаги каттакон қўғирчоқни сўраб олганди. Аёл хайрон бўлган. Биладики, Қиличбекнинг қизи йўқ, бакирок, жанжалкаш хотини Тўлғанойдан иккита ўғли бор. Унинг ажабланганини сезган эркак кунботишдаги шаҳар томонга ишора қилиб деган: «У ёқда менинг қизларим қўп. Буни олиб борсам, уларнинг кўзлари бахтдан канчалик чакнаганини бир кўрсанг эди! Мен бахтдан чакнаган кўзлар шайдосиман, Чаманой!...» Аёл бир пастбаланд иморатлари кўзга ташланиб турган шаҳарга, бир ёш боладай қўғирчоқ кучган эркакка боқаркан, ўзича ниманидир тушунгандай бўлган.

Қиличбек ғирт етим. Шаҳардаги болалар уйида вояга етган. Йигит ёшига етгач, мархум Асқат темирчига шогирд тушиб, фалакнинг гардиши билан унинг қизи Тўлғанойга уйланган. Темирчининг қизи битта, аммо ўғиллари кўп эди. Бари бир-биридан баттар жохил ва подон. Жанжалли пулга сотиб олишади. Бирига тексанг, хаммаси ёпирилиб келади. На уятни билишади, на анишани. Бу борада Тўлғаной оға-ишларидан сира қолишмайди. Эрига зугум қилишни яхши кўради. Етимлигини рўқач қилиб, харомидан олиб харомига солади. Бу камдек, салга додлаб, ака-укаларини бошига йиғади. Бу уруғнинг қўли жуда югурдак, оқибат, Қиличбекнинг қочишдан бўлак иложи қолмайди.

Чаманой оғзидан сақич тушмайдиган йўғон бу аёлни жинидан ёмон кўради. Унинг ёш боладай жонсарақ эрига раҳми келади. Қапи энди, қўлидан келса-ю, ундан яхшилигини аямаса. Аммо яхшилик қилиш у ўйлаганчалик осон иш эмас экан. Кеча тунда уйига қочиб кирганида, дардига малҳам бўлиш ўрнига милтиқ ўқталиб ўтирибди. Энди билса, эркакдан эмас, гап-сўздан кўрккап экан.

Бугун тунда у негадир эркакни кўмсади. Кечагидай айвонда тунашини истади. Тонгда туйган хиддан нафас

олиш учун дахлизга чиқди. Бирок тонгда хонани тўлдирган эркак хидидан дарак йўқ, ачиган хамир иси анқирди, холос.

Аёл махзун ҳолатда хонага қайтиб кираркан, ихтиёридан ташқари бир ишга қўл урди. Дахлизга қалин қилиб жой солди. Янги кўрпа, янги болиш қўйди. Эшикни тамбалашни эса гўё унутган киши бўлди. Лекин милтиғини биқинидан жилдирмади. Ахир милтиқни ундан олиб қўймоқчи бўлган ҳудуд нозирига уни «эрим, тунги посбоним», деган-да. Демак, эр дегани хотин кишининг каватида, биқингинасида ётиши керак. Ҳудуд нозири яхши йигит эди, уни тушунган: «Лекин қонунни бузаянмаи-да, опагон», деган. Аёл уни эркалаб елкасига қоқаркан: «Опанг учун қонунни бузсанг бузибсанда, укагон, — дея аламнак жилмайган. -- Тунда мендай ёлғиз бир аёлга эрдай гапда бу! Ёмон ниятда остонамни ҳатлаган одамни нима билан чўчитаман? Шунини ўқталиб қўрқитаман-да!»

Аёл тунда зийрак ётди, алланимани кутгандай, илҳақ ётди. Қани эди, хокисор нигоҳли эркак, яна бир тунгина дахлизда тунаса, яланг шолча устида эмас, қалин тўшакда ухласа, уйини эркак хидига тўлдирса! У шуни истади. Бундан ортиғини хаёлига келтирмади.

Тонгда эса боши ювлаб, қарахт уйғонди. Дахлиздаги тўшакни бўш кўриб, хўрлиги келди. Кўзига ёл ай-ланди ва бу ҳолатидан ўзи ҳам ажабланди. Тентак бўла-янман шекилли, деган ўйга борди. Лекин негадир тентак бўлгиси келди. Бирок қўрадаги улкан тарғил сигири бунга изн бермади. Мўраб овоз берди. Унга бошқа жониворлар жўр бўлди.

У қўра томон ошиқди. Яхшиям иш бор-юмуш бор дея суюнди. Шунинг билан эркакниям, ўй ва истаклар-ниям унутди. Одатдагидек, ишга шўнғиди.

Бу кеча эса ўзини ёмон қарғади. Кеча тундаги хоҳини ва хаёллари бугун жуда эриш туюлиб, ўзига-ўзи тухмат қилди: «Эрсирамай, ўл, мегажин!» Бунга қаноат этмай, ошшоқ, бўлик сонларини аямай чимчилаб-чимчи-лаб олди. Оғрикдан жонини роҳат топди. Шу йўсинда истагига чек қўйган бўлди. Бу тун дахлизга жой солмади. Эшикни очиқ қолдирмади. Бирок яроғини ёнига қўйиб, тўшакка чўзилган ерида яна бирлан ўрнидан сакраб ту-риб кетди. Ички бир тўлқинга бўйсуниб, тахмон ёнига

борди. Кўрна қаватига қўлини тикканча узок туриб қолди. Сўнг шалвираб изига қайтаркан, ерда ётган милтикка қокилиб, бармоғини қайириб олди. Оғриқ миясига тешиб, ох тортиб юборди. Бармоғини тутиб тўшак устида тўлғонаркан, истамаса-да, негадир тагин эркакни ўйлади: «У шўрлик яна кувғинга учраса, бу совук тунда қайси тешикка бошини уради?!» Аёл оғрикниям унутиб, шу ўй заптида эшикка югурди. Аввал у илгакни туширди, сўнгра тамба-туткич орасига қистирилган йўғон ўкловни суғуриб олди. Кейин эса фикридан қайтиб қолишдан кўрккандай, антикканча ўзини кўрна тагига урди.

Ураниб-чирманиб, бамисли гувалага айланди.

Аслида у айниб қолишидан эмас, истагидан уялганди.

Тошг сахарга яқин таниш хуррак овозидан уйғониб кетди. Қулоқларига ишонмади. Сўнг қалби адоксиз кувончга тўлиб, дахлизга деярли чоғиб чиқди. Титроқ бармоқлари билан деворни пайпаслаб, чироқни ёқди. Кўзи қок шолча устида ёш боладай ғужанак бўлиб ётган Қиличбекка тушди. Аёлга у эркак киши эмас, ташландик, химоясиз бир гўдак бўлиб туюлди. Мехри жўшиб, ичи туздай ачишиб, ичкаридан кўрна ва тўшамча кўтариб чиқди. Тўшамчани бир четга улоктириб, йигитнинг устига кўрна ташлаб қўя қолди.

Қиличбек кўрна тагидан бошини чиқара-чиқара, уйқусираб гудранди.

— Улар мени яна уришди, Чаманой!

Аёл индамади. Худди онадек, унинг бошида чўнқаяркан, илк бор эркакнинг юзига синчков разм солди. Ўнг яноғи ва иягида калтак изларини кўриб, юраги эзилди. Кўнгли бузулиб, сассиз йиғларкан, унинг манглайига қўл юборганини сезмай қолди.

Силаб туриб йиғлади, йиғлаб туриб силади.

Йигитнинг аллақачон уйғонгани-ю, ёш боладай хузур қилиб ётганини кейин, қачонки, эркак унинг кафтини тутиб, бармоқларини учидан ўпгандан сўнггила пайқади. Қошида химоясиз собий эмас, ростмана эркак киши чўзилиб ётганини гўё шундан кейингига англагандай бўлди. Эркакнинг бу ўпичида меҳрталаб инсоннинг миннатдорчилиги-ю тушунуксиз яна алланималар қоришиқ эди. Аввалига аёл бундан каттиқ уялди, сўнг ран-

жиди. Қўлини илкис тортиб оларкан, ширин ниманидир йўқотгандай, унга ёмон қаради. Ўз навбатида, Қиличбек ҳам шуни сездик, хилгина ошиқча ҳаракати ёқимли тушдек лаззатли онни пароканда қилиши мумкин. У қўлини ошиғич кўрпа остига яшириб, аёлга мўлтираб боқди. Узр сўрагандай гўлдиради.

— Яна нима гап? — деди аёл, ҳаддан ошманг, деган оҳангда.

— Ҳеч гап. — Эркак култ югуниб, кўрпани иягига тортди. Кейин бу ётиши ўзига эриш туюлиб, ўрнидан турмоққа чоғланди-ю, устига аzza-баzza кўрпа ташлаган аёл бу ишидан хафа бўладигандек туюлиб, фикридан қайтди. Айвонда ўчиб қолган кезлари ўз аёли бу хил меҳрибонликни хаёлига келтирмаслигини эслаб, ичдан ўксинди: — Ҳеч гап, Чаманой!

— Ҳеч гапга ўхшамаяпти-ку? — Аёлнинг овози мулойимлашди.

Эркак аёлнинг боши узра шифтдаги номаълум нуктага хаёлчан термуларкан, дардчил, ғоят дардчил оҳангда деди:

— Сен ўз отанга... ҳеч адоватла бокқанмисан, Чаманой?

— Нималар деяпсиз?! — Аёлнинг ранг-кути учди. — Ҳатто кўзига тик қарамаганман!

— Менга эса худди захарли илондай боқишади! — Эркак нигоҳини бошқа нуктага олди. — Эрта-индин нодон тоғаларига қўшилиб, менга қўл кўтаришдан ҳам тойишмайди. Ўзимча тарбиялашга кўп уриниб кўрдим. Аммо ота деган жонивор ҳар икки гапнинг бирида лойга қорилиб турганидан кейин, таъсир ва тарбиянг қумга сеппилган сувдай бир гап экан. Раҳматли қайнотам, сен бизга тўғри келмайсан деганда, мен ахлоқ хафа бўлган эканман, етимлигимни назарда тутаяпти деб. Энди билсам, мен нодонни аяган экан. Муҳаббатдан кўзим кўр бўлиб, жохил тўдага интилган эканман. Мана энди, яхшининг ёмон, ёмоннинг яхши бўлмоғига гумонланган ҳолда ўзим пиширган захарли ошни айлашиб, ўргилиб ичиб келялман.

Аёл унинг «дийдиё»сини ёқтирмай бошини бурди. Ўзининг бу алфозда ўтириши-ю, эркакнинг бемалол чўзилиб ётиши энди таъсир қилгандай, айбни унинг ўзидан қидиришга тиришди.

— Хадеб етим болаларга нарса ташишверсангиз, албатта, хотишингизга ёкмайсиз-да, — деди.

— Қанақа нарса?! — Эркакининг нигоҳи тўсатдан оловланиб, устидан кўрпани итқитиб ташлади. — Болаларга олиб борадиганим тонганимининг бир урвоғи, бир зарраси, холос. Гап нарсада эмас, нарса нима... У ердаги болалар мени қанчалик интиқ кутишини биласанми ўзи? Агар билганингда, бунақа гапирмасдинг. Мен Жаҳон гуштидай қўш-қўш иморат солмайман, Олим чиноқдай, тонганимни ўмганимга тортмайман, қайшиларимдай ҳаётга басир кўнгил билан қарамайман! Кучим етганча бахти ярим порасидаларнинг кўнглини овлайман! Чунки етимлик нималигини яхши биламан. Эсимда, дарвозадан кирган нотаниш аёлни онам, эркаки эса отам бўлса керак деб, олдиларига югуриб борардим. Кўзим кўчада бўларди. Бирор кимса бошимни силаган куни мендан бахтлироқ одам йўқ эди. Шуларни биласанми ўзи?

— Йўқ, билмайман, — Аёл билмаслигидан хижолат тортади.

— Қаердан ҳам билардинг. — Эркак ўтирган жойида оғир сўлиш олади. — Отанг қошингда, онанг доим бикинингда бўлган. Мен эса на отамни биламан, на онамни! Худди осмондан тушгандайман.

— Энди улар йўқ... — Аёлни кўзларида ёш халқаланди.

Улар бошларини эгганча жим туриб қолишди.

Аёл энди ўрнидан кўзгалмоқчи эди, эркак хижолатомуз оҳанида деб қолди:

— Чаманой, агар қаттиқ гапириб юборган бўлсам, кечиргин. Шу... сенга кичкина бир илтимосим бор эди. Бугун менга озгина қарз бериб турсанг. Кеча тундаги жанжал пайтида анову ёсумон чўнтагимда борини қоқиб олди. Сўрамасдим-а, лекин шу... ҳафта бурун болалар уйига бир қизалок келтирилган. Кўзлари оҳуникидай катта-катта, ширингина қизалок. Шўрлик уззуқун дарвозадан кўз узмай ўтиради. Бугун вақтим бор, ўша қизчага бирор нима обормоқчи эдим. Агар имконим бўлганида, уни ўзимга қиз қилиб олардим-у, афсуски, шу кунларда ўзим уйимга синамай турибман. Фақат «йўқ» дема. Қўлимга пул тушини билан қарзингни қайтараман.

Аёл энди ўзига ёш боладай жавдираб қараб турган эркакни яхши кўриб қолганини дафъатан хис этаркан, бирдан юраги гупуриб, нафас олиши қийинлашди. Уни силаб-сийпалагиси, ҳеч бўлмаса, кўйлагини ювиб бергиси келди. Бу телбанамо истак шу қадар кучли эдики, Қиличбекнинг, лавлагидай қизариб, «йўқ-йўқ» дейишига қарамай, эғнидаги кўйлагини сидириб олди. Яғир пахталигига ўраниб, ўзига ханг-манг тикилиб қолган йигитга бир қараб қўйиб, ташқарига интиларкан, ошхонага етиб-етмай, қўлидаги кўйлакни димоғига олиб борди. Тўйиб-тўйиб хидлади, эркак хидидан боши айла-ниб, тандир четига беҳол суяниб қолди...

Тўлғаной бақирганича дарвозани тепиб кириб келганида, кун аллақачон пешиндан оған, аёл ҳовлида кундалик юмуш билан банд эди.

— Эримни йўлдан ураяпсанми, манжалаки!

Аёл негадир ундан хайикмади. Шунингдек, қўни-қўшнилар олдида шарманда бўлишидан ҳам чўчимади. Бир тундаёқ энг азиз одамига айланиб улгурган инсонга беҳад азоблар бериб келаётган бу жувонга шу қадар ўтли нафрат хис қилдики, унинг башарасига эркакчасига мушт туширганини сезмай қолди.

Тўлғанойнинг тили, аёлнинг мушти зўр эди. Шаллақилиги билан қишлоққа донг чиқарган жувон Чаманойнинг зарбаларига бардош беролмай, охири ўзини кўчага урди. Кўп ўтмай оға-иниларини бошлаб келди. Уларнинг вазоҳатига қараганда, Чаманойнинг тирик қолиши гумондек эди. Аммо аёл зигирча довдирамади. Пўписага узилган биринчи ўқ дарвозанинг юкори тахта-сини учуриб юборди. Иккинчи ўқни узишга ҳожат қолмади. Тўда қандай келган бўлса, шундайлигича қорасини ўчирди.

Ўша кеч улар бор аламини Қиличбекдан олишди.

Аёлдан қарзга олган пулга қўғирчоқ ва бир талай ширинликлар харид қилиб, оҳу кўзли қизалокнинг кўнглини чоғлаб қайтган Қиличбек бу сафар тезда қочишининг эвини қилолмади. Ака-укалар уни думалатиб уришди. Шунга қарамай, у барибир бир амаллаб қочишга улгурди. Бу галги ҳужум Чаманой туфайли бўлгани боис, уникига кирмай, тўқайзорга бекинди. Ака-укалар обдан хумордан чиққан эмасми, уни ортик таъқиб қилиб ўтирмадилар.

Қоронғи тунда Қиличбекнинг аёлдан ўзга кидирувчи бўлмади. Чаманой уни ховлиси адоғидаги калин буталар орасидан топди. Шу ердалигингизни кўнглим сезувди дея, ғамга чўмиб ўтирган йигитнинг бошини бағрига тортди.

Шу созда сўзсиз ва сассиз узоқ туриб қолишди.

— Сизга азоб берганларнинг барини отаман! — деди ниҳоят аёл тилга кириб. — Битта қўймай қираман!

— Умрингни хазон қилишга арзимайдими улар, Чаманой! — деди эркак унинг қайноқ бағрида мумдек эриб. — Баъзан мениям шайтон китиклаб қолади. Доим бир илож қилиб ўзимни босаман. Мухими, мен сени топлдим, Чаманой! Бу азоблар бўлмаганида, сенга етмок қайда эди! Сени ўйласам, азобниям, оғриқларниям унутаман!

Чаманой кафтлари орасидаги бошини бағрига маҳкам босиб, уни ортик сўзламовига қўймади.

Эртаси қизи оғриб қолганини бахона қилгани кирган сингил уйдан Чаманойни тополмади. У гўё қўшниникига бирровга чиққандек, эшик ва дарвоза қия очик эди. Бирок бу хонадонда нимадир рўй берганини жувоннинг кўнгли дарров сезди. Эшик-тешикка бош суқиб, кийим жавоннинг бўшлигини кўрди. Лекин қолган ҳамма нарсаси жой-жойида эди. У ховлиқиб кўрага ўтди. Моллар тугал, негадир бўш қўйилган бузоқлар оналарини эмаверганиданми, қорнилари дўмбирадек шишиб кетганди.

Қўрадан лолу хайрон чиққан жувон ховлида бакирок Тўлғаной билан ҳудуд нозирига дуч келди. Бетиним қарғанаётган Тўлғанойнинг гап-сўзларидан шуни англадики, тунда опаси унинг эри билан қочибми, бош олибми кетибди. Бирок бу хабардан жувон унчалик қайғурмади. У эгасиз қолган ховли-жой ва мол-қолнинг ташвишига тушган, бу ҳақда тезроқ эрига хабар етказишни ўйларди.

Ҳудуд нозир аёлларнинг гап-сўзларига эътибор бермай, хоналарни бирма-бир синчков кўздан кечириarkan, норози оҳангда тўнғиллади.

— Опам тушмагур «эри»ниям ўзи билан олиб кетибди-да.

— Қанақа эр?! — Тўлғаной баланд овозда бобиллаб берди. — Нега энди у шум етим унга эр бўларкан! Хали

у хотинбоз кўлимга тушсин, суякларини битталаб синдираман!

Худуд нозирни пешонасини тириштириб, ўзича мингирлаб кўйди.

— Илойим, ҳеч қачон кўлингга тушмасин!

Чамаси, Тўлғаной кўшни кампир етказган хабарни ҳали-хануз тўла идрок этмаганди. Яроғли аёлдан чўчиб, худуд нозирини эргаштириб келаркан, эрини Чаманойнинг кўйнидан ёки уйининг бирор бир бурчагидан топишига имони комил эди. Ва қачонки кўзи бўш жавонга тушгачгина, не воқеа юз берганини англади. Аламидан бақириб йиғлаб юборди. Қолган иккиси эса унинг дардига бутунлай бефарқ — худуд нозирни Қиличбекнинг бу балодан қутулганидан, сингил эса шунча молу давлат ёлғиз ўзига қолаётганидан мамнун эди.

Тўлғаной эса «кочок»ларнинг гўрига фишт қалаб, тобора қишлоқни бошига кўтарарди.

ҚУЁШ ТУТИЛГАН КУН

Қишлоқда хунук гап тарқалди.

Эмишки, яккабулоқлик Боборайим гов ҳамқишлоқлари бўлмиш Собир полвоннинг қонини ичмоқ касдида юрганмиш. У мени тупроққа қориб кетди, энди мен уни қизил қонига белаيمان, пичоғим қайроқ устида, ўчим гўш остида, деганмиш.

Собир полвон бу гапларни кенг ховли ўртасидаги супада ёнбошлаган кўйи, конталаш ўнг манглайини силаб-силаб, хаёлчан бир тарзда тингладики, авзойидан не воқеа юз берганини ҳализамон ошиқмай тўкиб солади-гаддек эди. Бошда, яъни жўралари ховлига гуруллаб кириб келишганида, шу истаги йўқ эмасди. Сўнг бирдан айниди. Оғзига тикила-тикила, бирин-сирин супага жойлашадиган йигитларнинг нигоҳларида ҳамдардлигу хавотирдан кўра қизиқиш аломатлари кучлироқ эканлигини сезгач, воқеага сабаб бўлмиш кўшни кизининг «чайнаш»ларидан ҳадикланди. Боз устига, қиз ғаним оиладан. Бир кўрпада тепкилашиб улғайишган тоғаси Баҳромнинг қотили Ваҳобга жондек сингил... Ҳодисани эшитгач йигитларнинг ҳар бало деб вайсашлари турган гап.

Шу тобда Собир полвоннинг ортикча гап-сўзларга тоби йўқ. Кўнглида кечаётган ғаройиб бир туйғудан таажжубда эди. Буни карангки, кечагача мавжудлигини билишним, сезишним истамаган қиз хаёлидан кетмай қолганди. Дастлаб Боборайим говнинг тунги тажовуздан чўчиб, буни шунчаки хавотирга йўйганди. Тунда хар эҳгимолга қарши уч бор қизнинг ҳовлиси атрофини айланиб келиши шундан эди. Аммо тонгда дарвозаси олдини супуриб юрган қизни кўргач, ич-ичидан нимадир гупураётганини аниқ хис этди. Нечун у кўзига бу қадар иссиқ кўришяпти? Демак, кўнглида хавотирдан бўлак яна нимадир уйғонибди-да. Ахир ўртада ҳеч бир куч йиқа олмайдиган адоват девори савлат тўкиб турардику. Наҳотки, у тонгда қизнинг биргина кулиб қарашиданок емирилиб тушган бўлса?!

Сулани тўлдириб ўтирган йигитлар эса унинг холижонига қўймай, тинмай саволга тутишади:

- Айт, нима бўлди ўзи?
- Нега у қутуриб юрибди?
- Нима, оғзингга талқон солганмисан?

Собир полвон эса чуқур хўрсиниб, сўзламоққа унчаллик ошиқмайди.

Кеча қиз тутзордан ўкдек отилиб чиққанида, ўртадаги адоватни ўйламаганини аниқ эслайди. Боз устига, вазият ортикча ўйга изн бермаган. Қиз, оғажон, қутқаринг, дея аввал қичқирдим, ё кейинми, хархолда жон ҳолатда қучоғига отилган ожизанинг ҳаракатидан лолу хайрон бўлиб турганида, қутилмаганда тутзордан Боборайим гов югуриб чиқади. Оёғида рангги унққан кирза этик, ёқаси йиртилган, хунук башараси тимталанган. Бамисоли қутурган итдай, даҳшатли важохатда бостириб келади. Собир полвон бағрига суқилган қизни ўзидан четлатиб, беихтиёр Боборайим говга бет бўлади. Қиз эса чинқирганча унинг ортига бекинади. Боборайим гов ёмон сўкинади. Йигитнинг елкаси оша қўл чўзиб, қизни тутмоққа интилади. Ундан тер, вино, тамаки ва яна алламбалоларни иси анқирди. У лакабига яраша хўкиздай кучли эди. Собир полвон миктироқ бўлса-да, ундан бақувват, ҳам ёш эди. Биринчи ҳамладаёқ Боборайимни кўтариб ерга уради.

Қок туш.

Ёзнинг жазирама офтобидан дашт ёнай дейди. Тева-

ракда кимирлаган бирор зог йўк. Тизза бўйи тупрок йўлда бир-бирига тирмашган икки гавда-ю, ёлғиз бир гувоҳ...

— Эшитдингларми, эрта-индин қуёш тутиларкан.

Собир полвондан тузукрок жавоб олишполмаган йигитлар аллақачон ўзаро гапга тушиб кетишганди.

— Шиша тониб, қорайтириб қўйиш керак экан.

— Қора кўзойнак ҳам бўлаверади.

— Салимнинг дўконида унақасидан қомабди, барини ошқўйишибди.

— Охир замон бўлади-ёв деб, чоллар қўриқиб юрганмиш.

— Тоза кизик бўлса керак ўзиям, а? Бор қуёш бир зумда йўқолиб қолса.

— Йўқолмайди, юзи тўсилиб, кун жуда хира тортади.

Айни шу ҳолатни Собир полвон кеча бошидан кечирганди. Кўкка ўрлаган чангдан бир одим нарини кўрмоқнинг иложи йўк. Йиқилса-да, ўларман ҳўкиздай қайта ва қайта ташланаётган Боборайим говининг қўланкасини тўзон орасидан базўр илғар, наздида, шу созда минг йиллардан бери муштлашаётгандек эди. Тириклик маъносини йўқотган, яшашдан ягона мақсади сарғиш, калин туман орасида ҳаракатланаётган қора қўланкани мавҳ этишдан иборатдек туюларди. «Қўланка»нинг бу даражада қайсарлигидан тобора хайрати ошиб борарди. Аллақандай бир бало эди у. Чурк этмай ёпишаркан, ўлдираман, дея ора-сира гулдираб қўярди. Табиий, йигит буни сезмас, сезадиган аҳволда эмасди. «Қўланка»ни тезроқ бартараф этмоқдан ўзгасини ўйламасди.

Қўтилмаганда «қўланка» бирдан ғойиб бўлиб қолади. Йигит ёруғлик истаб, теваракка, сўнг кўкка тикилади. Қуёшнинг юзи кир, қуюк чанг булути орасидан йилтиллаб аранг кўзга чаллинади. Олам шу ҳол-шу созда қоладигандек, йигитнинг юраги увишади. Кейин шуури секин-аста тиниқлашиб, не воқеа содир бўлганини аниқлай бошлайди.

Бу орада тўзон босилиб, Собир полвон ҳануз четда лаҳшатдан қотиб турган кизин кўради. Тупрок орасида ўликдай чўзилиб ётган Боборайим говини кейин илғайди. Ўлиб-нетиб қолмадимикан, деган ўйга боради. Йўк, рақибни бирдан жонланади. Инқиллаб қаддини

тиклайди. Энгил-бошидан шовуллаб тушроқ тўкилади. Негадир ўрнидан кўзгалишга ошиқмайди. Ялпайиб ўтирган ерида гоҳ қизга, гоҳ йигитга қахрли тикиларкан, совуқ ва ўта кўрқинчли оҳангда дейди: «Бу тун икковингниям бўғизлайман! Аввал сени, қанжиқ! Кейин сени!»

Собир полвон не балога йўлиққанини энди сезгандай, оғир сўлиш олади. Тутзор ёқалаб кета бошлайди. Бирок рақибининг хирқи овози тинч кетишга қўймайди, ортидан қувиб етади: «Қанжигингни тутзорга опкириб, искаб кет! Бу ёни жуда оз қолди, улгуролмайсан кейин! Ўзиям зўр нарсда-да, маза қиласан лекин!»

У ортига кескин ўгириларкан, изидан келаётган қизга тўкнашиб кетади. Қиз қалқиб, йигит унинг биллагидан базўр тутиб қолади. Қиз кафтлари йигитнинг кўксига, ёлворувчан тарзда дейди: «Қўйинг, тенг бўлманг шу билан!» Йигит беихтиёр қизга тикилади. Йирик-йирик кўзларида чексиз миннатдорчилик белгиси қалқиб турган қизнинг руҳсори ғоят гўзал эди. Собир полвон ундан кўз узолмай тураркан, негадир яноғига тушган бир тутам сочини аста тўғрилаб қўйгиси келади. Бирок қиз ундан аввалроқ ҳаракатланади, кафтидаги дуррасини йигитнинг қонгалаш манглайига босади. Бундан бир зумга сархушланган йигит майин дуррача чеккаси ва яноқлари бўйлаб сийпаланаётганини сезади. Афтининг беҳад қирлигини ўйлайди.

— Боя... — дейди ёқимли бир хисдан боши айланиб, — кун тутилдимикан деб ўйлабман!.. Кейин бундай қарасам, чанг-тўзон... Кулга ағнаган тайхардай, тоза юмалашибмиз-да ўзиям...

— Ақаси тоғасини пичоқлаган, — наридан Боборайим говнинг хирқи кулгуси эшитилади. — Синглиси эса... жиянини қучоқлаган! Зап зўр ишлар бўлаяптими, а? Буйтиб турмай, тутзорга обкир! Вақт борида тўйиб-тўйиб искалашиб олинглар!..

Собир полвон бирдан хушёр тортиб, қиздан четланади. Боборайим говнинг мазахли кулгиси остида йўлда лавом этади. Изидан келаётган қизнинг шикаста овози қулоғини сийпаб ўтади: «Тутзорда қўйларга печак юлиб юриб эдим. Бирдан кеп, ташланиб қолди». Йигит, чаток бўлиб, деган маънода «Ҳим-м» деб қўяди. Қизнинг овози бу гал сал узоқроқдан эшитилади: «Бетини тимталаб

қочганим... яхшиям сиз кеп қолдингиз...» Йигит ўзини эшитмаганга олади.

Улар қишлоқ биқинидаги айри тол ёнида жимгина хайрлашадилар.

Қиз бошини эгтанча кетди. Йигит толга суянганча қолди. Ораларида нимадир пайдо бўлди, нимадир йўқолди. Юзага келган нарсанинг нелиги мавҳумдек, йўқолгани ҳам ноаниқ эди. Собир полвоннинг юракдан туйгани, кизнинг буткул химоясизлигини туйқусдан англаш бўлди.

Қизнинг акаси қамоқда, янгаси болаларини олиб кетиб қолган, кенг ховлида ёлғиз онаси билан туради. Тарафини оладиган яқин хеши йўқ. Дарвоқе, олди-орти тўла оға-иниси бўлган тақдирдаям, Боборайим говнинг кутилмаган тажовузидан омон қолмоғи кийин. Худо урган бу банда на уятни билади, на андишани. Одамлар у билан олишавериб чарчаган, охир-оқибат, тегмасликни маъқул топганлар. Тегсанг — ё жонингга тирғалади, ё молингга. Ит бас келсин унга!

Эшикдан Рахим пакана пилдираб кириб келганида, Собир полвон хануз паришон ўтирарди. Йигитлар эса, одатдагидек, ош қилмок тараддудида эдилар. Не баҳонада тўпланишмасин, уларнинг бу хил йиғинлари ошсиз яқунланмасди. Бу одатни қишин-ёзин бўйнидан бўйинбоғ тушмайдиган Шоди пўрим русум қилганди. Ҳозир ҳам ҳаммани ишга солиб қўйиб, ўзи валаклаб гап сотиб ўтирарди.

Рахим пакана даврага бир қур назар соларкан, кўзи Собир полвонга тушгач, сирли кулимсиради. Сўнг «сўнгги ахборотни эшнтинглар», дея суна лабига чўқди. Аммо ичи тошганиданми, яна ўрнидан туриб кетди.

— Бу ёққа келаётиб, — деди ҳамманинг диққати ўзига қаратилганини сезгач. — Дўкон ёнида Бобур сарикни кўрдим. Фирт пиён. Бу қишлоқ менга харом, кетаман бошимни олиб, дейди. Нимаякан десам, суйган кизини Боборайим гов бузиб қўйибди, бу ишга жўрамиз Собир полвон шерик чиқиб, гов билан тоза ёқалашибди. Хуллас, киз ўртада кўзичок, булар эса бўри бўпти. Тағин билмадим, ҳарҳолда гов шундай деб юрганмиш.

— Э, хали гап бу ёқда экан-да. — деди Шоди пўрим шум табассумини яширолмай. — Айтдим, нега бу сўлжайиб ўтирибди деб.

Даврада кулги кўтарилди.

Собир полвоннинг ошиғич ва ғазабли эътирози умумий ғала-ғовур орасида кўмилиб кетди. Кейинги уринишлари ҳам бесамар кетгач, кучи етгани дастурхондаги пахта гулли пиёла бўлди. Бироқ ўтирганлар на унинг вазоҳатиға, на бақувват панжалари орасида бурдаланган пиёлага эътибор бердилар. Бобур сариқнинг устидан кулиб, қизнинг ғийбатини қилишаркан, Собир полвонни ҳам гапга қистириб ўтишарди. Бунга сари у қутурмок истар, кутурган кўйи қизнинг бокиралигини ва унга ҳеч қим даҳл қилмаганини исботлагиси келарди. Аммо тезда бу ҳаракати бекорлигини, йигитлар ишонгандек бўлишса-да, барибир ўз фикрларида қолаверишини англаб етди. Азалдан шу — ғийбату гумон бўйи чўзган ерда хақиқат топталади.

Йигитнинг титрок лабларидан учган аламли сўзларни қайноқ хаво ютиб юборди.

— Ҳа, силар ул эмас, тўлсилар!

У полвон сифатида давра кизини кўра бошлаганидан бери эркак зотини икки тонфага ажратадиган бўлган. Дердики, йигит бор — ул, йигит бор — тўл. Унингча «тўл» деганлари шунчаки зуррият, «ул», яъни «ўғил» эса эл ғами ва орида юрадиган мард йигит экан. Бу ақидани қаердан кавлаб топгани номаълум, аммо ўзи бунга юракдан содиқ эди.

Ҳозир ҳам қизнинг кейинги тақдирини ўйлаб эзилиб ўтираркан, шу пайтгача англаб етмаган бир хақиқатни идрок этгандай бўлди: «Тоғамнинг қотили Ваҳоб эмас, одамлар...» У тоғаси билан боғлиқ воқеани кўз олдига келтиришга уринаркан, тишлари орасидан аламли ингради: «Яна ўша тутзор...»

Тоға билан жувон тутзордан бошлашиб чиқаркан, не фалокат бўлди-ю, бефаросат аёл этагини тўғрилайди, эғни — бошини қоқиб-сукади. Бунини тасодифан кўриб қолган қишлоқ кампирларидан бири тишсиз оғзини қийшайтириб қуйидаги гапни таркатади: «Фалончилар окшом тутзорда ўйнашиб ётган экан. Ўз кўзим билан кўрдим. Одамларда на шарм қолти, на ҳаё...» Шубҳа-гумон исканжасида қолган эр — Ваҳоб кўп қийналади, кўп азоб тортади. Аёлини калтаклаб, тоғанинг ёқасига ёпишади. Бунга сари қишлоқда ғийбат кўпчигандан кўпчийди. Ва Шовруқ посоннинг тўйида айтилган бир

оғиз гап барига якун ясайди: «Ана, хотинингни ўйнаши келаяпти». Хамма қатори еб-ичиб ўтирган Ваҳоб бошини кўтариб, тўйхонага кириб келаятган тоғани кўради. Сўнг ён-верига аланглаб, гап эгасини кидиради. Лаблар чапиллаб, бармоқлар ёкка ботган, гўё ҳеч қанақа гап айтилмагандай эди. У ночор бош эгаркан, товоқ ёнида хозиргина ўзи эт бурдалаган узун пичокқа кўзи тушади. Негадир унга тикилиб қолади. Шунда кимдир «пик» этиб кулади. Энди у тигга айрича назар билан қарайди. Қийналган жонига фақат шугина оро кирадигандек туюлади. Биргина ҳаракат билан барча изтиробларига чек қўймоқни истайди. Пичокни енги ичига яшириб, хиёл гандираклаганча ўрнидан кўзғалади. Тўй эгаси билан чакчаклашиб турган тоға томон юради. Хамма ўзи билан ўзи овора. У тоғанинг кўксига зарб билан тиг санчгандан сўнгина нима иш қилиб қўйганини англайди. Тўй эгасининг қўлида жон бераётган тоғанинг кўзларида шу маънони ўқийди: «Нечун? Нима айбим учун?!» Унинг бирдан-бир айби тутзорда барг қулаётган аёлнинг қопини кўтаришга қўмаклашгани эди, холос...

— Лекин сен маладессан!

Собир полвон яғринига беҳос тушган шапатидан чўчиб кетади. Ёнига ўгирилиб, супа лабида тиззалаб турган Раҳим паканани кўради. Қўлида ароқ тўла пиёла, афти бўғриккан.

— Синглисини бузиб, тоғанингни ўчини олдингми, демак, сен ҳақиқий эркаксан! — деди у яна. — Шунинг учун мановуни ичиб юбор.

Собир полвон бу нималар деб алжираяпти, деган ўйда даврадагиларга хайрон боқаркан, бошқаларнинг ҳам кўзларида шу маънони ўқигач, кўнгли шу даражада вайрон бўлдики, назарида, куёш нурсизланиб, олам зимистон тортгандек туюлади. Аммо бу нарса қуйидаги гапни дангал, ўз навбатида, хотиржам оҳангда таъкидламоғига монелик қилолмади.

— Тоғамни Ваҳоб эмас, силар, силарга ўхшаганлар ўлдирган!

Бу гапдан йигитлар, хатто дарахтдаги қушлар-у ховли юзидаги товукларгача донг қотиб, фир-фир эсаётган кучсиз эпкин бир зумга тингандай бўлди.

— Энди эса шўрлик бир қизнинг бошини ёмоқчиси-санлар?! — деди ғазаби тошгандан тошиб. — Йўк, уни

силарга едириб қўймайман! Энди эса жўна баринг!
Йўқолларинг-е!

Йигитлар норози қўзғалишаркан, кимдир барибир тилини тиёлмади.

— Раҳмат, қандайдир бир қанжиқни биздан устун қўйганинг учун катта раҳмат!

Собир полвон запт ила улоқтирган пиёла гап эгасининг қаншарини сийлаб ўтди.

• • •

— Анову ерда эркаклар муштлашаяпти!

Даштдан тезак териб қайтаётган бола етказган бу хабар гузардагиларни оёқлатмай қўймади. Кимдир ташвишда, кимдир қизиқишда, кимдир эса шунчаки томоша илинжида даштга ошиқди. Улар орасида кеча Собир полвон томонидан ховлидан хайдаб чиқарилган йигитлар ҳам бор эди.

Аслида Собир полвоннинг қишлоқ яқинида жанжал қўзғаш нияти йўқ эди. Боборайим билан Яккабулоқнинг ўзида гаплашмоқчи эди. Жонини гаровга қўйиб бўлса-да, унинг, қизга тухмат қилувдим, деган икзорини олмоқчи эди. Наъзида, шу биргина гап қишлоқда тобора урчиётган турли хил миш-мишларга барҳам берадигандек эди. Бу ўй илгарироқ миясига келмаганидан ҳатто хайратда эди. Боборайим говнинг кутилмаганда хужум қилиб қолишидан хавотирланишга хавотирланибди-ю, бу иш ўзга бир йўсинда амалга оширилганлигини ҳаёлига келтирмабди.

Кеча оқшомдаёқ қиз не балога гирифтор бўлганини тўла англаб улгурганди. Қизнинг кўчасида бемақсад тентираётгандек эса-да, аслида уни истаб чиққанди. Ички бир туйғу ақл-идрокдан устиворлик қилмоқда эди. Ҳаётида илк бор қизнинг қўкиш дарвозаси кўзига сирли ва иссиқ кўринди. Аммо дарвоза олдида узок ҳаяллаб бўлмасди. У олға жилди ва салдан сўнг муюлишдан сув тўла челагини кўтариб чиққан қизга рўпару келади. Қизнинг кўриниши шу қадар эзгин эдики, челақ эмас, бир олам ғам кўтариб келаётгандек эди. Қиз сўлғин нигоҳини ердан узаркан, йигитга кўзи тушиб, юзига қизиллик югуради. Қувончга ўхшаш нимадир порлаган кўзлари қаъридан шу маъно акс этади: «Не кунларга қолдим, оғажон?!» Йигит оғир сўлиш олади. Қиз эса

нигоҳи ила сўзлашда давом этади: «Бундан кўра ўлганим яхшироқ эди. Хатто ўз тукқан энам ҳам менга гумонсираб қараяпти!»

Йигит гуноҳкорона ерга тикиларкан, кўзларини олиб қочмоқдан наф йўқлигини англаб, тагин бошини кўтарди. Қизнинг кайғуга тўла нигоҳи юрагини ўртаб юборди. Беихтиёр уни бағрига тортиб, овутгиси келади. Бироқ бунинг асло иложи йўқ эди.

Нигоҳлараро бу сўзлашув лахзанинг ўндан бири улушида бўлиб ўтган эса-да, йигитнинг назарида, йилга чўзилгандай туюлади. Аламини ердаги тошдан олади. Зарб билан тепилган тош кўча четидаги лойхандакка бориб тушгач, у ердан афтини сокол босган, ирkit бир кимса бош кўтарди. «Бошни тешай дедингиз-ку, полвон», дея хандак четига суянаркан, воқеани ўзича тусмоллаб, хунук илжайди. Сўнг танглайини маънодор тақиллатиб, қайта лойхандакка шўнғиди.

Собир полвон бугун тонгда Яккабулоқни қора тортиб, отда йўлга тушаркан, кизнинг ховлисига илҳак назар ташлаб ўтди. Ховли ўлик чиккан уйдаи сукунатда эди.

У кишлоқ четидаги кулбага етгачкина, кизни бир зумга унутди. Отдан тушмай, бир ёнга топ ташлаган эшикни тақиллатди. Девор оша ичкарига мўралаб, ховлининг рафторидан кўнгли айниди. Қаровсиз ховли юрагидаги ғашликни бағтар оширди. У ховли юзини қоплаган ўт-ўланларга, синган кўзларига қоғоз ёпиштирилган деразага, отнинг калласидек кулф осилган эшикка, айвон устунидаги миҳга илиглик хуржунга бир-бир разм соларкан, бу гўшада одам боласининг туришига ишонгиси келмади.

Йигитнинг кишлоқ оралаб сўраб-суриштиришлари ҳам натижа бермагач, изига қайтди ва Боборайим говга ҳеч кутилмаган ерда, — кишлоқ яқинидаги подаётқда дуч келди.

Боборайим гов, қўлтиғида чоғроқ тарвуз, чамаси, адирдаги палакдан қайтаётган экан, Собир полвонни кўриб кўзлари ёвузона чакнаб кетди. Тарвузни четга итқитиб, этиги қўнжидан пичоғини чиқарди.

— Уйингга ўтмоқка эринибгина турувдим, — деди ҳамлага шайланиб. — Зап учрадинг-да! Қани, отдан туш!

Собир полвон қамчи билан даштга ишора қилди.

— Балки... сал нарига ўтармиз?

— Йўқ, шу ерда... қонингни ичаман! — Боборайим гов хиркираб кулди. — Агар чўчиётган бўлсанг, этигим учидан битта ўл, гуноҳингдан кечаман қўяман.

Собир полвон отдан сакраб тушди. Юган тасмасини эгар қошига илиб, отни қишлоқ сари хайдади. Сўнг бамайлихотир ҳаракатла ваҳшиёна илжайиб турган рақибига рўпару бўлди.

— Агар қизга туҳмат қилганингизга икром бўлсангиз ва буни эл олди-да айтсангиз, этигингизни эмас, кетингизни ўпаман!

— Зўрсан-у, лекин кетимни булғаш ниятим йўқ, — Боборайим гов хунук иршайди. Сўнг кулгиси зумда ўчиб, афти ўта қахрли тус олди: — Билсанг, Ваҳобда менинг қасдим бор. Қамоқдан чиқишимда қаттиқ ранжитган мени, шериклари билан... Ё энангни, ё синглингни булғайман деб, қасам ичиб қўйганман. Тунов кунни ниятим ушалай деганда, халақит бердинг. Менга қўл кўтариб, ўз бошингга ўзинг бало орттирддинг!

— Майли, бир бошга бир ўлим, деганлар! — Собир полвон оғир бўлишга тйришди. — Аммо аканинг ўчини сингилдан олмоқ учун бошга рўмол ёпинмоқ керак! Эркаксиз, бориб ўзи билан ора очди қилсангиз бўлмайдими? Ахир сизга ҳар икки томон ҳам бир-ку.

— Ўзим ҳам шуни ўйлаб турибман, — Боборайим гов совуқ илжайди. — Зўр-да у ёқ. Ноинг тайин, жойинг тайин. Қишлоқда нима бор. Мана, битта хом тарвузни деб ким қаерларга бориб келаялман. Лекин қизни...

— Лекин бу қишлоқнинг ўз эгалари бор! — Собир полвон унинг гапини чўрт кесди. — Ўлмаган улар! Қизни сенга хафа қилдириб қўймаймиз!

— «Сен»лаб қолдингми?

— «Сиз»лашга арзимаёсан!

— Ахир унинг акаси тоғангни...

— Ул йигитга бу бахонамас...

— «Ул-ул»лаб ўларкансан-да, бу дунёда ул қоптими.

— Бор экан-ки, қошингда турибман!

— Сал ҳаддингдан ошмаяпсанми?

— Борим шу!

— Қизни деб хатто кетимни ўнмоқчимисан?

— Агар икрорингни айтсанг!
— Айтмасам-чи?
— Тилингни кесаман!
— Тилимни кесадиган одамнинг боши иккита бўлиши керак! Сенда эса битта! Уям бўлса омонат.

— Демак, олишамиз?!

— Эмасам-чи!

— Унда пичокни ташла!

Боборайим гов кулди.

— Агар ўзингни ул билсанг, эр билсанг, ташла пичокни! — Собир полвон жаҳл билан ер тепинди.

— О-о, жон ердан тутаркансан лекин, — Боборайим гов шундай дея қўлидаги пичокни четрокка иткитаркан, негадир тиф бориб тушган ерга зимдан қараб қўйди. Сўнгра йигитнинг қўлидаги қамчига имо қилди: — Қамчи...

Собир полвон қўлидаги қамчини зарда билан улоқтираркан, дарғазаб оҳангда сўради:

— Сўнги марта сўраялман, икрорингни одамларга айтасанми-йўқми?!

Боборайим гов иркиллаб кулди.

— Айтмас экансан, дунё тугагунча олишаман сен билан!

— Дунём тугади деявер...

Боборайим гов гапини тугатолмади. Лунжига тушган кучли зарбдан чайқалиб кетди. Қорнига тушган иккинчи зарбдан эса тиззалаб қолди.

— Ух-х, мазза! — деди у оғир-оғир нафас оларкан, каншари остидан йигитга ўқрайиб. — Яхши кўраман калтакни. Қанча кўп калтак есам, одам боласини еб-ютмокка шунчалик иштахам очилади! Мана энди, сени ейман!

Улар муштланишда давом этаркан, ўтган галги олишувдан тузуккина сабоқ чиқарган Собир полвон ракибини ўзига яқинлаштирмасликка уринар, бутун қаҳру ғазабини муштумларига жамлаб, унинг дуч келган ерига гурсиллатиб туширар ва шунингдек, ўзи ҳам бенасиб қолмаётганди. Боборайим говнинг мушти оғир, гоҳида у зўр-базўр оёқда туриб қоларди.

Бора-бора Собир полвон қандайдир ёввойи бир махлук билан олишаётгандек сеза бошлади ўзини. Негаки, бу даражада аёвсиз муштлашишга бандасининг бардош

бермоғи қийин эди. Кўзи рақибининг ваҳшийлашган афтидан ўзгасини кўрмаётган эса-да, қишлоқдан югуртилаб чиқишаётган қимсаларни илғамай қолмади. Шунинг баробарида, офтобнинг хира тортаётганини ҳам пайқадди. Бироқ бу оёқ остида кўтарилаётган тўзон эмасди. Негаки, улар олишаётган майдон ажириқзор бўлиб, кўҳна ариқ ўзанидан бошланган майсазор ҳув наридаги подаётқ этагида тугарди. У ушоқ моллар томонидан мунтазам чимдиб турилса-да, то кеч кузгача ўз тусини йўкотмасди.

Собир полвон эс-ҳушидан мосуво бир ҳолатда мушталашаркан, ажратмоққа уринганларга бегона овозда ўқирди.

— Аралашманглар! Аралашманглар деяпман!

Боборайим гов эса ундан баттар бўкирди.

Орага суқилганлар уларнинг таҳдидидан эмас, алашиб тушган муштдан четга қочдилар.

Собир полвон шошиларди. Кишиларни аралашувидан чўчиб, ошиқарди. Хайвоний қувватга эга бўлган Боборайим говнинг тантана қилишидан, тухмату бўҳтонларини бафуржа туфлашига имкон туғилишидан кўркмоқда эди. Қандай бўлмасин, унинг икрорини олишни ўйларди. Бу эса оғир, жуда оғир кечмоқда эди.

У рақибининг навбатдаги қарши зарбасига бир амаллаб чап бераркан, кўзи тўсатдан одамлар орасида рангкути ўчиб турган қизга тушиб қолди. Айни шу нарса жангнинг тақдирини ҳал этди қўйди. Собир полвон бор кучини ўнг муштига жамлаб, чунонам урдик, Боборайим гов коптоқдай юмалаб, мук тушганча чўзилиб қолди.

Йигит гандираклаганча, унинг тепасига борди.

— Икрорингни айт! — деди хирқираган овозда. — Икрорингни айт деяпман! Баландроқ айт, ҳамма эшитсин! У, кўзи ажриқ қучиб ётган рақибда бўлса-да, куннинг тобора ғуборлашаётганини сизди. Ғолиблик нашидасини сураётган юраги похуш ниманидир хис этди. Офтобга нима бўлаяпти, деган ўйда бир зумга чалғиди. Кейин, икроримни айтаман, дея ғудранаётган Боборайим говнинг овозида истехзо, истехзодан ҳам кўра тантанага ўхшаш нимадир борлигини пайқаб, у томон хайрон боқди. Рақиб, ўнг қўли корнида, гўё беҳад бир оғриқдан азоб тортаянти-ю, аммо шунга қарамай, ўрни-

дан кўзгалмокка ўзини мажбурлаётгандек ҳаракатланаркан, тагин деди:

— Ҳозир айтаман икроримни!

Собир полвон ичдан қувонди. Қизни ёнига чакирмоққа оғиз жуфтлади. Бироқ улгуролмади. Танига санчилган тигдан оҳ тортиб юборди. Боборайим говнинг тиртиқлар билан «безалган», терга ботган афтини жуда яқиндан кўрди. У нафратомуз илжайганча, нималардир деркан, йигитнинг қулоғига чалингани шу бўлди.

— Мабода ўлмай қолсанг, бундан кейин рақибингни «ухлатмай» туриб, чалғий кўрма!..

Кутилмаганда юз берган бу ходисадан даҳшатга тушганлар бошда котиб қолишди. Кейин кимлардир изига қарамай қочди, кимлардир йигит сари интилди...

«Оғажон!» деган чинкирик қулоқни қоматга келтирганда, Собир полвон саросимада гувранишаётган одамлар орасида, ерда чўзилиб ётарди. У овоз келган томонга бошини буришга интилди. Бироқ ёнидагилар қизни ундан тўсиб қўйганди. Шунда унинг кўзи қонталаш куёшга тушди.

— Кун тутилибди, — деди алахсираган оҳангда. — Кун тутилса, юрагим сиқилади, ёмон сиқилади...

Қиз яна чинкирди ва одамларни туртиб-суртиб, йигитнинг тепасига келди, чўккалаб, унинг бошини тиззасига олди. Кўзларидан дув-дув тўкилаётган ёш йигитнинг ёноқларини юва бошлади.

Собир полвон қизга кулимсираб тикилди. Қалтираётган ўнг панжасини чўзиб, қизнинг пешанасига тушган бир тутам сочини тўғрилаб қўймоққа уринаркан, нимадир деди. Бироқ унинг овозини Боборайим говнинг бўғиқ бўкириклари босиб кетди, янчиб кетди.

— Яқинлашманглар! Қўлингни торт! Қонун бор! Мен фақат қонунга бўйсинаман! Яқинлаша кўрманглар! Тиламан! Тилиб ташлайман! Ух-х, бошди единг-ку, энағар!..

Дупур-дупур — кимдир қочди, кимдир қувди.

Қизга тикилиб ётган йигит унинг кўзларида шу маънони укиди: «Сизни яхши кўраман! Жонимдан ортик! Фақат... фақат ташлаб кетманг мени!» Йигит, мен ўлмайман, деган маънода оҳиста киприк қокди. Қиз унинг бошини бағрига тортди.

Собир полвон димоғида қизнинг нафис, бокира хидини туяркан, тилида қуйидаги жумла айланди: «Мен ҳам сени яхши кўраман!» Унинг эътирофини ҳеч ким эшитмади. Қиз буни бағрида, бутун вужудида ҳис қилди.

Айни шу лаҳзада кўкдаги қуёш юзи тўла тўсилиб, олам янада хира тортган. Бу хиралик даштнинг аллақайси бурчида хануз йигитларга тутқич бермасликка урипаётган Боборайим говнинг ёввойи йиртқичларга монанд ғазабкор бўкиришларидан маҳзунлик, алланечук ваҳима касб этганди.

ҚАБРТОШ

Тоғдаги оғайнилариникида ҳафта тўйлаб қайтган Эрали энаси мазорига қабртош қўйилганини эшитиб, фигони кўкка ўрлади. Ака турганда сингилнинг қабртош ўрнатиши нимаси?! На бир оғиз сўраш бор, на олдидан ўтиш. Энди одамлар нима дейди? Ўғил бўлмай ўл-а, синглингча бўлолмабсанда демайдимн. Бу шумликнинг бошида синглиси эмас, куёви турганини улар қаердан ҳам билсин. Душман кулиб, дўст ачинадиган иш бўпти-да. Эрта-индин деб юрмай, вақтлороқ ҳаракатини қилганида, шу ғалвалар йўқ эди. Ана энди... Бир ҳаёли, бориб куёви билан ёкалашмоқни, тириклигида қадрига етмай-етмай, ўлганида буйтиб иззат қилишинг нимаси, дея синглисини обдон тузламоқчи бўлди. Бироқ хирсдай куёви-ю бўй чўзиб қолган жиянларига кучи етмаслигини ва синглисига гап топиб беролмаслигини ўйлаб, фикридан қайтди. Манглай қашлаб бошқа чора кидиришга тушди.

Ва топди ҳам.

Эртаси эрталаб туман марказидаги сангтарошнинг устaxonасига уриб борди. Қабртош буюртирди. Сангтарош қуюқ қошлари остидан сурату қоғоздаги ёзувга қараб ажабланди.

— Яқиндагина ясаб бергандим-ку бу кишиникини, оқ мрамрдан.

— Унис... синиб қолди, — Эрали елкаси тиришиб, ёлғонлади. — Кейин... унис менга ёқмади. Бунисини қора мрамрдан ясаб берасиз. Сербезак, сурати тагида тўрт каторгина шеърням бўлсин.

— Пулига чидайсизми? — Сингтарош узун бурнини кашлаб, унга синовчан тикилди.

— Пулидан ғам еманг!

У сангтарошнинг устахонасини тарк этаркан, енгил тин олди. Ўзини ғоят ақлли ҳис қилди. Бекорга уришиб-талашиб юрмай, энаси мазорига ўзи ясаттирган кабртошни ўрнатиб қўя қолади, тамом-вассалом.

Бир ичлари куйсин!

Ўгил жонивор ўлмаганини, энасининг куни куёви ва синглисига қолмаганини одамлар бир кўриб қўйсин.

У куёви билан уришли эди.

Каттазанг куёвини азалдан унчалик хушламасди. Ўзини қишлоқ бойларидан бири санаб, унча-бунча одамни оёқ учида кўрсатадиган нодон куёви бир куни ғалати бир гап айтиб қолди. Эмишқи, бу ҳудуд бир пайтлар қайсидир бобосининг мулки бўлган экан, у ёғи хув қўлгача, бу ёғи киргача... Қўкламнинг илиқ ва тароватли кунларидан бири эди. Улар дўнгда давра қуриб, ебичиб ўтиришарди. Лаган тўла эт, ёнда бир талай шиша, кайфлари жуда чоғ эди. Бошқалар-ку аҳмоқ куёвнинг ғудранишига кўпда аҳамият беришмади-ю, лекин бу гап Эралига ёмон тегиб кетди.

— Унда биз сиғинди эканмизда, — деди оғриниб.

— Шунга ўхшайди, — куёви иршайиб, хунук кекирди. — Лекин бу факт, барингни тирикчилигинг бобомнинг ерида ўтаяпти.

Эрали лаганга узалган қўлини тортиб оларкан, ёнбошлаб ётган ерида атрофга аламнак боқади. Ёнбағирликка сочилган қишлоққа, кенг даштга, олислагини кирга, теварагини қамини қоплаган хув наридаги қўлга бир-бир разм соларкан, хотирасини кавлаштириб, аждодлари тарихини титкилай бошлайди. Бохабарлиги бобосидан нарига ўтмаслигини англаб эса жиндек афсусланади. Сўнг узук-юлук эшитган ва билганлари асосида ўтмишни ўзича тасаввур этиб, ширин бир эртак тўқийди. Тўқиган эртагига кўра, бу замин, ҳатто қўлдан наридаги уфққа туташ бийдек дашт ҳам катта бобосига тегишли экан. Куёвининг манқа бобоси эса унинг қўлида олдий бир чўпон экан. Бобосининг чорваси даштга сиғмайдиган даражада кўп экан. Эрта кўклам кунларидан бирида бобосининг кўнгли нимадандир ийиб кетибди-ю, чўпону чўлиқларини ёнига чорлаб, хар бирига ўнтадан қўй

хадя этибди. Куёвининг пачоқ бобоси ана ўшанда қўйли бўлиб қолган экан. Агар суриштириб келса, куёвининг қўлидаги чорва ўша ўнта қўйнинг зуррияти бўлиб чиқишим мумкин экан...

Тўкиган эртаги жуда марокли эди. Бироқ эртак куёвига ёкмади. Андишани бир четга йиғиштириб қўйиб, уни, яъни ўзи каби юз қўйли бир одамни «иштонсиэ» деб сўкди. Окибат, чойи яримлаган чойнак куёвнинг елкасини сийпаб ўтди. У томондан эса ароқ юқи пиёла «қанот қоқди». Кейин лагану таксимчаларга навбат етди. Бирининг манглайи ёрилиб, иккинчисининг қовоғи қўкарди. Устихонлари аллақачон тупроққа қоришиб кетган бобокалонлари руҳи оёқ ости килинди. Аждодинг нима-ю, ўзинг гўр бўлармидинг, деган гаплар бот ва бот такрорланди.

Сўнг у, дастурхон куёвники эди, даврадан турткилаб хайдалди.

Эрали пастга эна-эна, дўнг белида бир зумга тўхтади. Кенгликка алам билан тикилди. Тўкиган эртагига ўзиям чиппа-чин ишониб, шундай дея хитоб қилди:

— Бово-я, бовожон-а! Ерингиз сиғиндиларга тўлди! Сиғиндилар оёғи остида эзилди, топталди, ситилди, адо бўлди!

Бу хил эртак тўқишга унда асос йўқ эмасди. Қай бир замонлар отаси шунга ўхшаш гаплар қилгандай бўлувди. Отаси раҳматлиям ўтмишни аниқ эмас, тусмол биларди. Бироқ яқин ўтмишни яхши эсларди. Негадир, узоқ йиллар улуғ шаҳардаги мадрасалардан бирининг тупроғини ялаб, қишлоғига мулла мақомида қайтган амакиси ҳақида кўп гапирарди. Хатто ўз падарини ҳам бу қадар хотирламасди. Дердики, амаким бечора одамларни саводли қилай деб кўп куйинарди, элди олди ҳисобланмиш Туроббойу Эсонбой, Гелдибойу Ирисбойлар эса гап-гаштакдан бўшамасди, эл-улуснинг холи нима кечаяпти, ишлари бўлмасди, хотин устига хотин олиб, маст туядай бўкириб юрардилар. Амаким бўлса элнинг корига ярай деб, Каттатевада мактаб очди, бир уй, бир айвонли. Элда обрўйи ошиб, дўст қатори, душманлар ҳам орттирди. Ур-сур замонларда бир тунда қўлига кишан урилиб, сибир килинди. Қайтмади у ёқдан — на ўлигини биламиз, на тиригини...

Эралини эса амаки бобосининг иктисодий мавқеи кўпроқ қизиқтирарди. Ва бир куни дўмпайган тандирдай бўлиб, ўрнигина қолган мактабни назарда тутиб, истеҳзоли оҳангда сўради:

— Амакингиздан яна бирор нарса қолганми ўзи?

— Қолган. — Ота маҳзуни хаёлга чўмади. — Кўп нарса қолганди. Барини обориб Қўшжарга кўмиб келганмиз. Замон чаток эди-да.

— Кейин кавлаб олдиларингизми ишқилиб? — Эрали сергак тортади.

— Йўқ.

— Эя! — Эрали ховликиб, ўрнидан туриб кетай дейди. — Ҳали кавлаб олмадингизларми?!

— Фойдаси йўқ чиқар...

— Нега? — Эрали хаяжондан қалтираб кетади.

— Тупроққа қоришиб... — Ота унга ажабланиб боқади. — Сенга нима бўлди, улим? Жойингда ўтиролмай қолдинг.

— Нима эди ўзи, дурмиди ё олтинмиди? — Эрали отасининг саволини жавобсиз қолдириб, баттар типирчилайди. — Айтинг, нима эди? Тилломиди, ё... Эскиларда тилло кўп бўлган дейишади. Канча эди?

— Қанақа тилло? — Ота унинг аҳволидан кулади. — Китоб эди. Беш қопдан зиёд арабча имлодаги китоблар эди. Барининг ҳузурини ер кўрди. Чириб, тупроққа қоришиб кетган чиқар деб кейин кавлаб кўрмадик.

Бу гапдан сўнг Эрали ўтирган жойига шилқ этиб тушди. Кўрпача устида тўнкарилиб ётган пиёла тиззасига ботиб, жони ёмон оғриди. У гудраниб сўкинди. Амаки бобоси Тўрабой-ю Ирисбойларга ўхшаш бойлардан бири бўлиб чиқмаганидан ўкинди. Сўнг юрарди-да оғзи катта айрим жўралари каби давраларда мактаниб. Мактаб очган аллақандай амаки бобосининг нимаси билан фахрланиш мумкин? Отаси гўё унинг хаёлидан ўтганини сезгандай, эна томонидан бўлмиш бадавлат боболадан бири хақида сўзлай бошлайди. Бойлиги учун эмас, амакисининг тақдирига алоқадорлиги боис, тилга олади. Иккисининг бир кунда сибир-қилингани тўғрисида эзмаланиб гурунг беради. Сўнг андак хасратла кўшиб кўяди: «Амакимдан сўғин бизнинг авлодда илмга қизиқувчи бўлмади. Менинг умрим чорванинг кетидан ўтди. Сен ҳам шунга рўжу қўйдинг. Амаким бечора айт-

гандай, бу дунёдан кўр холимизча ўтиб кетаяпмиз». Ота сўзланаркан, олис мозийга тусмоллаб боқади. Хира, жу-да хира қиёфаларни гавдалантиради. Эрали эса ўша хи-ра қиёфаларнинг биридан юқоридаги тотли эртакни тўқиди. Уни зартўнли, улуғвор сиймоли, басавлат киши сифатида тасаввур этиб, аввал ботинан, сўнг зоҳиран унга ёзғиради:

— Бово-я! Бовожон-а! Не кунларга колдик, а!

Агар шу пайт пастдан аёлининг чийилдоқ овози эши-тилмаганда унинг «бой бобоси» билан хаёлий бу суҳба-ти ҳаливери тинмасди. У хушёр тортиб, қуйидаги хов-лиси томон малолланиб боқади.

Аёли, бошидаги рўмоли қийшайиб қолган, жағи-жағига тегмай, ховли юзида ивирсиб юрар, энаси супада урчук йигирганча, унинг оғзидан чиққанини чиққандай ёқасига ёпиштириш билан банд эди. Кампири тушмагур аллақачон саксонни коралаб қолган бўлса-да, хануз ба-лонинг ўқидай. Ишниям дўндиради, гапниям. Келинига ёқмагани, унинг доимо қизига илиниб туриши эди. Кам-пирнинг бу қилиғи Эралигаям ёқмайди. Аммо ботиниб бир сўз айтолмайди. Ийманади. Айтишдан наф йўқ, энаси ўзига етгунча қайсар. Эрали бошда аёллар ораси-га тушиб, хотинини дўппослаб ҳам кўрди. Бироқ букри-ни гўр тузатар дегандай, сўнг барига қўл силтади. Ке-йин, кейин уйида жанжал кўзғалиши билан даштга чиқиб кетишни одат қилди.

Ана шундай кунлардан бирида у ғалати бир ҳолатни кашф этди. Уйида юрагиниғимлайдиган дилгирлик даштга чиқиши билан ортик уни безовта қилмай қўярди. Кенгликда у ўзини бир зарра ҳис этар, ташвишлари бачкана, тўқиган эртаклари кулгили туюларди. Изига қайтиши билан, кишлоққа юз одимча қолганда, таниш дилгирлик қайта бош кўтарар, тўқиган эртаклари чин, ташвишлари салмоқли аҳамият касб этарди.

У бу ҳолатни қайта ва қайта туйғач, охири икки уй наридаги қўшниси Тожи шоирга тиш ёрди. Тиш ёриш-дан аввал дўкондан бир шиша ароқ олди. Гап бор деб, уни четга имлади. Қўним топган жойлари оқшом чол-лар чиқиб ўтирадиган Яғиртепа бўлди.

Тожи шоир деганлари умрида бир сатр шеър ёзган банда эмас. Шокир узуннинг тўйида ғазал устига ғазал ўқиб, келин-куёвни қутлагани боис шу лақабни олган.

Лекин қўлидан китоб ва газета тушмайди. Кўп ўқигани учунми, гап-сўзлариям бошқачарок, устига-устак, тилиям захаргина, бетинг-кўзинг деб ўтирмайди. Аммо калласини бир оз қиздирмагунигча бирор саволга жўяли жавоб олишинг қийин, силар барибир менинг гапимни тушунмайсизлар, дея тўрсайиб тураверади. Биринчи пиёладан сўнг ҳам унинг рангги очилмагач, Эрали иккинчи пиёлани тўлатиброқ қуяди. Газак, дея чўнтагидан кирланган курт олиб узатади. Шоир куртга ирганиб қарайди, олмайди. Кўзларини кенгликка тикиб, негадир овир хўрсилади.

— Сиздаги бу ҳолатни фаи аллақачон аниклаган, — дейди, шуниям билмайсанми, деган иддаоли йўсинда. — Барча тирик мавжудот, шунингдек, одам боласиям био манбаи, гавжум масканлар, яъни шаҳар ва кишлоқлар био майдони ҳисобланади...

Унинг бу ғалати гап-сўзларидан Эралининг тушунгани шу бўлдики, ҳар бир одамда, жумладан ўзида ҳам «био» деган ток бор экан. Бу ток одамзотнинг феъли-атворига қараб «ижобий» ва «салбий» деган қувватларга бўлинаркан. Юрагининг сиқилиши ўша салбий қувватдан эмиш. Негаки, жоҳил ва нодон ҳамқишлоқларининг тор дунё қарашлари-ю, кундалик ғиди-бидисидан қишлоқ ёмон қувватга тўлиб тошган эмиш...

Аммо бундан Эрали донг қотмади. Истехзоли нимтабассум ила шоирни ичида «ахмок» деб сўкди. Пул куйдириб арок олганига ачинди. Ахир одамда қанақасига ток бўлиши мумкин, ток дегани ана симёғочлардаги симларда. Уям бир кун келса, икки кун келмайди. Агар вужудида ток бўлганида, биринчи галда боплаб куёвини қалтиратмасмиди. Япроқдек титратиб ўчини олмасмиди.

У ўзини токли одам холида тасаввур этиб, энди куёвига азоб бераётганида, учинчи пиёлани бўшатишга улгурган шоир уни туртиб қолди.

— Анову гўрсўхта куёвингизнинг кетишларига бир қаранг.

Эрали қишлоқ томон аланглаб, ёнбағирликдан тўриқ отда пастга энаётган куёвини кўрди. У бошидаги ихчам суртеллагини қошигача бостириб, эгарда ҳаддан таппқари кеккайиб ўтирарди.

— Бу нодон дала-даштда ўлақолса бу тарзда кеккай-майди, — деди шоир аччиқ кулимсираб. — Чунки даштда янтоқ ва юлғундан бўлак унга эътибор берувчи йўқда. Бунинг бор амали киши кўзи учун. Яхшиларнинг эъсасини қотириб, ёмонларнинг хасадини келтириши учун. Уларнинг бу қилиғидан кишлоқ салбий қувватга тўлади. Биз эса осойишталикни даштдан қидиришга мажбур бўламиз.

— Бунинг турган-битгани шу, — деди Эрали нима деярини билмай.

— Уни ёмон кўрганингиз учун сиздан ҳам ёмон қувват таралаяпти, — деди шоир унга кўз кирида боқиб. — Тиришиб ўтиришингиз юрагимни ғашлаяпти. Кўп тиришманг, улар аҳамият беришга арзимайди. Борлиқни кўз билан қамраб, юракни кенг қилинг...

Эрали шоирнинг гапларидан зерикди. Теваракни лоқайд кузата бошлади.

Ана эъаси узун енги учига нимадир тугганча ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб синглисининг уйи томон кетмоқда. Ортдан аёли ақиллаб қолгани аниқ. Четдаги қулба эшиги олдида икки овсин шанғиллаб айтишмоқда. Уларнинг қунора жанжали қўшнилариинг жонига теккан шекилли, томоша қилувчи йўқ. Ховуз бўйидаги сайхонликда икки йигитча жўжахўрозлардай чўқишмоқда. Учинчи бири уларни ажратолмай халак. Ўнг ёқдан бирининг акаси, сўл ёқдан эъа бирининг тоғаси сайхонлик томон ошиғиб келмоқда. Уларга эрмакталаб болалар эргашган. Аслида бориб чаккан ҳам ўшалар. Агар қатталардан қимдир тезроқ ўртага тушмаса, азалий душман бу икки оила вакиллариинг уруши ёмон тус олиши мумкин.

Бу орада шоир бекорга чақак ураётганини бирдан пайқаб қолди. Бунгача у тўртинчи пиёлани бўшатиб, боя қўлига олишниям истамаган қуртни пок-покиза тушириб бўлганди. Ароқ таъсириданми, ё азбаройи жахли чикқаниданми, Эралини «сен»лаб янишга тушди. Этак қоқиб ўрнидан турди. Пастга эъа-эъа, мушт ўқталиб тағин ўдағайлади.

— Қўйдан фарқинг йўқ, сен аҳмоқни! Тинглашни билмас экансан, нима қилардинг мени овора қилиб! Э, дардинггаям, ўзинггаям сени!..

Эрали қабртош буюриб қайтган қунияи Яғиртепада

тўхтади. Негадир кўнгли шоирнинг гурунгини кўмсади. Режаси ҳақида ким биландир жуда ўртоқлашгиси келмоқда эди. Бу борала шоирдан сози йўқ. Касофатнинг тили аччиқ бўлса-да, дардингни тинглай билади. Лекин маслахат бермайди. Шунини хоҳлабсанми, қилавер, нима қиласан элга овоза қилиб, дейди. Айни шу гап ҳозир Эралига жуда-жуда керак эди. Энг муҳими, у бировга гуллаб қўймайди. Кейин ўйлаб-ўйлаб буни шоирдан ҳам сир тутишга қарор қилди. То қабртош тайёр бўлмагунча бу ҳақда бировга, ҳатто аёлигаям чурк этмади. Ўша кунни сабрсиз кутди. Ҳар оқшом дўннга чиққанида, кунботишдаги қабристонга термулиб, маҳзун-маҳзун ҳаёлларга толди. Энасининг азасида яқинларининг нечоғли турланганликларини ўйлади.

Синглисини энасига нисбатан оқибатли деб бўлмасди. Акс ҳолда энасининг ўлим тўшагида ётганини била туриб, эри билан оромгоҳга кетмасди. Келин деганнинг тили узун бўлишига йўл қўймасди. Аза куни дарвозадан додлаб кирганида, Эрали номига овоз чиқариб турарди. Синглисини ёқа йиртиб йиғлашини кўргандан сўнгигина кимни йўқотганини гўё туйқусдан англаб етгандай бўлди. Энди энасининг супада урчук йиғириб ўтиришларини, аёли билан ади-бади айтишларини, олиб келган нарсасидан синглисига илиниб туришларини, кеч қолганда дарвоза олдида кутиб олишларини ҳеч қачон кўрмаслигини ўйлаб юраги увишиб кетди. Бўғзига йиғи тикилди. Йиғисини ичига ютишга тиришиб, теваракка кўз қирини ташларкан, ажиб бир манзарани кўрди. Ҳар гапида қайнонасига ўлим тилайдиган аёли жин теккандай чинқариб йиғларди, қайғудан ўзини йўқотган синглисининг юзига қўшни жувонлар сув сепарди. Ҳамма йиғлаб, ҳамма бўзларди. Ёнини яшаб, ошини ошаб бўлган бир кампирга уларнинг бу қадар қуйинишларига унинг нишонгиси келмади. Ва тезда кенжа ўғли ва қизидан бўлак ҳаммаси йўлига кўзёши қилаётганини фаҳмлади. Бундан хўрлиги келди, эндиликда ғирт етим бўлиб қолгани таъсир этиб, ўғли билан басма-бас йиғлашга тушди. Шунчаки йиғламади: «Тириклигинда қадрингга стадим, энажон» дея сўзлар тизимини териб-териб, айтиб-айтиб йиғлади. Ўлишингни билганимда, елкагинамда кўтариб юрмасмидим, дея армон билан бўзлади. Ўша куни куёви қаватида бўкириб турган

бўлса-да, барибир уларнинг ораси илимади. Қайтамга, синглисининг, энамни янгам ўлдирди, томоғига қармай, очдан ўлдирди, деган гапидан сўнг баттар совуди. Маслаҳатсиз қабртош қўйишлари эса дард устига чипқон бўлди. Шунинг учун ҳам ўзи буюртирган қабртошни тезроқ битишини илҳақ кутарди.

У бу ҳақда ҳеч кимга айтмаган эса-да, шоир ниманидир сезган шекилли, бир куни йўлда тўхтатди. Худди шеър ўқиётгандек, доно-доно қилиб деди:

— Биз бандалар шу қадар нодонмизки, қилган ишларимиз нукул хатолардан иборат! Биз хатоларга кўмилиб-кўмилиб яшаймиз! Бу хатолар шунчалик тотлики, азобини асал янглиғ қабул айлаб, тамшаниб-тамшаниб яшаймиз! Лаб-лунжингизни артиб олинг, «асал юқи» қолибди...

У шоирни маст гумон қилди. Йўқ, шоир маст эмасди. Нимадандир изтиробда эди. Одатдагидек, нимаданлигини айтмади, ҳайф сенларга, дегандай қўл силтаб кетди борди.

Эртаси, яъни қабртош ими-жимида олиб келинган куни куёш Эралининг кўнглидек чароғон эди. У қўзи эмас, қўй сўйдирди. Қишлоқ кексаларига одам юбориб, ўзи ўғиллари билан мазорга жўнади.

Ўғиллари куёв бошлиқ жиянлари томонидан ўрнатилган қабртошни олиб ташламоққа чоғланишганди, у донишмандона бир киёфада бош чайқади.

— Тегманглар! Ўзлари қўйдими, ўзлари олишсин. Буни қаватига ўрнатинглар.

Қора мрамор оқ мрамордан кўра бежирим ва анча баланд эди. Четлари хошияли, ўртасига тўрт эмас, олти қатор шеър битилган. Энасининг сиймоси каттароқ қилиб туширилганди.

Қабртошлар ўртасидаги бу тафавутдан Эрали кўп сукунди. Ўғилларидан андиша қилиб турмай, шодон гудранди.

— Мана, энажон! Қерак бўлса, бундан каттарок тошлар қўйишга қурбимиз етади!

Ёнма-ён қўйилган тошларга мухрланган бир хил сиймо-онаси бўлаётган бу ишлардан ажаблангандай, маъюс жилмайиб турарди.

Эрали мазордан масрур қайтаркан, қўйган тошини олиб ташласин, дея ўғилларидан бирини куёвиникига

жўнатди. У томондан эса, бекорларнинг бештасини айтибди, деган нордон жавоб келди. Бу шунчаки айтилган гап эмас, балки эрта-индин кўпиши аниқ бўлган улкан жанжалнинг совуқ нафаси, даракчиси эди...

СУТ СОТУВЧИ БОЛА

Болакай тонг-азонда сут тўла бидонларини кўтариб, маҳалла адоғидаги кўп қаватли уйлар томон юраркан, одатдагидек, муаллимасининг ғазабнок афтини кўз олдига келтириб, кадамини тезлатишга уринди. Ўзига қолса-ку, югургилаб кетарди-ю, бироқ қўлларидаги оғир юк бунга монелик қиларди. Боз устига, минг ошиққани билан бидонлардаги сут ҳамиша ҳам тезда сотила қолавермайди. Мижозларнинг талаб ва эҳтиёжига боғлиқ иш бу. У овозига зўр бериб, эшикма-эшик юраркан, зинадан зинага кўтарилаверишдан ҳориган кезлари, тўғри келган зиналардан бирига чўкиб, бир зумга, атиги бир зумга тин олгиси келади. Аммо муаллиманинг ғазабкор қиёфаси бунга изи бермайди: «Тағин кечикдингми? Қачонгача давом этади бу, а?!» Қачонгача давом этишини эса болакайнинг ўзи ҳам билмайди. Ҳовлисида икки сигири бор экан, бу юмуши ҳеч қачон тугамаслигини ҳис қилади, холос.

Зинадан зинага кўтарилавериш жонига теккан кезлари, айниқса, муаллиманинг ўткир пиғоҳларига чидамоққа бардоши етмай қолган пайтларида, болакай тинимсиз қавш қайтарувчи бу жониворларни жуда ёмон кўриб кетади. Нега деганда, унинг юмуши тонгда сут сотиш билангина чекланмайди. Дарсдан сўнг аравачасини судраб, бозорга чопиши, ўзи каби болалар билан таллашиб-тортишиб, озиқабоп чиқинди қолдикларини йиғиши, ариқ бўйларидан ўт-ўланлар юлиб қайтиши лозим. Юхо сигирлари эса тўйдим демайди, тинмай ямлашгани-ямлашган. Болакайнинг эса бошқа тенгқурлари катори ўйнагиси, дарахтларга осилгиси, кўкка тикилиб, хаёл сургиси, расм чизиб, шўхлик қилгиси келади. Аммо мудом емак талаб қиладиган жониворлар унинг бу кўнгил хоҳишларига эрк бермайди. Негаки, очофат бу жониворлар онасининг ардоғида, отасининг эътиборида, болакай ботиниб бир сўз деёлмайди. Ичдан ёмон кўради

уларни. Нарн борса, муштчалари билан, киши кўрмас, дўппослайди. Бирок унинг зарбалари сигирларга чивин чаққанчалик таъсир этмайди.

Болакайнинг бу аҳволи билан муаллиманинг зиғирча иши йўқ. Доска ёнига турғизиб қўйиб, синфдошлари кўз ўнгида тергагани тергаган. Болакай, боши ҳам, кўз остидан уни бошдан-оёқ кузатади. Эғнидаги бежирим либосига, оёғидаги ингичка пошнали туфлисига негадир алоҳида эътибор беради. Кўхлик, лекин совуққина бу жувонни синглиси кўлидан қўймай ўйнайдиган кўғирчокка ўхшатади. Шунда бирдан ўзини ҳам кўғирчок бўлгиси келиб кетади. Маза-да, ҳеч ким тергамайди, тонг азонлаб кишилар эшигида сарғаймайди, бозорда болалар билан ёқалашиб юрмайди, сутчи хотинлардан, айниқса, Ойша қорадан худа-беҳуда туртки емайди.

Ойша қорани эсласа, у ғазабдан титраб кетади. Нега деганда, у болакайнинг ҳудудига безбетларча бостириб кирган-да. Илгари у нариги маҳаллада сут сотарди. Яқиндан бери бу томонларга ҳам сукиладиган бўлган. Қандай бўлмасин, даҳадан болакайнинг изини қуритсам дейди. Бирок болакай ҳам анойилардан эмас, имкони етгунча унга қаршилиқ қилади. Оқибат, улар ўртасида тез-тез жанжал чиқиб туради.

Болакай меҳрибон амакини ўшандай жанжаллардан бирида учратди. Жилмайганда кўзлари кисилиб, икки чеккасидаги майда ажинлари қуёш нуридек ҳар ён тараладиган амакини эсласа, кўнгли алланечук орайиш топиб, ич-ичидан яйраб кетади. Муаллимаси тергаса ёхуд онаси шаниллаб, отаси койиса, болакай нукул амакини ўйлайди. Эртан борсам, ҳаммасини айтиб бераман дейди. Аммо учрашган кезлари барини паккос унутади. Негаки, амакининг хонадони ҳар қандай дилгирликдан холи, ичкарида қандайдир илик нур сузиб юргандек туюлади. Ёмони, амаки уни ҳеч вақт узоқ тутиб турмайди. Идиш тубидаги қолган-қутган сутни елим товоққа ағдараркан, энди югур, дарсингга кечикма, дейди. Нечундир амаки уни дарсга кечикишини сира истамайди. Болакай эса унинг хонадонини ҳамиша хайрон тарк этади: «Шунча сутни нима қиларкин у?» Онаси бу ҳақдаги хикоясига эътиборсиз, отаси эса, у боғдан келса, тоғдан келади. Ўқиб, нима, шаҳар олиб берарми-

динг, дейдими-ей. Кейин мамнунлик билан кўшиб кўяди: «Мана мен, шофёр бўп, кам бўлмадим. Пул топишнинг йўлини билсанг, ҳеч қачон кам бўлмайсан. Сал бўй чўзгин, яна бир сигир обераман».

Отаси бу гапларни тўрдаги телевизорга тикилган кўйи айтади. Беғам, беташвиш, лоқайд бир тарзда сўзлайди. Она эса жуда эпчил, ота гапини тугатар-тугатмас, бирпасда фойда-зиёни хомчўт килиб таплайди. Фойда-зиён ҳақидаги гаплардан болакай зерикади. Оғилхонада яна бир томдек сигирнинг пайдо бўлишини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетади. Негаки, сут, сутга кўшилиб адоксиз ташвишлари ҳам ортади-да. Шунда у онасини Ойша қорадек ориқ бўлмаганидан ўкинади. Онаси ориқ ва чаккон бўлганида, балки сутни ўзи сотармиди. Кейин у каттакон корини бир ён осилтириб, ёнбошлаб ётган отасига умидвор тикилади. Йўқ, отаси озадиган эмас, озмайдими, демак, бидон кўтариб сут сотишга ҳам чиқмайди.

Сўнг унинг кўзлари хона бўйлаб сарсон кезинади. Уйдаги буюмларнинг жойланиши ёқмай, юраги сиқилади. Жавон тўла чинни идишлар, устида қандайдир қутилар. Деворни бўйлаган гилам тепасида ота-онасининг ёшликда ёнма-ён тушган суратлари. Суратда улар хозиргидек бақалок эмас, кўзлари ҳам бошқача боқади. Энди улар ўзга бир одамларга алмаштириб қўйилгандек. Уйдаги буюмлардек жуда зерикарли.

Амакининг уйи эса бу хил буюмлардан холи, қандайдир тароватли. Бурчакдаги ихчам жавон китобларга лик тўла. Жавонга такаброк қўйилган чоғрок диван суянчигида доимо орасига кўзойнак қистирилган қандайдир китоб ётган бўлади. Амаки уни хозиргина кўлидан қўйганлигини болакай ичдан хис қилади. Эшикдан чиқиши билан тагин қўлга олишиниям билади. Деворга эса ўзини эмас, қандайдир ўқувчи болаларнинг сон-саноксиз суратлари тартиб билан осилган. Бундан унинг ўқитувчи бўлганлиги аёнлашади.

Болакай ҳар гал амакининг ортидан тўғридаги ошхонага ўтаркан, чап ёндаги айни шу хонага хавасланиб боқади. Диванга чўкиб, бир зум нафас ростлагиси, девордаги суратларни мароқ билан томоша қилгиси, кейин чиройли терилган китобларни титкилаб, расмларини томоша қилгиси келади. Азалдан у китоб саҳифаларига

чизилган суратларни томоша қилишни ёқтиради. Назарида, бу суратлар уни бошқа бир оламга чорлаётгандек туюлаверади.

Зиммасига сут сотишдек зерикарли вазифа юклатилмасдан бурун дарсликлардаги расмларга ўхшатма чиқишни яхши кўради. Ўхшатолса, ўзида йўқ суюнади. Ўхшатолмаса, сира бўш келмас, ўхшатмагунча тинчимасди. Бора-бора унинг ўз куёни, оппоқ парку булутлари, суюкли қахрамони — оғзини катта очиб кулиб турадиган бола, серўркак тоғлари юзага келган ва уларни қайта-қайта чизиндан болакай ҳеч эринмасди. Аммо оппоқ сут ташвиши бу ширин эрмакка чек қўйди. Отасининг ғоят салмоқлаб айтишига кўра, эс-хушли болага бу хил ишлар ярашмасмиш.

Уйларида сумкасидаги дарсликлардан ўзга китоб йўқ. Оқшомлари уйдагиларнинг тикилгани бурчақдаги телевизор. Алламаҳалда мудроқ отага бирдан «жон» киради: «Жойимни собер, ёмон чарчабман бугун». Она оғир гавдасини базўр кўтариб, ўриндан қўзғаларкан, болакайни эслаб қолади: «Ёт, эртаи сахар туришинг керак!» Шу билан кун адоғига етади.

Эртаси кун худди шу зайлда давом этади.

Ана шундай кунлардан бирида болакай меҳр ва қаҳрга тўла овозни эшитади.

— Болани қойиманг!

Ойша қоранинг қарғишларига кўмилиб, йўлак четидида «без» бўлиб турган бола, ёнига ўгирилиб, ғоят ораста кийинган амакини кўради.

— Кап-катта хотин, уялмайсизми болани қарғагани! — деди у аёлга жиддий тикилиб, сўнг билагадаги соатига бирров кўз ташлаб, юмшоқ оҳангда сўради: — Дарсга кечикмадингми, болам?

Болакай оёқлари остидаги бидонларга ишора қилади.

— Сотишга улгурмадим ҳали.

— Қанча колди?

— Анча бор.

Амаки бир муддат ўйланиб тураркан, сўнг қатъий деди:

— Қани, мен билан юр-чи!

Болакай Ойша қоранинг юрагини куйдириб, унга эргашади.

Амаки бидонлардаги қолган сутларни каттакон идишга ағдараркан, чўнтагидан пул чиқараётиб тайинлайди:

— Бундан сўнг сутинг қолса, тўғри ўзимга олиб келавер.

Эринган ёхуд тонгги салкин хаводан жунжиккан кезлари, болакай сут бидонларини қўтариб, тўғри унинг уйига бормоқ истайди. Аммо ичдан хамиша нимадир тўсқинлик қилади. Нимагалигини билолмаса-да, ҳарҳолда, бу иш яхши эмаслигини англайди. Шунингчун аввалига бошқаларнинг эшигини қоқди. Қўпинча бидонлари тез бўшаб, амакиникига ўтишга ҳожат қолмайди.

Шу кейинги тўрт кун ичида бу ҳол кетма-кет такрорланиб, у амакининг уйига ўтолмади. Бугун ҳам эшикмаэшик юриб, сут сотаркан, негадир амакини тез-тез эслаётганидан ажабланди. Кеча ва ўтган куни ҳам шундай бўлганди. Бу сафар эса чидаёлмади. Идиши бўшабини кутиб турмай, амакиникига йўл олди. Муаллиманинг зардали киёфаси энди уни ортиқ ташвишлантормас, билдики, амаки узок тутиб турмай, идишлардаги сутни охиригача қуйиб олади. Бахонада амакини кўргани қолади.

У четдаги тўрт қаватли ғиштин бинога етди. Йўлаклардан бирига кириб, иккинчи қаватга қўтарилди. Та ниш эшик ёнида тўхтаб, бир зумга нафас ростлади. Сўнг қўнғироқ тугмасини босди. Бироқ хамиша тез очиладиган эшик ортидан бу гал ҳеч бир садо эшитилмади. Болакай қўнғироқ тугмасини қайта ва қайта босди. Кейин муштлири билан эшикни гурсиллатиб урмоққа тушди.

Қўшни эшик қия очилиб, сочлари тўзғиган аёлнинг тўнг башараси кўринди.

— Амак йўқ, ўлган у, — деди у эшикни каттарок очиб, халати ёқасини тўғриларкан. — Сутинг бўлса, бир банка қуйиб кет! Эя, мунча анграясан?! Нима бало, овсармисан?

Тахтадай қотиб қолган болакай аёлнинг жаврашларини эшитмади. Аёл вайсай-вайсай бидондан ўзи сут қуйиб олди. Қўлига пул тутқазиб, эшикни қарсиллатиб ёпгандан сўнггина болакай ўзига келди. Карахт бир ҳолатда зиналарни бир-бир босиб пастга туша бошлади.

У ташқарида Ойша қорага рўпара бўлди.

— Меҳрибонинг йўк энди, — деди Ойша қора истеҳзоли хиринглаб. — Сендан олган сутини қўшниларга беғул тарқатарди. Йўк энди у. Эшикма-эшик чоригингни судраб юравер энди!

Болакайнинг мадори йўлак четидаги ўриндикқача базўр етди. Қалтироқ бармоклари билан шудринг қўнган тахталарни пайпаслаб, аста чўқаркан, елкалари титраб йиғлаб юборди.

Нарида эса сут тўла бидонларини кўтарганча Ойша қора кетиб борарди.

— Молоко! Свежий молоко!

Болакай эса ниманидир англаб, ниманидир англамай, йиғида давом этаркан, ҳеч қаёққа ошиқмас, негадир ошқиқшни сира-сира истамасди...

ДАШТДА

Эна ер муштлаб қарғанади.

— Бундан кўра ўша даштда жондор еб кетса бўлмасмиди сени! Ерди камгинаси тортибгина кетса бўлмасмиди! Не деган гап бу, ҳалитдан хотин кишининг этагига тирмашиб. Кимга тортдинг ўзи сен! Не деган одам бўлдик?! Не деб қишлоқда бош кўтариб юрамиз энди? Ҳали отанг келса, нима дейди? Ўлдирибгина қўяди-ку сени...

Гирди тошдан кўтарилган пастак супа лабида чимирилиб ўтирган Бердимурод, қаншари остидан энасига хўмрайиб боқади. Ич-ичидан хайкирмоқ истайди: «Етар энди!» Бироқ нимадир халақит беради. Хайкиришдан кўра, ичдан эзилмоқни маъқул топгандай, чурқ этмайди. Бунга сари, энанинг фиғони кўкка ўрлайди. Яккаш сапайди. Ётиғи билан сўраб-суриштиришни хаёлига келтирмайди. Суруштирган тақдирдаям, қайсар ўғлидан тайинли бир жавоб олиш қийинлигини яхши билади. Кеча оқшом даштдан юз-кўзини кўкартириб қайтганда ҳам бир сўз демаган, йигитчиликда, дея қўя қолган. Не гаплиги эса тонгда аён бўлди: кеча ўғли даштда нотаниш бир келинчакка ёпишган экан, хешлари келиб, ўласи қилиб уриб кетишибди.

Бердимурод жиғибийрон бўлаётган энасидан кўз узиб, молларини подага қўшни бахонасида майдон че-

тига йиғилаётган эркаклару, кўча юзидаги аёлларга боқаркан, ховлиси тевараги девор билан ўралмаганидан ўкинади. Девор яхши-да, бегона кўздан асрайди. Ундай деса, бу кишлоқда деворли ховлининг ўзи йўқ. Дўнг бетига бетартиб тушган кишлоқ хонадонларида не сир, не синоат бари хамманинг кўз ўнгида. Яширмоқнинг ҳеч илжиси йўқ.

Йигитнинг аламнак нигоҳи эркаклар орасида кўхна, нимдошгина тўнига ўраниб, бамисоли мусичадай беозоргина кунлишиб турган Сувонкулга тушгачгина не гаплигини англагандай бўлди. Демак, кишлоқда миш-миш тарқатган шу. Ана энди, холинг қалай, дегандай кулиб турибди. Ҳарҳолда Бердимуродга шундай туюлди.

Сувонкул ҳозирда кўзига жирканч кўрингандай, ёзғираётган энасининг назарида ўзи ҳам ундан кам эмаслигини фавқулодда ички бир туйғу билан ҳис этаркан, ўрнидан ирғиб турганини сезмай қолди.

— Бари ёлғон! — дея хайқириб юборди.

Чўчиб тушган энанинг кўзларида умид учқунланди.

— Сен бола, мени адо қиласан, — деди хиқиллаб.

— Сизни адо қиладиган ҳеч бир иш қилганим йўқ! — дея чўрт кесди Бердимурод. — Кўп жаврамай, хуржунни ҳозирланг! Кетдим мен подага.

— Чой...

— Раҳмат, тоза чой ичгандай қилдингиз!

— Ахир мен... — Эна узун енги билан кўзёшларини суртди. — Ичим куйиб кетяпти-да, болам. Кимга ишонай?

— Ана, уларга ишонинг! — Йигит зарда ила одамлар томонга ишора қиларкан, деди: — Инсон боласига қайишганим шу бўлсин! Менга деса... ўлиб кетмайдими бари!

Бердимурод кейинги гапини қасам йўсинида қатъий таъкидларкан, юрагида улкан бир ўпирилиш юзага келганини сезди. Тугун тортган панжалари бўшашиб, қомати алланечук шалвираб тушди. Оёқларини судраб босиб, айвон томон юрди. У ердан сиртига қалин наमत сирилган кўзачани олиб, челақдан унга сув қуя бошлади.

У қаддини ростлаганда, қир бошидан қуёш мўралай бошлаганди. Аламнак эса-да, бу манзарага бефарқ қараёлмади, маҳлиё бўлгандек бир зум туриб қолди.

Тонг нурларини у азалдан яхши кўради. Айниқса, ўркакчи кир чўккилари алвон рангга кирганида, хаяжондан қалтираб кетади. Бундай кезларда жисми тушунуксиз ажиб бир ғайратга тўлиб, бутун оламини қучгиси, қутилмаган бир ишлар қилиб, ич-ичидан тошиб келаётган ўша ғайрат ҳиссини қондирмоқ истарди. Отаси — Собир полвон айтмиши, бу эрлик, аниқроғи, қорлик туйғуси бўлиб, кейинги пайтларда у тез-тез ўша ҳис етовига тушиб қолмоқда эди. Бирок, қишлоқда хотинларнинг онда-сондаги жанжалини демаса, фавқулодда ҳодисалар сира юз бермасди. Тўйлардаги курашда эса, ҳозирча ўзини итнинг орқа оёғи деб биларди. Негаки, тўйларда тенгқурлари билангина курашар, қорлик, яъники ўзга ерлик катта полвонларни йиқитиб, қишлоғи обрўйини сақлаб қолишдек ички бир хоҳиши чўнг полвонларнинг оёқлари остида топталиб, у орзу этагидан тутганча қолаверарди.

Бирок яқинда қорлиқнинг қаройиб лаззатини тотмоққа ниҳоят эришди. Эсласа, ҳануз ҳузур қилади. Ўшанда баданидаги оғриқлар ўта ёқимли туюлиб, ўзини етмиш еттинчи осмонда ҳис қилганди. Ёқмагани, оппоқ юзли қизнинг меҳрибончилиги бўлган. Қизнинг «укажон»лашидан роса энсаси қотган. Қиздан у миннатдорчилик истамаганди. Қиз эса, «укажон»лаши етмагандек, юмшоқ бармоқлари билан шишган, қизарган ёноқларини силаб-сийпаган. Шунда у ўзини бола сезган. Билаклари ингичка, бўйи пастак туюлган. Ҳолбуки, у бўйчан, пишик ва бақувватгина йигит эди. Ўн саккиздан эндигина ҳатлаган бўлса-да, унда йигирма ёшли йигитнинг туси ва келбати бор эди. Чандастлиги туфайли қизга тирғалган Бозорорти маҳалласининг безориси саналмиш Адхам дарроздек давангир йигитни чекинишга мажбур эттанди...

У сув тўла кўзачани супа лабидаги хуржун ёнига қўяркан, кашкани эгарлашни унутганини эслади. Отни эгарлаш ҳамиша унинг анчагина вақтини олади. Бу юмушни бошқаларга ўхшаб ўлда-жўлда қилмасди, алоҳида иштиёқ билан адо этарди.

У шу юмушни бажариш ниятида от томон юраркан, кечаги воқеа эсига тушиб, уни бу қадар эъзозга арзимайди деган ўйга борди. Қашкадан ёмон кўнгли қолганди. Жонивор доимо нозик пайтда панд бериб қўярди.

Сирасини айтганда, Қашқа у орзулаган от эмасди. Худди кечагидай, оппок юли киз воқеасида ҳам уни ғоят хижолатга солганди. Адҳам даррозни қочириб, бозор четидаги саройдан Қашқани стаклаб чиқаркан, томошага йиғилганлар кўз ўнгида отда керилиб кетмоқни ўйлаганди. Буни қарангки, одамлар ҳам худди шуни ишташган экан, дастлабки лаҳзадаёқ бунинг акс-садосини илғади.

— Ўзи зўр йигит экан-ку, шу минган оти бўлмабди.

— Вой, қишлоқи-ей, Адҳам даррозга бас келди-я!

— Ҳозир оти мункийди. Ана, айтмадим-ми...

— Эшакдан хароб экан, баҳридан кечсаям бўларкан.

— Ха, ўзи зўр экан-у, лекин...

— Даланинг боласида, меҳнатда пишган, чайир. Анову дарроз уч кўрга чидаёлмай, дарров тили осилиб қолди.

— Оти ўзига ярашмабди лекин.

Ўшанда Қашқа туфайли, у бозор майдонини боши эгик ҳолда тарк этганди. Аммо ғолиб эмасми, ўзича кейин қирчанғини кечирганди. Унинг беўхшов қилиқлари ҳақида ортиқ ўйламай қўйганди.

Буни қарангки, кеча у тагин панд берди.

Даштда нотаниш келинчакни кузатиб бораркан, оқшом бу иши учун унинг хешларидан боплаб калтак ейишини хаёлига ҳам келтирмаган ҳолда, алплардек эгарда мағрур ўтирарди. Ёмон тили туфайли эридан насибасини олиб, қишлоқига аразлаб кетаётган келинчакнинг ҳадикли қарашларини сезмас, қилаётган бу ишидан масрур ҳолда борарди. Ахир йигирма одимча олдинда пилдираб кетаётган ожизага панох эди-да, у бор экан, бийдек бу даштда ҳеч кимса унга дахл қилолмайди.

Бердимурод кўзларини узоқ-узоқларга қадаб, отда гердайиб бораркан, қутилмаганда ярамас қирчанғи мункиб кетса бўладими. Йигитнинг хаёли бошдан учиб, кўм-кўк майсалар устига гурсиллаб тушди. Келинчакнинг олдида ўзини шармисор ҳис этди. Аламидан йиғлаш даражасига етди. Бир ўйи, уялганидан изига қайтмоқчи ҳам бўлди. Бироқ келинчакни ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймади. Шунга қарамай, нохуш бу ходиса кўнглидаги парвозга тўсик бўлолмади. Отига қайта ўтириб, келинчакнинг ортидан йўлга тушаркан, салдан сўнг хижолати хиёл аригандай бўлди. Назарида, ҳозирги

иши ортикча майда-чуйдаларга ўрин бермасди. Боз устига, табиат худди унинг кўнглидан андоза олгандек, ғоят фусункор эди. Артилган шишадек тип-тиник осмонда охиста сузиб юрган бир парча оппок булутни демаса, теварак, қўйингки, бутун борлик ям-яшил тусда эди. Бу яшиллик кунчиқишдаги қир бетига сочилган подани ўз бағрига сингдириб, хализамон ютиб юборадигандек эди. Ўз навбатида, қаровсиз колаётган айни шу пода йигитнинг кўнглига андак хавотир солиб турарди. Унинг йўл-йўлакай пода томонга бот-бот қараб қўйиши шундан эди.

Йигит учун пода бамисоли бир кишан эди. Бу кишандан кутилмоқнинг эса ҳозирча ҳеч бир иложи йўқ. Ёз бошигача бир амаллаб чидаши, сўнг ҳозир хуржуни тубида олиб юрган дарсликларини чамадонга жойлаб, шаҳарга, ўқишга жўнамоғи лозим эди. Хаёлида олдинда уни улуғ ишлар кутар, бу улуғ ишларга эса фақат дарсликлар оркалигина етмоғи мумкин эди. Аммо дарсликлар шу кадар бадига ургандики, зада кўнгли кутилмаган ҳодисаларни кўмсарди. Қани энди, лоакал подага бўри ораласа-ю, у жонига теккан китобларни бир четга улоқтириб, йиртқишларга қарши ҳужумга ўтса, ёки... бу ёғи энди фақат хаёл. Чексиз-чегарасиз ширин хаёллар...

Кеча бийдек даштда ёлғиз ўзи кетаётган келинчакка кўзи тушганида ҳам худди шу каби тотли хаёллар оғушида қир бетида ёнбошлаб ётарди. Эғнидаги қирмизи либоси куёш нурида ял-ял товланиб, жадал одимлаётган келинчакка аввалига лоқайд тикилди. Кейин у кўзлаган манзилини тусмоллагач, хушёр тортди. Жувон қора тортган қишлоқ узоқда, оралиқда эса хавfli жарлик кўндаланг ётарди. Бундан ҳам ёмони, даштда кўзи қонга тўлган чўпон-чўлиқларнинг учраши эди. Ўтган ойда даштда шунга ўхшаш воқеа содир бўлиб, сурони ханузгача тинмаган.

Йигит келинчакни мавҳум тажовуздан қизғанади. Ўрнидан сакраб туриб, оти томон юрганини билмай қолади. Бироқ илтифотини қай тарзда ифода этишни билмай, бир зум тараддудланади. Биладики, дашт аёлларининг аксарияти хуркак келади, ҳаракатини ҳар хил англаши мумкин. Шунда унинг эсига болалигида кечган бир воқеа лоп этиб тушади. Туманли ҳавода энаси икки-

си эшакда кўшни кишлоқдан қайтишаётганида, дала-нинг ўртасида қаршиларидан чақмоқ телпагини қошига-ча бостирган, тўнг киёфали бир отлиқ чиқади. Отлиқ улар ёнидан индамай ўтаркан, бир оздан сўнг ортига қайтади. Ораликда ўн беш-йигирма одимча масофа сақлаб, уларни кишлоқкача кузатиб келади. Энаси алқашга улгурмай, отини шартта изига буради-да, туман орасида кўздан ғойиб бўлади.

Бердимурод келинчакнинг ортидан тушаркан, худди ўша суворидек иш тутди. Сўз қотгудек бўлса, ҳаракати-нинг фарахбахш сир-синоати йўколадигандек туюлади. Ахир туманда учраган отлиқ сукути боис, унинг хоти-расида хозиргача яшаб келади. Фақат келинчакнинг жон-саракланишигина бу ҳузурбахш лаҳзага соя ташлаб ту-рарли. Эсида, бошда энаси ҳам нотаниш суворийдан жуда қўрққан, сўнг мақсадини англагач, хотиржам тор-тган. Келинчак эса сира тинчланай демасди, аланг-жа-ланг карагани караган эди. Ундаги безовталиқни пайқаган йигит, хавотирланманг, сизга ҳеч ёмонлигим йўқ, жардан ўтказиб қўяману, изимга қайтаман, дегиси келди-ю, демади. Нечундир дегиси келмади. Сўнг кечга яқин уч отлиқ бостириб келиб, ола-тасир уриб кетиш-ганда ҳам ўзини оқлаб ўтирмади. Очиғи, отлиқлар оғиз очиргани қўйишмади, хали сенми, синглимизни қўрқитадиган, дея бошлаб савалаб кетишди...

Бердимурод Қашкани эгарларкан, майдонга йиғил-ган ҳалойиқ ўзини зимдан кузатаётганини фаҳмлади. Афти калтакдан бежалган йигитни кимдир эрмак, ким-дир ачинини билан томоша қиларди. Негаки бу каби ҳодисалар кишлоқда фавқулодда воқеа саналиб, «қахра-мон» анчагина кишиларнинг диққат марказида бўлади. Чуваладиган гапларни-ку қўяверасиз...

У кишиларнинг тикилишидан рижишиб, юзини от-нинг панасига олди. Кейин саркашлиги кўзиб, қаддини ростлади ва кўзи қўй-эчкиларини олдига солиб келаёт-ган бўйчангина қизга тушгач, сергак тортди. У қизга бе-эътибор эмасди. Қиз ҳам буни сезарди шекилли, боқиш-лари бошқачарок эди. Аммо ҳозир у жуда тажанг киё-фада эди. Молини подага қўшаркан, қўлидаги чивикни улар ортидан улоқтириб, изига қайрила-қайрила йигит томонга шундай бир қараш қилдики, Бердимурод туйқусдан тарсаки егандай бир қалқиб тушди.

Сигирини хайдаб келган ёшгина жувоннинг килигиям уникидан кам бўлмади. Кўпчилик, асосан аёлларнинг нафрати ошкора юзига тепчиб турарди. Энасининг бекорга куюнмаганини теран идрок этаркан, салдан сўнг эркаклар тўдасида ҳам шу холни сизди. Даврага кейин келиб қўшилган эчкисокол амаки қўлларини пахса қилганича, ёшлар бузулиб кетди, дея ваъзхонлик қиларди. Бу гапни бошқалар, жумладан, Сувонкул ҳам бош ирғаб тасдиқларди. Бунга сари эчкисокол баттар авж қиларди: «Бу ҳалиям кам, ўлдириш керак эди бунини! Менинг болам бўлганидами, нима қилишни ўзим билардим! Ҳа-да, ўша келинчакнинг ўрнига энасини қўйиб кўрсин, опаси ёки синглисини қўйиб кўрсин... Қалай?! Ҳалиям бўлса аяшибди. Эртан улар томонга тўйга боришимиз бор, азасига катнашишимиз бор. Айтишмайдим, ўл-а, баринг деб...»

Эчкисокол отаси билан урушли, пайтдан фойдаланиб, бор захрини тўкиб-сочарди.

Бердимурод уларга қарамасликка тиришиб, подани даштга қўзғаркан, Сувонкулга бирров қўз ташиладан ўзини тиёлмади. У кеча жарда учратган одамга сира ўхшамас, мўмин ва беозор эди.

— Сен бола, мени зўр маишатдан бебаҳра қолдирдинг-да лекин!

Келинчакни жардан ўтказиб, ортига қайтган Бердимурод беҳос эшитилган бу садодан чўчиб кетади. От тизгинини торта-торта, тевааракка аланглайди. Бирор қора илғамагач, қуловимга чалинди шекилли, деган ўйга боради. Юрагига хавотир ишиб, отини қичамокчи бўлади. Аммо шу пайт жар тубидаги буталардан бири силкилиб, кулги овози эшитилади. От ҳурқади. Йиғит камчи дастасини маҳкам сиқиб, ўша томонга тикилади ва бута новдалари орасидан мўралаб турган малла башарани кўради.

— Кимсиз?

Бута новдалари қаттиқ чайкалиб, салдан сўнг унинг қаршисида Сувонкул пайдо бўлади. Елкасида милтик, белидаги эски патронташга тулки териси осилган.

У беўхшов тиржаяркан, томоғини ғалати тикиллатади.

— Ёмо-он халакит бердингда...

Бердимурод ҳеч нарса англамай, унга бошдан-оёқ

разм солади. Афти и кўнғир сокол босган бу одам ов бахонасида доим дала-дашда санқиб юрар, гоҳида тўрт-беш ойлаб йўқолиб қолар, сўнг гўсатдан яна пайдо бўларди. Уйидаги тўртта боланинг ташвиши ёлғиз хотинининг гарданида, бу эр бўлмиш каерга йўқолади, не ишлар билан банд, буниси ёлғиз Худога аён эди.

— Аммо лекин иккимизга ҳам етарди, — деди Сувонкул юзидаги ифодани ўзгартирмай. — Жарда қимирлайсанми десам... Ё дўнгда ишингни битирдингми? Эпладингми ишқилиб? Ўзиям лекин зўр нарсаскан! Илқиллаган қуйруққа ўхшайди! Кўкбулоқлик аёллар азалдан хушрўй бўлишади. Ўтган йили кузакда битасини Оқсойда қўлга туширганман. Тезак териб юрганскан. Эримга айтаман, акамга айтаман дея Худонинг зорини қилди. Қайдам, қараб турадиган ахмок борми. Айтсанг, уруғингни қуритаман, дея ишини тиндирганман. Айтмади. Қанақа қилиб айтади. Айтса, эрсиз қолади, ўзи шарманда бўлади-да. Агар халақит бермаганинг-да, бунисиниям боплардим.

Қишлоқда мулойимгина бўлиб юрадиган бу бандани энди кўраётгандек, Бердимурод анқайиб қолади. Сувонкул хунук илжайиб, енгил йўталади-да, буталар ортидаги дўнгга ишора қилади.

— Аюву дўнгди боврида тулки пойлаб ётувдим. Қарасам, тепадан бир нарсасушиб келаяпти, ранг-қути ўчган. Изидан сен. Қасрда ишини тиндира қолдинг, а? Жаргача сабринг чидамабди-да. Бало скансан лекин! Ишқилиб, сасингни чиқарма, деб тайинладингми? Қандай қилиб эпладинг? Ичимни киздирмай, гашир тезрок. Ёшитиб ҳам маза қилаверамиз биз!

Бердимуроднинг беихтиёр сермаган камчиси унинг ўнг ёноғини ялаб ўтди. Сувонкул ортига чакқон тисарилиб, яроғини қўлига олди. Йигит ўзига ўқталган милтиқдан эмас, Сувонкулнинг важоҳатидан қўрқиб кетди. Қаршисида ўзи билган мўмин одам эмас, ҳеч балодан тап тортмайдиган ёвуз бир кимса еб қўйгудек ўкрайиб турарди.

— Нима қилиқ бу?! — Сувонкул ёмон сўкинди. — Ё қизғанапсанми? Агар қизғанаётган бўлсанг, ахмок скансан!

— Мараз! — Бердимурод шундан бўлак гап айтолмади.

Сувонкул бошини бир ён қийшайтириб, унинг афтига синчков тикилди. Сўнг кулимсиради.

— Демак, эплаёлмабсан...

— Сиз...

— Мен... — Сувонкул совуқ ишшайди. — Сувонкул аканг силар ўйлаган одам эмас! Асло ўйнаша кўрма мен билан! Энди эса қорангни ўчир!

Йигит унинг эрмакловчи ҳиринглаши остида жарни тарк этаркан, бу учрашувдан қалби ларзага келди. Кечгача шунинг таъсирида юрди. Келинчакни хаёлан унинг чангалида тасаввур этиб, кузатиб қўйганидан минг бор мамнун бўлди.

Бу кечаги, яъни келинчакнинг хешлари билан юз берган тўқнашувгача бўлган ҳол эди.

Энди...

У подани қир бетига ёйиб, майсалар устига хомуш ёнбошларкан, на қўлига китоб олди, на ширин хаёлларга толди. Назарида, қуёш ҳароратсиз, тириклик саробдек эди. Қишлоққа қайтмай, номаълум томонларга бош олиб кетмокни истарди. Лекин қаёққа? У шу ўйда узоқдаги тоғларга боқди, тубсиз осмонга тикилди. Теварагида чуғурлашаётган тўрғайларнинг ҳаракатидан маъни топмай, қарашлари лоқайдлаша бошлади. Даштнинг кирга туташ қисмидаги экинзорга тушган эчкиларни тиркиратганча, узоқдан туриб ўдағайлаган қоровулнинг бақириш-чақиришларига ҳам эътибор бермади. Пинакка кетсаму, қайтиб уйғонмасам, деб ўйлади.

Йигит бийдек даштга маъюс тикилиб, ёнбошлаб ётаркан, кўзига қандайдир қора чалингандай бўлди. Сўнг бу қора эшак минган аёлга айланди. У жарлик томон кетиб борарди.

Бердимурод чуқур хўрсиниб, нигоҳини пастга олди. Ўт-ўланлар орасида ямирлаётган қурт-кумурскалар ҳаракатини кузатган бўлди. Сўнг беихтиёр яна аёл томонга қаради. Орада жар тарафга кўз ташлаб олди. Хаёлидан Сувонкулнинг истехзоли башараси лип этиб ўтаркан, бу сафар аёлга ташвишли боқди.

Аёл эса бамайлихотир кетиб борарди.

Бирор йигирма дақиқалардан сўнг жарга етади. Тавба, уйда тинчгина ўтирмай, нечук даштда тентиби юрибди бу?! Даштда пишириб қўйибдими?

Бу ўйлар йигитнинг бўшаган вужудига қайта қувват

бағишлагандай бўлди. Ўрнидан сакраб турганини ҳам сезмай қолди. Юрагида ўша таппиш корлик хисси тағин жунбушга келиб, оти томон илдам юрди.

Отини кичаб, бирпасда аёлга етиб олди.

Аёл сўзамолгина экан, гапга тутинди.

— Ҳе, йўл бўлсин, улжоним?

— Сизни жардан ўтказиб қўяй, хола... холажон.

— И-и, мени бўри ермиди, болажоним. Ҳай, майли, кайтамга суйлашибгина кетамиз.

Бердимурод сўзлашмоқни истамади. Аёлдан пича ортда қолиб, уни коралаб бораверди. Шунда у куёни тафтини, борлиқнинг ғоят фусункорлигини қайта хис эта бошлади. Тагидаги оти эса, одатдагидан кўра тузуқ-рок йўрғалаётгандек эди.

АЛП ОНАДАН

Нормат полвон тоғаси Олим бригадни уриб, қонига бўяб ташлаганмиш. Ҳозир у уйида жонталашиб ётганмиш.

Қишлоқда қўпқон бу миш-мишдан одамлар қўпда таажжубланишмади. Ака-ука ёқа бўғишиб турган бу замонда тоға-жияннинг уриши нима бўпти. Бугун ёқалашган бўлса, эртан ярашишади. Хешлар орасида ора-сира юз бериб турадиган тентакликда бу бир. Аммо кейинги гап барчани бирдек хайратга солди. Нима эмишки, тоға-жиян қиз талашиб тебалашганмиш. Нормат полвонни ку тушунса бўлар, ёш-ҳали уйланмаган. Бирок Олим бригадни нима жин урди. Ота соқоли иягига битиб, кизини узатай, ўғлини уйлантирай деб турган одам нечун ўз жигари билан қиз талашиб юрибди? Нима бўлгандаям, Нормат полвон қўп ёмон иш қилибди. Ахир ҳеч замондаям тоғага қўл кўтарадими кишин. Ҳайф сенга полвон деган ном. Қилғиликни қилиб, энди қайси гўрдадир улоғиб юрганмиш, қишлоққа келолмай. Кимдир уни шаҳар автобусига чиқиб кетаётганини кўрганмиш, бошқа биров чўлга бош олиб кетган дейди. Ҳарҳолда бу машмашадан сўнг қишлоқда бош кўтариб юрмоқ кийин-да, кетгандир кўзи илғаган томонга.

Бирок Нормат полвон, одамлар ўйлаганчалик, уят ва номусдан бирор ёққа бош олиб кетмаган, ғўзалари энди-

гина ниш ура бошлаган пахта пайкалининг четида, Дўнгарик ёкасида хаёлга чўмиб ўтирарди. Одатда, тонг манзарасини яхши кўрадиган йигит, бу сафар теваракка бутунлай бефарк — на чўккиси қирмизи ранг тонг шафағига бўялган кир фусункорлиги, на дала таровати қизиқтирарди уни. Сиртдан сокин ва хотиржам кўринса-да, ичида куюн кутурарди. Азонлаб даштга келиши аслида шундан. Боз устига, энасининг таънаомуз қарашлари-ю, отасининг таассуфла боқишларига чидамоғи қийин кечди. Оқибат, қочиб келган ери шу дала бўлди. Бармоқлари орасига тушиб қолган кесакларни асабий эзғилаб, яккаш ғудранарди: «Бунга энди ортик чидаб бўлмайди! Аёллар-ку, майли, лекин бўй етган қизларни захдам, оғир юмушлардан асрамоқ керак! Эмасам, полвон зоти қурийди бу кишлоқдан!»

Кеча тоға-жиян ўртасида гап қочиши шундан. Турли катта-кичик лавозимларда ишлаб, охири тўхтаган жойи бригадирлик бўлган тоға каттазангликка кўниккан эмасми, изтироб оғушида қоврулаётган жиянига баланддан қаради. Балчиққа ботиб, ариқ тозалаётган қизларни хайдаб юборганини эшитиб эса, қаҳри қўзиди. Қаҳрини босолмай, виқорли бир ҳаракатла қўл сирмаб юборганини сезмай қолди. Қўли мўлжалга етиб-етмай, тоға ўзини ерда чалканча тушиб ётган холда кўрди. Ёмони, бу ходиса шийпонда валаклашиб ўтирган тўрт-беш киши кўз ўнгида юз берди.

Бор гап шу.

Табиий, тоғага қўл кўтармоқ бориб турган шармандалик. Бироқ хозир Нормат полвонни бу шармандаликдан кўра, кечаги мағлубият кўпроқ азобга солмоқда эди. Курашларни кўп кўрган, аммо бу қадар уятли курашни ҳеч қачон кўрмаганди. Полвонман дея ўмганини кўтарган қизилсувлик борки, бари учтолликлардан йиқилиб ўтирса-я. Азбаройи чидаёлмаганидан оқсокланиб ўзи ўртага чиққанди, баковул қўймади. Акс холда масхараомуз ишшайиб давра айланаётган учтоллик Қосим кални тиккалай ерди, ютарди. Ишонгани Хайбат полвоннинг оёғи осмондан келиб тушгач эса, аламдан кафтларини юзига босмоқдан бўлак чора топмади.

Бетига тортилган бармоқлари орасидан ерда чўзилиб ётган Хайбат полвонни, сўнг мисоли денгиздан гувиллаётган давра ахлини кузатаркан, улар орасида аёллар

кўплигидан ажабланди. Аввал эътибор бермаган экан, кизилсувлик аёллар кураш майдонига яқин йўлашмайди. Буларда эса ҳасса таянган кампирларгача келишган. Унинг таъбири билан айтганда, кўкси қўштарвуздек бўртган, томдек-томдек қиз-жувонлар курашни марок билан томоша қилишарди.

У манглайини аламли тирнаб, негадир уларни ўз қишлоғи аёллари билан солиштирарди. Назарида, улар ўз қишлоғи аёлларидан дуркунроқ туюлди. Нотаниш бу қиз-жувонларни бирма-бир кўздан кечираркан, беихтиёр хаёлида суюқлиси Хилолаҳон жонланди. Суюқлиси, кўлида кетмон, дала ўртасида жилмайиб турарди. У қизни шундан бўлак ҳолатда тасаввур этолмасди. Ҳарбий хизматдан сўнг, тоғасининг қистови билан далага чиқаркан, қизни илк бор мана шу кўйда, яъни дала ўртасида жилмайиб турган ҳолда учратганди. Қизнинг кўзлари сал нарида гап талашаётган дугоналарида, бозор кулимсираб турарди. Айни шу жилмайиши йигитнинг кўксига ўт ёққанди. Ҳали улар бирон марта ҳоли учрашмаган бўлса-да, бир-бирларига бефарқ эмаслигини иккиси ҳам сезарди. Беш кун бурун Сариктепадаги бир тўйдан оёғини қайириб қайтганда, қиз хокисор бир ҳаракатла бошидаги дуррасини счиб берганди. Ўзига қолса, табиий меҳрибонлиги туфайли, йигитнинг оёғини ўраб-чирмаб қўйиши ҳам мумкин эди-ю, киши кўзидан кўрмаганди. Аммо Нормат полвонга дуррани ҳадя этилиши старли бўлган. У бир неча кун хаяжонланиб юрди.

Аммо бу сафар хаёлида жонланган қизнинг жон олувчи табассуми негадир синик туюлди. Даврадаги бегона қишлоқ аёлларига ғайир кўзи билан боқди: «Бизнинг аёлларни дала еб қўйган. Буларда эса дала юмуши йўқ, чорванинг орқасидан бари байталдай семириб, йилтиллаб юрибди-да!» Шундан сўнг унинг аламли нигоҳи аёллардан эркакларга кўчади. Ё дариғ, сезмаганини қаранг, уларнинг эркаклари ҳам ҳамқишлоқларига нисбатан йирик ва кўркем экан. Ҳайбат полвон деганлари Қосим калнинг елкасидан келиб турарди. Ўртадаги баковул эса нақ девнинг ўзи, ғоят бамайлихотирлик билан даврани бошқармоқда эди.

Кўз ўнгида юз очган бу ҳолат хотираси қатига синиб, ўтмишга айланган бир воксани юзага қалқитиб,

куйидаги хитобни кулоқлари остида сас беришига сабаб бўлди.

Алп онадан!

Ўшандаям ва сўнг ҳам Нормат полвон бу гапга қўшилмаганди: «Бекор гап, алп отадан! Полвон полвондан бунёд бўлади. Бунга онанинг ҳеч дахли йўқ». Шунга қарамай, бу фикрдан анчагина дили ғашланиб юрган ва кейинчалик унутиб юборганди.

Мана энди, шу гап ростдай туюлмоқда эди.

У бошини илкис чайқаб, миясини аёвсиз пармалаётган бу хотирадан халос топмоқни минг истамасин, елкасига тароқи хуржун ташлаган жиккак, бакирок чолнинг карнай сасидай ўткир овозини нақ шуурида туйди.

— Сарвар! Сарвар полвон сеимсан!

Намхуш куз кунларидан бири эди. Майдон тўла одам. Нариди темир йўл вагонлари. Кимдир ўғлини, кимдир хешини ҳарбий хизматга кузатгани чиққан. Жиккак чол талпиниб бораётган томонда эса бошида кўкиш барра телпак, эғнида ранги уникқан алача тўн, алп коматли бир эркак ҳаммадан яққол ажралиб турарди. Ачом-ачомдан сўнг шу нарса маълум бўлдики, Сарвар полвон деганлари маллатоб ўғилларидан бирини ҳарбийга кузатгани чиққан экан.

Шанғи чолнинг бу галги хитоби аввалгисидан баттар бўлди.

— Шу машак ҳали сенинг улингми?!

Ҳақиқатда ота-бола бир-бирига сира ўхшамас, сал нарида яна бир талайи қимтинибгина турарди. Чолнинг эндиги хайкириғи алам ва хайратга қоришиқ холда жангланади.

— Худо урибди-ку, агар шу машаклар сенинг улинг бўлса!

Сарвар полвон хотиржам эди. Жавобиям шунга монанд бўлди.

— Алп онадан деганлар, эшонбобо, — деди манглайини сийпалаб. — Биласиз, келипингиз ушок. Хушруйлигига учиб уйланаверибмиз... Булар тоға жамоасига тортганда. Умидимиз энди неваралардан, бирортаси ўхшаб қолар бизгаям. Одамларни каратиб, буйтиблар бакираверманг-да, сизам энди!

— Рўзғор катта деб келин бечорани тиндирмаган чиқарсан сен, — дея шанғиллашда давом этди чол. — Ўзинг

тўй-тўйлаб, мол-холларга қарашам келинга қолганда, а? Мехнат ёмон — девди чивинга айлантириб юбориши мумкин.

— Ха энди... тинмас аёлнинг қўзилариям майда бўлади-да...

Агар шу воқеа хотирасида жонланмаганида, Нормат полвон тоғасига тирғалмаслигиям мумкин эди. Яна ким билади. Ҳарҳолда кураш майдонидан тўғри далага қайтаркан, бригада қизларини балчиқда кўрди. Қизлар ялангоёқ, тўпингича лой кечиб, ариқ тозалашаётган экан. Улар орасида Ҳилолахон ҳам бор эди. Қизнинг лойга беланган ошпоқ болдирларига кўзи тушаркан, йигитнинг юраги бу сафар хапкирикмади. Миясидан ўтгани шу ўй бўлди: «Буйтиблар лой кечаверса, эртан менга полвон ўғил туғиб бера олармикан бу?!» Кўклам хавоси алдамчи — илик, аммо ер хали зах эди.

У қаҳрланиб қизларни даладан ҳайдаб солди.

Ўшанда Сарвар полвоннинг фикрига қўшилмаган эса-да, овозидаги ички бир надомат эсида қолганди. Алп онадан, дея алоҳида бир алам билан таъкидлаганди. У пайтлар ҳаётнинг ўзига хос ғаройиб бу фалсафаси билан Нормат полвоннинг мутлақо иши йўқ, жўртоқи бир полвон сифатида курашларда қўлга киритган катта-кичик зафарларидан ўзида йўқ масрур юрарди. Негаки, унинг юки ҳали енгил, катта полвонлар зиммасидаги маъсулиятдан, яъни юрт шаъни, деган тушунчадан холи эди. Аммо орадан бир неча йил ўтиб-ўтмай, бу залворли юк елкасига ортмоқланганини сезмай ҳам қолди. Кунлардан бирида бундай теварагига разм солсаки, қишлоқ аҳли ишонган, аниқроғи, кўзига суртган полвонларидан бири ўзи бўлиб қолибди. Шунда билдики, катта полвонликнинг обрўйи зўр, залвори эса беҳад оғир экан. Курашда қолиб сифатида товоқ олиш боника-ю, юрт полвонларининг мағлубиятидан азият чекиш бўлак экан. Курашнинг йўриғи шу — енгасан, енгиласан дея ўзини овутмоқ истаса-да, ичдан нечундир коникмаслик ҳиссини туя бошлаганди. Назарида, аксарият ҳамқишлоқ полвонларнинг илиғи пуч, курашда узоққа боролмаслигини фаҳмлаб етгандек эди. Ва шу воқеа кутилмаганда рўй берди. Учтолликлар уларни тутдай тўкиб ташлашди. Орқаш полвон учун бундан ортик фожианинг ўзи йўқ. Нормат полвоннинг наздида

Қизилқишлоқ ўлди, номи ўчди унинг. Одатда бу нарса сўзда ифода этилмайди, қарашларда, нигоҳларда акс этади. Мағлуб қолиб, ҳатто ғолиб томонларнинг ичи ачий бошлайди. Ана, яғриндор бир момо, оналик ҳисси кўзғалди шекилли, чидаёлмай, ҳамқишлоқларига бақириб берди.

— Хечқурса, биттагинанг йиқилиб бер энди!

Бу хитобни ҳеч ким англамади. Аммо Нормат полвон аниқ эшитди. Шунда билдики, ахвол жуда чаток, тутдай тўкилаётган қизилсувликларга ҳатто рақиб томоннинг раҳми келмоқда. Бу орада сўнгги талабгор Ҳайбат полвоннинг оёғи осмондан келиб тушди. Яғриндор момо бошқалардек қувониб ўрнига «ух»лаб юборди. Қизилқишлоқлик полвонлар учун улкан фожиа рўй берди. Бирок тоға билан юзма-юз келганида, бу нарса барчага бирдек фожиа туюлмаслигини фаҳмлади. Йигламоқдан бери ҳолда ички изтиробларини баён этаркан, тоғанинг лоақал бир туки қилт этмаганини сизди.

— Нимаякан дебман мен, — деди ғоят лоқайд оҳангда. Сўнг нимадир дейиш учунгина кўшиб қўйди: — Биздан чин полвонлар чиқмаган ва чиқмайдиям.

Нормат полвон тутаб турган эмасми, портлади.

— Аёлларни буйтиб захга солаверсангиз, албатта, биздан полвон чиқмайди-да!

— Сенда ор бўлса, менда план бор, режа бор, — деди тоға узоқ-узоқларга бепарво тикилиб. — Нечун энди хотинларнинг оғири сенга тушиб қолди, а? Зах кечмай, муз кечмайдими менга деса! Ишласа пулини олади-да...

Агар олисда қишлоқ томон қаторлашиб кетиб бораётган қиз-жувонларга қўзи тушиб қолмаганида, тоға халивери гапдан тўхтамасди. Кучи ичига сиғмаётган аҳмоқ жиянига пича «маъруза» ўқимоқчи эди. Аммо... Аввалига ҳайратланди. Сўнг ҳайрати ғазабга айланди. Нормат полвоннинг, барини ҳайдадим, ҳайдаб солдим, деган гапидан кейин, қўл сирмаб юборганини билмай қолди.

Тоға кўкка тикилиб ётаркан, танасида кўзғалган оғриқдан ҳам кўра, қутилмаганда юз берган бу ҳолдан инграб юборди. Сўнг, кет, деди, хозирроқ қишлоқдан қорангни ўчир, кетмасанг, қаматаман, деди. Назарида, жияни жавобгарликдан орқа-олдига қарамай қочиши керак эди. Қочиб юриш жонига тегиб, охири итдай ялиниб келиши лозим эди. Бу тоғанинг синалган усули эди.

Тиз чўкиб ялиниш хар қандай жазодан оғир татишлигини у яхши биларди.

Нормат полвон эса, кўз ўнгида кечаги кураш манзараси, қишлоқдан кетишни хаёлига ҳам келтирмас, кўтарилаётган қуёшга бефарқ тикилиб ўтирарди. Узоқдан кизлар кўринмаганда, хали-бери ўрнидан кўзғаладиган эмасди. Қизларга кўзи тушгач, хушёр тортди. Улар узун-қисқа бўлиб, Толариқ томон бурилгач эса, ғудраниб сўкинганча, оёққа калқиди. Пайкал ёқалаб ўша томон юрди.

Шийпон ёнидан ўтаётганда, қора, юм-юмалок бир хотинга рўбарў бўлди.

— Менга қара! — деди аёл шанғиллаб. — Олим бригадни жияниман деб кўнглингга келганини қилаверасанми, а?! Нега кеча кизимни даштдан хайдаб юбординг, а?

— Зах кечмасин дедим.

— Зах кечадими-кечмайдими, сенга нима, — аёл кўллари тўлаб, далани бошига кўтара бошлади. — Ё ўтказиб қўйган жойинг борми! Мен сенга гапиряпман, нимага индамайсан?

Нормат полвон хира пашинани хайдагандек, кўл силкиб, йўлида давом этди. Кутганидек, кизларни яна балчиқ ичида кўрди. Улар орасида гуноҳкорона жавдираб турган Ҳилолаҳонни қидириб топаркан, ажиб бир шахт билан у томон юрди. Оғриқли оёғини ҳам упутиб, кизнинг қаватига сакраб тушди. Кўлидан кетмонни олди.

— Билсанг, менга илиги пуч уллар эмас, полвон болалар керак! — деди кизга қарамасликка тиришиб. — Буйтиб зах кечаверсанг, полвон туюлмайсан ҳеч!

У енгил пишқириб, балчиққа кетмонни қиялатиб солди. Теваракдагилардан кимдир хайратланди, кимдир пикирлаб кулди. Йигит эса алаҳсимади. Қизга айтган гапларидан хижолат чеккандай, бош кўтармай, кетмон чопишда давом этаркан, шунда қулоғига майин бир сас чалингандай бўлди.

— Оёғингиз... Оёғингиз лат еган, газак оладими деб кўркаман!

— Этикдаман, — деди йигит кетмонга илашган балчиқдан кўз узмай. — Гап шу, токи тирик эканман, сира зах кечирмайман сени!

Бу вокеа устига келган тоға, ковок очмай, бир муд-
дат туриб қолди. Бемақсад иягини қашлади. Қамчи тут-
ган муштимига йўталди. Сўнг кизларга ўшқирди.

— Чиқ баринг! Бу тентак билганини қилсин!

Кимдир ҳаяжон тўла титроқ овозда эътироз билдир-
ди.

— Бу киши... тентак эмас!

Нормат полвон гап эгасининг меҳрли қарашларини
бутун вужуди билан теран ҳис этаркан, қўлидаги кет-
моннинг енгил ва ихчамлигидан завқи келгандай, янада
ғайрат билан ишга уннади.

Қўклам ҳавоси йигитнинг кўнглидан улгу олгандек,
илик ва тароватли эди.

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Келинининг аломат феъли бор — хуши тоблаган
кунлари, ҳе йўк-бе йўк, бирдан тушлик қўтариб келиб
қолади. Сўнг эса, шу гапни иддао йўсинда такрор эта-
ди: «Иккитагина сомсага қорнингиз тўяди. Шу иссиқда
овора бўлишим шартмиди». Қайнонаси Эшкулнинг сом-
сасидан емаслигини яхши билади. Билгани боис, бу гап-
ни таъкидлашни хуш кўради.

Санам хола эса келинининг ғамхўрлигидан қувонма-
гандек, гапидан ҳам ранжимаydi. Бу вақтда унинг кўзи
наридаги дўконларда, аниқроғи, эркакларда бўлади.

У дўконда, қатор осилган гўшт нимталари ортида
гумбаздай бўлиб ўтирган Баҳром қассобга, манглайи ти-
ришиб тандир қовлаётган Эшкул сомсапазга, кир-чир
столни теvarаклаб қарта ўйнаётган бошқаларга бир-бир
боқаркан, сўнгра аста дейди:

— Хаммани кўзини ўйнатиб, келишинг шартмиди.

Кутубхона пешайвонига қўйилган узун ёғоч ўрин-
диққа омонатгина чўккан келини иссиқдан нолиркан,
бепарво оҳангда тўнғиллайди.

— Қарамай, кўзлари тешилсин! Нима, уларни деб
энди кўчадаям юролмайманми.

Келинининг бу гапидан оғирсиниб, унга бошдан-оёқ
кўз ташлайди. Жувоннинг бўлиқ қомати ғашини келти-
раётганини ҳис этиб, тағин эркакларга юзланади. Яна
ўша хол — у қараши билан Баҳром қассоб кўзларини

олиб қочади, Эшқул сомсапаз, кўлида узун темир касов, қирларни томоша қилаётган бўлади. Негадир улар бу хокисоргина аёлдан ийманишади. Бирок бу ийманиш замирида масхаромуз нимадир ётганини аёл яхши англайди. Эътибор бермайди. Яккаш келини кўтариб келган тугунни ичкарига олиб кирмоқни ўйлайди.

Кутубхона ичи пешайвондан кўра салқинроқ, қайноқ гармсел эпкинидан ҳоли. У, одатда, китоблар терилган жавонлар орасига бир амаллаб жойлаштирилган столда тушлик қилади. Шунингдек, йилнинг совук фаслларини ҳам шу хонада ўтказади. Кунлар сал илиши билан эса пешайвонга кўчиб чиқади. Узун ўриндикнинг бир чеккасига тўшамча ташлаб, кунини эскиган китобларни елимлаш-у мутоала билан ўтказади.

Ажиб феъли — ишга вақтида келиб, вақтида кетади.

Ўриндикни эса тушдагина бир зумга тарк этади. Бирок келини тушлик кўтариб келган кунлари бу юмуш унга ўлимдан қийин туюлади. Қани энди, кулоқлари том битса-ю, ташқи шовурни эшитмаса. Аммо, аксига олгандек, қайноқ эпкин канотига илашган ўша хунукдан-хунук ишорали сас, у остона хатламаёқ изидан қувиб етади. Кулоғига тирмашиб, миясига ўқдек қадалади. Шунда аёлнинг шуури кўзга айланиб, ташқаридаги ҳолатни аниқ кўра бошлайди: ана келини йўғон қўйминини лорсиллатиб, аста кетиб бормокда. Баҳром қассобнинг бўғзидан қўчган хунук ишорали сасдан, яъни маънодор томоқ қиришидан сергак тортган бошқа эркаклар жувонга еб қўйгудек тикилишган. Ҳар бири хаёлан уни ечинтириб, ошпоқ баданини сийпалашган...

Сирасини айтганда, келинигина эмас, ўтган-қайтган барча кизу жувонлар кунда шу хил «кўрик»дан ўтмоққа мажбур. Боз устига, нарида бекат. Ўткинчиларнинг кети узилмайди.

Аслида эса, ҳаммаси мана шу бекатдан бошланган. Қир оралаб келиб, қишлоқ ёқалаб ўтадиган катта йўл бўйида бекат қурилди-ю, илгари бу сайхонликда ёлғиз бўлган кутубхона қаторига Баҳром қассобнинг дўкони тушди. Бир эмас, иккита. Бирида ўзи, иккинчисида укаси Абрай қилтириқ ўтиради. Акасининг фирт акси бўлган бу бандани аёллар билан сира иши йўқ. Кунда шунда улфатлар узатган бир пиёла, ярим пиёла ичимликни ликқа ютади-да, манглайи терлаб, мудраб ўтира-

веради. Сўнг эса Эшкул сомсапаз келди. Тўрт-беш ходадан емакхона куриб, тандир ўрнатди. Бекатга ҳар автобус келиб тўхтаганда, кичкириб қўяди: «Қайноғидан бор, ксп қолинг!» Баъзан эса сомсадан бўшаган тоғорасини чилдирма қилиб, чийилдоқ овозда мактаниб қўяди: «Касбимдан ўргилай, бизди нарса кўчадаям пул бўлаверади».

У бу гапни айтаркан, ҳар сафар Санам хола томонга кўз ташлаб қўйишни канда қилмайди. Нега деганда, аллақандай китобхонларни пойлаб кунини кеч қиладиган аёлни ҳеч тушунолмайди. Ўзича унга ачинган бўлади. Баҳром кассоб эса, аёл қолиб, китобхонларга ачинади. Қорин тўйғизмайдиган бу зормандага намунча ўч бўлишмаса булар. Эшкул сомсапаздан фаркли ўларок, у кутубхонани дўконга айлантиришни ўйлайди. Пешайвонли каттагина бино... Шу баҳонада аёлнинг қарашларидан ҳам қутулишган бўларди. У борида жувонларга тикилиш қийин. Тумшайиб, ғашга тегади. Шу боис, Баҳром кассобнинг томоқ қиришлари вазиятга қараб турланиб туради. Санам хола пешайвондалигида унинг томоқ қириши қуйидаги маънони англатади: «Кўзларингга кўп эрк беравермаларинг, анову ит чайнагур қора кузғундай кўнкайиб ўтирибди». Кейин қўшиб қўяди: «Жонга тегди лекин...» Аёл йўқлигида эса унинг бу хил ишоралари бутунлай ўзгача тус олади: «Мановуни қаранглар! Мўрчамиён, бодомқовок... ўлдиради бу!» Ёки: «Буниси қайси палакнинг меваси бўлдиякан?! Шу бир кечалик ишвасига дўконимни тикиб юборардим».

Азбаройи маҳлиё бўлганидан, гоҳида Баҳром кассоб ёмон қовун тушириб қўяди, яъни ичкаридан қайтиб чиққан Санам холани сезмай қолади. Аёл зина босиб пастга тушади. Одатдаги оғрикни сезмайди. Бир ой муқаддам уни ит талаган бўлиб, зинадан тушиб-чиқишда, ўнг тиззасидаги жарохат изи симиллаб азоб берарди. Бу гал буни сезмайди. Ошиқмай бориб, кассобга тикланади. Баҳром кассоб гўё уни энди кўраётгандек, беўхшон илжаяди: «Этдан тортайми, хола?» Санам хола индамайди. Индамагани сайин Баҳром кассоб баттар таралдудланади. Аёл унинг жундор кўксига, йўғон билакларига, гўштдор афтига бир-бир разм соларкан, кўзларида маъно йўқлигидан ажабланади. Буни яхши билсада, негадир ҳар гал таажжубланади.

У қассобни нигоҳи билан «нимта»лаб, пари ўтади. Емакхонага етиб-етмай тўхтади. Кўзлари Эшқул сомсапазни гангитиб, стол теварагида ўтирганларда кўним топади. Нечундир фақат тук босган энсалару яғир ёқаларнигина кўради. Ўтирганлар қиёфасини илғамайди, тўғрироғи, илғаёлмайди. Шунда олам кир, тириклик чиркин туюлади. Нажот истаб, уфққа кўз ташлайди. Уфқ тупроқ рангида, осмон ҳам шу тусда. Қайноқ гармсел борлиқни тўзонга буркамоқчидек, ўқтин-ўқтин қутуради. Оқибат, кишилиқ қиёфаси чангга беланган-у, улардан мана шу тук босган энсалару яғир ёқаларгина қолгандек гўё. Бундан унинг юраги баттар сиқилади ва беихтиёр тилига шу гаплар кўчади: «Худойими-ий, буларни яратиб нима қилардинг, а?!» Дардли бу сасни ҳамма, хатто наридаги Эшқул сомсапаз ҳам эшитди. Бунга жавобан кимдир бармоғи учи билан чеккасини қашлайди, китоб ўқийвериб, мияси суйилиб битган буни. Бошқалар буни зимдан тасдиқлайди. Тўғри-да, феъли ҳеч аёлникига ўхшамайди, на қарғанади, на уришади. Аёл дегани ичидагини тўқа қолсаякан, нимадир деб жавоб айтсанг. Бу эса сумрайиб жонингни олади.

Санам хола таассуфли қиёфада пешайвонга қайтади. Қапшарига кўзойнагини қўндириб, қўлига саҳифалари орасига сўлиган райхон навдаси солинган китобни олади. Райхонни қулоғига кистириб, тағин мутуолага тутинади. Бироқ харфлар чалкашиб, мияси ҳеч нарса укмайди. Ўзининг китобга термулиб ўтириши теварақдагиларнинг истехзоли илжайишларига сабаб бўлаётганини ич-ичдан ҳис этиб, узоқдаги мазортепага маънос термулиб қолади. Қулоқлари остидан энасининг хазин овози сирғалиб ўтганини сезгандай бўлади: «Отанг ўр эди, қизим...» Санам хола эса отасини эслаёлмайди. Сарғайиб кетган кичкина суратини кўрган, холос. Суратдаги одам қайсарга ўхшамас, қарашлари қатъиятли, зиёлинома киши. Энасининг овози қулоқларини сийпалашда давом этади: «Отанг ўлганда уч ойлик чақалоқ эдинг. Отангни уйинг куйгир Берди упир уриб-уриб ўлдирган. Мазорга икки қоп китоб яширгани учун қамаб олиб уришган. Топиб берасан китобларни дейишган. Отанг ўр эди, қонига белашса-да, чурк этмаган. Хўш, нима бўлди. Бекитган китобларининг хузурини ер кўрди...» Шу орада овозлар алмашилиб, шуурида қуйидаги

сўзлар жарангги сас беради: «...китоблар чиқди, чириб кетган хийли китоблар чиқди. Арабча имлода экан... Қўлга олгилиги йўқ... Бармоқ тегиши билан титилиб, тўкилиб кетади денг. Қўрқдим мен. Қулқоранинг гўри-ни бошқа ердан қазидим. Китобларни шундайгина жойига кўмиб қўя қолдим...»

Жамол гўрков бу гапни узоқ вақт гашириб юрди. Аммо бу китобларни ким кўмгану ва қанақа китоблиги билан ҳеч ким қизиқмади. Негаки, хотиралар ниҳоятда эс киган, китоблар катори ўтмиш қаърига аллақачон кўмиб юборилган. У фақат кампирнинг юрагида яшаб келарди. Кейин уни кизи Санамга мерос қолдирди. Санам хола ҳар гал мазорга термуларкан, ўзи умрида кўрмаган Берди уширнинг гўрига фишт қаламоқ истайди. Бирок бу борада ҳам у бошқа хотинларга ўхшаёлмайди. Андиша қилади, ўлиб кетган одамнинг нимасини янасан. Энасининг овозида бу сафар мамнунлик сезилади: «Ушпирман деб тоза қутуриб кетганди. Одил ҳукумат отиб юборди уни. Сен унда уч яшар эдинг. Қизамикдан ана кетди-мана кетди бўлиб ётардинг. Берди ушпир отилибди деган куни шу йиғлабман-шу йиғлабман, ҳеч айтгилиги йўқ».

Санам хола отасини ўлдирган кимсанинг келбатини тасаввурида тиклашга уринади. Авваллари тасаввури қатидан шопмўйлов, қоратўри кимса қалқиб чиқарди. Сўнг унинг ўрнини Баҳром қассобга ўхшаш киёфа эгаллади. Қассоб Берди упирга неvara. Аёл бу авлодга нисбатан адоват сезмайди. Баҳром қассобнинг аёлларга беҳаёларча тикилишинигина ёмон кўради. Баъзан ўтмишда яшаб ўтган аёллар каби ёвқур, шаддот эмаслигидан ўкинади. У мунисликнинг акси бўлмиш шаддотликни жинидан ёмон кўради. Аёлга мунислик, эркакка орият ярашади, деб ўйлайди-ю, аммо гоҳо ўзининг хокисорлигидан жуда ғаш келади. Хаёлидаги ёвқур аёллардан бирига ўхшамоқ истайди ва беихтиёр ўзини бийдек даштда, от устида тасаввур этади. Қаватида ким денг, ўзи китобларда кўп ўкиган Тўмарисга ўхшаш бир киёфани кўради. Чакноқ кўзлари узоқларга тикилган, қоп-қора кокиллариини шамол ўйнайди... Аёл унга томон талпинади. Аммо чакноқ кўз жувоннинг оти қуюндек учқур, уни ёлғиз қолдириб, бийдек чўл четига хошия тортган қирмизи ранг уфққа сингиб кетади. Аёл аламда

колаверади. Баъзида эса уфкка сингган қора бир оздан сўнг анча бурун ўлиб кетган Ўғилой момо сиймосида қайта намоён бўлади. Момо виқорли одимлар билан тикка босиб келаркан, унга норозиланиб боқади: «Аёлсан, эркакларни сал тийиб қўйсанг бўлмайдами, лаллаймай ўлгир!» Аёл унинг қаршисида ўзини гуноҳкор сезади: «Қандай қилиб, моможон?» Бироқ саволи жавобсиз қолиб, хотиралар гирдоби яна уни ўз домига тортади ва натижада, Ўғилой момонинг айрим қилиқларини энди тушуниб етаётганини англайди.

Момо дарвозаси олдида ўриндиқ қўйиб, ўтган-қайтганларни кузатиб ўтирадиган айрим эркакларни аяб ўтирмасди: «Нимаси бу, — дерди, — аёлларнинг этагини, кизларнинг тўпигини томоша қилиб, ё уйингдан илон чиққанми?!» Кўчада тўдалашиб, соатлаб валақлашиб ўтирадиган аёлларни ҳам назаридан қочирмасди. Ҳамма ундан хайикарди. Нимасидан хайикарди? Сирини мада эди унинг? Жиддий бош қотирилса, ўша сирининг тагига етиши мумкиндек эди. Бироқ кассобнинг маънодор томоқ қиришлари ҳамиша ҳаёлини бўлади.

Баҳром кассобнинг томоқ қиришидан, бекатга келиб тўхтаган автобусдан ким ва қанақа аёл тушганини қарамасданок илғаш мумкин...

Ҳар куни шу хол, шу авхол...

Бугун ҳам у ёнида елпиниб ўтирган келинига безовта тикиларкан, қўлидаги тугунини ичкарига олиб кирмоқдан юраги безиллаб турарди.

— Ичкарига юр, салкингина, — деди ўзи кутаётган нохуш дақиқани имкони борича ортга чўзиш умидида.

Келини, йўқ, деган маънода бош чайқаркан, кетмок учун ўрнидан қўзғалди. Санам хола, кутиб тур, тугунни қўйиб чиқай, деёлмади. Шунингдек, келинини кузатиб қолишнинг ўйламади. Шунчалик соддами у? Сиртдан караганда шундай. Аслида эса, у тугун баҳонасида қочарди. Биладики, пешайвондан туриб қанчалик қоровуллик қилмасин, келинини эркакларнинг ерости қарашларидан асраёлмайди. Эркакларнинг қилиғидан номус қилиб, қочарди. Эшикка етмай, Баҳром кассобнинг бўғзидан кўчган хунук сас ортидан қувиб етади.

У тугунни стол устига қўяркан, бу сафар ичкарида қўп ўралашмади. Ошиғич изига қайтаркан, тагин ўша таниш ҳолатни кўрди. Майдонда неки эркак зоти бўлса,

барининг кўзи келинига қадалганди. Қир бағрини ялаб эсаётган қайноқ гармсел худди ўчакишгандай, жувоннинг этакларини тортқилаб, унинг бутун жисми-жаҳонини кўз-кўз қилмокда эди. Стол теваарагида ўтирганлардан кимдир бсихтиёр «ох» тортиб юборди. Унга бошқаси кўшилди. Бу энди янгилик эди. Илгари улар фақат кўз билан чекланишарди. Энди нигоҳ билан «пайпаслашиш»га қаноат қилолмайдиган бўлиб қолишибди.

Санам холанинг бағрига ўт туташгандек бўлди. Аввалига зина босиб, пастга тушмок истади. Сўнгги зинада фикридан қайтиб, нажот қидиргандек, ичкарига юрди. Тиззасини стол қиррасига уриб олди. Оғриқ сезмади. Кўзларини аланг-жалаң қилиб, нимадир қидирди. Жавон тўла китоблар, девордаги адибу шоирларнинг суратларидан силжиб ўтган нигоҳи бурчакдаги печкада, аниқроғи, унинг ёнидаги човрок болтада тўхталди. Нима учун? Ахир хаёлида болта йўқ эди-ку. Нечун уни қўлга олмокни истаяпти? У кўзларини тезгина болтадан олиб кочди. Шунда оқиш девор тарҳида Ўғилой момонинг сиймосини кўргандай бўлди. Момонинг махкам қимтилган лаблари қуйидаги сўзларнинг сирғатиб чиқишига монелик қилолмади: «Кўз зинокор...» Дарвоқе, момога куч берган сир шу эмасмикан? У умр бўйи шу ақидага амал қилиб, суллоҳ эркакларни кўча юзидан кувиб келмадимикан? Уни ёмон кўришарди, ғийбатини қилишарди. Аммо у сира чекинмасди. Чекинмас одамдан эса, турган гап, ҳамма ҳайикади.

Санам хола кўзларини бир зумга юмди. Қулоқларини кўзлари каби юммокнинг имкони йўқлигидан ўқинди. Қайтамга бутун вужуди қулоққа айланган, ташқаридан келаётган овозлар унинг ич-этини кемирмокда эди. Ана энсасини тук босган йигитлардан бирининг, «бир кечагина...» деган гапини аниқ эшитди. Бунга жавобан Эшқул сомсапаз хиринглади, Баҳром қассоб салобатли томоқ қирди: «Ҳадларингдан ошманглар-ов!»

Аёл шиддатла ташқарига интиларкан, остонадан хатлаётиб, қўлида болтани кўрди. Қачон олишга улгурди, буни ўйлаб турмади. У яккаш бир нарсани, бу ҳол ортиқ давом этиши мумкин эмаслигини ўйларди. Анчадан бери ичида димланиб ётган алам сиртига тепкан, майдонни эркаклардан тозалаш қасдида ёнарди. Биринчи

бўлиб столдагиларни қувади, кейин Баҳром қассоб билан гаплашиб қўяди. Эшкул сомсапаз ана энди ундан кўрадиганини кўради.

Ичкаридан болта кўтариб чиққан аёлни дастлаб ҳеч ким пайқамади. Ўртага эндигина қўйилган шиша болта зарбидан чил-парчин бўлгачкина, улфатлар у томон ўгирилишди ва нақ тепаларида даҳшатли қиёфада турган аёлни кўрдилар. Кимдир жонхолатда болтага қўл чўзди. Улгуролмади. Болтанинг тўмтоқ учи тук босган энсани қиялаб ўтиб, бу сафар стол четига қарсиллаб урилди.

— Э, бу қутурибди-ку!

Бу хитоб ўтирганларга болта зарбидан кўра, кучлирок таъсир килди. Улфатлар бир зумда тумтаракай бўлишди.

— Қоч, тишласа ўласан!

Аёлнинг назарида, бу галаба эди. Аммо бундан заррача қувонмади. У аламу нафратдан оташ бўлиб ёнарди. Хаялламай қассобхона томонга юрди.

Баҳром қассоб сочлари тўзғиган, кўзлари бежо чакнаган қўйи ўзи тарафга бостириб келаётган аёлни одам боласига ўхшатолмади. Алвасти ҳам эмас, номсиз бир бало эди у. Довдираб қолган қассоб қочмоқ лозимлигини англади. Оғир гавдасини илкис кўтариб, ортдаги эшикка интилди. Эшикдан нарисси қиялик эди. У останада қокилиб, пастга думалаб кетди.

Санам хола буни кўрмади. Кўрадиган ахволда эмасди. У қассобни жойидан тополмагач, шуурсиз бир ҳолатда сомсахона сарни интилди. Эшкул сомсапазни қидирди. Бироқ у, балодан йироқ, дея аллақачон жуфтакни ростлаганди.

Аёл болтани қия тутганча, тандирга бориб туртилди. Аланга таптини ҳис этаркан, Эшкул сомсапазни йўқотмоқ учун аввало, тандирни бузмок керак, деб ўйлади. Бу ўй миясида чарх ураркан, тандирни йиқитмоқ билан ўз мақсадига эришадигандек эди. Аммо тандир мустаҳкам, унда ўт гуриллаб ёнарди. У болтани ташлаб, тандир оғзидан чикиб турган шох-шаббаларга ёпишди. Уларни тутамлаб дуч келган томонга иткита бошлади. Итқитган ўтнинг бир қисми емакхонага бориб тушганини сезмади. Олов тили аввалига эпкин қаерларландир суриб келган қоғоз парчаларига ёпишди. Боз устига, ўт бор жойда шамолнинг жини қутуради дегандек, даштни қуришиб-

қакшатиб эсаётган қайнок гармсел бағридан юлкиниб чиккан чоғрок куюн ёнаётган коғоз парчалари-ю, сочилган чўғларни оғушига тортиб, майдонда бир муддат чарх урдида, емакхона ортида кўздан ғойиб бўлди. Ундан дўкон билан емакхона оралиғида тахланган шохшаббаларда оловли из қолди.

Аёл эса буларни сезмас, гурсиллатиб тандирни чопмок билан банд эди. Эшқул сомсапаз тандир гирдини пишиқ ғиштдан қўтарган экан, болта дами ғиштга урилиб қайтарди. Охири у толиқди. Асаби баттар қайнаб, бошини қўтарди ва емакхона билан дўконга ўт тушганини кўрди. Беихтиёр кичкириб юборди:

— Вой, ёнаяпти!

Ўзига келган аёл жонхолоатда олға интилди. Тсзда энди кеч эканлигини англаб, қилмишидан кўрқиб кетди. Кўркуви хайрат билан алмашинди. Дастлаб кўзларига ишонмади. Йўк, ёнаётган дўкон ичида ҳақиқатдан кимнингдир боши ликиллаб турарди.

— Чик-ий, касофат!

Абрай қилтирик гандираклаб ташқарига чиқаркан, оғзидан вино хидини буркситиб деди:

— Уйғонсам, ҳаммаёк ёнаяпти. Ўзи нима бўлди, а, хола?

Қишлоқ аҳли ва қочганлар эс-хушини йиғиб, майдонга ошиққанларида, дўконлар тамомила ўт ичида қолган, болта тутган аёл, қаватида Абрай қилтирик, гўё сеҳрлангандай алангага термулиб турарди.

ҚУДУҚ

Абду чакқон топиб келган гапдан қишлоқ аҳли бир қалқиб тушди. Нима эмишки, қишлоқлари тагидан улкан ерости дарёси шовуллаб оқармишу, йигирма-ўттиз газ қавланса, бас, сув дегани ўз-ўзидан шарқираб чиқаверармиш.

У бу хабарни келтирганда, қуёш уфққа ёнбошлаган, қишлоқ чеккасидаги сайхонликка йиғилишган чоллар ярмисигача ерга ботган кўхна машина рамасини эгаллашган, ёпроқлар эса шундоқкина яланг ерга чордона қуришганди. Пода йиғиладиган наридаги майдонда ёш-яланглар тўп суришар, қайнок дашт ели оёқлари ости-

дан кўтарилган тўзонни ўтирганлар оша тўғри қишлоқ томон ҳайдарди. Кундузги жазирама офтобдан тўйиниб, эндиликда бамисоли кизиган тандирдек, ўзидан ҳовур таратаётган томлар, тупроқ кўчалар бу тўзонни ўзига сингдираверганиданми, жамики нарса тупроқ тусига кирган, симлари салқиган қатор симёғочлар бу файзсизликни янада бўрттириб, киши дилида ноҳуш кайфият уйғотарди. Аммо теварак-атроф қанчалик бефайзлик касб этса, инсон туйғуси шу қадар ўтмаслашади деганларидай, давра аҳли бошларига ёвिलाётган чангга бепарводек, теваракка ҳам шу хил муносабатда эди. Уларнинг назарида, олам шу созда яратилгану, шу йўсинда қолмоғи лозим эди. Бир пайтлар қишлоқнинг қорига яраб, эндиликда қолларнинг жўнгина ўриндиғига айланган юк машинаси ҳам шу кайфиятнинг қурбони эди. «Полуторка» дсб номланмиш бу машина бундан кўп йиллар муқаддам, серёмғир кунлардан бирида йўлнинг қок ўртасида сўнгги «нафас»ини олганча қолиб кетганди. Қишлоқ аҳли уни йўлдан четга суриб қўйиш ўрнига, даштда ер қаҳат эмас-да, айланиб ўтмоқни маъқул кўрган. Вактлар ўтиши билан машина шип-шийдам қилиниб, эндиликда ундан фақат «устихон» қолган. Оқшомлари қоллар мавқеига қараб рамага жойлаштирилади. Ўриндик ўрни қишлоқ қайвониси Бегим оқсоқолники. Рул ўқига ўнг елкасини тираб, мисоли шоҳлардек керилиб ўтириб олади-да, даврадаги бир чакага қиммат гурунглари бошқаради.

Бу хил гурунгларга тасодифан келиб қўшилган кимса умумий ғала-ғовурда дастлаб ҳеч нарсани англаёлмай, бир оз гангиса-да, кейин шуури тиниқлашиб, кўз ўнгида қандайдир бир тўйнинг шовқинли манзараси намоён бўлади: гуррос-гуррос меҳмонлар, қатор-қатор қозонлар, яшиқ-яшиқ ичимликлар, номи дoston хонанданинг хонишлари-ю, улоқдаги чавандозларнинг хайқириги, отларнинг дупури — ҳаммаси қоришиб, ранг-ранг тусда жилва касб эта бошлайди. Ҳаёт дегани мана шу суронли манзарадан иборатдек, у тўзонли қайноқ ҳавониям, файзсиз чўлниям, чангга ботган қишлоқниям унутади. У ушбу шуқухли манзарадан завқланмоқ истайди-ю, бироқ даврадаги кимсанинг эскиган, қирланган энгил-боши, ҳафтадирки, устара юзини кўрмаган қорайган афти бунга изн бермайди. Шунда у беихтиёр ачин-

моққа тушади: «Тўй қиламан деб бечоранинг ийиғи чиқиб кетибди-ку». Аммо буни қарангки, тириклик деганда, бировдан ортда қолмасликни тушунадиган ва буни ҳаётнинг асосий мезони деб биладиган қуёшда қўйган бу мамнун қиёфа у шўрликнинг узоқроқ ачинишига ям йўл қўймайди. Ачиниш таассуф билан алмашилиб, дилда ғашлик уйғотади.

Даврага келиб қўшилган Абду чаққон айни пайтда шу кайфиятда эди. Бунгача у миниб кетган мотоциклини бир четга суяб қўйиб, уст-бошини қоқиб-суқиб, ўзини тузатган ва майдонда чангитиб тўп сураётган йигитчалар томонга бир-икки норози боқишга ям улгурганди. Энди у ҳафта бурун дабдабали тўй берган Маъруф чавандозга чимирилиб қараркан, унинг бахтиёр ишшайишидан эмас, нодонлик ўнгиган туркидан гижинмоқда эди. Ҳамиша нималарнидир бошлаб юрадиган бу тиниб-тинчимас йигит — Абду чаққоннинг ҳаётга нисбатан муносабати ҳамқишлоқлариникидан кескин фарқланар, бошқаларнинг назарида, шаҳар кўрган олифта эди у. Ҳозир ҳам ҳамма катори ерга гулла чўкмай, чоллар қаватига жойлашаркан, қизиган темир юзини киши билмас сийпалаб қўйди. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан ички бир дид балқиб турар, қиртишланган ияғи, эғнидаги даштга мос қўйлағи-ю, уринган жинси шимидан бу хил турмуш тарзига зўрға қўникаётгани очиқ англашилди. Аслида бундай йигитлар ҳар бир қишлоқда учрайди. Аввалига улар ўзларича нималаргадир уринган-туртинган бўлишади-ю, сўнг бошқалар катори тирикчилик тўзонига қоришиб кетади. Кейинчалик ҳамқишлоқлари унинг одатдан ташқари кўринган феъл-атвори устидан анча вақтгача кулиб юришади.

Абду чаққоннинг томдан тараша тушган қабилида айтган хабаридан даврага сукунат чўқди. Фақат мактовларга кўмилиб ўтирган Маъруф чавандозгина унга ўқрайиб қараб қўйди. Бирок йигит хаяжонда эди, унинг норози боқишига парво қилмади. У давра яқинига думалаб келган тўпни майдон сари йўлларкан, қайта жойига чўқиб, ўтирганларга бир-бир қараб чиқди.

Машина рамасидан сўппайиб чиқиб турган рул ўкига елка тираб, савлат тўкиб ўтирган Бегим оқсоқол томоқ кира-қира, истехзоли илжайди.

— Нима бало, ёнғоқ-понғоқнинг тағидан туриб кела-

япсанми дейман, — деди сўнг нописанд оҳангда. — Ер тагида дайра нима қилади. Дайра деганлари ер юзалаб окмайдимн, а?

Абду чакқон чолнинг каттазанглигини ёқтирмай, боши билан қишлоқ томонга ишора қилди.

— Қишлоғингизда лоақал тиккайган бута йўғу, сиз ёнғоқни гапирасиз-а.

Давра ахли беихтиёр қишлоқ сари юзланишди. Ҳақиқатда, қишлоқ шиш-шийдам, кечки дайди елдан кенг кўчанинг тупроғи тўзғиб ётарди. Магазин эшиги ёнида Саттор дўкончи ҳавасга ўтказган ёлғиз толгина тебраниб, мужрайиб турарди. Тол деярли қуриган бўлиб, омон қолган юқори навдасидагина беш-олти япроқ кўзга чалинади. Энг қизғи, толга кўзлари тушиши билан ўтирганларнинг томоқлари бирдан какраб, шу атрофда ўралашиб юрган болалардан бирини сувга югуртирдилар. Ксйин, сув келгунга қадар ва сўнг қўлтиллашиб, галма-гал сув ичиш давомида, ерости дарёси борми-йўқми, дея қизғин баҳсшлашиб олишди. Баҳсга Эшна муаллим яқун ясади. Унинг фикрича, ер остида нафақат дарёлар, балки бутун-бутун қўллар мавжуд эмиш. Аммо унинг гапига кимдир ишонди, кимдир эса йўқ. Алами ичида қолган Маъруф чавандоз пайтдан фойдаланиб, йигитни чақиб олишга уринди.

— Шунн деб гурунгни белига тепиб ўтирибсанми ҳали! — деди ўдағайлаб. — Ўша дарянгдан нима фойда бизга, а?

— Айни шу масалада гаплашгани келдим-да, — деди Абду чакқон унинг замзамасига эътибор бермай. — Тагимизда дарё. Хўш, ўша сувдан қай йўсинда фойдаланамиз, а?

Даврага яна жимлик чўқди. Чоллар, сиз нима дейсиз, деган маънода Бегим оқсоқолга ўгирилишди. Бегим оқсоқол узок йиллар раҳбарлик лавозимларида ишлаб, бу хил ташаббускорларнинг ҳовлиқишларини кўп кўрган эмасми, биргина нордон гап билан йигитнинг уини ўчирмоқчи бўлди-ю, охирги дақиқада эндиликда эл қатори оддий одамлиги эсига тушиб, аччиқ лукмадан ўзини тийди, ер остидаги нарсани юзага чиқариш осон эканда сенга, дея тўнғиллаш билан чекланди.

— Нимаси қийин? — деди Абду чакқон кўзлари чакнаб. — Қудук каздирамиз.

— Ким қазиб беради?

Абду чакқон кенг даштга зимдан кўз ташлаб, сирли кулимсиради.

— Агар хакини келишсак, казиб берадиганлар бор.

Бегим оксокол унинг кулимсирашидан хадикланиб, даштга назар солди. Кўзи узоқдан чанг кўтариб қайтаётган подадан ўзгасини илғамагач, тўрсиллаб деди:

— Бу гапингни бориб Холик раисга айт.

— Бе, — деди чоллардан бири ингичка овозда, — кўчага тош тўктиришга ярамаган раис, сенга қудук каздириб берармиди. Нурали мешни ули дейдилар уни, ваъда беришдан бошқасини билмайди у.

Бу гапдан сўнг давра жонланиб, раиснинг ғийбати бошланди. Бу хол бирор беш дақиқа давом этиб, гап Рўзиқул бодининг ўқишга киролмай, катта пулнинг бошига етиб қайтган ўғли томон бурилганда, Абду чакқон чидаб туролмади.

— Менга қаранг, — деди Бегим оксоколга юзланиб. — Халеб «раис-раис» деявермай, ўзимиз сал жон койитайлик бундай. Шахсан раисга қудуқнинг ҳеч кераги йўқ. Қишлоғи қўшсувдан сув ичади. Демак, ўз кумачимизга ўзимиз қўр тортишимиз керак.

Ўтирганлар чувиллаб кетишди.

— Э, рахбар бўғач қибирсинда.

— Талабингни унга айт.

— Бизга қудуқнинг ҳеч кераги йўқ, худога шукр, ҳаммамизда ховуз бор.

— Қаздирган билан сув чиқадими-йўкми хали.

— Шуни айт.

Абду чакқон ғала-ғовур тинишини чидам билан кутаркан, Мамадали шофёр ҳаммадан кўра кўпроқ шовқин кўтараётганини пайқади. Аввалига ажабсинди, сўнг бирдан масаланинг тагига етиб, жини қуришди. Негаки, агар қудук қазилса, Мамадали шофёр ҳафталик тушумдан махрум бўлар, ҳеч ким унга ховузимни тўлдириб бер деб келмасди-да.

Аслини олганда, ховуз ҳам Абду чакқоннинг ҳаракати туфайли юзага келганди. Шахардан қайтиб, биринчи қилган иши ховли бурчагидан ховуз қаздириш бўлди. Ховуз деворларини бетонлаб, устини қопқоклаб укаларини эшакда сув ташишдек азобдан халос этганидан сўнг, бошқалар ҳам ховлисига ховуз қаздиришни удум

қилишди. Оқибатда, бу иши учун у «Абду чаккон» деган лақаб орттирди.

— Мамадали ака, — деди у ич-ичидан хуруж қилаётган газабини базўр жиловлаб, — бу таклифимнинг сизга ёқмаслиги аниқ. Чунки сиз кундалик тушимдан ажраласиз. Бироқ шахсий манфаатни умумникидан устун қўйиш яхши эмас. Бу қадар худбин бўлманг, ака.

— Қачон мен шахсий манфаатимни устун қўйибман, а?

Сахро офтобининг куйдирувчан ҳарорати остида ўсиб-улғайган бандасининг хулқи бирдан юзага тепчиб, Мамадали шофёр тўсатдан йигитга ташланиб қолди. Орага тушганлар уни бир амаллаб тинчитишгач, чоллар бошларини сараклата-сараклата, севимли мавзулари — насихат ўқимокка киришдилар. Насихатнинг бир учи қизиқ устида тоғасини пичоклаб қўйган Башир бангига бориб тақалгач, Абду чаккон тагин портлади. Аввалига у худди ўчакишгандай аллақадан пайдо бўлиб, даврани чир айланаётган кичкина қуюннинг тинишини кутиб турди-да, сўнг бор овозда бакириб берди.

— Хўш, қудук каздираимизми-йўқми?!

Даврага яна жимлик чўкиб, ўтирганлар юзларини чангдан паналай-паналай, бармоқлари орасидан йигитга тикилишди.

— Қачонгача қуюнга ем бўламиз, а?!

Абду чаккон шу гапни айта-айта, ирғиб ўрнидан турди-да, қизишиб гапира кетди. У сўзларкан, ўтирганларнинг кўз ўнгида қуйидаги манзара жонлана бошлади: бошда ер тубидан қайнаб чиққан бир тегирмон сувдан ариқлар тўлиб-тошди, кейин сувсизликдан янтоқ босиб ётган томоркаларда ишкомлар қад ростлади, полиз экинлари учун чиройли-чиройли жўяклар тортилди. Томоркалар тўридан мевали дарахтлар ўрин олди. Уларнинг бир қисми кўча ёқаларига ҳам чиқиб кетди. Натижада, яшил тусга кирган қишлоқдан гармсел чўчийдиган, бетизгин қуюнлар ариқ бўйларида қўкка бўй чўзган тераклар сафидан нарига ўтолмай, чўл бағрига жуфтак ростлайдиган бўлди. Буни қарангки, орадан ўн йиллар ўтиб, ўша тераклар қишилар қорига яраб қолди. Иморат солмоқчимисан, марҳамат, бир бошдан кесиб томга босавер.

Тераклар борасидаги гап давра аҳлига жуда ёкиб тушди. Лоқайд нигоҳлар жонланиб, чанг босган идрокларда нимадир ғимирлаб қолди. Кучаниб, тиришиб эътироз билдирмоққа тушган Мамадали шофёр ошкора турткиланиб, йигитнинг кейинги гапи қизгин қаршиланди-ю, эндиги мавзу ёғоч қаҳатлиги туфайли иморат соломқ ишлари йилдан-йилга оғирлашиб бораётгани хусусида борди. Кимдир, акасида калтак еган боладай манқаланиб, етти дона ёғочни отасининг баҳосида харид қилганидан шикоятланди-ю, гап дегани айни қиём пайтида қутурадиган қуюндай гупуриб кетди. Агар Абду чаккон бетокат ер тепинмаганида, қудук масаласи бутунлай унутилиб, бу мавзу то пода келгунга қадар чайналиши мумкин эди. Аммо йигит тагин халакит берди.

— Ўртага ташлаймизми? — деди у чўлнинг узок ичкарисига жонсарақ боқаркан, бармоқларини бир-бирига ишкалаб. — Бориб қудукчилар билан гаплашаверайми?

Бегим оқсокол қаватидаги чолнинг ҳассасини қўлига олиб, хардамхаёл ер чуқиларкан, сўради.

— Ҳай, қаердан қаздирмоқчисан?

— Буни сизлар ҳал қиласизлар.

Бегим оқсокол ердан кўз узиб, йигитга сергак боқди. Абду чаккон инъом этадиган нарсани бошқа биров илиб кетадигандек, андак ховлиқиш билан деди:

— Қишлоқнинг коқ ўртаси... ховлим ёнидан қазирамиз.

Бу гап кўнгиллар тубида мудраб ётган худбинлик туйғусини уйғотиб юборди. Даврада ғала-ғовур қўпти. Ҳатто шилпик кўзларини сузиб гап-сўзларга қотинмай, уйқусираб ўтирган Холдор чолга ҳам жон кирди. Куртдек бошини бежо чайқаб, ажиб бир тарзда биғилламоққа тушдики, бу хил оҳангни инсон боласидан чиқишига кишининг ишонғиси келмасди. Бироқ уни тинглайдиган қулоқнинг ўзи йўқ эди. Қудук ўрнини талашувчилар шу қадар жазавага тушиб тортишишардики, ким гапираяпти-ю, ким тинглаяпти — ажрим этмок душвор эди. Тўп кетидан югуриб келган болакай бу талотўпдан эси чиқиб, коптогини қўлтиклаганча ура қочиб қолди.

Гурунг бошидан бери Бегим оқсоколга лутф қилиб ўтирган Нортोजи чол унинг қўлидан ҳассасини юлқиб олди-да, бўғик овозда ўдағайлаб қолди.

— Раислигингизда ҳамма нарсанинг сархилини еб, ширин томоқликка ўрганиб қолгансизда, а?! Энди кудукка ҳам эга чиқмоқчимисиз? Инсоф борми сизда ўзи? Гап шу, агар кудук сизда қазиладиган бўлса, ўша кудукка ўт қўйиб юборганим бўлсин!

— Кудук ёнмайди, гаранг! — Бегим оксоқол унинг подонлигидан ранжиб, кудукнинг ёнмаслигини жонжаҳди билан исбот этмоққа тиришади. — Чўпмидики, ёнса у. Ер-сувнинг ёнганини ҳеч кўрганмисан? Э, соқолинг серкилламай, ўл!

Кечки ҳароратдан ҳансираётган замин ўз бағрида яширинган обихаёт илинжида, кишилардан кўмак истаб, уларнинг ғазабдан бўғриққан юзларини майин шабадаси ила сийпаламоққа тушди. Бироқ давра аҳли хануз бир қарорга келолмай, шу қадар қутуриб бакиришмоқда эди-ки, шабада тугул, хурликнинг жон ато этувчи илик кафтиниям сезмайдиган даражада эдилар. Охир-оқибат, бу хил жазавадан бирор натижа чиқишига кўзи етмади шекилли, замин туйқусдан қаҳрланиб, саҳро кўксини жизғанақ қилиб юрган қайноқ гармселини қишлоқ томон йўллади. Қайноқ ел болалар копток тепаётган майдонда қуюн ҳосил қилиб, ўтирганлар устига шиддатла ташланди-да, уларни бошидан-оёқ чангга белаб ташлади. Бироқ давра аҳли бунга парвоям қилишмади. Бегим оксоқол овзига тўлган тупрокни туфлай-туфлай, тагин баҳсда давом этди. Маъруф чавандоз эса ўнг қаватида ўтирган улфатини бўралатиб сўкарди. Хидир чол ортик даражада овозига зўр берганиданми, ё бўғзига чанг тикилдими, кўкарганча қув-қув йўталар, ориқ, чангак бармоқлари Эшна муаллимнинг енгида қотиб қолганди. Эшна муаллим бўлса, унинг боши узра кимгадир ўнқираркан, ора-сира енгини тортиб-тортиб кўяр, аммо чол панжасини бўшатса, жони чиқиб кетадигандек, қўйворишни ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Бандаларга чоғи етмаган қуюн аламидан ёлғиз толга ташланди. Уни силкиб, майиштириб, сўнгги япроқларини юлқиб олди. Кейин Тўра полвоннинг девори ёкалаб бориб, болалар копток сураётган майдонни кесиб ўтди-да, чўл қўйнига сингиб кетди.

Абду чакқон қуюн изидан қараб қоларкан, кўзи даштнинг узоқ буржида тиккайган кудук қазувчиларнинг «вишка»сига тушиб, тажангланиб кичкирди.

— Бориб нима дей? — деди ўша томонга ишора қилиб. — Бугун улар ишини битириб, эртан кетишади. Кейин туя сўйиб чақирсангизда келишмайди.

— Хонадон бошига канчадан тушаркан? — деди охири кимдир хушёр тортиб.

Абду чаккон тўловни айтганди, давра бирдан тинчланди. Ҳазабдан буришган-тиришган чехралар асил холига қайтиб, бир-бирларига жонсарақ боқишаркан, чоллар, сиз нима дейсиз, дея тағин Бегим оқсоқолга юзланишди. Бирок Абду чаккон уни гапиртиргани қўймади.

— Қудуқни мана шу ердан қаздирамиз, — деди ер тепиниб. — Бу ердан тўрт томонга сув бир текис оқади. Агар бир тўхтамга келмасангизлар, қудуқсиз қоласизлар.

— Яқинда тўйдан чиққан одаммиз, кўп эмасмикан? — деди Маъруф чавандоз нимдош қўйлаги ичига қўл суқиб, кўкрагини кирт-кирт қаширкан.

— Тўйга этаклаб тўккандан кўра, бу ишга бир чимдим сарфласангиз нима бўпти.

— Тўй энди... обрўй-да.

— Бу эса, ҳаёт! — Абду чакконнинг ҳазаби қайнаб кетди. — Қачонгача сувга ташна яшаймиз?! Ахир умр бўйи чангга қоришиб яшаймиз деб қасам ичмаганмиз-ку.

— Майли, сен айтганча бўлақолсин. — Бегим оқсоқол илгариги обрўйини тиклаш умидида ён босишга мажбур бўлди. — Бориб, қишлоқ аҳли рози деявер. Айтган пулингни эртан эрталаб йиғиб берамиз.

Бу орада пода қишлоққа яқинлашиб, ўтирганлар бирин-бирин оёкка қалкидилар. Сўнгра пода кетидан уй-уйларига тарқалдилар. Ерости дарёси ҳақидаги хабар хонадонларга улар билан кириб борди...

Бу вақтда Абду чаккон қудуқчилар даврасида, ер қаъридан шишқириб чиқаётган сув бўйида, тўкин лас-турхон атрофида ўтирарди. Қўшни хўжалик раҳбари қудуқ шарофатига йигитларга қуюқ зиёфат бермоқда эди.

Эртаси эрталаб Абду чаккон сайхонликка мотоциклни елдириб келганида, одамлар деярли йиғилган. Бегим оқсоқол одатдаги жойида негадир хомуштоб ўтирарди.

Абду чакқон унинг авзойига эътибор бермай, белидаги қизғиш чорсини ерга ёзаркан, чўнтагидан бир даста пул чиқарди-да, уни чорси устига намойишкорона ташлади. Сўнг ўзи сал ортга чекиниб турди.

Маъруф чавандознинг ўнг қўли чўнтагига ёпишиб қолгандай, нимагадир чиқиши жуда қийин бўлди. Охири бир ён қийшайиб, аста олға босди-да, ички бир зўриқиш билан кафтидаги пулни чорси устига итқитди. Кейин шалвираган қоматини тиклаб, теvarакка маърур бокди. Шу боқилида кетига тисарилиб, Абду чакқонга бақамти келиб турди. Мақтов кутиб, йигитга бир-икки караб қўйди. Ундан олқиш эшитмагач, секин тўнғиллади: «Ун-пун олай деб танани сотувдим-а...»

Даврадан учинчи одам — Эшна муаллим имиллаб чиққанида, Бегим оқсоқол бирдан тилга кирди.

— Кеча уллар билан маслаҳатлашдим... — деди димоғли оҳангда. — Гап шу, қудук эшигим ёнидан қазилмас экан, бир тийин бериш йўқ. Ховлим дўнгсалда, бу ердан бир чаксаям сув ичолмайман.

— Қудукнинг менгаям кераги йўқ, — дея уни қувватлади Жалил бакирок, дўппайган чўнтагини кафти билан паналаб. — Сен айтган ўша боғ-роғсиз ҳам қуни-миз бинойидек ўтаяпти. Ана, бозор тўла мева, егим келса пулимга сотиб оламан.

Уларнинг тайсаллаши пул чиқаришга қийналаётганларга зўр бахона бўлди. Сизларга керак эмас экан, бизга не даркор, дея тўрт-беш киши шу заҳотиёқ изига бурилиб кетди. Қолганлар эса, нима, сизнинг шохингиз борми, дея Бегим оқсоқолга тирғалишди. Бу энди кечаги самарасиз баҳснинг давоми эди.

Мамадали шофёр эса, одамларнинг айнишидан ўзида йўқ қувониб, югургилаб дўкондан икки шиша ароқ кўтариб чиқди. Шишани кўрган уч-тўрт улфат қудукни ҳам, баҳсни ҳам унутиб, девор соясига бориб ўтиришди. Нортोजи чол Бегим оқсоқолнинг қайсарлигидан ўпкаланиб, хассасини дўкиллатганча кишлоқ сари йўналди. Унга қолганлар «дум» бўлди.

Абду чакқон, бир оёғи машина рамаси устида, ёлғиз ва маъюс туриб қолди. Аллақасердан пайдо бўлган енгил қуюн унинг атрофини чир айланиб, чорсида қолган пулни чор-тарафга учириб, юзига тупроқ сочиб ўтди. Эрта-лабдан заптига ола бошлаган хавонинг қайноқ харорати-

ни у ўз вужудида хис этаркан, бўм-бўш кўчаларга, чанг-га беланган кулбаларга, дўкон эшиги ёнидаги қурий бошлаган толга, Мамадали шофёрнинг қувончига шерик бўлаётган улфатларнинг бўғриккан афтларига, пода йиғиладиган майдонга бир-бир назар соларкан, кўзи узоқда ортидан қуюқ чанг кўтариб бораётган машиналар қарвонига тушди. Олдинда «вишка»ли машина чайқалиб борар, изидан қолганлари эргашганди. Қудуқчилар йиғитни субутсизга чиқариб, ўзга манзилга йўл тортгандилар.

Йиғит машиналар қарвонига ҳасрат билан боқаркан, чанг-тўзонлар салтанатида минг йиллардан бери яшаб келаётгандек ва ҳадемай жисми ўша тўзонга қоришиб, кўзга чалинмас зарралардан бирига айланиб кетадигандек хис этди ўзини.

Эрталабки сукунатни эса улфатларнинг шовқиниғина бузар, уларнинг бу қадар қувонишининг боиси шунда эдики, Мамадали шофёр ҳар бирининг ҳовузига текинга сув қўйиб беришга ваъда берганди.

ҚИЗЧА

Ёмғир шивалаб турган куз оқшомларидан бирида бир энлик калин тахтадан пишиқ-пухта қурилган итнинг мўъжазгина ини қизалоққа жуда файзли кўриниб кетди. Ҳовлида муздек ёмғир остида дийдираганча, ичкаридан эшитилаётган шовқин-суронга қўрқув ила қулоқ тутаркан, ички бир шуур етовида инга яқинлашганини билмай қолди. Ит емак умидида индан бошини чиқарди. Тумшук ялаб, ғингшинди. Қизчанинг қўли бўшлиғини пайқагач, ин оғзидаги халқобни ҳидлаб, бот ғингшиди.

Шу пайт эшик шарақлаб очилди-да, ичкаридан улоктирилган пиёла ҳовли кўзига тушиб, чил-чил бўлди. Жонивор кўрқиб, бошини ичкарига олди. Қизалоқ беихтиёр инга талпинди. Илондай биланглаб, итнинг қава-тига кирди. Кутилмаган бу ташрифдан ит аввалига ҳайрон бўлди. Сўнг бир ён четланди. Кейин «мехмон» кутишга одатланмагани боис, ташқарига интилди. Халқобни кечиб, нарига ўтди-да, изиги қайрилди. Бошини бир ён қийпайтириб, ичкарига ажабсиниб назар солди. Қизалоқни яхши кўрса-да, тўсатдан инига эга

чикиб колишидан хайратда эди. Хайратини ғингшиш орқали ифода этаркан, негадир яна халқобни искаб қўйди. Сўнг бўйнидаги занжир стар масофага бориб чўнқайди. Бўғатларга, қоронғи тунд осмонга, ёруғ тушиб турган деразаларга бир-бир назар соларкан, ёмғирга тоқат қилолмай, тагин изига кайтди. Олдинги бир оёғи халқоб четида, иккинчиси эса сал кўтарилган бўйича ичкарига мўралади. Ингирашнома овоз чикарди. Қиздан жавоб бўлмагач, эгаси хайдаган итдай, халқобдан шарида мўнғайганча туриб қолди.

Қизалок бурчакка сурилиб, намиққаш наमत устида ғужанак бўлиб ўтираркан, бутун фикри-зикри ичкарида эди. Овозларнинг паст-баландлигига қараб, уйдаги жараённи ҳис этиб турарди. Агар овоз шу тарзда сокинлашаверса, ҳадемай жанжал ниҳоясига етади. Отаси катта уйдаги каравотга ўзини гуппа ташлаб, уйни қалдиратганча хуррак отмоққа тушади. Катта уй совук, унда ўт ёқилмайди. Отасининг устига кўрпа ташлаш онасининг хаёлига келмайди. Бу юмушни қизча адо этади. Эрталаб ота уйғонаркан, буни онасининг иши деб ўйлайди. Ғамхўрлигидан меҳри ийиб, шипшиқ афтига хижолат инади. Обқларини полга осилтирганча, бир нуқтага тикилиб, хийла вақт хаёлга ботиб ўтиради. Бу пайтда қизалок ё дераза тагида, ё бурчакдаги жавон ёнида турган бўлади.

Ниҳоят, отаси уни пайқайди. Хира кўзлари йилтиллаб, хиркирок овозда сўрайди: «Устимни ким ёпди?» Қизча ёлғонлайди: «Онам». Илгарилари мақтов эшитиш умидида, мен, дерди. Отаси унга миннатдор қараб қўйса-да, қовоғи осилиб кетарди. Айвонга чиқа-чиқа, қизингча бўмабсан-да, дерди. Агар онаси терс гапирса, тамом — уйда жанжал қайта қўпарди. Аммо, онам, деса, отасининг кўзлари бошқача ёпади. Кўрпани охишта бир четга суриб, қизчага кўпда эътибор бермай, ташқарига йўналади. Остонада гуноҳқорона йўталади. Айвонда укасини овқатлантираётган онасининг қовоғи осилади. Қизча эса онасининг жилмайишини, жилмай-маса-да, шунга ўхшаш бирор ҳаракат қилишини жуда-жуда истайди. Агар шундай қилса, отаси укасининг иягини қитиқлаган бўлиб, онасининг елкасига қўл юборади. Уйда тинчлик қайта қарор топади. Афсус, онаси кўп холларда бундай қилмайди. Қовоқ осиб, қош чимиради.

Қошиқ тутган қўли зардали ҳаракатланади. Сулҳ истаб турган ота ёғиниби нари кетади.

Ота ташқаридан қайтиб кирганида, қизалоқ энди ошхонада каттакон чинни чойнакка ғамгин термилиб турган бўлади. Чойнакни кўтаришга чоғи келмаслигидан ўкинади. Негаки, кейинги воқеалар мана шу чойнакка боғлиқ. Онаси чойнакка чой дамлаб, отасининг олдига дўқ этиб қўяди. Бу нарса отасига ёқмай, секин-роқ, дейди. Онасининг тўнғиллаши униқидан-да зардалирок бўлади. Оқибатда... Қизалоқнинг юраги сиқилиб, ҳовлига тушади. Офтобрўяда чирқиллашиб юрган чумчуқларга қўшилиб, узок-узокларга учиб кетгиси келади. Узок-узокларга деганда, қизалоқ ҳовли адоғидаги дарахтзор ортини тушунади. Негаки, чумчуқлар доим ўша томонга парвоз қилиб, қўм-қўқ осмон қўйнига сингиб кетади-да. Қизик, у томонда нималар бор экан? Қизининг тасаввурида жонланиши лозим бўлган афсонавий манзара ниҳоясига етмай, жанжал тугайди, у яна ва яна чалғийди. Энди унинг тезроқ улғайгиси, отасига чойни ўзи дамлаб бергиси ва шунинг баробарида холасининг бошлаб адабини бериб қўйгиси келади.

Холаси тутаетган ўтни пуфлаб ёндиришга жуда уста хотин. Келасолиб гапни шикоятдан бошлайди. Кеча тунда қаери оғригани-ю, қандай дорилар ичганини гапира туриб, бирдан ғийбатга тушиб кетади. Холасининг гапларини тингларкан, қизчанинг назарида ҳовлисидан ташқарида ёмон олам, ёмон одамларгина мавжуддек туюлади. Кичкина юракчаси сиркираб, дунё кўзига қоронғи тортади. Кўринача устида ўзича қийкириб ётган укасига номаълум кучлар тажовуз қилиб қоладигандек, у томон силжийди. Аста устига эгилиб, уни бағрига тортмоққа уринади. Укаси кикирлаб, унинг сочларига ёпишади. Қизча укаси билан андармон бўлиб, ғуссаниям, ўша номаълум хавфниям унутади. Олам кўзига чароғон тортиб, холасининг гаплари кўнглида ортиқ кўркинч тугдирмай қўяди. Қалин лаблардан тинимсиз сачраётган тупук зарраларини кўради-ю, гапларни эшитмайди.

— Тек ўтир! Хий-й, отангга ўхшамай ўл!

У бу гапдан чўчиб тушади. Ўгирилиб қарайди. Опа-сингилларнинг овози бир-бирига ўхшашлигидан, уларнинг қай бири ўшқирганини билолмай, гоҳ унисига, гоҳ

бунисига жавдираркан, одобли киз бўлишга тиришади. Этагини тўғрилаб, қўлларини ўнг тиззаси устига қўйиб ўтиради. Бу хилда ўтириш кизча учун жони азоб. Унга қолса, укасини қитиклаб ўйнаса, кўрпача устида ўмбалоқ ошса. Аммо холанинг ташрифи туфайли юзага келган уйдаги асабий ҳолат бунга изн бермайди. Қизча ноилож девордаги буюмларга алахсийди. Бирор муддатдан сўнг, у тикилган буюм қатидан отасининг иштонсиз ҳолати қалқиб чиқади-да, кизча ҳайратланиб аёлларга қарайди.

— Сенга уйлангунча кийишга тузукроқ иштониям йўқ бир гадойвачча эди-да у, — дея ўша-ўша шанғи овозда гапда давом этарди хола. — Энди баданига жир битиб, одамни писанд қилмай қўйди. Таги паст-да. Таги паст бўлмаса, яхшиликларимни унутармиди. Ҳали шоммай турсин, захарли зулуклигимни кўрсатиб қўяман мен унга! Таги паст иштонсиз! Тунов куни почанга, худойимнинг ёруғ кунига шукр қилмайдиган ношукр бандасилар, деганмиш. Ана, поччанг гуриллатиб иморат устига иморат соляпти. У киши теша тутиб нима каромат кўрсатаёпти? Тагин уста эмиш. Қаттиқроқ тургин у ярамасга. Жиловини бўш қўйсанг, нималарни истамайди у кишим... Иштонсиз!

Қизалоқ отасининг иштонсиз ҳолатини тўла тасаввур этишга улгурмай, холаси унинг шаънига шундай бир сифатларни қалаштириб ташлайдики, оқибатда, кизчанинг мурғак тасаввур дунёси зирқираб, кўз ўнгиди отаси маймундан хунук, илондай захарли бир киёфа касб этади. У секин ховлига қочиб чиқади. Ини ёнида сокин мудраб ётган итга хаваси келиб қарайди. Унга айтиб, холасини тишлатмоқ истайди. Ит унинг аврашларига гўё қулоқ тутгандай бўлади-ю, аммо тугун тутган хола эшикдан чиқиши билан инига уриб кетади. Қизчанинг алами келиб, унинг тумшугига тепади: «Э, ўл, қўрқоқ!»

Холаси тезда кета қолмайди. Ичкарида тугамаган гурунги итнинг ини ёнида давом этади. Бу ҳол дарвоза олдида тагин такрорланади.

Шундай пайтлар кизча ит бўлиб туғилмаганидан ўқиниб кетади. Агар эврилишга чоғи келганидами, холасининг тирсиллаган семиз қуймичидан тишлаб-тортқилаб, уни ховлига қайта доритмай қўярди. У ити ёнида қолиб, дарвоза олдида хануз лаби-лабига тегмай

бидирлаётган холасига адоватла боқаркан, негадир кўзи унинг семиз куймичинигина кўради. Нафсиламрини айтганда, ундан тепароққа бўйи ҳам етмасди.

Ин деворига орқасини тираб, намиққан наमतда жунжикиб ўтирган кизалок ичкаридаги овознинг кучайишидан жанжал ҳали-бери тугамаслигини фахмлади. Коронда ёлғиз ўтиргиси келмай итни ёнига чакирди. Аммо шусиз ҳам тор уйчасини баттар танг қилган «мехмон»нинг кутилмаган таширифидан хануз ажабланиб турган жонивор хушсизгина фингишиб қўя қолди. Кейин халқобдан нарида ноилож чўнқайди.

Аслида ит ҳам кизалок каби безовта эди. Ёруғ деразалар ортидан келаётган шовқин яхшиликдан дарак бермаслигини сезиб, жанжал кучайганда, кулок чимириб, чўзиқ ва дардчил оҳангда фингишир, овоз пасайиши билан эса тинчланиб, деразаларга умидвор тикилар, емак илинжида тумшугини ялаб-юлқарди. Унинг бу ҳолати шовқиннинг янги тўлкинигача давом этар ва орада уйчаси гомон қараб-қараб қўйишии ҳам унутмасди.

Қизча узалиб, итнинг занжиридан тутди. Аммо хирсдай жонивор килт этмади. Кизалок ўзича ўпқаланиб, занжирни итқитди-да, кафтларини ёнига суртди. Сўнг жойига сурилиб, тиззаларини кучиб ўтираркан, тагин жанжалга жонсарак кулок тутди. Жанжалнинг боришига қараб, ичкаридаги манзарани тасаввур этди. Чамаси, отаси катта хона элигига етолмай, ўртада гўлдайиб туриб қолган. Кетишига онасининг тинимсиз жавраши मोпелик қилмоқда. Онаси атиги бир зумга чакагини ўчирса бўлди, отаси катта хонага киришга улгуради. Шу билан жанжал ҳам якуни топиб, онаси қолган аламини козон-товонидан олади.

Афсус, онаси тинчишни хаёлига ҳам келтирмасди. Дам-бадам, нега ичасиз, деб чинқиради-да, аммо сўровига жавоб ҳам кутмай жаврашда давом этарди. Аслини олганда, жанжалга отасининг ичии сабаб эмас, одатдагидек, шунчаки бир бахона у. Бу галги машмашага онасининг «туғилган кун»и тўртки бўлганди. Ўша куни эр аёлига дурустроқ совға қилиш у ёқда турсин, туғилган кунни буткул унутиб, уйга ярим тунда қайтади. Бу хил гадбирга айрича эътибор берадиган она ўзини жула хўрланган ҳис этади. Хола эса бунга тахкир тусини беради: «Нима бало, ердан чиққанмисал, тузукрок совға-

гаям арзитмабди сени». Ота учун «туғилган кун»лар аҳамиятсиз нарса эди. Бирок бу хил йиғинларни кутиб яшайдиган, тирикликнинг мазмунини мана шу каби маросимлардагина кўрадиган опа-сингилнинг кўнглида иззатталаблик жўш уриб, учкун алангага айланади. Ана шундан буён отанинг жойи яна бўлак. Аммо она бунга-ям чидамайди: «Афтини кўрсам, елкам тиришади. Эр нималигиниям эсимдан чиқариб қўйдим...» Шусиз ҳам куёвини жинидан ёмон кўрадиган опанинг афти бужмаяди: «Уф-ф, кишик ҳиди анқиб турган шу сассиқ таканинг нимасини кўмсайсан? Қўявер, бир тавбасига таянсин. Ғуддайишни ким қўйибди унга. Агар отам ёнига кирмаганда, юрарди чолдеворида. Асли булар уруғи билан паст, яхшиликни билмайди».

Ушбу гаплар орасидан биргина иборани илғаб қолган қизалоқ отасидан хафа бўлиб кетади. Назарида, отаси онасини биргина кучиши билан кундалик жанжал туғайдигандек туюлади. Отасининг тиззаларига суйкалиб, онамни кучоқланг, дегиси келади. Лекин ийманади. Тунлари отаси ўрнига ўзи онасини кучмоққа интилади. Бундай вақтда онаси уни ё кучоғига тортади, ё тинч ёт, деб жеркиб беради.

Қизалоқ ичкаридаги жанжалнинг тинчишини беҳуда кутаркан, қовоқлари оғирлашиб, бошини деворга суяди. Киприклари чаплашишга улгурмай, бирдан ёмғир кучайиб, у чўчиб тушди. Уйча томини беаёв савалаётган ёмғир овозига бирпас қулоқ тутиб, ташқарига кўз солди. Дераза ёруғи тушиб турган халқоб юзи қайнар, ит эса занжирини судраб, шингиллаганча нари-бери бориб келарди. Охири бўлмади шекилли, жонивор инга бош сукди. Унинг қайноқ нафасини нақ юзида ҳис қилган қизалоқ итнинг бўйинбоғидан тутиб, ичкарига тортди. Шусиз ҳам бошиқа иложи қолмаган жонивор унинг қаватига сукилди. Хўрак истаб, қизчанинг қўлларини ялади. Сўнг силкиниб, уни бошдан-оёқ шалоббо қилди.

Ит қаватига киргач, анчагина хотиржамланган қизалоқ жанжал овозига ортиқ эътибор бермай қўйди. Энди у итнинг пинжига кириб, исинмоқни ўйларди. Аммо унинг мақсадини тушунмаган ва умрида бу хил юмушни адо этмаган жониворнинг жойланиши қийин бўлди. Гимирлайвериб, қизчанинг жонига тегиб кетди. Охири, бир амаллаб чўзилгач, қизчанинг эркига қўйиб берди.

Ит улкан эди, қизалоқ унинг пинжига бемалол жойлашди. Бошда одам боласининг бу қилиғи итга эриш туюлиб, бу нимаси, дегандек инграшиб гингшиди. Сўнг бандасининг ўзидан паноҳ исташи ёкиб тушди шекилли, шингиллашни бас қилди, ҳатто қизчанинг муздек ёноқларини бир-икки ялаб ҳам қўйди. Худди қизча билан умр бўйи бир катакда яшаб келаётгандек, тезда унга кўникиб ҳам қолди. Ташқарида эса тинимсиз ёмғир қуярди.

Уйдаги жанжал анча кеч тугади. Бу пайтда ёмғир тиниб, ховли сахнида пайдо бўлган катта халқоб юзида сўнгги томчилар доирачалар ясар, нам хавода тутун иси анқирди. Қизча эса жанжал босилганидан беҳабар, итнинг пинжида ширин тушлар кўриб ётарди. Жонивор бўлса, кимирлашдан хайиқиб, қизалоқнинг юзидан кўз узмаган қўйи, дам-бадам унинг юзи ва қўлини астагина ялаб-ялаб қўярди.

Уйдагилар қизчанинг йўқлигини хийла кеч пайқашди. Жанжал бошланиши билан секин жилиб қолишидан боҳабар она аввал уни хоналардан қидирди. Сўнг ховлига ошиқди. Қизча ҳеч қаерда йўқ эди. У ховлиқиб эрининг бошига борди. Энди кўзи илинай деб турган эр унинг хабаридан учиб турди. Ёв қувгандай хоналарга бир-бир бош сукиб чиқди. Кейин ховлига тушди-да, шалп-шулп халқоб кечиб, омборхона томонга чопди. Қайтаётиб, итнинг ини ёнида каловланиб турган аёлига дуч келди. Энди у ўн дақиқа бурунги жиззаки ва урушқоқ аёлга сира ўхшамас, тўсатдан бошига тушган бу фалокатдан фақат эри фориғ эта оладигандек, умид кўзи билан жавдирарди. Аслида, кимнинг қанақалиги бахтсизликнинг алдамчи шабадасиданоқ аён бўлади деганларидек, аёл бутунлай саросимада қолган, тўқлик ва подонликнинг нуқси урмиш кўзларидаги кибр-хаво ўрнини бандасининг ожизона талвасаси эгаллаган, нафаси бўғзига тикилиб, нуқул икки гапни такрорларди.

— Энди нима қилдик, а? Қаерда бўлиши мумкин, а?

Эр доводи раб кўчага югурди. Ҳадемай тун сукунати-ни дарвозаларга урилаётган мушт зарбининг тарақ-туруқи тилкалай бошлади.

Қизча ҳеч қаерда йўқ эди. Ховли кўни-қўшнига тўлди. Кимдир халқобда ялангоёқ қилтиллаб турган

онанинг кавушини олиб келиб берди. Бошқа биров отанинг елкасига тўнини ташлади.

Бу вақтда тор инда ўзи истаган осойишталикни топган кизалок тўполондан беҳабар тинчгина ухлаб ётарди. Фақат итгина безовта эди. Кизалокни бағридан тортиб олишларини пайқаб, нотинчланса-да, лекин уни кўзгаб юборишдан чўчиб, қимирламасликка уринарди. У ғужа-нак бўлиб ётган кизалокнинг муздек ёноғини иссиқ тили билан охиста яларкан, илгга қизиқсиниб мўралаган кимсанинг шарпасини сезиб, ғазабкор ириллади. Бирок кимса кизчани илғашга улгурганди.

— Эя, мана бу ерда экан!

Турганлар ин томонга ёпирилишди. Ит тағин ириллади. Кимдир унинг заңжиридан тортди. Жонивор ноилож ташқарига сирғалиб чиқаркан, ғазаби тошиб, одамларга ташланди. Аммо эгасининг тепкисига бардош беролмай, фингшиганча ин ёнбошига чекинди. Шовкиндан уйғониб кетган кизалок индан ўрмалаб чиқди-да, шуурсиз бир ҳолатда бориб, итнинг бўйнидан қучишга уринди.

Кизчани итдан ажратиб, уйга олиб киришди. Тўнғиб қолган оёк-қўлларини ишкалаб бошлашди. Кизалок гоҳ тепасидаги одамларга, гоҳ баланд шифтга жавдираб боқаркан, беихтиёр хархаша килмоққа тушди.

— Итимга кетаман! Итимга...

Куракдек қафтлари билан кизалокнинг оёғини укалаётган ота бу гапдан бир калқиб тушди. Уйдагиларнинг узлуксиз ғашаваси туфайли кераксиз бир буюмдек назардан четда қолган кизалокнинг тирик вужудлигини, дилгирликдан ўзи каби беҳад азоб тортишини, ўзи ҳавас ва иштиёқ билан барпо этган кўркем уйдан кўра итнинг торгина инини маъқул кўриши бориб турган фожиа эканини фавқулодда англаб етаркан, беихтиёр сал наридаги хотинига кўз кириши ташлади. Аёли тамомила асил ҳолига қайтишга улгурган, бояги ташвиш туфайли аллақерга изсиз йўқолган кибр-ҳаво, тажанглик кўзларига қайта иниб, «юрагим чиқиб кетди-я, юрагим», дея қўшни хотинга гап маъқуллаш билан овора эди.

Ота кўзларини кизчага тикаркан, унинг бу дилгир шароитда яшашга маҳкумлигидан ичи ачишиб кетди. Бу муҳитни тузатмоққа ўзини ожиз сезаркан, гоҳи пайтлари қипиқ ва тахта бўлақларига тўла ишхонаси кўзига

файзли кўриниб, уйга қайтмоқни мутлако истамай қолган вақтлари кўп бўлишлигини эслаб, бошини гуноҳкорона эгди.

Ташқарида эса, ит занжирини нари-бери судраб, аламли ғингширкан, салдан сўнг унинг шингиллаши қисқа-қисқа ақиллашга айланганди. Ота ўйлагандек, у очликдан эмас, бутунлай ўзга бир туйғудан безовта эди.

ЭНАТЕПА

Узоқдан тепалик кўринганда, Шодикул хаяжондан қалтираб кетди. Йўл халтасини ерга ташлаб, ўнг кафти манглайида, тепалик томон тикилиб қолди. Ҳаттоки тепаликка ўрлаган таниш ва кадрдон сўқмоқниям кўргандай бўлди. Бу тасаввурда эди. Йигит турган ердан тепаликнинг тарҳигина кўзга ташланар, у олисдаги сиёҳранг уфқнинг гардишига сингиб, сўник бир манзара касб этгандики, бунда юракнинг энтиқишига сабаб бўлмиш ҳеч нарса йўқ эди. Аммо бу манзара Шодикулга ўзга бир йўсида таъсир этиб, бамисоли зимистон тунда ёлқирилган шуъладек уни ўзига чорламоқда эди.

Йигит шу кетишда аввало тепалик пойида ястанган қишлоққа кириб бормоғи, неча йилдирки кўрмаган хешлари билан дийдорлашмоғи лозим эди. Бирок у сира ошиқай демас, ошиққанда, катта йўл қолиб, буғдойпоя оралаб юрмаган, қишлоққа оқшомлатиб кириб бормоқни ўйламаган бўларди.

Шодикул табиатан хийла одамови, боз устига, ҳарбий хизматдан эмас, қамоқдан қайтмоқда. Шу боис, ҳамқишлоқларига дабдурустдан рўбарў бўлмоқка унча хошими йўқ эди.

У уфққа оккан қуёш нуридан зарғалдоқ тусга кирган буғдойпоя оралаб бораркан, ҳар гал тепаликка кўзи тушганида, ички бир хаяжондан энтикиб-энтикиб қўяр, ўтган саодатли кунларининг тимсоли бўлмиш тепаликка етиш онларини атай чўзарди. Унинг бу ҳаракати бўйнига тавқиладнат сифатида осилган бир неча йиллик муддатни кун санаб ўтказган одамникига сира ўхшамасди. Ахир озодликка чиққан кунисёқ ёлғизоёқ сўқмоқдан тепаликка қўтарилмоқни ва ерни қучмоқни орзу қилмаганмиди? Бу истак ғалатирок туюлса-да, унда юрт

соғинчи, сирли ўтмиш ёди мужассам эди. Кўнгилли ва кўнгилсиз хотиралар илдизи тепаликка шу қадар чирмашиб кетгандики, ҳар гал тепаликни эслаганида, қалбида англрсиз бир тугён жўш урар ва ўша тугён гирдобидан ҳокисоргина бир йигитнинг сиймоси аста қалқиб чиқарди. Бу йигит ҳашоратларнинг чир-чирига тўла ойдин тунларни тепаликда ўтказмोकни ҳуш кўрарди.

Тўлин ой нуридан сирли ва фусункор тус оладиган борлиқ ҳамиша йигитни шу қадар ҳаяжонга солардики, гоҳида телбаларча ҳайкиргиси, ҳайкирганда ҳам даладаштини тўлдирад даражада бакиргиси келарди. Кумушранг ой нури унга ғалати таъсир этиб, ичида димланиб ётган туйғуларини жунбишга келтирад ва оқибатда, ҳар сафар юраги қатида ёввойи бир жазавани ҳис этарди. Бироқ жазава қанчалик бетизгин бўлмасин, барибир у ҳайкирмасди. Сехрли бу сукунатни эрта оқшомданок уй-ўйларига тикилиб оладиган ҳамкишлоқларидан қизганарди. Уларнинг нмирлаб қолишидан ҳадикланарди. Ойдин тунлари ёнида ўзга бир кимсанинг бўлишини истамасди.

Аммо бир кеч у бу таомилни бузди. Тепаликка ёлғиз кўтарилмади. Кутилмаганда сўқмоқ бошида қизнинг жохил акасига дуч келди. Ака ўларча бадфеъл эди. Қизни бир ён улоқтириб, қутурган буқадай йигитга ташланди. Йигит ўзида зиғирча гуноҳ ҳис эгмас, бирданбир айби — ўзини куткуга солгувчи сирли манзарани суйганига кўрсатмоқчи эди, холос. Бироқ бунн шу тобда нодон акага англатиб бўлармиди. Йигит унинг қўлидаги совук йилтиллаган тиғни жуда кеч пайқади. Пайқаши биробар жонҳолатда унинг яроғ тугган қўлига ёпишди. Қискагина талатўпнинг натижаси ўларок ака ўз яроғидан ўзи яраланди. Шодиёр эса озодликдан мосуво бўлди.

Худди шу кундан эътиборан унинг орзулари ҳам банди қилинган, руҳи эса қишланганди. Ой нурига йўғрилган сўқмоқнинг нариги бошини у келажакнинг сирли туманлари оғушида кўрарди. Туман қаърига сингани сайин, у ўз бағрини оча боргандек, келажак йигит учун сир-синоатга тўладек эди. Аммо ҳеч кутилмаганда у «орзу сўқмоғи»дан юлқуб олиниб, тиканли симлар ортига, руҳсиз олам гирдобига улоқтирилди. Бу ерда орзу ўта жўндек, меҳрининг кўзи қаттиқ жаҳолатнинг қўли узун эди. Бунда дил эркалатилмас, сирли тасаввурлар

бўлса жуда кулгили туюларди. Ўшанда Шодиёр тепаликка боғлиқ ўтган кунлари нақадар осудалигини, тепалик одамзодга хос турли қусурлару гумрохликдан холи масканлигини илк бора чуқур хис этганди. Тепаликдан бошланиши лозим бўлган «келажакнинг сирли сўкмоғи» руҳсиз дунёнинг метин деворига бориб урилгач эса, унинг орзулари жўнгина мақсадга эврилди: «Кутулиб чиқсам, — дея ният қилди у, — тепа боврига бир иморат соламанда, қолган умримни ўша ерда тинчгина ўтказаман...»

Эркисизлик унинг қалбида дала-даштга нисбатан каттиқ меҳр уйғотгандек, тепаликни муқаддас бир гўшага айлантирди. Ойдин тунларни у тушларида кўриб чиқадиган бўлди. Озодликка етишиш учун гоҳо хўрликларга чидаш берди. Мана энди юраги хаприкқанча тепалик томон бормоқда.

Шодикул азбаройи хаяжонланганидан беихтиёр қадмини тезлатганини анча кеч пайқади. Бу кетишда қуёш ботмай қишлоққа етиши тайин эди. Аввал тепаликда бўлиб, кейин одамлар кўзига кўринмокчи эди.

У оёғи остидаги каттакон кесакка чўкиб, сигарет тутатди. Тутун пуфлаб тепалик томонга соғинч билан тикилди. Тикилди-ю, бирдан «Э!» деб юборди. Кейин сакраб ўрнидан турди. Кўзларига ишонмади: «Бўлиши мумкин эмас!» Қўлига халтасини ола солиб, жадал йўлга тушди. Қишлоққа яқинлашган сари тепаликнинг кемтик қисми тобора яққолроқ намоён бўла борди. Ҳақиқатда, тепаликнинг кунботиш томони гўё ўпирилиб тушгандай йўқ эди.

Қишлоққа етгач, тепаликнинг ўша қисмида чанг буруксиётганини пайқади. Тепалик томон чўзилган тупроқ йўл қишлоқ ёқалаб ўтарди. У девор бошларидан мўралаб турган хотин-халажларни ҳайрон қолдириб, оёғини қўлига олди. Унинг бу ҳолати ота ёки онасининг азасига кечиккан бандасниқига жуда ўхшаб кетарди.

Шодикул қишлоқдан узилиб, очик майдонга чиқаркан, дахшатли манзара қошида тахтадай қотиб қолди. Не кўз билан кўрсинки, чангга ботган чоғроққина бир экскаватор тепалик бағрини ўпириб, кавушидаги сарғиштоб тупроқни қатор турган ағдарма машиналарга юкларди. Бериқоқда бир тўп ҳамқишлоқлари томошабин бўлиб туришарди. Пода қайтгунча эрмак-да.

Экскаватор тепаликнигина эмас, тепаликка қўшиб унинг соғинчи-ю орзусини, осуда кунлари-ю ойдин тунлар хотирасини ҳам ўпирмоқда, янчмоқда эди.

У жонҳолатда беихтиёр бўкириб юборди.

— Тўхта-а!

Кейин қўлидаги халтасини бир четга улоқтириб, олға югурди. Томошаталаб ҳамқишлоқлари даврасини ёриб ўтиб, экскаватор хартуми тагида пайдо бўлди.

— Тўхта, ярамас!

Хайкириги мотор шовқини остига қўмилиб кетган бўлса-да, вазоҳатидан машина эгаси не гаплигини тушунди ва ошиғич ишни тўхтатди. Кабинадан бошини чиқарди.

— Нима дейсан?

Бунга жавобан Шодикул кабина зинасига сакраб чикди-да, унинг ёқасидан тутди. Пастга тортқилади. Иккиси юмшоқ тупрок устига думалаб тушишди.

Нима қип қўйдинг, занғар! — Шодикул гуваладек мушти билан унинг тўзон ўтирган баркашдек афтига бошлаб туширди. — Тевани обсан-ку лаънати!

Одамлар орага тушганча экскаваторчи — қўшни қишлоқлик Барот семиз каторасига бир неча мушт еб олди. Мўмингина бу одамнинг ўзини химоя қила билмаслигиям, ерда аянчли холатда типирчилаб ётишиям Шодикулни тўхтатолмади. Кишилар аралашмаганида, алам ва жаҳл устида бечорани бир ёқлик қилиб қўйиши ҳам ҳеч гап эмасди.

— Қўйворинглар! — дея хануз жазавага тушиб кичкирарди у. — Қўлини синдираман мен уни! Тевани тагига бостираман! Ўлдираман!

Барот семиз базўр ўрнидан қўзғаларкан, лунжини сурган кафтида конни кўриб, хўрлиги келди. Йиғлаб юборди.

— Менда нима айб? — деди сўнг ўзини ёлғиз, яккаланган ҳис этиб. — Простой бир рабочий бўсам, ким нима буюрса шуни қиламанда.

— Ким буюрди? — Шодикул олдинга юлқинди. — Қайси ярамас буюрди сенга?

— Раис.

Шодикул раиснинг етти пуштини қолдирмай чанги-тиб сўқаркан, тепаликнинг ўпирилган қисмига ҳар гал кўзи тушганида, томоғига нимадир келиб тақалар ва охир-окибат, бу нарса йиғи бўлиб ташқарига отилди.

Икки бирдай кап-катта эркак, бири мукаддас нарсасидан айрилганидан, бири эса хўрланганидан йиғларди. Одамлар лол, нима деб юпатишни ҳеч ким билмасди.

— Ахир буни мен неча йиллаб соғиндим! — деди Шодикул ёнокларини ювастган қув ёшлардан заррача хижолат тортмай. — Ебсан-ку тевани! Бўғизлабсан-ку! Нега керак бўлиб қолди бу силарга, а?

Барот семиз эса ўз дардида ўртанарди.

— Яккаладинг-га, — дерди шўлқиллаб. — Яккалаб урдинг-га мени. Энди бу бет билан қайтиб уйга бораман, бола-чақанинг кўзига қандай кўринаман.

— Бу кунни неча йил илҳак кутдим-а! — Шодикул тепаликка термулиб, кўксини тирнарди. — Келасолиб тевани тавоб қилмоқчи эдим. Сен эса ебсан буни! Тупроғини қайтиб жойига тўк! Йўқса, ўлигинг чиқади бу ердан!

— Тупроғини энди Каттаўрдан топасан. — Барот семиз кафтига юккан конни тиззасига сурта-сурта хануз хикқилларди. — Раис кесин айтаман. Яккалади дейман, урди дейман.

— Уришам гапми, ўлдираман мен сени!

— Кучинг кўп экан, ана, раисни ур. Нега мени урасан?

Охири бу дийдиё Бозор оксоқолнинг жонига тегди. Бас, дея овозини баландлатди.

Шодикул хушёр тортди. Хатти-ҳаракатларининг ниҳоятда аҳмоқоналигини фахмлади. Алининг ўчини Валидан олаётганини англаб, оксоқолга юзланиб деди:

— Тевани нима кип кўйдингиз, амаки?

— Аввал кўришмайсанми, нодон, — Бозор оксоқол кўлини чўзди.

Шодикул унинг узатилган кўлини олмади. Саволига жавоб кутиб, чақчайиб тураверди.

— Колхузди катталари шуни истабди, биз нимаям дердик, — деди Бозор оксоқол оғриниб. — Айтмишга айтдик, лекин гапимизга кўнишмади-да.

— Тевани йўқотиш нимага керак бўп қолди?

— Ерга кўшишармиш.

— Ерга? — Шодикул кенг даштга ҳайрат ила нигоҳ ташлади. — Шунча ер каммиди, тевага кўз тикишмаса.

— Бу гапингни бориб раисга айт, — деди даврадан кимдир тўнғиллаб.

— Нима, сизлар ўгайми? — Шодикул одамларга тўла юзланди. — Ахир бу тева энамиздек эди-ку. Баримиз шунинг устида ўйнаб-ўсганмиз... Энанг бурдалатиб қараб ўтиравердиларингми?

Қарашлар локайд, турганларни тепанинг тақдиридан кўра, йигитнинг афт-ангори кўпроқ қизиқтирарди. Бечора каримсиқ тортиб қолибди, у ёқда роса таъзирини еганга ўхшайди, деган ўй деярли барининг бошида ўйнади. Буни сезган Шодикулнинг энсаси қотиб, тагин Барот семиз томонга ўгирилди.

— Сен қотил! — деди бармоғини бигиз қилиб. — Тева... Эватеванинг қотили сен!

Барот семиз бу гапдан довдираб қолди. Ранги қув оқариб, чанг қўнган киприклари пириллаб, нимадир деб эътироз билдирди. Шодикул эса чир айланиб, яна одамларга бетланди.

— Сизлар ҳам қотил!

— Худога шукр, сенга ўхшаб ҳали ҳеч кимни чавақлаганимизча йўқ, — деди кимдир бу гапни оғир олиб.

— У ёқни шўрвасини тотиганман деб, кўнам тилинга эрк бераверма, — дея уни қувватлади яна бирови.

— Теваям эна бўларканми, — деди унинг яккаланаётганидан ботирланган Барот семиз истехзоли оҳангда. — Қачондан бери энанг бўп қолди бу?

— Оёқлаганимдан бери! — Шодикул қичқириб юборди. — Сен семиз буни қаердан ҳам тушунардинг! Яхшиси, йўқол кўзимдан! Йўқса, нақ қаллангни узиб ташлайман!

Барот семиз ортига тисарилаётиб, кети билан ерга ўтириб қолди. Шодикул қазаб тўла нигоҳини ундан узиб, тагин турганларга юзланди.

— Бошқа ерларда тулкининг уясини бузиш учун ҳам халқнинг фикри сўралади, — дели қачонлардир ўқиган бир мақола эсига тушиб. — Сизлар эса бутун бошли бир тевани бўғизлатиб ўтирибсизлар!

— Қишлоқ кенгаяпти, Шодикулвой, — деди Бозор оксокол оғир бўлишга тиришиб. — Ҳаммага жой керак. Бундай пайтда тева-пева деб ўтирадим. Масалан, менга теванинг ҳеч кераги йўқ. Текис ерда зўрға юраман, тевага чиқиш йўл бўлсин менга.

— Тева дегунча уйингга бор, — деди Бердикул деганлари оғзидаги носини туфлаб. — Энанг йўлингга кўз тикиб ўтирибди.

Даврада ғудранишга ўхшаш кулги кўтарилди.

— Бунга эна эмас, тева керак.

— Тевали энам деяпти-ку...

Бесамар бу мунозара Барот семиз кетмагунча давом этди. У экскаватор моторини ўчириб, ағдарма машиналардан бирига тирмашаркан, дағдаға қилди:

— Раис кеп, ўчимни обермагунча қадамимни босмайман бу ерга! Шошма, урганинг учун жавоб берасан хали!

Барот семиз жўнагач, бошқалар ҳам секин-аста тарқалиб, тепалик ёнида Шодикулдан бўлак ҳеч ким қолмади. У аламини кимдан олишини билмай, тепаликка ўгирилди. Бемор она бошида қайғуга ботган ўғилдек тепаликка ҳасратла тикилди. Сўнг қуйи қисми ўпирилган сўқмоқдан юқорига кўтарилди. Тиззаларини кучиб ўтираркан, беихтиёр кўзларидан ёш қуйилиб кела бошлади: «Одамларга нима бўлган ўзи, а?»

У тепаликда ҳам чекиб ўтираркан, кўзи тўсатдан сал наридаги замбарак уясига тушди. Бу хил уя ва окоп излари даштда сероб эди. Яхши эслайди, болалигида даштни ҳарбийлар босди. Узун хартумли тўпларни у ёқдан-бу ёққа судраб, роса машк қилишган. Шу машкдан тепалик ҳам четда колмаганди. У пайтда қишлоқ кичкина эди. Кичкина қишлоқнинг катта оқсоқоллари малла сочли, тўла юзли командирдан илтимос қилишиб, тепаликда уялаган замбаракни олдириб ташлашганди. Эндигилар эса...

Шодикул аста бошини кўтариб, қишлоқ томонга боқаркан, тупрок йўлдан пилдираб келаётган энасини кўрди. Шўрлик қоқилиб-соқилганча, гоҳ суюниб, гоҳ қойиниб келарди.

— Уйингдан илон чиққанми, болам! Тевада бойўғлидай бўлиб ўтиришинг нимаси? Сен болага ҳеч эс кирмади-кирмади-да. Кўрган кўз нима дейди. Тор қорнига сиққан, кенг уйига сиғмабди-да дейишмайдими. Вой, боласи тушмагур-а. Вой, эси йўғ-а.

Онасининг жиккаккина гавдасига кўзи тушиши билан Шодикулнинг юрагини соғинч ҳисси қамради. Паст-

га учгудек бир важоҳатда ирғиб ўрнидан тураркан, тагин кўзи тепаликнинг кемтик қисмига тушиб, инграб юборди

У энасини жуда соғинганди, тепаликни эса ундан-да кўпроқ соғинганди. Икки соғинч бир бутунликни ташкил этиб, қалбини нурлантириб турганди. Энди ушбу яхлитликка путур етган, у бир каноти уриб синдирилган қушдай маҳзун бўлиб қолганди.

У маъюс бир қиёфада тепаликдан пастга эна бошлади.

Эртаси тонгда Сафар милисанинг дарвоза қоқиб келишидан Шодикул заррача ажабланмади. Шунингдек хайиқмади ҳам. У аллақачон унча-бунча нарсадан чўчи-майдиган бўлиб қолганди. Шу боис, бутун хатти-харака-тидан дағдаға ёғилиб турган дароз ҳудуд нозирини пинак бузмай қаршилади.

— Сен бола, нега одамлар орасига кутқу солиб юрибсан? — дея дархол ўдағайлашга тушди Сафар милиса. — Нима, тепа энангни маҳрига тушганми? Ё отагдан қолган мулкми? Гап шу, бу сафар кечиранман, бола. Агар яна ғинг дейдиган бўлсанг, чиққан жойингга тикиб юбораман!

Шодикул унинг пўписасига аҳамият бермай, гўштор афтига синчков кўз ташларкан, Сафар милисанинг тепаликка ачинмаслигига ишонгиси келмади. Шу ўй унда умидга ўхшаш ниманидир туғдирди. Тепаликни хиёл таъриф этиб, бакиргунча тевани кутқаришга кўмак беринг, деди.

Бошида Сафар милиса уни фавкулодда бир диққат билан тинглади. Орада анчадан буён бўёк юзини кўрмаган дарвозага бир сира кўз югуртириб чикди. Сўнг тошдек ҳиссиз юзида ёқимсиз кулги пайдо бўлди.

— Нима бало, у ёқда уриб қаллангни пўла қип қўйишганми дейман, — деди сарғиштоб кўзларини тикондек қадаб. — Тева қанақасига бизга эна бўларкан? Энатева эмиш. Сен бола ақлдан озибсан. Тунов қуни биттаси шунга ўхшаш гап қилувди, обориб тикдим. Яхшиси, бунақа аҳмокона гапларингни йиғиштир. Акс ҳолда сениям оборишимга тўғри келади. Дарвоқе, кечаги қилмишингни ўзи қия бўлиб кетишингга етиб ортади. Бугун Баротдан кечирим сўра. Кечирмаганига қўйма.

— Сўрамайман.
— Нега?
— Чунки у қотил! Сиз ҳам, қолганлар ҳам, умуман ҳаммангиз қотил!

— Жонсиз нарсага даҳл қилган одамга нисбатан бу сифат ишлатилмайди, ўқимаган.

— Ахир сиз ҳам шу тевада ўйнаб-ўсгансиз, нахотки ичингиз ачимайди?

— Йўк, ичим ачимайди, — Сафар милиса совук кулди. — Лекин сенга ачинайман. Бир оғиз ортиқча гап қилсанг, обориб тикаман, бола!

— Оборишингиздан қўркмайман, ака, — Шодикул чирсиллади. — Аммо теваани бузишларига йўл қўймайман.

— Ғалвага бошингни тикма, бола.

— Тева учун шу бир бош садақа, ака!

— Қани, машинага чиқ! — Сафар милиса унинг биллагидан тортқилади. — Иззатингни билмадинг, чиқ энди машинага!

— Фақат қўлга эрк берманг, ака!

Сафар мелисанинг ғазаби қўзиб, уни машина томон сургай бошлади. Шодикул унга куч бермади. Бу қадар қаршилиқни кутмаган нозирнинг баттар жони чикди.

— Чиқ деяпман!

— Тевадан экскаваторни йўқотинг, истаган жойингизга бораман.

— Тевани йўкотаман, сени эса камерага тикаман!

— Мен билан ёқалашгунча, обрўйингиз бор, катталар билан гаплашинг, теваани сақланг, ака.

— Аввал сен билан гаплашай!

— Ака, мен аламзадаман, — Шодикул ўзини босип-га тиришди. — Юрагим куюшиб оғрияпти. Тинчгина кета қолинг.

— Ўрлик қилма, бола! — Сафар милиса тирғалиб туриб олди. — Бутун бўлинмани бошлаб келиб бўлса-да, изингни қуритаман бу ердан.

Шодикул уни осонгина итариб ташларкан, бирдан хушёр торгди.

— Ана, экскаватор тариллади, теваани бузишяпти, ака, — деди.

— Хали сен менга қўл кўтарадиган бўлдингми! — Сафар милнса унга қайта ёпишди. — Давлат одамига-я!

— Экскаватор тариллаяпти деяпман!

— Қани, юр!

— Тевани бузишяпти, ака!

Кун қуёшли эди. Офтоб нури дарахт япроқларида ўйнар, ариқда жилдираб оқаётган сувда аксланар, кишилар юзида жилваланар, хуллас, бутун борлиқ майин нурга йўғрилганди. Томдаги бароқ мушук, бугот четидagi қалдирғоч, кўча юзидаги ит, жамики жонлиқ нурга чўмилганди. Шодикул кучли зарбадан ариқ ичига юмалаб тушган Сафар милнсага боқаркан, қуёшли далани ортиқ кўролмаслигини англади. Тепаликда кечадиган ойдin тунлардан мосуво бўлганини фахмлади...

Энди у камера туйнугидан тушган бир парча нурга ғамгин термулиб ўтираркан, бурчакдаги кўланка ўзи томон қўзғалганини сезиб, ғашн келди. Юзини терс ўгириб олди. Шу тобда одам боласини кўришга тоқати йўқ эди.

— Омонмисиз, ака, — кўланка унинг ёнига келди. — Таннмадингизми, мен Ўроқ чавандознинг ўғли Сардор бўламан. Мен ҳам сизни зўрға танидим.

— И, катта йигит бўп қопсан-ку. — Шодикул нимадир дейиш лозим бўлгани учунгина ғудранди. — Нима бу ўтириш?

— Шундай... — Сардор кинояомуз кулимсиради. — Нодонлар билан олишаман деб, тушиб ўтирибмиз.

— Нима гап? — Шодикул йўлига сўради.

— Тунов кунн ёзги таътилга қайтсам, кишлоқ биқинидаги тепаликни бузишаётган экан. Бундай карасам, қадимий ёдгорлик. Кўхна сопол буюмларнинг синиқлари, кўрғон деворлари кўриниб турибди. Бузманглар, дея ялинаман, қани тинглашса. Раисдан тортиб туман катталаригача чиқдим. Айни дала ишлари кизиган пайтда қанақа тепаликни гапиряпсан, дея хайдаб солишди.

Кеча Шодикул сопол бўлакларини кўргандай бўлувди. Анчагина эди улар. Хозир шунн кўз олдига келтириб, таажжубланиб сўради:

— Кўрғон дейсанми?

— Ха, кўрғон. Чамаси учинчи асрларга тегишли.

— Буни сен каердан биласан?

— Шунинг ўқишига ўқияпман-да. — Сардор ух тортди. — Минг йиллик кўрғон. Нодир қадимий топилма.

— Бўлса бордир, — Шодикул ўз дардида ўртанишга тушди. — Менам тева важдан бу ерга кеп ўтирибман. Кеча камокдан чиқиб, бугун мана... Пешона шўр бўлса, қийин экан-да, иним.

— Тепани қутқариш керак, ака.

— Қандай қилиб? — Шодикул теваракка кўз солиб, ночор елка қисди.

— Нима, сиз ҳам муштлашдингизми?

— Ҳа, аввал Барот семиз, сўнг Сафар милиса билан.

— Мен эса раис билан ёқалашдим. — Сардор маъюс тортди. — Ўзимни ҳеч тутолмадим. Сизга айтсам, одам эмас у. Аҳмоқона иззат-нафсини деб, ҳақиқий топилмани хонавайрон қилмоқда. Нодон одамнинг иззакашлиги жуда қиммат тураркан, ака.

Шодикул унга савол аломати билан тикилди. Сардор тўлиб турган экан, ҳар икки гапнинг бирида сўқиниб, гапда давом этди.

— Ўша ярамас бундан икки йил муқаддам, унда у агроном эди, тепанинг устида қишлоқ йигитларидан роса калтак еган. Аввалига бирга-бирга ичишиб, кейин муштлашган. Ўшанда, тепа-пепанг билан барингни қуритмасам, энам хотиним бўлсин, деб қасам ичиб қўйган экан. Йигитларни-ку ҳеч нарса қилолмаса-да, лекин тепани боқлашти. Янги ер очиш бахонасида, тупроғини Каттаўрга тўқдириб, тепаликни қуритаяпти. Лекин ҳалиям кеч эмас, тепани қутқариш керак, ака.

— Одамларни... худо уриб қўйибди-ку... — Шодикул тиши оғригандай афтини буриштирди.

— Раис уларнинг кўпчилигига томорка ваъда берган.

— Ё дариғ! — Шодикул инграб юборди. — Энадек азиз тевани бир парча ерга алмаштирдими улар! Энамиз-ку у! Баримизни елкасида катта қилган-ку у! Тева-сиз эндиги болалар нима қилишади? Боврини шамолга тутмаган, тева-си бўлмаган қишлоқнинг нимаси қишлоқ...

Ундаги жазава Сардорга ҳам кўчди.

— Нодирлигини айтмайсизми, нодирлигини, — дерди у титраб-қақшаб. — Тепанинг остида минг йиллик тарих яширин. Тарихни яксон қилишаяпти, тарихни...

— Агар тева бўлмаганда, мен камокда сиқилишдан ўлиб кетардим. — Шодикул ўрнидан ирғиб туриб тор хонада нари-бери юра бошлади. — Ёмон руҳга асир бўлиб, одамлик қиёфасини йўкотардим. Тева кўнглимни ёритиб, умид турдирган. Энамдек азиз у менга!

— Қадимий ашёларни кўз ўнгимда яксон қилишди, — дея чинқирарди Сардор. — Қўрғон деворидан чиққан виштларни Бозор оқсоқол янги участкаси учун ташиб кетди. Катта бир хумни Салим кайфи уйига олиб кетди. Унда вино эзармиш. Бошқалар, тилла-пилла чиқиб қолса-я, деган умидда юришибди. Тепанинг ўзи ҳар қандай хазинадан қимматлиги билан эса ҳеч кимнинг иши йўк...

— Боболаримизнинг қадами теккан ер у, — дерди Шодикул унинг гапларини деярли тингламай. — Кўз очиб кўрганимиз шу тева бўлган. Оёғимиз чиқиб-чиқмай, тевага тирмашганмиз. Усиз қандай яшаймиз энди, а?

— Турк ҳоқонлиги даврига оид қимматли тепа шундоққина кўз ўнгимизда тупроққа қорилмоқда, — аламидан Сардорнинг ранги гезариб, лаблари кўпикланиб кетганди. — Тепалик жуда катта кўрғон, балки хон саройидир. Шакли ва жойлашиши шунга яқин. Нималарни бағрига яширмаган у. Раис билан ғидингланиб юрмай, тўғри институтга чопсам бўларкан...

— Камокда ётганимда, — Шодикул бошини тинмай сараклатарди, — қолган умримни тевада ўтказишга аҳд қилувдим. Энатевадан ҳеч қаёққа кетмайман девдим...

Улар бир-бирларини тинглашмаётганини тўсатдан пайқаб қолишди. Ўртага оғир сукунат чўкди.

— Ака, тепани қутқариш керак, — деди бир оздан сўнг Сардор ердан бошини кўтармай.

Оёқлари учига тикилиб қолган Шодикул уни қувватлади:

— Ҳа, уни қутқариш керак.

Улар бош кўтариб, камера деворларига, қалин темир эшикка, бир тутам нур тушиб турган панжарали туйнукка иложсиз боқишди. Сардорнинг боши яна эгилиб тушди.

— Мен бу ерда, у ёқда эса тепа вайрон бўлаяпти, —

деди сўнг йиғламсираган овозда. — Қандай бўлмасин уни қутқариш керак, ака.

Шодикул темир эшикка ғазабкор тикилди. Назарида, озодликка бир одиму унга мана шу тўрт энлик темир монелик килаётгандек, тура солиб эшикка ёпишди. Уни бор кучи билан тепа бошлади.

— Тепани қутқариш керак, оч!

Сардор шундай дея, унинг қаватига кирди. Энди икковлашиб эшикни тепа бошладилар. Туйнук рахига қўнмоқ истаган беозоргина бир мусича бу тарақтурукдан чўчиб, патиллаганча қайта осмонга кўтарилди.

ҚАРИНДОШЛАР

Тупрок йўлни чаңгитиб келаётган автобус муюлишида тўхтаб, ундан қирқ беш ёшлар чамасидаги оқ-сарикдан келган жиккаккина жувон тушди. Аёл ерга оёқ қўйиши билан, ранги униққан ковуши тупрокка ботди. Тупрок иликкина, майин тегди оёғига. Кўтарилган чаңг секин тарқалди. У йўл бўйида ўзига қизиқсиниб тикилиб турган қизчанинг саломига алик олиб, каллакланган тутзор оралаб, қишлоқ томон юрди. Енгил шабада димоғига янги ёпилган нон хидини урди.

Настак уйлар қаторидаги янги оқланган уйга етганда аёлнинг юраги алланечук ҳаприкди. Ҳовлига соғинчли назар ташлади. Четдаги сомонхонани демаса, барча иморатлар қайта қурилган. Аёл сомонхона ёнида бир зум тўхтаб, девордаги жажжи панжа изларига зеҳн солди, маънос жилмайди.

Сомонхона солинаётганда у кичкина қизча эди. Акаси икки паҳса юзини шапатилаб, панжа изларини туширишганди. Ҳа, ўшандан бери қанча сувлар оқди... Ҳаёт шу экан, йиллар ўтавераркан. Энди мана шуни қурган ота ҳам йўқ, анча бўлган унинг ўлиб кетганига. Онаси неча йиллардан буён уникида. Аёл акасини кўргани унда-мунда бир келади...

У ўйга чўмган кўйи каттакон дарвозадан ҳовлига кирди. Кенг ҳовлида жон асарини кўрмай, сергак тортди. Қия очиқ даҳлиз эшигини итариб, кўрпага ўраниб ётган янғасини кўрди.

— Ия, янга, ётиб олибсиз-ку! Саломалейкўм.

— Келинг, — янга ўрнидан қўзғалди, чехраси ёришди.

— Яна елкангизми? Акам яхши юрибдиларми?

— Ҳа, шукр. Шу, игна санчгандай оғрийди. Кишини каери оғриса, жони ўша ерда деганлари рост экан. Хай, болалар соғ-саломатми? Ойбийим яхши юрибдиларми? Тўй ташвишлари билан чарчамаяшсизми? Ўтиринг. — Янга юқоридаги кўрпачадан жой кўрсатиб, кафтини очди: — Омин! Кенг феъл, кетмас давлат берсин! Хуш келибсиз, Бахшанда.

— Хушвакт бўлинг. Дўхтир-пўхтирга бордингизми?

— Бордим. Тухумдай келадиган шиша бонкачаларини кўрсатиб, шуни ёқ-да, елкангга қўй дейди. Акангиз қўйдиям, э-э, бу ёқдан тушиб кетаверди, қуриб кетгур! У кун Ражаб кайвони янги сўйилган молнинг ўт пуфаги суяк оғриғига биттаю битта даво деган экан. — Янга оғилхонага ишора қилди. — Акангиз сўйдиртирди. Исикқина ўт пуфагини бир кунча боғлаб ётдим, сал босилгандай бўлди. Йўқ, кечадан бери яна... — У елкасига қўл обориб, укалаб-укалаб қўйди.

— Шамоллатгансиз-да, янга, иссиқ тутинг.

— Хай, майли, чой қўяй, — янга ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Йўқ, чой ичмаган уйимми? Ётинг, овора бўлманг, — дея деразадан ташқарига каради жувон. — Акам ҳам келиб колар-а, янга?

— Келадиган пайтиям бўлди. Э-э, шу табилчиликни топширсаям бўларди энди акангиз, тинка-мадори қуриб кетди.

— Анча бўлди табилчилик қилаётганларигаям?

— Қарийб ўттиз йил, Бахшанда. Ўзи бўладими!.. Буёғи қариб қолди.

— Ҳа, янга. Акам уч қизни чиқарди, энди икки ўғилнинг фами... Болалар бир томондан умрни эгони экан. Мана, бошимга тушиб кўриб турибман... — Аёл кигизга тушиб қотиб қолган гуруч доналарини кафтига тера бошлади.

— Ҳа, аста айтасизми! Иби, саватти тагида бир товоқ ош бор. Кеча килувдим, қўл урилмаган. Шуни иситиб келай, хай, Бахшанда.

— Акам келсин, бирга ермиз...

— Нима гап? — Янга аёлнинг ташвишманд чехрасига синчков тикилди. — Қудангиз катта сўраяптими?

— Бир оз катта сўраяпти. ЗАГСни тўйда қиламиз, минг қилсаям кенжамиз, дугоналари кўп, деяпти. Яна алламбало, оти нимаиди... Ха, ансамбль. Шаҳарда қандайдир ансамбль бор экан...

— Артистлар-да?

— Ха-ха! Ўшани чақирсак, деган гап қилибди келин тушмагур Нуриддинга.

— Сиз аёл қудога айтмадингизми, ошириб қилишга қурбим етмайди, деб? Қолаверса, билади беш болани ёлғиз бош билан катта қилганингизни. Кетидан яна тўрттаси етилиб келаяпти.

Аёл жимгина кафтидаги гуруч доналарини санагандай титкилаб ўтирарди.

— Шу ўғлингизам нима қиларди бурни кўтарилганига оғиз солиб, ўз тенгидан топмайдими! Ҳали кўп қийнайти улар, олди-бердини чўзиб...

— Бир амалларман, янга. — Аёл оғир тин олди. — Шаҳардан артист чақирмасам ҳам, дабдабали қилмасам ҳам, эл қатори ўтказармиз. Кўнгил иши, Нуриддиндаям айб йўқ.

Шу пайт ташқаридан қадам товуши эшитилди. Аёл чакқонлик билан ўрнидан туриб, акасига пешвоз чиқди. Янга хушламайгина кўзғалиб, кўрпани тахмонга йиғдила, бахмал нимчасини кийди.

Ховлида ака-сингил аҳвол сўрашишарди:

— Уйга ўтмайсиз, ака? Онам сўраётувдилар.

— Ҳеч қўл тегмайди. Ўзинг биласан, пилла даври. Ҳали уёққа чоп, ҳали буёққа, яхшиям янганг қурт олмаган.

— Янгамниям мазаси бўлмай қолибди.

— Шуни айтаман-да.

Ака қўлларини сочикка артиб даҳлизга кирди. Остонага ўтириб оёғидаги кизғиш латта этигини ечди. Пайтавасини олиб, бир четга қўйди. Даҳлизни тер аралаш пайтава хиди тутди.

— Хўп, тўй қачон, тўй? — сўради у тўрга чиқиб чордона қураккан.

— Энди, ака, бориб сиз ҳам қудолар билан гаплашиб кўринг, дегандим. — Аёл унинг ажин тимдалаган

қорамағиз юзидан кўзини олиб ерга каради. — Бир тоға етти отага тенг дейдилар.

— Тўғрику-я гапинг... — ака дастурхон кўтариб кирган аёлига алахсиди. — Ҳа, сен қалайсан? Оғриғи босилганми?

— Ўша-ўша, халигача ётувдим...

Аёл туриб янгаси ортидан ўчоқ бошига юрди. Бирпасдан сўнг бир товоқ ош олиб кирди. Ош хидини олган семиз бароқ мушук миёвлаб эшикдан бош суққанди, янга бобиллаб берди:

— Пишт-э, кирилиб кеткур! Ошхонада сичконлар ўйнайди, буни кўзи дастурхонда! Пишт!

Аёл номига бир-икки чимдим ош еган бўлди.

— Ман қайтсам бўларди, хали-замон автобус бўлмай қолади.

— Кетарсан, жиянинг келса, мопетида олиб бориб қўяр. — Ака бошини эгиб, кафтидаги гуруч доналарини сўриб-сўриб тортди. — Пиллани териб олайлик... Бу раис анча бадфеъл чиқди. Бир кун кўринмай қолсанг...

— Бозор кунлариям бундай оёк чўзмайдилар, — гапга аралашди янга.

— Ол, ондан ол! — Ака пиёладаги чойдан хўплади. — Энди сен ҳеч чўчимай тўйни бошлайвер. Ўзи ҳамма нарсанг етарлими?

Аёл худди шуни кутиб тургандай ялт этиб акасига, сўнгра янгасига қаради. Ботинмайроқ гап бошлади:

— Кеча онам билан борини ҳисоб-китоб қилиб чиқдик. Етарлидай кўринди-ю, шу... бироз гуручига қўлим калталиқ қилиб турибди. Ўйғилиб қолган пенсиямни акангдан сўра, харна бир томонини кўтаради, деб онам қўймай юборувдилар...

— Онам юбордиларми, хм-м... шунақа де, — ака ош ейишидан тўхтаб, тағин чойдан хўплади. — Ҳа, бор етти-саккиз ойлик пули. Лекин уни йиғиб қўяяпман. Ўзига ярайди. Онани умрбод бермаган-ку! — у билагига оқаётган ёғни ялади-да, яна ошга қўл чўзди.

Аёл ҳозиргина эшитганига ишонмагандай аввалига акасига қараб қолди. Сўнгра уятли бир гап эшитгандай кўзларини олиб қочди. «Нима деди акам? Ўзига ярайди... Нима? Ўлимлик... Акам онамни пенсиясидан унга ўлимлик йиғаяпти! — Аёлнинг тирноғигача жимир-

лаб кетди. Кўз олди бирдан хиралашиб, дастурхон, ош, пон — ҳаммасиши парда тутди. — Ё товба! Акам онамни ўлимини ўйлаб, пул йиғаяпти. Ман нимагадир бу ҳақда ўйламабман. Хулди онам умрбод ўлмайдигандай... Мабода, ўлсаям, нахотки унинг ўлимига пул тополмасам?! Шу акаси шундай дедими? Нахотки, шунчалик... Эҳ, нимагаям келди шу ерга?!

— Ҳа, қовоғинг осилди. Сан ҳам, онам ҳам эртани ўйламаяпсизлар! Тўй нима у, ўтади-кетади ўйин-қулги билан. Мана, ўн беш йилча бўлди-а, онам саникида, эринг ўлгандан бери, тўғрими? Шунча йил бериб, юбориб турдим. Ёлғиз қўл эдинг. Мана, энди каттанг қаватингга кирди, кейингисиям қираяпти... Ҳа, энди эртасиниям ўйлаши керак-да, бу кампир! Саксонга борди, етар нисараларига едиргани...

Аёлнинг қулоғига гап кирмас, шундоққина ёнида кимдир вўнғир-ғўнғир овоз чиқараётгандай бўлаверди, бўғзига нимадир тикилди.

Бундан ўн беш йил олдин эрининг жасади тепасида шундай бўлган: кўзини туман босган, қулоқлари том битган, бўғзига ёнғоқдек нарсa тикилиб, на дод солиб йиғлашга қўяди, на унсиягина ўтиришга. Оғзини қаппа-қаппа очади, боши билан елкалари учиб-учиб тушади...

— ... мана ҳозир туради-ю кетади, ана, ҳозир. Ана шу остонадан ҳатласа бўлди, кейин ҳаммаси яхши бўлади! Ана, ана шундай, яна бирпас юрсин, яна...

Ранги унниккан қовушлари тупроққа ботиб бораётганда, аёлнинг кўзлари хийла тиникдашган, кишлок узра оқшом чўкаётган эди.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Шайдолик (А. Расулов)	3
Белбоғ	7
Тоғу тошларда	63
Ғанимлар	125

Ҳикоялар

Етим қолган гуллар	192
Кекса тут	197
Тунгги меҳмон	205
Қуёш тутилган кун	217
Қабртош	230
Сут сотувчи бола	239
Даштда	244
Алп онадан	253
Бўрон қўпган кун	260
Қудук	268
Қизча	278
Энатепа	286
Қариндошлар	298

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Қисса ва ҳикоялар

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент -- 2007

Мухаррир *И. Шоймардонов*
Рассом *Ш. Тўропов*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусаххихлар: *Н. Охунжонова, Ш. Хуррачова*
Саҳифаловчи *Л. Бацева*

Теришга берилди 11.01.07. Босишга рухсат этилди 10.02.07.
Бичими 84x108¹/₃₂. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табағи 15,96. Нашриёт-хисоб табағи 15,99. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 3260. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарк» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.